



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>



Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>











Ijpeij

ZXA



J. P. J. H. H. H.
Ijpeij, Annaeus.

GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK;

DOOR

A. Y P E I J,

Doctor en Hoogleraar der godgeleerdheid te Groningen.

EN

I. J. D E R M O U T,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche
Hervormde Kerk en Predikant te 's Gravenhage.

EERSTE DEEL.



Te B R E D A, bij
W. VAN BERGEN en COMP.
M D C C C X I X.

cha

LIBRARY
885025
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS
R 1919 L

NAAMLIJST

DER

INTEEKENAREN

OP DIT WERK.

- Aaken, (J. van) Predikant te st. Mich. Gestel.
- Abbinga, (J.) als Directeur voor het leesgezelschap onder de zinspreuk: *Door nut en deugd rijze onze vreugd*, te Winschoten.
- Abbinga, (J.) als Directeur voor het leesgezelschap onder de zinspreuk: *Tot nut en onderling genoegen*, te Winschoten.
- Abbink, (J. J.) te Amsterdam.
- Abrahams, (gebroeders) Boekhandelaars te Middelburg, 2 exemplaren.
- Abresch, (F. L.) Predikant te IJsselstein.
- Acquoy, (S. J.) te Amsterdam.
- Adriani, (A.) Predikant te Dokkum.
- Adriani, (M. J.) Predikant te Oude-Pekel-A.
- Akersloot, (G. G.) Predikant te Leijden.
- Akkerkoord, (G.) Kapt. bij de garnisoens comp. te Geertruidenberg.
- Akkerman, geboren Vis, (G.) te 's Hage.
- Allard Pierson, Predikant bij de hervormde gemeente te Alkmaar.
- Alder, (J.) Prokureur te Bergen op Zoom.
- Alderwerelt, (A. G. van) Predikant te Rhijnzaterwoude.

- Aller, (K. van) Broodbakker, te Nijkerk.
 Alphen, (D. F. van) Lid der Staten Generaal, te Leiden.
 Abung, (B.) te Sucek.
 Altena, (R. H. van) Predikant te Brugge.
 Amersfoort, (Johs.) Koopman te Amsterdam.
 Amse, (J.) Schoolonderwijzer en Voorzanger te Nijkerk.
 Amshoff, (H. G. M.) Predikant te Hijkersmilde en Kloosterveen.
 Andel, (Mr. H. H. van) Lid van den Raad en Notaris te Brielle.
 Andel, (P. J. van) 2de Commis bij het Ministerie van Finantie te 's Hage.
 Anemaat, (Pieter) Predikant te St Kruis, bij Aardenburg.
 Ange, (Teissèdre l') V. D. M. bij de waalsche gemeente, lid van het K. N. Institut enz. te Amsterdam.
 Anspach, (Johs.) Koopman te Amsterdam.
 Anspach, (Ph. Ad.) Negociant in wijnen te Rotterdam.
 Arntzenius, (J. O.) Professor te Harderwijk.
 Attendoorn l'Allemand, (P.) te Leiden.
 Augustini, (Abraham Luberti) predikant te 's Bosch.
 Augustini (Jacobus Luberti) Predikant te Zuidbeijerland, gezegd den Hitzerd.
 Auwen, (J. P.) S. M. Candid. te Groningen.
 Auzon, (D') Onder-Inspecteur der militaire administratie.
 Aylva, (H. W. Baron van) Opperhofmaarschalk van Z. M. den Koning.

B.

- Baalen, (J. van) Boekverkooper te Rotterdam.
 Baarda, (P. J. van) Geëmploijeerde aan het bureau van den Nederlandschen Staatscourant te 's Hage.
 Baars, (W. A.) Onderwijzer te Bolswaard.

Eest-

- Beneset, (P.) Notaris te Leijden.
- Benten, (Jan Wouterus) te Amsterdam.
- Bentem, (A. van) Boekh. te Leijden.
- Benthem, (S. van) Boekverkoopster te Middelburg, 6 ex.
- Bentinck, (Baron V. R.) Landcommandeur der duit-
sche orde te 's Hage.
- Bentinck, (Mevrouw) te 's Hage.
- Berck Colenbrander, (F. H. van) Predikant te Brielle.
- Berg, (P. van den) Meester Timmerman te Vlaardingen.
- Bergen, (C. van) Wagenmeester te Emden.
- Bergen, (T. van) te Leijden.
- Berghege, (J. H.) te Zutphen.
- Bergman, (J. T.) Theol. Cand. te Leijden.
- Bergsma, (J. J.) Griczman te Dantumadeel.
- Berkhoff, (J. A.) Predikant te Oosterhout.
- Berkhout, (A. J.) Predik. te Zaandijk.
- Berkhout, (Nanning) Predikant bij de hervormde ge-
meente te Sneek.
- Bern, (Frans Nicolaas van) Burgemeester te Zeist.
- Betz, (J. G.) Lid van het Provinciaal Bestuur van
Zuidholland, te Vlaardingen.
- Beuningen, (S. van) Predikant te Utrecht.
- Beusechem van Harmelen, (Ad.) te Utrecht.
- Bichon Visch, (Mr. J. B.) oud Raadsheer in den hoo-
gen Raad, in 's Hage.
- Blaaubeen, (G.) rustend Predikant te Goes.
- Blaauw, (N. A.) J. V. Stud. te Leijden.
- Blanché, (A. F.) Boekverkoopster te Utrecht.
- Blaupot, (J. H.) Koopman te Groningen.
- Blaauw, (A. H.) Predikant te St. Maartensdijk.
- Bleeker, (Mevrouw wed: N.) te Amsterdam.
- Bleeker, (N. D.) te Amsterdam.

- Brugmans, (S. J.) Professor te Leijden.
 Brugmans, wed. van Professor Boers, (P. L.) te Leijden.
 Bruin, (A.) Lid van den Raad der stad te Leijden.
 Brumeler, (G. J. ten) te Gouda.
 Bruijn, (Arij) Mr. Timmerman te Rijnsbürg.
 Bruijn, (J. de) Burgemeester te Zutphen.
 Bruijns, (R.) te Amsterdam.
 Bubbezon, (Corn.) meester Blokmaker te Vlaardingen.
 Buddingh, (Gerrit Nicolaas) te Utrecht.
 Buddingh, (Nicolaas Wilhelmus) te Utrecht.
 Buning, (A. Werumeus) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
 Burck, (G.) Predikant te Vinkeren.
 Burer, (L.) Commissaris der algemeene Rekenkamer.
 Burger gebor. Helmigh (H. J.) te Zutphen.
 Burgerdijk, (D.) Beschuitbakker te Alphen.
 Burgersdijk Dz., (Corn.) te Rotterdam.
 Burgh van Kroonenburgh, (D. G. van der) te Utrecht.
 Bij, (J. de) te Rotterdam.
 Bijland, (C. L. Gravin van) te Arnhem.
 Bijleveld, (J. D.) Vrederegter te Leijden.

C.

- Cahais, (G. M.) Boekhandelaar te Leeuwarden.
 Calcar, (B. van) te Amsterdam.
 Calisvaart, (Hugo) Koopman te Vlaardingen.
 Collot d'Escuri, (Baron R.)
 Collot d'Escuri van Hijnenoord, (H. Baron) te 's
 Hage, 1 best. pap.
 Campen, (Johs.) Theol. Stud. te Groningen.
 Campert, (W.) Lid van den raad der stad, te Nijkerk.
 Cannegieter, (Hendrik) Predikant te Winschoten.

Can-

- Cannegieter, (J.)** Predikant te H. Ido Ambacht.
Cannegieter, (R. H.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
Canneman, (E.) Staatsraad in buitengewonen dienst,
 Commissaris Generaal der liquidatie met de Fra-
 sche Kroon enz. te Parijs, 1 best.
Cannenburg, (W.) Raad der stad Zierikzee.
Cats, (H.) Predikant te Schiedam.
Cats Smalenburg, (F. van) te Leijden.
Cazabau, (Jaques)
Certon, (J. G. P.) Predikant bij de Waalsche Gemeen-
 te te 's Hage.
Chatelain, (J. H.) Predikant der Waalsche Gemeen-
 te te Utrécht.
Chevalier, (R. Le) Koopman te Amsterdam.
Christiaanse, (A.) Predikant te Spankeren.
Christoffel, (C.) te Amsterdam.
Cleef, (gebroeders van) Boekh. te 's Hage, 6 best.
Clement, (G. B.) Predikant in den Briel.
Cliquett, (Mr. J. A.) Raad in het Hoog gerechtshof
 voor de Financiën en Zeezaken te 's Hage.
Clinge, (J. P. P.) Predikant te Oostburg.
Cloppenburgh, (R. M.) Predikant te Wijnaldum.
Cloppenburgh Sandéus, (M. W.) Med. Doct. te Amst.
Coets, (G.) Notaris te Oosterhout.
Colff, (L. J. van der) Secretaris te Delft.
Colff, (W. V. D.) Penningmeester van het Oud en
 Nieuw Land van Altna, te Woudrichem.
Conradi, (A. J.) oud Secretaris der stad Harlingen.
Conradi, (P. J.) Predikant te Baarland.
Coolhaas, (Gerrit Jan) Predikant te Amerongen.
Coops, (H.) Vecneigenaar op de Smilde.
Cornel, (N.) Boekhandelaar te Rotterdam, 4 exempl.

- Corstius, (J. J.) Predikant op het Hogezaand.
 Corstius, (M.) Predikant te Beerta.
 Corts', (Joh.) Onderwijzer der Jeugd te Lisse.
 Corver, (P.) voor het leesgezelschap te Velzen.
 Couaci, (J. P.) geëmployeerde bij het ministerie van
 Financien te 's Hage.
 Couleman gebor. Santbergen, (de wed. G J.)
 Cousijnsen, (Jacob) Tabaksplanter te Nijkerk.
 Couwenberg Ab. zoon, (Johs.) tweede Commis bij het
 Ministerie van Financien te 's Hage.
 Covens, (Cornelis) Boek en Landkaartenverkooper te
 Amsterdam.
 Cox, (J. P. N.) Predikant te Rotterdam.
 Cramer, (S. K.) S. M. Cand. te Emden.
 Cramer van Baumgarten, (G. J. F.) Predikant te Mid-
 delbert.
 Cras, (Mr. H. C.) Prof. en Bibliothecaris der Stads
 Bibliotheek te Amsterdam.
 Cremer, (H. F.) Burgemeester en Vrederegter te
 Doetichem.
 Cremer Jz. (M.) Secretaris van het Provinciaal kerk-
 bestuur en Predikant te Groningen.
 Croiset, (A.) Luit. Generaal der Genie.
 Crommelin, (C. D.) te Amsterdam.

D.

- Dalen Wetters, (N. C. van) Klerk bij de algemeene
 rekenkamer der Nederlanden te 's Hage, 2 exempl.
 Dam, (J. van) Katechiseermeester te Rotterdam.
 Dam, (S. van) qq. voor het leesgezelschap: *Eendragt
 en Verlichting*, te Leijden.
 Danckers Jun. (A.) te Amsterdam.
 Dansmann, (F. W.) Ridder van de orde van den Roo-
 den

- den Adelaar en Evangelisch Predikant te Maastricht.
- Dasler, (E. van) Tabaksplanter te Nijkerk.
- Dasselaar, (Arend van) Winkelier te Nijkerk.
- Dassevael, (S.) Secretaris der algemeene Rekenkamer te 's Hage, 1 best.
- Deinse, (Ant. van) Predikant te Middelburg.
- Dekker, (Jacobus) Koopman te Zierikzee.
- Delprat, (G. H. H.) V. D. M. te Leeuwaarden.
- Deneth, (P.) Hoofdontvanger der Convoijen en Licentien te Harlingen.
- Departement voor de zaken der hervormde Kerk, &c. &c. &c. 6 exemplaren.
- Dethmers, (F. J.) S. M. Cand. te Groningen.
- Dibbets, (L.) Pred. te Voorthuizen.
- Diederiks, (J. H.) Boekh. te Amsterdam.
- Diederiks geboren van Soll, (J.) te Amsterdam.
- Diemont, (J. J. W.) Predikant te Bleskensgrave en Hofwegen.
- Diepen, (Johs. van) V. D. M. te Babiloniënbroek en Hil.
- Diermen, (G. van) Lid van den Raad der stad te Nijkerk.
- Diest, (P. H. van) Betaalmr. der Provincie Limburg.
- Ditmar, (D. A.) Predikant te Woerden.
- Ditmarsch, (D. W.) te Broek en Waterland.
- Detmers, (H.) Generaal Majoor te 's Hage.
- Dobelman, (J.) Predikant te Slooten in Vriesland.
- Doekema, (P.) Boekverkooper te Groningen.
- Dolder, (J. W. van) Predikant te Nederlangbroek.
- Donker Curtius, (H. H.) Predikant te Arnhem.
- Dons, (M. H.) ontvanger der directe belastingen te Hoogeveen, wonende te Meppel.

Doorn-

- Doornbosch, (J.) predikant te Deersum.
- Doorne, (W. G.) predikant der nederduitsche gereformeerde gemeente te Amsterdam.
- Doorn, geboren van Velsen, (Mejufvrouw A. M. van) te 's Hage.
- Dorsman, (C.) Koopman te Vlaardingen.
- Dorsman, (D.) te Leijden.
- Dorsman, (Roelof) gepensioneerd Constructeur van de Marine te Amsterdam.
- Dorsman de Willigen (Jan) Bockhouder en Reeder te Vlaardingen.
- Dort, (A. van) Fransch Kostschoolhouder te Cuilenburg.
- Douwes, (J.) Predikant te Gandersum.
- Dozij, (J.) Predikant te Hoogcarspel.
- Dreesman, (F.) Theol. Stud. te Groningen.
- Dresselhuis, (Herm.) Predikant te Aardenburg.
- Driel, (K. J. van) Theol. Cand. te Leijden.
- Driessen, (Mr. R. K.) te Groningen.
- Drijfhout, (A.) A. L. M. Phil. et Theol. Doct. en Predikant te Middelburg.
- Drijfhout, (Mr. G. A.) Lid van den raad van 's Hage.
- Dugteren, (G. van) Predikant te Oostvoorne.
- Dumenie, (F.) te 's Hage.
- Dupon, (E.) te Leijden.
- Duijfhuijs, (J. van) Mr. Timmerman te 's Hage.
- Duijser, (G.) te 's Hage.
- Duijvensz, (J.) Advocaat en Notaris te Enkhuizen.
- Dwars, (Bernardus) Koopman te Amsterdam.
- Dwars, (H.) Theol. Cand. te Leijden.
- Dijk, (G. H.) te Amsterdam.
- Dijk, (G. M. van) Apotheker te Utrecht.

Dijk,

- Dijk, (G. van) Boekh. te Amsterdam, 2 exemplaren.
 Dijk, (H. van) Lid van den Raad der stad te Nijkerk.
 Dijk, (Mr. J. A. van) Advocaat te Amsterdam.
 Dijk Bz. (Pr. van) Grutter te Amsterdam.
 Dijkman, (F.) te Rotterdam.
 Dijkstra, (J. J.) te Middelburg.
 Dijkstra, (P. Six) Predikant te Kappelle in Zuidbeverland.

E.

- Eekhardt, (C.) Majoor te Groningen.
 Eedenhuizen, (V.) Theol. Stud. te Groningen.
 Eekhout, (C. W.) Directeur der Posten te Breda.
 Egeling, (Luc.) Predikant te Leijden.
 Eikelboom, (wed. Barend) te Amsterdam.
 Eland, (S.) V. D. M. te Koudekerk.
 Elberts, (Alexander) Krankenbezoeker en Catechiseermeester te Deventer.
 Eldik, (A. van) oud boekverkooper te Zutphen.
 Elfrinkhof, (L. van) Lid van den raad der stad Nijkerk.
 Ellinkhuijzen, gebor. van Eijbergen, (Mev. wed. D.) te Rotterdam.
 Elout, geboren van Eijbergen, (H. J.) te Hage.
 Elst, (Frans. van der) Koopman te Vlaardingen.
 Elzer, (J. F.) Koopman te Vlaardingen.
 Ende, (A. van den) Hoofd-Inspecteur van het middelbaar en lager onderwijs te Haarlem.
 Enden, (G. A. van den) te Hillegom.
 Endtz., (B.) Voorlezer bij de Herv. gem. te Maastricht.
 Endtz., (J. Th.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
 Engberts, geboren Scholl. (wed. Jan) te Almelo.
 Engelen, (G.) te Doesburg.

- Engels, (R.) Predikant te Nieuwolde.
 Enschedé, (Abraham) te Haarlem.
 Enschat, (C. A. van) Hoogleeraar te Groningen.
 Eppens, (M.) Predikant te Leeuwaarden.
 Erdbrink, (P. T) Stads Fransch Kostschoolhouder te Enkhuizen.
 Ermerins, (J. W.) Theol. Cand. te Leijden.
 Es, (H. G. van den) Theol. Doct. te Leijden.
 Escher, (J. P.) Predikant te Birdaard.
 Escurie van Sliedrecht, (Jonkhr. Baron d') te 's Hage, 1 best.
 Espatul, (Mr. P. de l') Burgemeester der stad Delft.
 Esseveldt, (H. v.) te Utrecht.
 Everaars, (Ferd.) Predikant te Zwartewaal.
 Everwijn, (G. S.) te Nijkerk.
 Erven, (Henricus) koopman te Emden.
 Exrik, (Mr. J. A.) Lid van de algemeene Rekenkamer te 's Hage.
 Eijk, (Frank van) Schout en Secretaris van Achttienhoven in Zuidholland.
 Eijke, (Jan) Winkelier te Dreijshor.
 Eijken, (A. van) Predikant der nederduitsche gereformeerde gemeente te Amsterdam.
 Eijs, (Jonkhr. Paulus Andries) Ridder van de Koninkl. orde van den Nederlandschen Leeuw.

F.

- Fabius, (J. C.) Predikant te Delft.
 Farret, (D. P.) Predikant te Harlingen.
 Fau, (C.) oud Luit. Kollonel te Leijden.
 Feen, (B. van der) Predikant te Schoonhoven.
 Feenstra, (B. W.) Predikant te Sneek.
 Feith, (Mr. H. O.) Advocaat en Curator der Latijn-
 sche scholen te Groningen. Fets

- Felts (J. v. d.) Predikant te Katwijk.
 Finman, (Mejufvrouw) te 's Hage.
 Fiset, (Willem) Zadelmaker te 's Hage.
 Flok, (C.) Apothecar te 's Hage.
 Fontein, (Dirk) Zeepzieder te Harlingen.
 Fortuijn, (C.) Predikant der nederduitsche gereformeerde gemeente te Amsterdam.
 Fortuijn; (C.) Predikant te Zwolle.
 François, (Mr. D.) te 's Hage.
 Frans van Eck, (C.) Hoogleraar en Predikant te Deventer.
 Bremerij, (Joh. de) Professor en Predikant te Middelburg.
 Bremerij, (Mr. P. J. de) Advokaat te 's Hage.
 Frezie, (J.) Stads Secretaris te Nijkerk.
- G.
- Gael, (Johan) te Leijden.
 Gallée, (Mr. N J.) Lid van de Regtbank van eersted aanleg te 's Hage.
 Gallis, (Mr. F.) raad der stad Purmerend.
 Gartman, (H.) boekh. te Amsterdam.
 Geesink, (J.) te Amsterdam.
 Gelder, (A. van) Koopman en Planter te Nijkerk.
 Gelder, (J. van) Koekebakker te Nijkerk.
 Gelder, (Jacob de) Hoogleraar te Leijden.
 Gelder, geboren van Winkoop, (W. A.) Tabaksplanter te Nijkerk.
 Gendt, (J. G. van) Predikant bij de waalsche gemeente te Maastricht.
 Gennep, (Mr. A. van) Lid van den Raad van State te 's Hage.
 Genootschap, *Doctrina & Amicitia.*

Ger-

- Gerwen, (A. van). Lid van den Raad der stad Leijden.
- Gestema, (N. M.) te Amsterdam.
- Geusau van Zegenwerp, (W. Baron) Burgemeester te st. Mich. Gestel.
- Gillissen; (J. H.) Predikant van de hervormde gemeente te Middelburg.
- Ginkel, (W. van) openbaar Notaris te Veenendaal.
- Glashorst, (A.) Predikant te Hummelo.
- Göbel, (Hk. Chn.) Notaris te Zaandam.
- Gobius, (J. F.) Raad der stad Utrecht.
- Goens; (Mr. C. J. van) provinciaal Inspecteur der Indirecte belastingen van Zuidholland.
- Goes, (de, wel Ed. Heer P. J. van der) te 's Hage, 1 best. pap.
- Gouverneur, (M.) Predikant te Groningen.
- Gogh, (Johs. van) Godsdienstonderwijzer te 's Hage.
- Golstein, (gebor. van der Capellen, (Douariere van) te Utrecht.
- Gorkom, (Johs.) Predikant te Bennecom.
- Gorter, (F. G.) Koopman te Leeuwarden.
- Graaf, (... de) Kosttschoolhouder te Gorniehem.
- Graaf, (Johs. de) te Leijden.
- Graaff, (A.) Conrector der Latijnsche School te Doesburg.
- Graswinkel, (Johs. Antonie) Secretaris der stad Haarlem.
- Greeven, (Wb.) Geëmployeerde bij het ministerie van Finantien te 's Hage.
- Gregoor, (S.) Predikant te Zwolle.
- Greven, (W.) Predikant bij de Hervormde Christelijke gemeente te Cuilenburg.

- Grevengoed , (H. van) Koopman te Nijkerk.
 Grevengoed senior, (H. van) Burgemeester der stad Nijkerk.
 Griethuizen , (O. J. van) Predikant te Wageningen.
 Griethuizen , (H. W. van) Predikant te Thamen aan den Amstel.
 Groot, (D. A. de) S. Theol. Stud. te Groningen.
 Groot, (P. de) te Delft , voor het leeszelschap.
 Groen van Prinsterer , Ridder van den Nederlandschen Leeuw en Lid van de Staten van Holland te 's Hage.
 Groeneveld , (A.) Boekhandelaar te Vlaardingen.
 Groeneveld , (E. K.) Ontvanger der Convoijen en Licenten te Winschoten.
 Groenewold , (Ws. G. G.) S. Theol. Stud. te Groningen.
 Groeneijk , (Olivier) Commis Griffier der stad Zierickzee.
 Guichart , (H.) te Groningen , 2 exemplaren.
 Gulpen , (T. M. van) Predikant te Nijmegen.

H.

- Haack , (D. M.) Predikant te Oldchoof.
 Haak , (Cornelis) Thesoricr der stad Hulst en Hoofd des bestuurs der gemeente Ossensisse te Hulst.
 Haack , (P.) Ridder en Predikant der Hervormde gemeente te Amsterdam.
 Haak en Comp. boekhandelaars te Leijden , 80 exemp.
 Haan , (C. de) Kapit. bij het Batt. N. M. no. 19, Ridder der militaire Willemsoorde en Legioen van Eer.
 Haan , (F. de) S. Theol. Stud. te Groningen.
 Haanekuijk (Hijlke) te Harlingen.
 Haan Hugenholtz , (P. H. C. de) Predikant te Oosterbeek

- Hachenberg, (J. A.)** Predikant der nederduitsche gereformeerde gemeente te Amsterdam.
Hachtmann, (H. Wm.) Koopman te Maastricht.
Haerte, (C. J. van der) te 's Hage.
Haga, (H.) Theol. Stud. te Groningen.
Haga, (J.) Koopman te Sneek.
Hagelman, (J. F.) boekverkooper te Cuilenburg.
Hagemans, (L.) Ontvanger van het Octroi te Maastricht.
Hagen Speelman, (P. van der) Predikant, voor het leesgezelschap te Giessendam.
Halbesma, (L. J.) Assessor te Damwoude.
Halteren, (D. van) President van de Regtbank te Leijden.
Hambroick tot Welefeld, Lid van den Raad van State te 's Hage, 1 best.
Hamel, (J. A. van) Ontvanger der Directe Belastingen.
Hammen, (G. J. van der) Rentenier te Nijkerk.
Hardenberg, (Johannes Anthonij) te 's Hage.
Harders, (G. J.) Theol. Stud. te Groningen.
Harderwijk, (J. van) Koopman te Rotterdam.
Harencarspel, (Isaïc A. van) boekverkooper te Alkmaar, 2 exemplaren.
Haringman, (Mejufvrouw A. G.) te Leijden.
Harmsen, (D. K.) Predikant te Maastricht.
Harselaer, (R. van) Tabaksplanter te Nijkerk.
Harselaar, (W. van) Wijnkooper te Nijkerk.
Hart, (Arnoldus de) te Dordrecht.
Hart, (E. van der) Koopman te Nijkerk.
Hart, (J. van der) Tabaksplanter te Nijkerk.
Hartevelt, (Adr.) Lid van den Raad der stad, te Leijden.
Haspels, (J.) Boekverkooper te Nijmegen, 3 exempl.
Has-

- Hasselt**, (B. F. W. van) Controleur van het postkantoor te Leeuwarden.
- Hateren**, (W. van) Predikant te Aalsum.
- Hazelaar**, (A. W.) Predikant te Zevenbergen.
- Hazenberg**, (J.) Theol. Stud. te Leijden.
- Hazen**, Cornsz. (J.) te Amsterdam.
- Heenk**, (J.) Predikant te Woubrugge.
- Heeremiet**, (Hidde) te Amsterdam.
- Helbach**, (H. P. F.) te Leijden.
- Hellmann**, (A. C.) Med. Doct. te Vlaardingen.
- Hemert**, (J. Junius van) oud lid der Regtbank der stad Amsterdam, te Utrecht.
- Hemert**, (P. van) te 's Hage.
- Hendrikz.**, (D.) Predikant te Groningen.
- Hengel**, (W. A. van) hoogleeraar te Fraecker.
- Hennequin**, (Jacob) lid der provinciale Staten van Zeeland, District-commissaris te Sluis in Vlaanderen.
- Hennij**, (J. J.) Kapt. bij het batt. Art. van Linie no. 1.
- Herbell**, (Mr. J. F. M.) President der Regtbank van eersten aanleg te Sneek.
- Heringa**, (Mejufvrouw S. E.) te 's Hage.
- Heringa Eliza'szoon**, (J.) Theol. Professor te Utrecht.
- Hervormde Kerkenraad** (de) te Heusden.
- Herwerden**, (C. van) Predikant te Schiedam, 2 exempl.
- Herwerden**, (C. H. van) Predikant bij de Nederduitse hervormde gemeente te Zutphen.
- Hess**, (J.) Predikant, voor de leesgezelschappen te Veenhuizen, 2 exemplaren.
- Hesse**, (H. H.) Predikant te Emden.
- Heus**, (J. de) Bockhouder ten kantore der convoijen en licenten te Harlingen.
- Heusde**, (J. van) te Rotterdam.

- Heusde, (Ph. W. van) Lit. Professor te Utrecht, voor de bibliotheek der Akademie te Utrecht.
- Heijl, (J. H.) Ontvanger der directe belastingen te Zevenbergen.
- Heijningen, (H. van) Predikant te Rijswijk.
- Heijns, geboren Vosmacr, (Mevrouw wed.) te 's Hage.
- Hibma, (Johannes) te Amsterdam.
- Hiebink, (J. J.) Predikant te Heino.
- Hill, (T. van der) oud Commissaris te 's Hage.
- Hille, (Mejufvrouw H. M.) te Amsterdam.
- Hingman, (wed. J. H.) te Amsterdam.
- Hirschig, (J.) Theol. Stud. te Leijden.
- Hocke, Johsz. (Jacob) Dijkgraaf te Dreijshor.
- Hocdt, (J. van den) te Amsterdam.
- Hoën, (Mr. G. M. 't) Ontvanger der directe belastingen te 's Hage.
- Hoën, (Mr. W. 't) Ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw, Raad en Rekenmeester der domeinen en regerend Burgemeester te 's Hage.
- Hoeufft, (J. H.) Lid van het Koninkl. Nederlandsch Instituut, te Breda.
- Hocij Schilthouwer van Oostée, (A. van) Generaal Major te 's Hage.
- Hoff, (A.) Koopman te Leeuwaarden.
- Hofman, (Jacob) ziekenbezoeker te Haarlem.
- Hofstede, (Mr. Petrus) Ridder der orde van den N. Lecuw en Gouverneur van de provincie Drenthe.
- Holtius, (Mr. A. C.) Hoogleeraar in de Regten te Deventer.
- Holwerda, (J. H.) te 's Hage.
- Hommel, (H. W.) te Leeuwaarden.
- Hoog, (Th.) Predikant te Rotterdam.

Hoog-

- Hoogstraten, (A. C. van) te 's Hage.
- Hoogstraten, (Mr. J. A. van) oud Raad der stad, te Leijden.
- Hoogstraten, (S. van) Buitengewoon Staatsraad, Ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw te Rotterdam.
- Hoogstraten Junr. (A. van) Boekhandelaar te 's Hage.
- Hoogstad, wed. Mobachius, (E. J.) te 's Hage.
- Hoorn, (R. van den) Grutter te Nijkerk.
- Hope, (Mr. A.) lid van de Staten Generaal, Ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw te 's Hage.
- Horst, (B. J. van der) Ontvanger der directe belastingen en lid van den Raad der stad Doesburg.
- Houten, (B. A. van) Advokaat en Notaris te Amsterdam.
- Houten, (D. Jacobus van) Predikant te Ternaard.
- Houwerzijl, (E.) Theol. Stud. te Groningen.
- Huët, (D. T.) Predikant bij de waalsche gem. te Breda.
- Huët, (Samuël Theod.) Predikant bij de waalsche gemeente en schoolopziener over het 7de schooldistrict van Zuidholland te Brielle.
- Huisinigh, (H. v.) Boekhandelaar te Winschoten.
- Huizinga, (E. K.) te Emden.
- Hulskén, (J. H.) Predikant te Losser.
- Hulthem, (Ch. van) Griffier van de Tweede Kamer der Staten Generaal.
- Hummel, (J. C.) Notaris te Katwijk, 1 best.
- Hupkens, (P. D.) Notaris te Maastricht.
- Huijdecoper van Maarseveen, lid der ridderschap van de Staten van Holland en van de regering van Amsterdam, 2 exemplaren.

- Huijgens, (H. D.) Eerste Commis en Archivist bij het Ministerie van Binnenl. Zaken.
- Huijsman, (Mr. A. E.) lid van den raad en Rector der latijnsche scholen te Brielle.
- Huijssen van Kattendijke, (J. W.) Kamerheer van Hare K. H. Mevrouw de Hertogin Douariere van Brunswijk.

J.

- Janssen, (C.) Predikant te Assen en Ommel.
- Janssonius, (W.) S. Min. cand. te Groningen.
- Jantzou van Nieuweland, (S. B.) Burgemeester der stad Breda.
- Imbijze van Datenburg (van) Koll. der Artillerie.
- Immink, (F. G.) Predikant te Deventer.
- Immink, (H. D. G.) rustend Predikant te Harderwijk.
- Indewij, (Dirk) Predikant te Leerdam.
- Jong, (Daniel de) ontvanger der directe belastingen te Zwaluwe.
- Jonge, (J. J. de) Predikant te Oud Alblas.
- Jongh, (Z. de) Predikant te 's Bosch.
- Jouckers, (A.) Predikant te Heteren.
- Jong Cz. (G. de) Brander te Lecuwarden.
- Jonge, (H. L. de) Predikant te Oostzouburg en Scriba van het klassikaal bestuur van Middelburg.
- Jonge, (K. W. de) voor het lecsgezelschap: *Tot nut en vermaak te Zierikzee.*
- Jonge, (W. A. de) lid der Ridderschap en Staten van Zeeland te Zierikzee.
- Jongeneel, (M.) voor den klassikalen ring te Nijmegen.
- Jonge van Ellemeet, (M. de) Directeur der Koninklijke Nederlandsche Loterij te 's Hage.

Jongh,

- Jongh, (A. de) Koopman te Leeuwaarden.
 Jonkers, (B. A.) Predikant te Maastricht.
 Jongsma, (Cornelis) Predikant te Leeuwaarden.
 Joorman van Wijk, (G.) Rentenier te Hoewelaken.
 Joosting, (Adriaan) te Amsterdam.
 Joostink, (Daniel t') Commissaris bij het departement
 van koophandel en kolonien te 's Hage, 1 best.
 Jorissen, (S. G.) Predikant te Herveld.
 Irhoven Leeman, (J. W. van) rustend Predikant van
 Wageningen te Utrecht.
 Juijnbold, (Vr. G. J.) te 's Hage.
 Julius, (C. F.) te Amsterdam.
 Jurjans Ez. (W.) Koopman te Amsterdam.

K.

- Kaakebeen, (D. M.) Predikant te Middelburg.
 Kaathoven, (H. P. van) te Lejden.
 Kalckhoff, (J. G. C.) Predikant te Laaren.
 Kam, (Samuel) Predikant te Berkel.
 Kanter, (A. de) Stud. te Middelburg.
 Kanter, (L. M. de) te Middelburg, 2 exemplaren.
 Karsenberg, (L. A.) Boekverkooper te Deventer.
 Kastele, (R. P. van de) Ridder van de orde van den
 Nederlandschen Leeuw en Predikant te 's Hage.
 Kastele, (Mejufvrouw R. M. van de) te 's Hage.
 Kellner, Majoor der Artillerie.
 Kemp, (Cornelis van der) Onvanger der indirecte be-
 lastingen te Vlaardingen.
 Kemper, (J. M.) Staatsraad in buitengewonen dienst,
 Commandeur der Leeuwen-orde en Hoogliceraar te
 Lejden.
 Kennis (Jan) broodbakker te Nijkerk.

Kijlstra, Lz. (R.) Theol. Stud. te Groningen.

L.

Laan, (P. J.) Scriba van het klassikaal kerkbestuur en
Predikant te Amersfoort.

Laar Dinckgreve, (J. van) Predikant te Bourtange.

Laats, (A. J.) Predikant te Budel en Gastel.

Lacum, (J. P. van) s. Theol. Stud. te Groningen.

Laer, (Mr. C. R. S. toe) te Amsterdam.

Laer, (J. A. toe) te Amsterdam.

L. A. K. (de Heer) te 's Hage.

Lakeman, (J. F.) Koopman te Edam.

Lambrechtsen, (Mr. N. C.) President van het Zeeuwsch
genootschap te Middelburg.

Lamers, (G.) Predikant te Keppel.

Lammen, (Willem) te Amsterdam.

Lammers, (A.) te 's Hage.

Lammers van Toorenborg, (C. P.) Predikant te See-
rooskerke in Schouwen.

Lande, (C. la) Juwelier te Amsterdam.

Landtmeter, (S) Boekverkooper te Maastricht.

Lang, (H. H. de) Predikant voor het leesgezelschap:
Beschaving het geluk der volken, te Gorinchem.

Lange, (A. de) Notaris te Alkmaar.

Langen, (J. Piek van) te Schoonhoven.

Langerhuijzen, (B.) voor het leesgezelschap: *Leest en
denkt*, te Amsterdam.

Langlois, (M. P.) Stedelijk Ontvanger te Breda.

Lau, (J. La) Predikant te Bergen op zoom.

Lau, (J. La) Predikant te Dubbeldam.

Ledeboer, (A.) Predikant te Harlingen.

Leemans, (C. A.) Predikant te Baartwijk en Elshout.

Leus-

Kijlstra, Lz. (R.) Theol. Stud. te Groningen.

L.

Laan, (P. J.) Scriba van het klassikaal kerkbestuur en
Predikant te Amersfoort.

Laar Dinckgreve, (J. van) Predikant te Bourtange.

Laats, (A. J.) Predikant te Budel en Gastel.

Lacum, (J. P. van) s. Theol. Stud. te Groningen.

Laer, (Mr. C. R. S. toe) te Amsterdam.

Laer, (J. A. toe) te Amsterdam.

L. A. K. (de Heer) te 's Hage.

Lakeman, (J. F.) Koopman te Edam.

Lambrechtsen, (Mr. N. C.) President van het Zeeuwsch
genootschap te Middelburg.

Lamers, (G.) Predikant te Keppel.

Lammen, (Willen) te Amsterdam.

Lammers, (A.) te 's Hage.

Lammers van Toorenborg, (C. P.) Predikant te See-
rooskerke in Schouwen.

Lande, (C. la) Juwelier te Amsterdam.

Landtmeter, (S) Boekverkooper te Maastricht.

Lang, (H. H. de) Predikant voor het leesgezelschap:
Beschaving het geluk der volken, te Gorinchem.

Lange, (A. de) Notaris te Alkmaar.

Langen, (J. Piek van) te Schoonhoven.

Langerhúizen, (B.) voor het leesgezelschap: *Leest en
denkt*, te Amsterdam.

Langlois, (M. P.) Stedelijk Ontvanger te Breda.

Lau, (J. La) Predikant te Bergen op zoom.

Lau, (J. La) Predikant te Dubbeldam.

Ledeboer, (A.) Predikant te Harlingen.

Leemans, (C. A.) Predikant te Baartwijk en Elshout.

Lees-

Leesgezelschap, (het) onder de zinspreuk: *Tot nut en vermaak*, te Doesburg.

————— ——— *Tot nut en vermaak*, te 's Hage.

————— ——— *Tot nut en vermaak*, te Utrecht.

————— ——— onder de zinspreuk: *Tot voeding van den geest*, te Kollum.

————— ——— onder de zinspreuk: *Wetenschap, nut en vermaak*, te Leijden.

Leeuw, (C. van der) Predikant der hervormde gemeente te Utrecht.

Leeuw, (D. van der) Predikant te Vlaardingen.

Leeuw, (W. van der) Theol. Cand. te Leijden.

Leeuwen, (Dils. van) Predikant te Nieuw Helvoet.

Leeuwen, (Mr. J. van) Vicepresident van de Regtbank in het kwartier Arnhem.

Leignes, Griffier bij de regtbank van ecrsten aanleg te Maastricht.

Lemans, (Cornelis) te Schiedam.

Lens, (A.) Predikant te 's Hage.

Le Sage ten Broek, (H. W.) Predikant te Haamstede.

Le Sage ten Broek, (J. J.) Professor en Predikant te Rotterdam.

Lette, (G. J.) Predikant te Cats.

Levijssohn, (Henrij) Koopman te Rotterdam.

Lewe van Middelstum, (E. J.) te Middelstum.

Leijssen, Koopman te Amsterdam, 1 best.

Lezwijn, (P. G.) Makelaar te Leijden.

Lignij, (A. J. de) Predikant te Vere.

Ligtenberg, (van) Militie-commissaris te Zutphen.

Lijnden, (G. C. C. J. van) te Utrecht.

Lijnden, (J. H. van) tot Lunenburg.

Linden, (Gijsbert van der) te Amsterdam.

Lin-

- Martin**, (F. P.) te Amsterdam.
Martinet Kuyjpers, (J.) Predikant te Groningen.
Mebius, (T. I.) Predikant te Beers en Jellum.
Mebius, (T. E.) Predikant voor het leesgezelschap te Beers.
Meder, (Hclias) Predikant te Emden.
Meder, (Mr. J. J.) Procureur bij de Regtbank te Wineschoten.
Meelboom, (M. P.) V. D. M. te Jutfaas.
Meer, (H. van der) Notaris te Cuilenburg.
Meeren, (H. van der) Onderwijzer te 's Hage.
Meerman van Dalem en Vuren, (Mevrouw Douariere Mr. Johan) te 's Hage, 1 best.
Meerten, (H. van) voor het leesgezelschap: *Concordia*, te Gouda.
Meer van Kuffeler, (J. A. T. van der)
Meuse, (Christiaan,) Predikant op den Hoek, lande van Axel.
Memeling, (J.) Predikant te Westzaandam.
Menil, (V. E.) SS. Min. Cand. te Rotterdam.
Mennes, (H. H.) Theol. Stud. te Groningen.
Mensinga, (R. P.) S. Theol. Stud. te Groningen.
Ments, (J. H.) Assessor der Grietenij Leeuwarderdeel, te Leenwarden.
Mercus, (C. G.) Predikant bij de waalsche gemeente te Dordrecht.
Mersen, (J. L.) Senn. van Bascl te 's Hage.
Metclerkamp, (J. J.) SS. Theol. Doct. en Predikant te Delft.
Mettengang, (Gerrit) rustend Predikant te Huijzen
Mettevier, (L.) Rentenier te Maastricht.
Meurs, (J. A. van) Ontvanger der registratie te Nijkerk.
Meij,

- Oostveen, (J. van) Schoolhouder te Amsterdam.
 Orme, (Gerardus de l') Stedelijk Schoolonderwijzer
 en geadmiteerd Landmeter te Wijk bij Duurstede.
 Ottenhoff, (A.) Litt. Hum. Stud. te Groningen.
 Otter, (L. D.) te 's Hage.
 Ouden, (J. H. den) Boekh. te Amsterdam.
 Ouden Ampsen, (B. J.) te Doesburg.
 Oudshoff, (W) Boekhouder en Voorzanger te Rotterdam.
 Ouwerkerk de Vries, (van) te Amsterdam;
 Overduijn, (W.) Predikant te Arnhem.
 Overgaauw, (Pieter) te Rotterdam.
 Overklift, (D.) te 's Hage.

P.

- Pabst, gebor. van Reede van Nijëvelt, (J. G. M.) te Utrecht.
 Pabst tot Bingerden, (Baron van) Lid der Raad van
 Staten te 's Hage, 1 best.
 Pabst van Bingerden, (van) op den Huize Bingerden, 2 ex.
 Paddenburg, (O. J. V.) Boekdrukker te Utrecht.
 Palier en Zoon, (H.) Boekhandelaars te 's Bosch, 2 ex.
 Palm, (J. H. van der) Professor te Leijden.
 Palsma, (A. H.) Assessor van de Grietenij Leeuwarde-
 radeel te Wirdum.
 Palsma, (J. A.) te Vrouwen Parochie.
 Papenhuijzen, (Jan) Koopman te Dordrecht.
 Pareau, (A. G.) Makelaar te Amsterdam.
 Pastor, (F. P.) gepensioneerd Majoor te 's Bosch.
 Peene Pz., (M. A. van) te Amsterdam.
 Pelinck, (Jan) Predikant te Scheemda.
 Pellecom, (A. N. van) Predikant te Prinsenhage.
 Pellecom, (J. van) Predikant te Schiedam.
 Pesters van Kattenbroek, (De) te Utrecht.
 Petersen, (J. E. de)
 Phaff, (J. E. W.) op den huize Zuñlenstein bij Amerongen.

- Prins, (G.) Kerkmeester te Nijkerk.
 Prins, (Mr. Gisbertus) regerend Burgemeester te Leijden.
 Prins, (Mr. Gisbertus) te Leijden.
 Prins, (Hk.) Bakker te Nijkerk.
 Prins, (J.) Predikant bij de herv. gemeente te Alkmaar.
 Proper, (H.) Predikant te Leijden.
 Pull, (C. C.) Secretaris en Thesaurier van het leesgezelschap onder de zinspreuk: *Tot nut en stichting*, te Amersfoort.
 Pijpers, (F. B. Hollingérus,) Conrector bij de Latijnscholen te Breda.

Q.

- Quesne van Bruchem, (C. du) oud Schepen en oud Raad der stad Amsterdam.
 Quint, (P.) Bockhandelaar te Utrecht, 2 exemplaren.
 Quintus, (Mr. O. J.) Directeur der Registratie enz. in de provincie Groningen.

R.

- Raden, (Petrus van) Predikant bij de Nederduitsche Herv. gemeente te Breda,
 Radink, (Jacobus) Bockh. te Amsterdam.
 Radj's, (Alb.) Predikant aan de Blauwcapel.
 Ramshorst, (Jan van) Koopman te Nijkerk.
 Rattinck, (D.) Predikant te Ammers-Tol.
 Ravekes, (R.) te Amsterdam.
 Reddingius, (Gerardus Benthem) Theol. Doct. en Secretaris van het provinciaal kerkbestuur te Assen.
 Reede, (B. van) te 's Hage.
 Reede van Ondtshoorn, (J. F. van) Hoofdontvanger der Convoijen en Licenten te Rotterdam.
 Reese, (P.) voor het leesgezelschap te Eindhoven.
 Reepmaker, (J.) te Rotterdam.
 Reinbach, (Mr. Willem Maurits) Vrederegter van het kanton Harlingen. Rem-

- Rolbach, (J. M.) Boekverkoper te Amsterdam.
 Römeling, (J.) Boekverkoper te Groningen, 9 exemp.
 Romenij, (H. J.) Predikant te Diepenheim.
 Romenij, (M. B.) Predikant te Groote Broek.
 Romenij, (Hendrik) oud Commissaris te 's Hage.
 Römer, (J. W. E.) Auditeur Militair te Utrecht.
 Romswinkel, (Mr. N. A.) te Leijden.
 Romswinkel, (Joost) te 's Hage.
 Romjua, (G.) Predikant te Bodegrave.
 Roquette, (T. B.) te Harlingen.
 Rose, (S. H.) te Utrecht.
 Roskes, (H.) Notaris te Leijden.
 Ross, (F.) Predikant te Veghel.
 Ross, (J. M.) Notaris en Raad der stad te Maastricht.
 Ross, (P. D.) Predikant te Rheden.
 Rossem, (C. van) Predikant te Muijden.
 Rouffaer, (Johan) Lid der staten van Limburg.
 Rijcken, (Johannes Adriaanus) oud Schout van 's Princen
 Hage, Bewaarder der Hypotheken en Raad der stad
 Breda.
 Lijnden, (Hoog Wel Edele geboren Heer Rijnhard, Ba-
 ron van) Lid van de provinciale Staten en Edelen
 der provincie Vriesland, te Beetsterzwaag in Opsterland.

S.

- Saakes, (A. B.) Boekh. te Amsterdam.
 Saar, (D. du) Boekh. te Leijden, 2 exemplaren.
 Sacré, (J.) Boekh. te Aalst.
 Salomon, (G.) Med. Doct. te Leijden.
 Saltet, (P. R. A.) te Purmerend.
 Sandberg, (A. H.) Predikant te Doesburg.
 Sande, (J. J. van de) Boek. te Middelburg.
 Sanders, (U. D.) Koster van de st Janskerk te Maastricht.
 Sarton, (W.) voor het leesgezelschap onder de zinspreuk :
 On-

- Schultze, (J. H.) Predikant te Hoge Zwaluwen
 Schultz-Pesser, (J. F.) te Breda.
 Schusler, (H. C.) te Utrecht.
 Schusler, (J. W.) te Utrecht.
 Seldam, (B. van) Boekverkooper te Amsterdam.
 Seriére, (G. de) Predikant te Zutphen.
 Sibrandi, (R. H.) te Wirdum.
 Siebes, (P.) te Rotterdam.
 Siedenburg, (C.) Leeraar bij de Evangelische Luther-
 sche gemeente te Edam.
 Siegman, (E. L.) Predikant te Delden.
 Siegenbeek, (M.) Professor te Leijden.
 Sieverts, (W. J.) Predikant te Alphen.
 Sikkema, (S. A.) Assessor van enz. te Akkerwoude.
 Sitter, (W. de) President bij de Regtbank te Winschoten.
 Sittert, (J. A. van) te Zutphen.
 Sligtenhorst van Rees, (B.) Boekhandelaar te Amsterdam.
 Slingelandt, (V.) Kapt. bij het Eerste batt. Art. Natio-
 nale Militie te Maastricht.
 Slingenberg, (H.) te Amsterdam.
 Slingsbie, (A.) Predikant bij de herv. gem. te Schendel.
 Slomp, (L. W.) Theol. Stud. te Groningen.
 Slot, (F.) Predikant te Emden.
 Slotemaker, (L.) Predikant te Middelharnis.
 Sluis, (R. van der) Theol. Stud. te Leijden.
 Sluiter, (J.) Predikant te 's Hage.
 Sluiter, (Johs. G.) Theol. Stud. te Groningen.
 Slijpe, (P. van) Procureur des Konings bij de Regt-
 bank van 1ste Aanleg te Maastricht.
 Smeer, jun. (F.) te Rotterdam.
 Smeets, geboren de Becker, (wed. van den Majoor)
 Smit, (A.) Theol. Stud. te Groningen.
 Smit, (Alb.) Theol. Cand. te Leijden.

Smit,

- Stuivinga, (G. W.) S. Theol. Stud. te Groningen.
 Suchtelen, (Zijne Excellentie de Heer Generaal, Baron van) te Stockholm, 1 best.
 Suringar, (L.) Theol. Doct. & Professor te Leijden.
 Suringar, (W. H.) Koopman te Leeuwaarden.
 Swalué, (B. J.) Predik. te Numansdorp, gezegd Buitensluis.
 Swart, (A. B.) lid van de regtbank van eersten aanleg te Leijden.
 Sweilengrebel, (Mr. J. H.) Raadsheer in het Hoog Ge-regtshof van Finantie en Zeezaken te 's Hage.
 Swierink, (Hendrik) te Amsterdam.
 Sijhoff, (H. J. ten) te Amsterdam.
 Sijsama, geboren Lewe, (Mevrouw) te Leeuwaarden.
- T.
- Taaij, (Barend) Predikant te Rheenen.
 Talma, (P.) Predikant te Augsbuur en Lutkewolde.
 Taijispil, Jansz., (F.) Koopman te Amsterdam.
 Teersma, (Jan) Cargadoor te Haringen.
 Tellingen, (Hermanus van) Timmerman en Houtkoo-per te Alkmaar.
 Ten Brink en de Vries, Boekverkoopers te Amsterdam.
 Tenckinck, (J. W. C.) Predikant te Zaandam.
 Dall, (D. Ten) Predikant te Amsterdam.
 Terveen, (J. G. van) Boekverkooper te Utrecht.
 Tervehn, (H. H.) Predikant te Norden en Luttesborg.
 Tervoor, (H.) ouderling der herv. gem. te Groningen.
 Teutem, (F. van) Predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Utrecht.
 Terwogt, (C.) te Weesp.
 Teijsset, (Mr. J.) te Amsterdam.
 Theesing, (H. J.) Huissier bij de Regtbank te Amsterdam.
 Hannis, (Mr. J. A. van Thye) oud Burgemeester der stad Gornichem.

V.

- Valkenburg, (A. van) Apothecar te 's Hage.
 Valkenburg, (Mejufvrouw C. P. van) te 's Hage.
 Veen, (L. van der) te 's Hage.
 Veen, (R. v. D.) Blauwverwer te Harlingen.
 Veer, (D. ter) Predikant te Breda.
 Vegt, (A. E.) te Leijden.
 Vegt, (J. van der) Theol. Cand. te Leijden.
 Velde, (J. A. van der) lid van het gem. best. te Dreijfchor,
 Velden, (J. van den) te Utrecht.
 Velden, (P. van) Predikant te Gaasmeer.
 Velsen, (J. van) Predikant te I'ooegeveen.
 Veisen, wed. G. Vos, (Maria Geertruida) Logement-
 houdster te Nijkerk.
 Veltman, (J.) Predikant te Arnhem.
 Verff, Predikant te Hasselt.
 Verheij Bz., (Cornelis) grondeigenaar te Brielle.
 Verjaal, (Antonij) Mr. Metzelaar te Dreijfchor.
 Verloren, (J.) Professor en predikant te Maastricht.
 Verloaw, (J. C.) Predikant te Wolphaartsdijk..
 Verschuur, (J.) Officier bij de Regtbank te Leijden.
 Verschuur, (W.) te Amsterdam.
 Versluijs wed. von Drebbber, (S. C.) te Leijden,
 Versteeg, (H. W.) Rect. der latijnsche school te Doesburg.
 Virulij, (Jan) te 's Hage.
 Verwÿs, (A.) Predikant te Dokkum.
 Verzijl, (C.) te Utrecht.
 Veth Jun., (J.) te Schiedam.
 Vidal de st. Germain, (G. L.) te Doesburg.
 Vis, (D.) te Rotterdam, 5 exemplaren.
 Visch, (I.) Pred. der Nederd. gereform. gem. te Amsterd.
 Visser, (S. de) Predikant te Aalsmeer.
 Visser, Pz. (J.) te Schiedam.

W.

- Waal, (Adriaan van der) Apothecar te Amsterdam.
- Waaïj, (Jan de) Bouwman te Dreijshor.
- Wageningen, (G. van) lid van den stedelijken raad te Leeuwaarden.
- Wal, (M. Siderius de) te Leeuwaarden.
- Wal, (J van der) Boekv. voor de heer A. Z. te Gorinchem.
- Wal, (J. van der) Boekv. voor het leesgez. te Gorinchem.
- Waller, (H.) Koopman te Amsterdam.
- Waller, (H. J.) hoofdcomm. aan het postkantoor te Amst.
- Wansleven, (W. C.) Boekhandelaar te Zutphen.
- Wapperom, (J. J.) Notaris te 's Hage, 1 best.
- Warmelo, (W. van) Koopman te Vlaardingen.
- Wassenaar, (C.) te Leijden.
- Water, (I. W. te) Professor te Leijden.
- Water, (W. te) te Leijden.
- Water, (W. te) Theol. Doct. en Inspector te Leijden.
- Weel Jz. (A. van) Fransch en Nederduitsch schoolonderwijzer te Raamsdonk.
- Weeninck, (G.) oud Drossaard van Leerzum te Amerongen.
- Weezelenburg, (I. J. van) Suikerrafinadeur te Amsterdam.
- Wermerskerken. Boekhandelaar te Tiel.
- Wernink, (L. W.) predikant te Bathum.
- Wesel, (P. J. van) V. D. M. te Westbroek en Agtienhoven.
- Wesseling, (Hendrik) te Amsterdam.
- Wesseling, (Iohs.) Makelaar te Amsterdam.
- Wesseling, (S. H.) te Amsterdam.
- Wesseling, (Willem) te Amsterdam.
- Wesselius, (J.) Predikant bij 'de herv. gemeente te Idaard Eegum en Friens, in Vriesland.
- Westerdorp, (N.) Predikant te Losdorp.

Wijck, (J. S. van) te Leijden.

Wijnbeck, (Mr. Hk.) Commissaris der Lat. Schoulen.

Wijs, (J. P.) te Hilversum.

Wijtema, (Samuel) Koopman te Franeker.

Y.

Ysendijk, (H. E. van) V. D. M. te Zeist.

Ysselstein, (W. R.) Predikant te Cillershoek.

Z.

Zadelhoff, (H. van) predikant te Werkendam.

Zanders, (B.) Koopman te Gorredijk.

Zandt, (J. N. van der) predikant te Grouw.

Zee, (W. van) Koopman te Herwijnen.

Zegstro (D. J.) Vrederegter te Aalsmeer.

Zevenboom, (A.) Koopman te Nijkerk.

Zickler, (Jan Albertus) Mr. Schrijnwerker te Deventer.

Zilvergieter Hoogstad, (Philip) predikant te Lochem.

Zimmerman, (W.) Predikant te Franeker.

Zuidema, (P.) Proponent te Groningen.

Zuijlen van Nijeveld, (van) Kapt. ter zee te Rotterdam.

Zwaag, (W. van der) Predikant te Wirdum.

Zuurdeeg, (Jan) Fabrikant te Leijden.

Zwijndrecht (L. van) te Rotterdam.

Zwijndrecht, (N. M. van) Ontvanger der Directe Be-
lastingen te Vlaardingen.

Zijverden, (J. van) Schout en Secretaris van Aalsmeer
en Kudelstaart, te Aalsmeer.

Zijnen, (I. A.) 1ste Commis bij de Directie der Con-
voijen en Licenten te Arnhem.

OPDRAGT

AAN

ZIJNE EXCELLENTIE

DEN HEERE BARON VAN PALLANDT,
HEER VAN KEPPEL, VOORST EN BARLHAM,
COMMANDEUR DER ORDE VAN DEN NEDERLAND-
SCHEN LEEUW, STAATSRaad, DIRECTEUR GE-
NERAAL VOOR DE ZAKEN VAN DEN HERVORM-
DEN, EN ANDERE EREDIENSTEN, UITGE-
ZONDERD DEN ROOMSCH-KATHOLIEKEN,
KAMERHEER VAN Z. M. DEN KONING DER
NEDERLANDEN, LID VAN DE RIDDER-
SCHAP EN DER PROVINCIALE STA-
TEN VAN GELDERLAND ENZ. ENZ.

HOOG EDEEL GESTRENGE HEER!

De opdracht van het werk, waarin de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk, van haren oorsprong af tot nu toe, door ons te boek gesteld wordt, aan *Uwe Excellentie*, kwam ons voor, niet alleen met den inhoud en de strekking des werks zelve overcenkomstig, maar tevens van onze zijde de pligmatige betaling te zijn eener wettige schuld van dankbaarheid. De goedkeuring van wege het

I. DEEL.

Mi-

Ministeriëel Departement, aan welks hoofd *Uwe Excellentie* thans geplaatst is, aan ons voornemen gegeven, de ondersteuning, door Hetzelve, aan de uitvoering van ons werk geboden, door ons gelegenheid te schenken tot het gebruik van vele noodige hulpbronnen der geschiedenis, en het vereerend bewijs van vertrouwen, ons, door het een en ander, geschonken, waren zoo vele aanmoedigingen, die ons de uitgebreide taak, welke wij ons hadden voorgesteld, met ijver deden opvatten, en eenen gunstigen uitslag aan onze onderneming beloofden. Het zal, gelijk wij vertrouwen, *Uwer Excellentie* even aangenaam zijn, onze openlijke erkentenis daarvoor aantemen, als wij ons gedrongen gevoelen, aan *U* en *Uwen* voortreffelijken Voorganger, Jonkheere O. REFELAER VAN DRIEL, de hulde onzer hoogachting en verkleefdheid, uit zoo groote verplichtingen geboren, bij deze gelegenheid aantebieden. De kennis

aan

gerlijke deugd, ten nutte van den staat, geweest is. De Allerhoogste, die aan *Uwe Excellentie* de lofwaardige gezindheid ter bevordering van den bloei van het gansche Christendom en ook van ons kerkgenootschap, hetwelk U onder deszelfs achtenswaardigste leden telt, gegeven heeft, make, door Zijne begunstiging, Uwe belangrijke werkzaamheden aan een zoo begeerlijk einde dienstbaar, en zegene Uwen persoon en Uw aanzienlijk geslacht, naar onze bestewensen, waarmede wij de eer hebben ons te noemen

Uwer Excellentie

Ootmoedige Dienaren,

A. YPEIJ.

I. J. DERMOUT.

VOOR-

nen, waaruit zij geschept hadden, ook tot zulke, die ten hunnen tijde nog niet geopend waren, den toegang genomen hebben. Een' der voornaamste regelen, waarnaar wij altijd gemeend hebben, dat de geschiedenis behoort beoefend te worden, zijn wij ook bij het opstellen van dit werk gevolgd.

1 Om de waarheid uit hare schuilhoeken aan het licht te brengen, hebben wij ons bediend van de schriften dier mannen, welke geleefd hebben, toen de gebeurtenissen, welke wij verhalen moesten, voorvielen. Inzonderheid hebben wij ons ter bevordering van het voorgestelde doel ten nutte gemaakt vele algemeen geworden, gemeenzame, brieven, die door schranderere mannen, wier wetenschap van zaken niet betwijfeld mag worden, in eene onverniste taal van het hart geschreven zijn aan hunne vrienden, over hetgene in hunne dagen gebeurd was, en hetgene zij zelve of met eigene oogen gezien hadden, of op goede gronden verzekeren konden, dat zich zoo, als zij daarvan berigt gaven, hadden toegedragen. Voorts waren ons tot geen gering voordeel vele authentieke staatsstukken, door oudheidkundigen met geduld en moeite verzameld en in het licht gegeven. Eindelijk hebben wij ons met veel vrucht bediend van oorspronkelijke staatsbesluiten, synodale, klassikale en andere kerkelijke handschriften, waarvan het gebruik ons door de opzieners der plaats, alwaar zij bewaard worden, met eene goedgunstige bereid-
vaar-

gebeurtenissen dierwijze zamen, dat men van deze, zonder gene te kennen, zich geen regt denkbeeld konde vormen, ten ware men vooraf een algemeen overzigt van het geheel uit vele historische en andere schriften bekomen hadde. Wij stelden ons niet alleen in de historie bedrevene, maar ook daarin min bedrevene lezers voor, ten welker behoefte wij wel eens meer moesten schrijven, dan anders noodig was of scheen.

Onder het bearbeiten der geschiedenis, welke dit eerste deel bevat, hebben wij het reeds alleraardigst, tot onze smart, ontdekt, dat, zoo er gens, dan vooral ook hier eene hatelijke partijzucht van vele vroegere en latere schrijvers de waarheid, met betrekking tot gevoelens en daadzaken, dikwerf, indien al niet verdraaid, ten minste er eene verkeerde wijziging aan gegeven, en wel eens in het duistere zoo diep heeft weggestopt, dat men niet, dan met omzigtigheid en moeite dezelve in hare eigenlijke gedaante weder in het daglicht kan terug brengen. Zal eenmaal de waarheid door hare beminneuswaardige zuiverheid, waarin zij oorspronkelijk geëerbiedigd is geworden, weder zich zelve aanprijzen, zoo dat zij niet telkens de handhaving van hare vrienden noodig heeft, die haar van aangeworpene bezoedelingen schoon maken, dan moet van haren opgang voor verstandigen alle partijzucht verre verwijderd zijn. Daarvan waren wij ten allen tijde volko-

men

men overtuigd, maar nooit heeft de kracht dier overtuiging meer op ons gewerkt, dan bij de beoefening van dat gedeelte onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis, hetwelk den inhoud uitmaakt van het werk, dat wij hier beginnen te leveren.

Het misnoegen, intusschen, en het verdriet, dat hieruit bij ons ontstond, was of werd alzoo een bijkomende spoorslag, om toch een gebrek te vermijden, dat ons in anderen zoo zeer misviel. Daardoor gevoelden wij ons steeds te sterker opgewekt, om, met verbanning van al wat naar partijzucht zweemde, de waarheid op alle plaatsen te zoeken, waar zij te vinden mogt zijn. En zoo meenen wij er rondborstig voor te mogen uitkomen, dat geen onderscheid van godsdienstgenootschap, van gezindte, van sekte of factie of personen eenigen invloed gehad heeft op onze navorschingen en de daaruit door ons afgeleide slotsommen. Verre zij het echter, dat wij hierop roem zouden willen dragen! Dit is er zoo verre van af, dat wij in tegendeel er ons van overtuigd houden, dat er in onzen arbeid nog veel zal zijn overgebleven, dat wij niet genoeg aan alle zijden beschouwd hebben, en waarin ons oog gedwaald heeft. Uit dien hoofde zullen er gewisselijk hier en daar min juiste inzichten door ons zijn medegedeeld. De wijze, waarop de door ons behandelde zaken, van dezen dus, van genen zoo, worden voorgedragen, doch vooral het daarbij komen-

de nog maar al te groote gebrek aan zulke echte, oorspronkelijke bronnen als wij hiervoor vermeld hebben, moest natuurlijk zulks wel ten gevolge hebben. (*) Dan deze leemten hopen wij, dat door anderen, die dieper doordringen, ten eenigen tijde, verholpen mogen worden. Zeker toch is het, dat, door een zoo onpartijzuchtig als oordeelkundig vergelijken van den waren aard der gebeurde zaken, die men alleen uit echte, oorspronkelijke, hulpbronnen, welke zich van tijd tot tijd wel meer zullen ontsluiten, moet leeren kennen, met de omstandigheden, waarin zij zich hebben toegedragen, de waarheid in haren onbenevelde glans wel eenmaal aan den dag kan, en ook zal komen.

Naar gelang men hierin vorderingen maakt, zal ook het hagchelijke gaande weg minder worden, waaraan geschiedschrijvers zich blootstellen, zoo als het door SALLUSTIUS, in zijn werk over de zamenzwering van CATILINA, naar waarheid wordt voorgedragen. „ De meeste lezers, ” merkt hij aan, „ wanneer zij in de geschiedschriften ondeugden van groote mannen berispt vinden, ver-

den-

(*) „ Quantum est, quod huc usque in historia ignoramus; quam misere coecutimus, quoniam MONUMENTA illorum temporum non suppetunt, sed vel neglecta perierunt, vel ad ea aditus præcluditur. ” J. FORGIESSER Comment. de Obstagio; C. III § 10.

denken de schrijvers van kwaadwilligheid en nijd; doch wanneer zij de deugd en den roem der braven vermeld zien, nemen zij, met een kalm hart, dat vrij is van achterdocht, alles aan, als iets, hetwelk zich elk verbeeldt, dat ook voor hem niet bezwaarlijk te doen zoude zijn; terwijl zij integendeel, wanneer er van dezen en genen iets verhaald wordt, dat boven het gewone uitblinkt, dit als van de schrijvers verzonnen beschouwen, en voor onwaarheid houden." Dit zal welligt ook het lot zijn, dat ons te beurts valt. Tegen het eerste echter verklaren wij ons met al dien ernst, welken onze goede bewustheid van het ongegronde eener zoodanige verdenking vordert. En wat het andere aangaat, oordeelt menig lezer, dat de voortreffelijkheden van dezen en genen te hoog door ons geprezen zijn, hij moge twijfelen, maar ook hij onderzoeke de zaak, met die zelfde vrijheid van denken, waarmede wij haar onderzocht hebben. Verschilt hij dan van ons in begrippen, hij behoude de zijne en dulde de onze. Alleen van eenen ijver voor iets, waarvan wij de waarheid niet erkennen, wenschen wij nooit beschuldigd te worden. Na deze verklaring vertrouwen wij, dat dan ook niemand ons daarvan zal willen beschuldigen.

Dit voorberigt sluitende, vinden wij ons verplicht, hier openlijk ook onzen opregten dank te betuigen aan den geleerden Heere A. N. VAN PEL-

ZECOM, predikant bij de hervormde gemeente te Prinsenhage, voor de vriendelijke welwillendheid, waarmede hij, op ons verzoek, de moeite heeft op zich genomen tot het nazien der drukproeven.

Eindelijk hebben ons de uitgevers verzocht den lezers te berigten, dat, zoo iemand hunner de aantekeningen afzonderlijk verkoos te laten inbinden, de bijgevoegde titel dan voor dezelve geplaatst konde worden.

Den lezer zij heil gewenscht van

DE SCHRIVERS.

Groningen den 13 van slagtm. 1819.

's Gravenhage den 16 van slagtm. 1819.



OVER-

OVERZIGT

VAN DEN

I N H O U D.

Voorloopige aanmerkingen, betrekkelijk de geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk.	Bl. 1—47
Geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk in de Nederlanden.	47—161
Geschiedenis van de stichting der hervormde christelijke kerk in de Nederlanden.	161—294
Geschiedkundig berigt van de stichting der waalsche kerk in Nederland.	294—507
Historische merkwaardigheden tot nadere opheldering der geschiedenis van de stichting der Nederlandsche hervormde kerk.	307—357
Historische aanmerkingen over de kerkordening, onder de Nederlandsche hervormden ingevoerd.	337—361
Historische aanmerkingen over het bestuur der Nederlandsche hervormde kerk.	361—427
	His-

Historische aanmerkingen over de godsdienst- leer der Nederlandsche hervormde kerk.	427—479
Historische aanmerkingen over den openba- ren godsdienst der Nederlandsche her- vormde kerk.	479—521
Historische aanmerkingen over de Liturgi- sche schriften der Nederlandsche her- vormde kerk.	521—554



VOORLOOPIGE AANMERKINGEN

BETREKKELIJK DE
GESCHIEDENIS

VAN DE
HERVORMING

DER
CHRISTELIJKE KERK.



Sedert de grondlegging der christelijke kerk is er gewisselijk in dezelve, gedurende alle de eeuwen van haar bestaan, niets gebeurd, dat in vergelijking gebragt kan worden met hetgene is voorgevallen voort na den aanvang der zestiende eeuw. Wanneer toch hadden voor dien tijd, of wanneer hebben na dien tijd de vaderen eene zoo groote verandering in de kerk van onzen Heer zien plaats grijpen, als toen een zoo aanzienlijk als talrijk gedeelte van christenen, dat meer verlicht was geworden, zich afzonderde en afgezonderd werd van de overigen, die, de duisternis liefhebbende, in hunne onkunde, in hun vooroordeel, misbegrip en bijgeloof volhardden? Merkwaardig was in alle deelen die verandering, waardoor er alzoo in de

I. DEEL.

A

éne

ééne, algemeen, christelijke kerk twee gemeenschappen ontstonden, waarvan de eene den naam bekwam van de roomsch katholieke, en de andere den naam aannam van de protestantsche kerk.

De geheele toedragt dezer zake is uit de geschiedenis der kerk van de zestiende eeuw genoegzaam bekend; immers dezelve behoorde algemeen bekend te zijn. Doch letten wij eens, met eene bijzondere aandacht, op den bewonderenswaardigen gang der voornaamste oorzaken, die deze zoo wel gezegende omwenteling te wege gebragt, of liever daartoe voorgewerkt hebben, dan doct er zich aan ons oog iets op, dat, bij het boeken der geschiedenis van dien tijd, door vroegere en latere schrijvers niet bepaaldelijk schijnt opgemerkt te zijn. Het blijkt, namelijk, dat de roem in dezen, naast den roem van God, aan wiens hoog bestuur wij alles, wat goed en heilzaam is, te danken hebben, toekomt, alleen toekomt aan onze Nederlandsche Natie. Uit haren schoot rees middellijk al het licht, dat een groot deel van *Europa* bestraalde, en het christen volk, dat er woonde, tot gezuiverder, evangelisch godsdienstige, denkbeelden opleidde. In ons vaderland zag men het eerste morgenrood, dat, na zulk een' langen nacht van barbaarschheid, aan het christenvolk eenen schoonen dag van heil en vreugde scheen aan te kondigen, gelijk die dan ook gevolgd is. In ons vaderland werden de eerste zaden gestrooid van wetenschap en kunst, die in den maatschen grond eener vlijtige beoefening van, voor
het

het christendom regt een hart hebbende, menschen welig uitsproten, en wier vruchtbare planten van daar naar elders werden overgebracht met eenen, aan de grootste verwachtingen volkomen beantwoordenden, uitslag. In ons vaderland werden het eerst de wegen weder geopend, langs welke men tot den verheven tempel der waarheid moest opgaan; ook in ons vaderland werden het eerst die wegen aan allen gewezen, die de dwaling verfoeiden en lust aan reïne kennis hadden van evangelische geloofsleer en godzaligheid. Hetgene te dezen aanzien alle de overige christenvolken gezien en gedaan hebben, dat hebben zij gezien en gedaan, op den wenk en den voorgang der Nederlanderen. Belangrijk is deze geschiedkundige daadzaak! Vreemd zal zij welligt velen voorkomen; en nogtans is zij, eer hebbe daarvan onze Nederlandsche Natie! volkomen waarachtig.

Waaraan toch, geëerde landgenooten! waaraan hebben wij, in den middellijken weg, dien Gods hooge voorzienigheid met ons, in de laagte gaande, menschen houdt, alles toe te schrijven, wat de grondslagen heeft gelegd ter hervorming van de eenmaal goddelijk gevestigde kerk, waarvan wij leden zijn? Is het niet aan eene zoo gelukkiglijk tot stand gebrachte verbetering der hooge en lage scholen? Is het niet ook aan de uitvinding der zoo nuttige, zoo boven alle menschelijke berekeningen nuttige, boekdrukkunst? En is het mede niet aan eene kort daarop gevolgde herstelling der wetenschappen, die op den godsdienst en op de gods-

dienstleer der christenen de naaste betrekking hebben? Is het ten minste niet aan een meer helder inzicht in de evangelische leer van waarheid en godzaligheid, en aan eene blakende zucht om de algemeene gebreken der kerk te heelen? Niemand, die in de geschiedenis der menscheit en der christenheid slechts eenigermate ervaren is, zal dit ontkennen kunnen of betwijfelen willen. En nu bevroeden ligtelijk verstandige lezers, naar welk een doel zich deze aanmerking heenstrekt. Immers wie waren de groote, de eenige, elk op zich zelve geheel alleen staande, mannen, die zich ten aanzien van de drie of vier gemelde punten, waarop de gansche gebeurtenis der christelijke kerkhervorming gerust heeft, zoo verdienstelijk hebben gemaakt? Wie was de verbeteraar van het hooge en lage schoolwezen? Was hij niet een Nederlander? Was hij niet een geboren burger van *Déventer*, GEERT GROETE, aldaar overleden ten jare 1384? Wie was de uitvinder der boekdrukkunst? was ook hij niet een Nederlander? *Haarlems* voormalige burger en inwoner, LAURENS JANSZOOM KOSTER, omstreeks het jaar 1440 in die stad overleden? Wie was de hersteller der schoone wetenschappen, die op de studie der godgeleerdheid de naaste betrekking hebben, en daardoor tevens de eerste hersteller van den godsdienst en de godsdienstleer der christenen? Was hij mede niet een Nederlander? DESIDERIUS ERASMUS, gel oren te *Rotterdam*, het grootste sieraad zijner eeuw, het orakel van ver-

stan-

standige geleerdheid, overleden in het jaar 1536? Wie zelfs waren de voornaamste voorgangers van ERASMUS op de glorierijke baan en der beschaafde letterkunde en der christelijke godgeleerdheid? Ook deze waren Nederlanders, herkomstig uit den noordelijken hoek van ons vaderland, *Groningers* van geboorte. Zij waren JAN WESSELUS HERMANZ, toe genoemd GOESEVOET, en RUDOLF AGRICOLA.

Bepalen wij ons nu nader, in de bijzonderheden, bij de onderscheidene, maar ter bevordering van één en hetzelfde doel gestrekt hebbende, verdiensten van de genoemde zoo lovenswaardige nederlandsche mannen!

Het minste van allen is bekend de naam en de verdienste van GEERT GROOTE, of zoo als de naam door den man zelve geschreven werd, GROETE, in de schriften der geleerden voorkomende onder den naam van GERARDUS GROTIUS, doch meer nog van GERARDUS MAGNUS. Hij was ten jare 1340 geboren uit een aanzienlijk geslacht te *Deventer*, waar zijn vader, WERNER GROETE, lid van de stedelijke regering geweest is van het jaar 1333 tot het jaar 1345. (1) GEERT GROETE, gevormd in de *Sorbonne* te *Parijs*, was, naar de getuigenis van zijne leermeesters, een zoo geleerd man, dat hij, en in de beschaafde letterkunde en in de theologische wetenschappen, zijns gelijken niet had (2). Zelf evenwel dacht hij van zich in het geheel zoo hoog niet. Hij was kanunnik van het kapittel te *Utrecht* en van dat te *Aken*. Dit waren eereposten; maar op-

ziende tegen het waarnemen eener hooge^o kerkelijke bediening, leefde hij slechts als een ambteloos geestelijke. Eindelijk liet hij zich ten dienste der kerk eenvoudig ordenen tot diaken, met oogmerk alleen, om zonder vaste standplaats nu en dan voor het volk te prediken, hetzelve te onderwijzen en te stichten. Dit deed hij gaarn, en om het met zoo veel meer nut te doen, waagde hij het dikwerf zijne leerredenen in de nederlandsche taal te houden; dat toen geheel ongehoord was; gelijk hij dan ook de eerste geweest is, die in *Amsterdam* daarvan eene proeve gegeven heeft. Ook hij was de eerste, die de *getijden van o. l. vrouw, en van den heiligen Geest*, en andere godsdienstige handboeken in de moedertaal heeft overgezet en het volk ten gebruike in handen gegeven. (3)

Bekend is het, dat op keizerlijk gezag van **KAREL** den grooten en zijnen zoon **LODEWIJK** den godvruchtigen, allerwege in hun rijk scholen waren opgericht, zoo wel door de kapittelen als door de monnikenorden. Die der kapittelen waren gebouwd buiten de muren van hun gesticht; die daarentegen van de monnikenorden binnen hare kloosters. Dan deze scholen waren, uit hoofde zoo van de slordigheid als onbekwaamheid der onderwijzers, met den tijd in een allerdeerlijkst verval geraakt. Ook was dit zoo in ons vaderland. **GROETE**, met hartelijken weemoed den beklagelijken toestand der kapittelschool te *Deventer* betreurende, voelde zich al spoedig opgewekt, om aan derzelve

her-

herstel met ernst te denken, en ten laatste ook opgewekt, om er met kracht aan te werken.

Deze rijpelijk overdachte onderneming, uit den overvloed van 's mans middelen tot stand gebragt, had eenen allergewenschten uitslag. Door zijnen vermogenden invloed, kreeg de *Deventersche* school weldra eenen zoo grooten luister, dat zij de beroemdste school werd, niet van ons vaderland allcen, maar van geheel Duitschland, vanwaar de jonge lieden uit alle oorden tot haar in eene verbazende menigte jaarlijks toevloeden. Ook zij was geregeld naar zoodanige wetten van orde, als, overecnkomstig die tijden, een goed gevolg konden hebben, indien zij op den duur gehandhaafd wierden. (4) En dat dit laatste heeft plaats gehad, bewijst de geschiedenis van deze stichting. Geene school leverde voortaan zulke groote mannen aan de kerk en aan den staat, als die van *Deventer*, voornamelijk in het laatst der vijftiende eeuw, toen één harer eigene kweekelingen, ALEXANDER HEGIUS, over haar het bestuur had, en, gedurende eene lange reeks van jaren, aan eenige honderden, zelfs, naar de getuigenis van sommigen, aan duizenden, of zelf onderwijs gaf, of door bekwame mannen deed geven. (5)

Ter zoodanige herstelling van het geheele schoolwezen strekte inzonderheid het godsdienstig genootschap van de *broederen des gemeenen levens*, dat door GEERT GROETE, met bijstand van zijnen stadgenoot en vriend FLORENS RADEWIJN, (6) te *Deventer* opgeigt en gevestigd werd. Geene orde

heeft meer gearbeid aan de bevordering der wetenschappen, dan deze. Door haar alleen is de jammerlijk vervallene staat der letterkunde weder tot den vorigen luister gebragt; aan haar alleen hoeft de geleerdheid der volgende eeuwen dat heldere licht te danken, waarin wij nog heden ons verheugen. Deze, door GROETE gestichte, broederschap bekwam, na de goedkeuring van de kerkvergadering te *Konstants*, eindelijk dat toereikend gezag, hetwelk zij noodig had, om in het hervormen der scholen, allerwege, hare grooten voorgangers voetstappen te drukken. Van toen aan bloeide deze broederschap, zoo hier te lande, als in geen klein gedeelte van Duitschland, op eene ongewoone wijze. En overal, waar zij zich vestigde, werden kweekscholen door haar gesticht, welke eenen buitengemeenen roem verwierven, en waaruit men de herstellere der wetenschappen wel haast zag optreden. Zulke scholen werden gesticht op vele onopnoembare plaatsen, behalve van ons vaderland, inzonderheid van *Westfalen* en *Saksen*. De voornaamste hier te lande, naast die van *Deventer*, schijnt geweest te zijn die van *Zwol*. Deze was altoos het eerste afzetsel van het *fraterhuis* te *Deventer*. De zoo genoemde *fraterhuizen*, die er in ons Vaderland zeer menigvuldig geweest zijn, waren alle uit de door GROETE opgerigte broederschap herkomstig; en met alle deze *fraterhuizen* waren bloeiende scholen vereenigd. (7) Volgens de getuigenis van VAN MOSHEIM (8) waren er, in zijnen tijd, hier en daar nog scholen, uit deze inrigting

ting ontstaan, overig. Onder de Protestanten waken zij vervolgens gaande weg voor betere instellingen te dezen opzigt; en onder de Roomsche katholieken werden zij verdrongen door de Jezuiten, die ter bereiking van hunne bijzondere oogmerken scholen oprigttten, waarvan de voortbrengsels op den duur nadeelig zijn geweest, niet alleen voor waarheid en godsvrucht, maar eindelijk ook voor alle geleerdheid. (9)

Wij besluiten onze geschiedkundige aanmerkingen over de verdiensten van GEERT GROETE met deze gegronde uitspraak van den geleerden JAKOBUS PERIZONIUS, dat namelijk het groote licht van wijd uitgebreide geleerdheid, zonder hetwelk de hervorming der kerke nooit tot stand had kunnen komen, zijne ontbranding alleen verschuldigd is aan dat geringe vonkske vuurs, hetwelk bij het ontglimmen, in eene zoo eng beperkte plaats, als *Deventer* was, slechts weinige waarde scheen te hebben. (10) Eene onverwelkelijke eer verwierf zich dus bij de nakomelingschap de geleerde GROETE; eene eer, grooter, dan hij immer in eenige andere betrekking had verdienen kunnen; want hij was de eerste hersteller van den vervallen staat der letterkunde en des christendoms.

Nauwelijks was er ongeveer eene halve eeuw verlopen, en overal waren er, naar het door GROETE beraamde plan, voortreffelijke scholen opgericht, zoo in hoog als in neder Duitschland. En! wie ziet hier niet de zoo merkbare hand der goedkeu-

rende voorzienigheid? in ééns werd er eene kunst ontdekt, die alleen, en aan de christelijke kerk, en aan de burgerlijke maatschappij meer lichts en hulp toebragt, dan alle scholen van alle ceuwen te zamen daaraan hadden toegebragt. (11) En die kunst werd uitgevonden in Nederland, door eenen Nederlander! Mijne, voor volks-eer gevoelige, landgenooten weten, welke kunst ik bedoele; zij kennen die kunst, zij hebben geleerd haar hoog te schatten boven alle beperking; zij danken de goede voorzienigheid, dat dezelve in vroegere tijden eenen man heeft verwekt, die haar uitdacht, niet uitdacht alleen, maar tot eene zeer aanmerkelijke hoogte van volmaking bragt,

Die man was LAURENS JANSZON KOSTER, geboren uit een aanzienlijk Hollandsch geslacht, omstreeks het jaar 1370, te *Haarlem*, waar hij van het jaar 1417 tot 1434, onderscheidene eerampten en regeringsposten bekleed heeft. (12) Is er ooit eene kunst uitgevonden, die meer nuts aan het mensdom, in alle deszelfs betrekkingen, heeft toegebragt, dan deze? Zij was het, die aan de ontluikende letterkunde dadelijk leven gaf. Reeds bloeiden andere kunsten te dien tijde. In ons Vaderland waren vele uitgevonden, ook vele van vreemde uitvinding opgekweekt. Maar hare zusters, de wetenschappen, kwijnden van wegen verderfelijken invloed eener algemeene vijandschap van al, wat opklaring heette. De, zich daar tegen verzettende, geest der *broederschap van het gemeenschappelijke leven* zoude mogelijk, ja, den

wederstand diens invloeds te boven zijn gekomen, indien al de boekdrukkunst niet ware uitgevonden; maar wanneer? Eeuwen en eeuwen hadden er kunnen, hadden er moeten weggrollen, eer de geest dier broederschap zijne heilzame werkzaamheden naar wensch hadde uitgebreid gezien; en hoe gebrekkig zouden dan nog die uitgebreide werkzaamheden geweest zijn? hoe allergebrekkigst zouden zij thans nog zijn? Doch ook had het kunnen zijn, en dat zoude, naar menschelijke terugrekening, wel denklijk het geval geweest zijn, dat de gang des lichts en des heils, uit gemelde scholen voortgezet, al ras geheel belemmerd was geworden door den geest eener donkere barbaarschheid, die toen met zulk eene magt heerschte, en alles in den harden, ijzeren band wilde gekluisterd houden. Immers hoe spoedig en als oogenblikkelijk ook het beste ontwerp eener belangrijke zaak in het brein van den uitvinder ontstaat, zoo is toch deszelfs ontwikkeling altijd of een werk van den statiglijk voortgaanden tijd, of wordt eindelijk een zwevend spinrag, dat wegvliegt en verdwijnt. Sommige ontwerpen zelfs zijn, bij hun eerste ontstaan, zoo omgewikkeld, dat een reddend voorval alleen gehoopt kan worden, om hetzelfde met kracht te ontwikkelen; eene hoop nochtans, die zoo dikwerf zelfs het uitzigt der schrandersten op betere tijden bedriegt. Ook zoodanig was het ontwerp van GEERT GROETE, hoe voortreffelijk het ook wezen mogt. Hadde de hooge Godheid zulk een reddend voorval, kort nadat door de broederschap,

wel-

welke die nooit vergeetbare man had ingesteld, zoo vele scholen gesticht waren, niet beschikt, wie van ons menschen weet het, hoe weinige goede gevolgen dit alles gehad zoude hebben! Maar God, die eenen GROETE had doen opstaan, om het licht der wetenschappen te ontsteken, deed ook eenen KOSTER opstaan, om dat licht over geheel *Europa* heen rond te dragen, en de donkerheden eens nachts van barbaarschheid, waarin alle christenvolken diep slapende nederlagen, te verdrijven. Terug ziende op deze voorbijgegangene tijden, aanbidden wij, en zwijgen wij; of zoo wij spreken mogen, dan zij onze spraak:

Gods naam moet eeuwige eer ontvangen!

Men loov' Hem vroeg en spa!

De wereld hoore en volge onz' zangen,

Met Amen! Amen! na!

Gelijk de inrigtingen van GROETE allen tegenstand ondervonden van de domheid der geestelijken en kloosterlingen, zoo ook werd KOSTERS uitgevondene kunst, in hare ontwikkeling, met geweld, tegengehouden, inzonderheid door de laatst genoemde, wier domheid nog daarenboven door geldzucht gevoed en gestevigd werd. Er waren, in de kloosters, uitschrijvers van boeken, die schatten wonnen met hunnen arbeid. Deze lieden waren, gelijk men denken kan, tegen den voortgang der drukkunst zeer ingenomen. Ook de boekdruckers zelve, even gewinzuchtig, als de monniken, hielden hun werk op hoogen prijs. De met de hand geschreevene, of liever, zoo als
men

men het ook noemde, geprente boeken waren, in het eerst, de modellen voor de drukkunst, welke voortbrengselen dus zoo vervaardigd werden, dat men naauwelijks zien konde, of zij geschreven, dan of zij gedrukt waren. Vandaar was het, dat men voor eene gedrukte vertaling van het O. Testament, in den beginne, te *Parijs*, gewoon was zestig kroonen te betalen, wyl men haar voor eene met de hand geschrevene aanzag. Allengs evenwel werden deze bedriegerijen ontdekt, en konden toen gedrukte boeken voor lager prijzen bekomen worden. Binnen een klein bestek van jaren, kwam men deze zwaarigheden te boven. En nu verspreidde zich, door middel van de drukpers, het oprijzend licht der wetenschappen heinde en verre. De voortreffelijke werken der, uit het graf als opgestane, grieksche en latijnsche ouden, en menigvuldige, naar dezelve gewijzigde, nieuwe schriften, werden allerwege door den druk gemeen gemaakt en kwamen in ieders handen. Ophefdering van denkbeelden en beschaving van zeden waren er straks de onuitblijfbare, schoon langzaam voortgaande, gevolgen van, die tegen de vooroordeelen van onkunde en bijgeloof opdrongen en eindelijk de overhand kregen. Alzoo werden de duistere middeleeuwen als in ééns afgewisseld door de heerlijkste tijden, die eenen ruimen oogst beloofden van vruchten dier alleredelste gave, waarmede de hemelsche voorzienigheid het menschedom verblijd had. Men zag spoedig die vruchten uitbotten; men zag haar van lieverled
groeï

groeijen; en men zag haar ten laatste rijp worden. De aard der zaak bragt nogtans mede, dat men deze rijp geworden vrucht niet plukken, ten minste niet genieten konde, dan na den afloop van een groot aantal jaren. Eene gansche eeuw, die slechts hoop gaf, duurde het, eer de tijd van genot aanbak. (13)

Had de uitgevondene boekdrukkunst zulke uitnemende gevolgen, ten aanzien van de verlichting onder christenen van onderscheidenen stand, inzonderheid onder beminnaars van letteren, zij had integendeel, ten aanzien van de zedelijkheid, eene uitwerking, die allerverderfelijkt was, bij vele domme geestelijken, en, door het schandelijk voorbeeld van dezen, dus ook bij het volk. Een nieuwe hinderpaal voor de bevorderaars der verlichting op hunnen weg! Wonderspreukig luidt zeker deze geschiedkundige aanmerking; en toch is zij gegrond op de honderdjarige gebeurtenis des tijds, waarvan wij gewagen. Waarmede hielden de monniken in de kloosters, voor het jaar 1420 en nog eenige jaren later, zich bezig? waarmede werden zij van een lui en ledig leven terug gehouden? waarmede verbeterden zij zoo aanmerkelijk hun levensonderhoud, dat hun uit de medegedeelde gaven der gemeene christenheid anders niet onrijkelijk werd toegedeeld? Was het niet, gelijk wij reeds hebben aangemerkt, met het afschrijven van boeken, dat een langzaam voortgaand werk was, maar waarvoor zij dan ook zoo veel te ruimer loon ontvingen? Men betaalde hun

ge-

gewoonlijk voor eenen Bijbel, op perkement geschreven, vier of vijf honderd kroonen. Hoe verbazend hoog was die prijs, naar evenredigheid berekend van de tegenwoordige waarde des gelds! Nu werd de kunst van boeken te drukken uitgevonden, bevorderd, voortgezet. Daarmede liep de voorname arbeid der monniken in de kloosters te niet, en de bron van zulke grove winsten raakte geheel gestópt. De weinigste monniken waren beminnaars van de letteroefeningen. De meesten derhalve zag men overgegeven aan eene volslagene werkeloosheid, die de voedster is van alle onzedelijkheid en ondeugd. Gewoon evenwel aan het drijven van eenen voordeeligen handel, wisten zij aan denzelfen eene andere wending te geven, die hun meer tijds deed overhouden voor hunne verlustingen, en geene mindere winsten aanbragt. Zij werden kooplieden in allerhande waren, en hunne kloosters voorraadschuren van stapelgoederen, wel voorziene winkelhuizen, die rijke klanten tot zich lokten. De nering vermeerderde, naar gelang deze vreemde winkeliers alles goedkooper konden leveren, dan de gemeene burgers, wijl hunne ingeslagene goederen van alle 'slands belasting vrij waren. Vele wereldlijke priesters, die door den zichtbaren voorspoed der winkelhoudende monniken werden aangemoedigd, of ook zelve door den opgang der boekdrukkunst in lager omstandigheden gevallen waren, herschiepen hunne woningen in herbergen en taphuizen, zoo voor ingezetenen als vreemde burgers. Konde dit alles een ander gevolg hebben, dan dat

men-

1467, (16) den 28 van wijnmaand. Dat deze één der geleerdste mannen geweest is, weten velen; maar dat hij de geleerdste, en door zijne bijzondere verdiensten voor de kerk de grootste man van zijnen tijd is geweest, weten niet allen. ERASMUS is dus waardig nader gekend te worden. Hij was het, die het eerst den regten weg aanwees ter hervorming der kerk, zich geheel los gemaakt hebbende van de voor en tegen betwist wordende verschilstukken der godgeleerden, betrekkelijk de godsdienstleer der christenen, en van de uiterlijke godsdienstplegtigheden der geestelijkheid en des volks. Hij was het, dien wij Nederlandsche protestantsche christenen, en dien, met ons, alle onze geloofsgenooten in andere rijken en staten niet genoeg danken kunnen voor het licht, dat hij ter hervorming der kerke ontstoken heeft, en waarmede hij den overigen hervormeren is voorgegaan, (17) voor niemand wijkende. (18)

Te groot zijn de verdiensten van dezen overvooftreffelijken Nederlander, om die hier binnen een eng bestek van historische aanmerkingen te brengen. Trouwens de geleerde BEZA hield het er voor, (19) dat de geheele wereld zoo groot eenen man niet bevatte, als ERASMUS was geweest. En wat verhindert ons zulk een oordeel, hoe overdreven het ook schijnen moge, toetestemmen? In 's mans uitgebreide verdiensten zien wij bijzonderlijk drie uitstekende punten, waarop wij onze aandacht voornamelijk hier dienen te vestigen.

Vooreerst heeft zich ERASMUS in het bijzondere

verdienstelijk gemaakt door het heldere licht, dat hij voor de oude letterkunde ontstoken heeft, ter opwekking van een kiesch gevoel voor het schoone en gevallige. Ten tweede heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het heldere licht, dat hij over de onderscheidene takken van de theologische wetenschap verspreid heeft, ter opwekking van een levendig gevoel voor het ware, dat hij onder zoo vele dwalingen ontdekte, waarmede hetzelfde ontluisterd en als onkenbaar geworden was. Ten derde heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het heldere licht, dat hij heeft rondgedragen in de schuilgangen der geestelijken, vooral der monniken, ter aanwijzing van het zwarte zedebederf, dat de voornaamste leden der kerke had aangetast, om alzoo het algemeen gevoel optewekken voor blanke zuiverheid van zin en wandel. Drie bijzondere punten van verdienstelijkheid in ERASMUS, onzer oplettendheid hier overwaardigt!

Zwijgen de duitsche en andere buitenlandsche geleerden, wanneer zij van de uitvinding der boekdrukkunst gewagen, meestal geheel van onzen nederlandschen KOSTER, dit doen zij, van den oorsprong der algemeene kerkhervorming melding makende, niet van ERASMUS. Integendeel de kracht der waarheid dringt hen allen ten sterkste, om de eer daarvan in de eerste plaats aan dezen grooten Nederlander toetekennen. Ook die waarheid is voor den echten kenner van de geschiedenis te oogenschijnlijk, dat dat zij van hem geloochend kan worden. „Nooit” zegt de beroemdste geschiedschrijver onder de Duit-

schers, (18) „nooit was er te voren zulk een geleerd en nuttig man opgestaan!” Korte, maar bondige en ons oordeel volkomen bevestigende uitspraak! Ware er geen ERASMUS geweest, voorzeker en LUTHER en ZWINGLI zouden, elk in zijn land en kring, zulk een' gewenschten ingang niet hebben gevonden, bij verstandige kerkleeraars, met hunne opgeklearde godsdienstbegrippen. Een ander beroemde, duitsche schrijver trouwens verklaart ergens (19) ronduit, dat men de gansche hervorming der kerk te danken had in de eerste plaats aan ERASMUS, en daarna aan LUTHER. Den grondsteen van het werk der hervorming had ERASMUS gelegd. En hij had meer gedaan; hij had het plan beraamd, waarnaar het werk moest verrigt worden. Op dien grondslag bouwde LUTHER, en wel in den beginne geheel naar het plan van ERASMUS. Vandaar dan ook een door de monniken uitgedacht spreekwoord, dat algemeen bekend is. (20) En ook vandaar, dat de eerste hervormde christenen algemeen zoo wel *Erasmianen*, als *Lutheranen* genoemd werden. (21)

De verdienstelijkheid van ERASMUS, ten aanzien van de drie gemelde punten, nu nader willende beschouwen, dienen wij echter vooraf aantemerkten, dat dezelve in het naauwste verband stond met de geroemde verdienstelijkheid van GROFTE en KOSTER, in dit opzigt, dat zonder dezelve ERASMUS nooit die geleerde man zoude geworden zijn, die hij geweest is. Waaraan toch had ERASMUS zijne geleerdheid te danken, die hem in staat heeft gesteld,

zoo nuttig te zijn als hij geweest is? Immers aan het licht, over de wetenschappen door de inrigting van GROETE ontstoken, en aan het lezen der schriften, door KOSTERS kunst gemeen gemaakt! En nu! hadde ERASMUS die geleerdheid niet bezeten, ook dan gewisselijk zoude hij niet gehad hebben, ten minste niet zoo sterk in zich ontwaard hebben dat kiesche gevoel voor het schoone, niet zoo sterk ontwaard hebben dat levendige gevoel voor waarheid en voor blanke zuiverheid van zin en wandel. Alzoo zoude hij dan ook nooit in anderen zulk een drierlei gevoel hebben kunnen opwekken, waaraan wij voornamelijk de hervorming der christelijke kerk in de zestiende eeuw te danken hebben. Verlichting des verstands alleen hadde haar nooit regt kunnen bewerkstelligen. Deze aanmerking houde men onder het oog; in het volgende zal zij duidelijker worden, ook nader worden bevestigd.

Wat het eerste punt der verdienstelijkheid in ERASMUS betreft; hij was het, die door het heldere licht, dat hij voor de oude letterkunde ontstak, bij zijne tijdgenooten een kiesch gevoel opwekte voor het schoone en gevallige. ERASMUS, gevormd in de school van het fraterhuis te *Deventer*, door het onderwijs van den gemelden HEGIUS, in de kennis der grieksche en latijnsche talen, klom hierin vervolgens tot zulk eene hoogte, dat hij zijnen meester niet alleen, maar alle andere beoefenaars dezer studie verre, zeer verre overtrof, en de hersteller werd van de, voor alle wetenschappen zoo vruchtbare,

geleerdheid der ouden. Niemand was, sedert zoo vele eeuwen, hem eenigzins gelijk geweest in kieschen smaak voor de oude, zoo genoemde klassieke, letterkunde, niemand hem gelijk geweest in eene doordringende kennis der grieksche en latijnsche taal, niemand hem gelijk geweest in het gebruik der oordeelkunde, betrekkelijk goddelijke en menschelijke schriften, niemand ook hem gelijk geweest in een zoo bevallig als gemakkelijk schrijven van het zuiverste en vlocijendste latijn, waarin hij de oude Romeinen niet slechts gelukkig navolgde, maar meesterlijk op zijde kwam (22). Alle deze, aan anderen geweigerde, begaafdheden werden, in den onvergelykelijken man, als het ware, verengeld door het scherpste verstand, door het schranderste oordeel en door eene helderheid van inzicht, die geene weêrga had. Hebbelijk was het hem alzoo, diep doortedringen in de natuur der zaken, welke anderen niet, of ten minste naauwelijks aanraakten. Alles, wat hij beoefende, of behandelde, ontlcende hij uit de diepte van de natuur der zaken, zoodat het in hem minder de kunst, dan wel de natuur was, waardoor hij anderen roerde en trof, anderen verlichtte en met fijne gewaarwordingen vervulde, anderen overtuigde, en hetgene door hem als waarheid betoogd werd, ook om het schoone, dat in de waarheid was, deed beminnen, omhelzen en vasthouden. Juist dit was hetgene men in BRASMUS godden smaak mogt noemen, ten aanzien van welken alle zijne tijdgenooten achter hem

in

worden. ERASMUS was het, die over de onderscheidene takken der theologische wetenschap het helderste licht verspreid heeft ter opwekking van een levendig gevoel voor het ware, dat hij onder zoo vele dwalingen ontdekte, waarmede hetzelfde ontluisterd was. ERASMUS kende het algemeene zwak van de belijders der christelijke kerk beter, dan iemand van zijnen tijd. In dat zwak vond hij de oorzaak van een doorgaand bederf, dat de kerk van CHRISTUS als in stervensnood had gebragt. Dit zwak moest verholpen worden door een regt gepast geneesmiddel; en het bederf der veege kerke zoude van zelf verdwijnen; de kerk zoude als herleven en gezond worden. En waarin bestond dat zwak? Protestant-sche lezers! Gij weet het! De kerk van Rome duldde geen vrij onderzoek omtrent de waarheden van den godsdienst, geen onpartijdig oordeel over deugd en ondeugd. Hare eigene, verjaarde, meest in de donkere middeleeuwen vastgestelde, leerstukken en plegtigheden waren de regels van gebod en wandel, waaraan de gansche christenheid zich onderwerpen moest, wilde zij den verzengenden bliksem ontduiken van den bedreigden banvloek des opperbisschops te Rome. Zoo iemand de goddelijke les van CHRISTUS, „onderzoekt de schriften!” en die van PAULUS, „onderzoekt alle dingen, en behoudt het goede!” welke lessen ons protestanten zoo heilig zijn, verdedigen durfde, hij was eene vervloeking; door vuur of zwaard liep hij gevaar op de wreedste wijze om het leven gebragt te

worden.

leer der kerke; en ook die van de kerk zelve te verbeteren. Maar zij zouden, indien niet eerst ERASMUS het oog van andere geleerden verhelderd had, in hunne openbare werkzaamheden, nooit zoo veel bijvals, ten minste nooit zoo spoedig, gekregen hebben. En al waren zij hierin gelukkiger geweest, dan zich denken laat, zij hadden toch op hunnen arbeid nooit zulk een schijnsel kunnen zien, als zij gezien hebben. Hun doel was in de eerste plaatse verstandige christenen te overtuigen van dwaling en misbruik, maar nooit zouden zij hun doel zoo wel bereikt hebben, hadde ERASMUS vooraf niet in de harten van zoo vele honderden verstandige godsdienstleeraars het gevoel van eigene waarde en van christelijke vrijheid opgewekt, hadde hij niet bij hen het gevoel doen ontstaan, voor de, in zich zelve beminnelijke, waarheid. Al hadde ERASMUS niets anders gedaan, dan dit, hem ware dan zelfs nog de eer niet te betwisten, op welke hij ten minste als de eerste grondlegger der kerkhervorming aanspraak had.

Zoodanig een gevoel toch voor de waarheid was allernoodzakelijkst, zoude het groote werk met het beste gevolg ondernomen en voortgezet worden. Zonder dat gevoel waren nooit de vooroordeelen, zelfs bij de meest beschaafden en verlichten, geheel verbroken geworden, en zoude den hervormers hetzelfde lot zijn wedervaren, dat eenen JOHANNES HUS en eenen HIERONYMUS van Praag, die honderd jaren te voren reeds ter uitvoering van

Men brenge dit over op het, in dwaling en misbruik verjaarde, genootschap der christenen van het laatste der vijftiende en het begin der zestiende eeuw. Dit genootschap was eeuwen aanéén langs denzelfden weg gegaan, zonder dat aan hetzelfde eenige hindernissen waren ontmoet, of zij werden ook dadelijk met geweld weder opgeruimd. Eindelijk rees er, gelijk wij gezien hebben, uit de donkerheid een zoo helder licht op, als er nog nooit geschenen had, dat zich verspreidde over de wetenschappen. Ook dit licht werd van verstandigen geëerbiedigd. Men kreeg een duidelijk doorzicht in deze en gene belangrijke onderwerpen, die ook wel betrekking hadden op den godsdienst, maar toch niet lijnrecht daarop uitvloeiden. Dit licht evenwel was allernoodigst. Bij dit licht kon men de eerste schrede doen naar den weg der kerkhervorming. Maar ook zonder dat het gevoel voor het betere en ware er door werd opgewekt, kon men niet wel verder komen. Want welk een verband had eigenlijk de oude wijsgeerige letterkunde der Grieksche en Romeinsche heidenen met de veel meer opgeklearde godsdienstkunde der christenen, onder alle volken? Zoo dacht men ten allen tijde; en in den grond der zake was ook die gedachte gevestigd. (25) De ontvinding toch van vroegere en latere tijden overtuigt er ons van, dat noch kennis van talen en wijsgeerte, noch uitmuntende verstandsvermogens genoegzame kracht hebben, om diep ingewortelde wanbegrippen in het godsdienstige uitteroeijen, en betere in derzelver plaats aantenemen. Welke groote geleerden waren vele

wel als voor het schoone; en dus werd de weg voor eene algemeene kerkhervorming in eens geopend. De gemelde hervormers verwekten dat gevoel niet vooraf bij hunne tijdgenooten; daartoe trouwens blijkt het genoegzaam, dat zij, uit hunnen aard en aanleg, ook geheel niet in staat zijn geweest. Zij onderscheidden zich hierin niet van anderen. Door eene vreemde kracht kreeg het zoo wel bij hen als bij anderen toen aanwezen. Voordat zij optraden, als hervormers, hadden zij en had het denkend gedeelte der christenheid eenen verrassenden schok gevoeld, die eene gansch nieuwe stemming des harten had te wege gebragt, eene stemming voor edelmoe-digen lust tot onderzoek naar reine waarheid; eene stemming, welke men alleen aan de, over alle wetenschappen zoo veel lichts verspreidende, beoefening van de oude letterkunde verschuldigd was. En in zoo verre is het dan waarachtig, dat, zonder de herstelling van de beoefening dier oude letterkunde, de hervorming der christelijke kerk nooit tot stand had kunnen komen. En wie was het, die dezen schok had verwekt, en voorts van den eenen tot den anderen doen overgaan? niemand, dan ERASMUS, die onvoorziens als uit den hemel op de aarde kwam, om alzoo niet in het verstand alleen, maar vooral in het hart der christenen de grondvesten te leggen, waarop eene zoo hoognoodige verbetering van de leer en dienst der kerke tot stand konde komen.

Zonder opgeklaarde godsdienstbegrippen kon evenwel-zulk eene vorming van het hart niet geschied-

schieden. Dat ook hield ERASMUS onder het oog. Terwijl hij, door zijne bevallige schriften van onderscheidenen aard, bij zijne verstandige tijdgenooten, een levendig gevoel verwekte voor het schoone; voor het betere en ware, vergat hij niet in diezelfde schriften de christelijke waarheid zelve aan het licht te brengen, en de zaden uittestrooijen van zuiverder godsdienstkunde en godzaligheid. Daartoe strekten zijne meeste schriften, welke hij, sedert den aanvang van de zestiende eeuw tot aan het jaar 1517 toe, heeft uitgegeven (27). Ten laatste strekte daartoe, ten jare 1516, 's mans *kritische uitgave van het Nieuwe Testament*, (28) voorzien met eene nieuwe overzetting en eene voortreffelijke verklaring; van welke uitgave de monniken gewoon waren te zeggen, dat hij den heiligen Geest had willen verbeteren. En hier op volgde, in het jaar 1517, dat meesterstuk van 's mans diep indringende, in den geest der Evangelisten en Apostelen geheel vervaardigde, *uitbreiding en omschrijving van de boeken des Nieuwen Testaments* (29), van welke hij zelf plagt te zeggen, dat hij daarin regt te huis was. Al wie dit werk kent, zal zich aangaande de groote verdiensten van ERASMUS, in de zaak der kerkherforming, met betrekking tot de leer van het Evangelie, wel volkomen overtuigd houden. Uit alle deze schriften blijkt het inzonderheid, dat ERASMUS allen, die als hervormers der kerk na hem opstonden, verre vooruit was, en hij de eerste, de grootste hervormer der kerk mag heeten.

De heilige schrift was bij ERASMUS alleen de bron, waaruit hij zijne godsdienstkunde schepte, en be-geerde, dat ook anderen die daaruit scheppen mochten. Met een warm hart schreef hij eens aan zijne vrienden: „ ik heb het vaste voornemen, mij tot mijne laatste oogenblikken toe in de heilige schrift te oefenen; in haar vind ik al mijne rust en vrede. Alle mogelijke moeite heb ik aangewend, om die reine bron van waren godsdienst weder te openen, en aan de godgeleerdheid, die door eene onreine wijsgeerte in de scholen zoo deerlijk onthuisterd is, hare vorige majesteit terug te bezorgen (30).” Hadden nu LUTHER en ZWINGLI, die eerst na ERASMUS optraden, om de waarheid van alle dwaling te zuiveren, wel een ander ontwerp daartoe gevormd? volgden zij in dezen niet geheel en al ERASMUS, die hen was voorgegaan? ERASMUS, die hen beide verre overtrof, en, gelijk ook de oordeelkundige SCHRÖCKH hem daarvoor hield (31), de grootste theologant van zijnen tijd was?

Op geen' minderen lof heeft ERASMUS aanspraak, betrekkelijk het derde, door ons gemelde punt zijner verdienstelijkheid. Hij toch was het, die, reeds voor LUTHER en ZWINGLI, met een, door hem zelve ontstoken, licht, in de schuilgangen der geestelijken vooral der monniken, het zwarte zedebederf aanwees, dat deze had aangetast, om alzoo het algemeene gevoel optewekken voor blanke zuiverheid van zin en wandel. Van zijne vroege jeugd af had reeds ERASMUS eenen afkeer gevoeld van het kloosterleven, dat hij van nabij, en niet
van

hun op den hals gezet hield. Het kon derhalve niet missen, of de harten des volks moesten gestemd worden voor eene dadelijke hervorming der kerk, die ook toen spoedig volgde. Het gevoel van zoodanig eene onderdrukking moest een vuur worden van vrijheidszucht, dat allen in opstand bragt. Dit gevoel gaf hun reu:enkrachten en vormde hen tot de grootste helden, die immer ten strijd gingen en overwonnen. Zoodra LUTHER was opgetreden, steeg de woede der monniken tegen ERASMUS, aan wien zij dit alles weten, tot zulk eene hoogte, dat hij, vreezende er onder verpletterd te zullen worden, eindelijk de wijk naar *Basel* nam, daar hij in den kring van zijne vrienden volkomen veilig was. Erger vijand hebben de monniken nooit gehad, dan ERASMUS. Niemand hebben zij ooit meer gehaat, dan hem. Niemand zouden zij dus meer ten bloede vervolgd hebben, ware hij niet uit hun oog gweken, en naderhand tegen hunne woede door de grooten der aarde beschermd geworden.

Groot waren derhalve de verdiensten van ERASMUS, welke wij nu uit drie onderscheidene standpunten beschouwd hebben. En als zulk een verdiens-
telijk man zagen wij dan, dat hij gehouden mag en moet worden voor den eersten hervormer der kerk, in den aanvang der zestiende eeuw. ERASMUS, zagen wij, werkte ter hervorming der kerk, volgens deze grondregelen. „Men behoort het gevoel der menschen optewekken voor het schoone en gevallen, en hun een warm gevoel mede instestorten voor het
be-

betere en ware. Dan moet men het verstand ver-
 verlichten; de duisternis zal van zelve verdwijnen.
 De heilige schrift, vooral die van het Nieuwe Tes-
 tament behoort algemeen, zoo van leeken als geeste-
 lijken, gelezen te worden; en opdat zij dit met
 vrucht zullen doen, dient men hun dezelve verstaan-
 baar te maken door getrouwe vertalingen en oordeel-
 kundige omschrijvingen. Langs dezen weg zullen de
 dwalingen der scholastieken, de bijvoegselen der
 kerkelijken, de beuzelachtigheden der monniken,
 en de schandelijke, heerschzuchtige, baatzieke, be-
 doelingen van al de geestelijkheid ten helder-
 ste aan den dag komen, zoodat elk er eenen afkeer
 van gevoele: Eindelijk om de algemeene christen-
 heid van het ongegronde der bijgeloovigheden, waar-
 door de kerk, als het ware, in eene schouwplaats van
 belagchelijke, theatrale, vertooningen herschappen is,
 volkomen te overtuigen, schiet het ernstigste onder-
 wijs, hoe verstandig ook ingerigt, te kort; daar-
 toe moet hoert en scherts, voor eenen zoo harden
 knoest moet een scherpe beitel gebruikt wor-
 den." Naar zoodanige grondregelen schreef ERASMUS
 zoo vele onderscheidene werken, als door hem
 in het licht zijn gegeven. En alzoo heeft hij zijn doel
 met het uitnemendste gevolg bereikt. Hem was het zoo
 zeer niet te doen, om den grooten hoop des volks
 ten eerste tot betere denkbeelden opteleiden; maar
 het was hem te doen, om geleerden de oogen te
 openen, hun de grove gebreken van de leer en
 den dienst der kerk aantewijzen, hen de kracht

der waarheid te laten gevoelen, en hun smaak intewoëzemen voor het eenvoudig schoone van eene echt evangelische Godvereering, die het hart moet verbeteren, en niet de zinnen streelen. Deze toeleg is met den besten uitslag bekroond. Verstandige geleerden hoopte ERASMUS, dat éénmaal werktuigen, in de hand der Voorzienigheid zouden zijn, om op het gros des volks zulken invloed te verwekken, dat ook dit aan het misleidend gedeelte der geestelijkheid zijne hulde weigeren, en tot zuivere godsdienstbegrippen mogt gebragt worden. Ook die hoop is vervuld geworden, schoon langs eenen anderen weg, dan ERASMUS wenschte, dat mogt zijn ingeslagen. Hij is het geweest, hij alleen, op wiens voorlichting zelfdenkende mannen, nu beter onderderrigt, zijn opgestaan, om ook het volk beter te onderrigten.

Aan het licht van ERASMUS had MARTEN LUTHER, de beroemdste hoogleeraar van zijnen tijd, aan de akademie van *Wittenberg*, zijne fakkel aangestoken. En deze is het geweest, aan wiens vermogende, door hoogere kracht gezegende, werkzaamheden een zoo groot gedeelte der christelijke kerk de herstelling verschuldigd is van alles, wat door de onkunde en het bijgeloof van zoo vele eeuwen bedorven was. En nu mag men dan vragen, niet wie was de eerste hervormer? die vraag toch vordert geen antwoord meer! maar wie was de grootste hervormer der kerk? hij, die als een verstandige, zelfdenkende, zich zelven en anderen hervormde, of hij, die als een verstandig, zelfden-

denkend, christen, eerst door eenen anderen hervormd werd, en toen ook het min verstandige, het niet zelfdenkende deel des christenvolks hervormde? Wie was de grootste hervormer der kerk? ERASMUS? of LUTHER? Het pleit, dunkt ons, is genoegzaam beslist ten voordeele van den eerstgenoemden. Zonder LUTHER, mogen wij veilig stellen, dat wel de arbeid van ERASMUS ijdel zoude geweest zijn; maar zonder ERASMUS is het even zoo zeker, dat LUTHER niet opgestaan zoude zijn, of zoo dit al gebeurd ware, de pogingen van LUTHER eenen zeer slechten uitslag zouden gehad hebben, omdat hij onder geleerden geen' aanhang zoude gevonden hebben.

ERASMUS mogt derhalve in vollen nadruk de eer dragen, dat hij het licht was der christenwereld, hetwelk LUTHER en ZWINGLI, hetwelk allen bestraald heeft, die hetgene hij begonnen had, met kracht hebben voortgezet. En alzoo mag dan ons vaderland er op roemen, dat het groote licht der kerkhervorming uit zijnen schoot is opgegaan, en alle christenvolken, die eenen gezuiverden godsdienst belijden, dit onschatbaar voorregt alleen verschuldigd zijn aan eenen Nederlander. ERASMUS dus is het, die meer goeds aan den kerk- en burgerstaat gedaan heeft, dan alle zijne tijdgenooten, dan allen die voor hem, en ook die na hem geleefd hebben! Eer hebbe de regering van 's voortreffelijken mans geboortestad, dat zij ter zijne gedachtenis, reeds in het midden der zestiende eeuw, op hare markt, een standbeeld, naar de gelijkenis van zijnen persoon, eerst van hout, daar-

ha van steen, en eindelijk van metaal, deed oprigten, en ondanks alle de wisselingen des tijds hetzelfde nog in hooge waarde houdt! (36)

Nu nog willen wij met een woord melding maken van de groote verdiensten dier beide Nederlandsche geleerden, welke op de glorierijke baan der beschaafde letterkunde en der christelijke godgeleerdheid de voornaamste voorgangers van ERASMUS geweest zijn, JOHAN WESSELS HERMANZOOON, toegenoomd GOEËVOET en RUDOLF AGRICOLA.

Eene bijkans duizendjarige donkerheid had den bodem der christelijke kerk bedekt, en hare leden in eenen langen slaap van onwetendheid doen doorbrengen. In het holste van dien nacht was de kerk een beijert van dwaling, van bijgeloof, van ruwheid en zedeloosheid; en derzelve dienaars, die alleen bezitters waren van het nog geringe overblijfsel der vroegere geleerdheid, waren, helaas! voor het grootste gedeelte, de onkundigste lieden, hoedanige er thans nauwelijks bij de laagste volksklasse gevonden worden. De geschiedenis getuigt het, dat de stroopende barbaren uit het Noorden de bibliotheken der godsdienstige gestichten grootendeels vernield hadden. En buiten dezelve was er geene gelegenheid, om boeken in handen te krijgen. De geschiedenis getuigt het, dat vele geestelijken, die de legenden en getijden der kerke afschreven, uit spaarzaamheid, om de duurte van het perkament, dit deden tusschen de regels van de afschriften der oude Grieksche en Romeinsche werken. Met zulk eene

eene verachting behandelden zij die onwaardeerbare gedenkstukken eener vroegere, echte, geleerdheid. De geschiedenis getuigt het, dat er geestelijken waren, die, schoon zij de mis in het latijn voorlazen, echter geen' latijnschen volzin regt verstonden, en noch in het latijn, noch in hunne moedertaal eenen voor anderen verstaanbaren volzin zelve stellen konden. De geschiedenis getuigt het, dat er bisschoppen en kerkvoogden waren, die hunnen eigen naam niet schrijven konden. (37)

Te midden van deze tijden der onwetendheid zochten de Grieken, verdreven uit hun vaderland, eene schuilplaats in *Italië*; zij vonden die, en dadelijk verspreidden zij het aangenaamste licht, dat zij hadden medegebragt, over de wetenschappen, die in Europa overal met eene zwarte duisternis bedekt waren. De zachte morgenschemering brak alzoo uit het oosten aan, een einde-makende aan den langen nacht van barbaarschheid, die voor eenen schoonen dag van oprijzende geleerdheid scheen te zullen wijken. De Grieken hadden, voor vele eeuwen, éénmaal de donkerheden eener ruwe onkunde, in *Italië*, bij de Romeinen verdreven; en nu deden zij het andermaal. Hunne aldaar opgerigte scholen werden beroemd, en naar andere landen van Europa voortgeplant. Van heinde en verre werden zij door leergierige jongelingen bezocht, welker gansche manier van denken er eene betere rigting kreeg, en welke naar huis keerden met de kennis van vele schoonheden en waarheden, eene kennis, die elders in geheel Europa niet

kon worden opgedaan. In zoodanige scholen had aan de voeten der voornaamste meesters ook gezeten onze Nederlandsche GROETE, die hetgene hij van hen geleerd had, op eene zoo voortreffelijke wijze, gelijk wij hiervoor gezien hebben, dienstbaar heeft gemaakt aan zijn oogmerk, om de wetenschappen te herstellen in zijn vaderland. Naar GROETES schoolinrichting werden honderden en duizenden gevormd, die, de een uitmuntender, dan de ander, de studie der oude letterkunde in alle deelen van neder- en opper-Duitschland bevorderden. Onder deze blonken inzonderheid uit GORSEVOET en AGRICOLA.

De eerste was geboren te *Groningen*, in het jaar 1419. (38) Na het verlies van zijne ouders werd hij opgevoed door eene aanzienlijke *Groningsche* vrouw, aan welke zijne moeder was verwant geweest; (39) en deze zond hem, met haren zoon van gelijke jaren, naar *Zwol*, om aldaar in de toen bloeiende school van het fraterhuis de eerste gronden van letteroefening te leggen. Vervolgens vervorderde hij zijne studiën te *Keulen*, waar hij zelf van de, uit hun land verdrevene, Grieken den oorspronkelijken tekst van het N. Testament verder in den grond leerde verstaan. Naderhand hield hij zich eenigen tijd op te *Heidelberg* en te *Leuven*; ook lang te *Parijs* en te *Rome*. In alle die steden zocht hij nuttig te zijn, door onderwijs te geven in de onderscheidene wetenschappen, vooral in de wijsgeerte, waarin hij de gevoelens van PLATO volgde, het liefst evenwel in de christelijke godgeleerdheid; doch dit laatste werd hem

me-

menigmaal betwist, door de geestelijken, die hem bewonderden, maar haatten. Zoo dikwerf hij evenwel hierin geene belemmering ondervond, verspreidde hij over dat vak een ongewoon licht, dat van vele verstandigen opgevangen, en tot de nakomelingschap werd overgebracht. (40) Eindelijk vestigde hij zich, toen hij reeds vijftig jaren oud was, in zijne vaderstad, *Groningen*; hier sleet hij, in het klooster der geestelijke maagden, zijn overig leven, en stierf er den vierden van wijnmaand des jaars 1489. (41) Inmiddels hield hij zich niet zelden langen tijd op in de Abdij te *Adewerd*, niet verre van *Groningen*, waar toen eene zeer beroemde school was, (42) op welke inrigting hij eenen onbepaalden invloed kreeg. Gelijk hij een buitengewoon geleerd man was, ook zoo overtrof hij alle zijne tijdgenoten in godsdienstkunde. Hij leerde, dat de heilige schrift het eenigste rigtsnoer was van geloof en godzaligheid, de overleveringen der kerk, de besluiten der kerkvergaderingen, de schriften der kerkvaderen, als zoodanig een rigtsnoer, verwerpende. Hij leerde, dat de gerechtigheid van CHRISTUS ons toegerekend wordt door het geloof, en niemand door de werken der wet geregtvaardigd wordt. (43) Hij leerde, dat het heilig Avondmaal ontheiligd wordt door een geheel verkeerd gebruik van de mis; (44) dat met de aflaten een koophandel gedreven wordt, allerstrijdigst met de leer van het Evangelie, omtrent de vergeving der zonde; dat het denkbeeld aan een vagevuur, zoo als het, naar de ruwe begrippen der geestelijkheid, gevoed wordt, voor

een verdictsel gehouden moet worden; (45) dat, zoo al den paus eene opperhoofdigheid toekomt, hij geenszins onfeilbaar is: dat hij de zonden niet kan vergeven (46) enz. Vandaar, dat LUTHER, eindelijk bespeurende, dat GOESEVOET volkomen gelijk met hem gedacht had, deze gegroide aanmerking maakte, dat het den vijanden der hervorming wel zoude toeschijnen, dat hij 's mans schriften gelezen, en alle zijne denkbeelden daaruit ontleend hadde; iets, echter, dat hij plegtig verklaarde geheel het geval niet geweest te zijn, en dat dus voor hem zelve veel stof van blijdschap opleverde, omdat hij alzoo in zijne gevoelens ten krachtigste bevestigd werd. (47) ERASMUS had reeds hetzelfde aangemerkt, aangaande LUTHER, vergeleken met GOESEVOET; doch er bijgevoegd, dat de laatstgenoemde alles met eene meer zedige en christelijke deftigheid had voorgedragen, dan de eerste, en met dezen het grootste deel zijner aanhangers. (48) Ook LUTHER zelf erkende dit: (49) en moest het alleen daaraan toeschrijven, dat GOESEVOET het werk der hervorming niet verder had kunnen voortzetten, dan binnen den kring zijner vrienden in en buiten *Groningen*, en dus slechts een voorlooper der hervormers geweest was. (50)

AGRICOLA was GOESEVOETS land- en tijdgenoot, geboren uit deftige ouders van den middelstand, te *Basselt* of *Basslo*, een welgelegen dorp in *Groningerland*, ten jare 1442; (51) en gestorven te *Heidelberg*, in het jaar 1485. Welk een voortreffelijke man, boven alle geleerden van zijnen tijd, zelfs bo-
ven-

ven GOESEVOET, bedreven in de grieksche en latijnsche letterkunde, en in vele andere wetenschappen, AGRICOLA geweest is, getuigen als uit éénen mond de genen, die zijne waarde konden schatten, en ons van dezelve berigt hebben gegeven. De roem, dien ERASMUS hem heeft toegezwaard, klimt boven alles! (52) ERASMUS trouwens had wel niet onmiddellijk, maar middellijk alles te danken aan AGRICOLA, als die niet alleen hem was voorgegaan in het herstellen der wetenschappen, maar hem eenen zoo voortreffelijken leermeester bezorgd had, als hij gehad had aan den hiervoor genoemden ALEXANDER HEGIUS. Deze was een echte leerling van AGRICOLA geweest, en naderhand zijn vriend geworden. Ook door HEGIUS had ERASMUS al vroeg AGRICOLA leeren kennen, hoogschatten, navolgen, (53) overtreffen. AGRICOLA was de eerste geleerde, die smaak voor het beoefenen der grieksche letterkunde heeft ingeboezemd, en smaak tevens voor het beoefenen van de uitlegging der schriften van het N. T. Zelf vond hij in deze gewijde studie het grootste genoegen; „nacht en dag,” getuigt MELCHIOR ADAM, „(54) had AGRICOLA de schriften der Evangelisten en Apostelen in de hand.” Om de schriften des Ouden Testaments in het oorspronkelijke te lezen, oefende hij zich, tegen het laatst van zijn leven, ook in de hebreeuwſche taalkunde; maar maakte daarin, uit gebrek van gelegenheid aan goed onderwijs, langzame en slechts matige vorderingen. Hierin overtrof hem GOEZEVOET zeer verre. Dit evenwel strekt mede ten bewijze, hoe gezet AGRICOLA er op geweest

is, om de zuivere christelijke godsdienstleer, welke hij zag, dat jammerlijk ontreinigd was, uit hare echte gronden op te delven. Hierin gemeenschappelijk werkende met zijnen vriend GOESEVOET, ontdekte hij dezelfde dwalingen, welke deze ontdekte, ook dezelfde misbruiken. AGRICOLA schijnt, even als GOESEVOET, in dezelfde gevoelens gestaan te hebben, welke LUTHER naderhand voor de zijne erkend heeft, en wij hiervoor hebben opgenoemd. GOESEVOET was echter veel grooter theologant, dan AGRICOLA, En beide die voortreffelijke mannen maakten geene zwaarigheid, bij gemeenzame gesprekken, voor elkanderen hunne gevoelens open te leggen; in de tegenwoordigheid van anderen. GOSSUINUS VAN HALEN, Abt van het fraterhuis te *Groningen*, schreef, ten jare 1528, aan MELANCHTHON, dat hij, nog een jongeling zijnde, beide die mannen, meermalen, op eene onbeschroomde wijze, over de gewigtigste waarheden had hooren spreken, en den deerniswaardigen staat der kerke betreuren. (55) Met volkomen regt mag derhalve RUDOLF AGRICOLA, even als WESSELS GOESEVOET, gehouden worden mede voor eenen voorganger van ERASMUS, in het werk der zoo noodige kerkhervorming, en van LUTHER, die hetzelfde met zoo veel kracht heeft doorgezet. (56) En alzoo mogen zij beide worden aangemerkt, gelijk zij ergens zoo genoemd zijn, (57) als twee sterren van de eerste grootte, aan den horizon der *Groningsche* geleerdheid, door welker schijnsel de gansche kerk van hoog- en neder Duitschland aanvankelijk is verlicht geworden.

Na deze algemeene aanmerkingen gemaakt te hebben ter inleiding in de geschiedenis van de kerkhervorming in ons vaderland, zal er zich de lezer nu genoegzaam van overtuigd houden, dat waarlijk al het heil, waarin nu sedert drie eeuwen dat gedeelte der christelijke kerk, hetwelk van dwaling en misbruik gereinigd is, zich verheugd heeft, haer en eersten dorp sprong geheel en alleen verschuldigd is aan mannen, die in Nederland geboren waren, en die alzoo aan de Nederlandsche natie eene eer hebben bezorgd, waarop buiten haar geene andere natie der wereld grootsch zijn kan. (58)

Wij gaan over tot de geschiedenis van de hervorming der christelijke kerk in ons vaderland, die een gevolg was van derzelver hervorming in Duitschland, of liever er dadelijk mede gepaard ging.

GESCHIEDENIS

VAN DE

HERVORMING

DER

CHRISTELIJKE KERK

IN DE

NEDERLANDEN.

De voortreffelijke mannen, welke wij gezien hebben, dat, in de vijftiende, en in het begin der zestiende eeuw, ter hervorming der christelijke kerk den weg ontsloten, hadden alle geen ander doel, dan om de waarheid over de dwaling eenmaal te doen zegevieren, en den openbaren, Gode gewijden, eerdienst, van geheel verkeerd gewijzigde plegtigheden te ontdoen. Hunne stille werkzaamheden ter bereiking van dat doel werden door velen, ook in het stille, goedgekeurd en gevolgd. Overal in *Duitschland*, in *Zwitserland*, in *de Nederlanden* enz., werden, onder de geestelijken, ontelbare leeraars aangetroffen, die de waarheid predikten, naar den inhoud van het Evangelie, waarover hunne geroemde voorgangers zoo veel lichts hadden verspreid. Men vond zoodanige leeraars niet alleen in de steden, maar ook
op

op de dorpen, zonder dat er eenig gerucht van gemaakt werd, dan alleen bij het grootste gedeelte van het domein monnikenheer, dat altijd, en ook toen, tegen alle verlichting ten sterkste was ingenomen. Verstandige leeken hoorden met stichting de voordragt van eene zuiverder godsdienstleer, en gevoelden de kracht van hetgene zij hoorden ook aan hunne harten. Verscheidene voorbeelden zouden hier kunnen worden bijgebragt; maar ditlijdt ons gevormd ontwerp niet. Voldoende zij slechts dit ééne voorbeeld van éénen der zoodanige leeraars, als wij hier onder het oog hebben, en wel van eenen Nederlandschen leeraar in eene dorpsgemeente. Wij denken aan JELLE of GELLIUS FABER DE ROUMA, een *Leeuwaarder* van geboorte, die in het begin der zestiende eeuw godsdienstleeraar was te *Jelzum*, een klein uur van *Leeuwarden* gelegen. Deze uitmuntende man heeft reeds, voor dat LUTHER, in *Saksen*, zich als hervormer der kerk had laten hooren en zien, het Evangelie, zuiver van den zuurdeeg des pausdoms in het gemelde dorp gepredikt, waar hij door vele *Leeuwaarders* gehoord werd, die hij verlichtte en stichtte, en zijnen leeraarspost heeft waargenomen tot het jaar 1536. Toen naar *Norden* in *Oostvriesland* tot hervormden predikant beroepen zijnde, vertrok hij derwáarts. Hij is vervolgens predikant te *Emden* geweest, en aldaar, in een' zeer hoogen ouderdom, overleden in het jaar 1564. (5) Hoe aanzienlijk het getal van zoodanige verlichte leeraars wel geweest zal zijn in *Groningerland*, laat

laat zich gemakkelijk denken. Daar toch scheen reeds lang voor LUTHERS tijden het licht, door GOE-
BEVOET ontstoken, en werd hetzelfde door alle zelf-
denkende, geleerde, mannen opgevangen en ver-
breid!

Op deze wijze werden reeds, gedurende de eerste jaren van de zestiende eeuw, in de Nederlanden, gelijk in *Duitschland*, in *Zwitserland* en elders, vele gemeenten geheel, ten minste grootendeels, hervormd in dien zin, dat zij zich onderscheidden en door helderheid en door reinheid van Evangelische begrippen. Was dit zoo voortgegaan, langzamerhand zoude hoogstdenkelijk, binnen een tijdperk van honderd jaren, een groot, en misschien wel het grootste gedeelte van de christelijke kerk hervormd zijn geworden; zoo als dit het doel van alle opgeklaarde godsdienstleeraars medebragt. De kerk was dan in de kerk hervormd geworden. Maar *hoe* zoude zij hervormd zijn geworden? geheel of gedeeltelijk? Men zoude van lieverlede de pauselijke magt al meer en meer bestreden hebben; men zoude algemeen zich verklaard hebben tegen eene gewaande onfeilbaarheid van den opperpriester te *Rome*; men zoude eene vrijheid zoo van denken, als handelen; hebben doorgedreven, in spijt van alle hierarchij en gewetensdwang. Doch dit alles zoude stroomen bloeds hebben gekost. Ongelijk grooter stroomen bloeds zouden er waarschijnlijk gevloeid zijn; dan nu heeft plaats gehad. Door geestelijk en wereldlijk gezag had de paus van *Rome* zich van de rijksbe-
lan-

lingen der vorsten van Europa reeds zoo meester weten te maken, dat zij, willens of onwillens, hem de behulpzame hand zouden hebben moeten bieden, om op al het ontstoken licht, ware het mogelijk, weder den domper te zetten. Door geheel Europa heen zoude er een binnenlandsche oorlog ontstaan zijn tusschen Roomsche en Onroomsche burgers; een oorlog, waardoor eindelijk, op het best genomen, de pauselijke magt wel meer beperkt had kunnen worden, doch op eene wijze, welke met den aard eener ware kerkhervorming niet bestaanbaar zoude geweest zijn. Alle hervormers der kerk hadden, in den beginne, geen ander doel, dan op zulk eene wijze den gang der zaken te besturen. Maar zoodra zij voor vorsten en volken met kracht hunne stem lieten hooren, opende de ondervinding alras inzigten, die er hen van overtuigden, dat hun doel langs dien weg nooit gelukkiglijk bereikt kon worden.

Nieinand zag dit beter in, dan MARTEN LUTHER, hoogleeraar in de redeneer- en natuurkunde, gelijk ook leeraar in de godgeleerdheid te *Wittenberg*. Hoe zeer hij ook, toen hij als hervormer ten jare 1517 was opgetreden, niets anders beoogde, dan de kerk in de kerk te hervormen, het hoofd der kerke zoo wel te hervormen, als derzelver leden, zag hij echter weldra, dat dit niet geschieden konde, ten zij er door eenen algemeenen opstand van het verlichte deel aller christelijke volken eene omwenteling niet alleen in de kerk, maar ook in den staat van gansch Europa bewerkstelligd wierd, welke, zoo zij

al ten voordeele der christenheid door vuur en zwaard te bevechten ware, het nadeel en verderf der menschheid moest ten gevolge hebben. Hoe toch zoude anders de wereldlijke magt van het hoofd der kerke geknakt worden, hoe zijn vorstelijk aanzien dalen tot eene waardigheid, die alleen geestelijk ware, en met de eer gelijk behoorde te staan, welke men aan elken verdienstelijken godsdienstleeraar verschuldigd was?

Allerduidelijkst werd zulks door LUTHER ingezien; en dit deed hem al spoedig geheel van plan veranderen; vooral nadat hij de ijzeren onbuigzaamheid van het pauselijke hof, dat deszelfs ijver voor verbetering als een vuur beschouwde, uit den afgrond ontvlamd, ook met betrekking tot zich zelve ontwaard had. Zijn plan werd nu geen ander, dan slechts zoo vele christenen te hervormen, als mogelijk ware, ten einde die eene afzonderlijke kerkgemeenschap mogten uitmaken, en den paps met deszelfs aanhang aan hem zelve en aan de magt der duisternis overlaten. Welberaden wierp hij met eene kloeke hand, diensvolgens, het pauselijk juk af van zijne en veler anderen schouderen en verbrijzelde het. Met eene statige plegtigheid werd dit bewerkstelligd, den 10 van wintermaand des jaars 1520, buiten éene der poorten van de stad *Wittenberg*. De geschiedenis van hetgene daar toen voortviel is uit de historie van de algemeene hervorming der kerke bekend.

Naanwelijks was door LUTHER deze kloeke daad ver-

verrikt, of, in plaatse, dat vele weldenkende christenen werden afgeschrikt, om hem verder te volgen, gelijk men anders zoude hebben mogen vreezen, werden in tegendeel de meeste niet alleen in hunne gevoelens versterkt, maar won derzulker getal, van tijd tot tijd, op eene verbazende wijze aan. Trouwens, langs geen en anderen weg, dan de invoering van den christelijken godsdienst door de Apostelen eenmaal was daargesteld, moest ook nu de hervorming van dien zelfden godsdienst bewerkt worden. De behoeften der kerk waren toen en nu in vele opzigten gelijk. Het oogmerk der Apostelen was, na des Heilands betelvaart, den evangelischen godsdienst te ontdoen van de uitwendige Mozaïsche kerkplegtigheden, en, geheel onafhankelijk van den Joodschen opperpriester, eene gemeenschap van christenen te stichten, naar eigene wetten geregeld. Gaarn zouden zij gezien hebben, dat de gansche Joodsche kerk zich had laten hervormen, en JEZUS van *Nazareth* als haren Messias erkend hadde. Maar welhaast ontdekten zij, dat zulks niet geschieden konde. Om derhalve het werk der hervorming van den waren godsdienst voortzetten met kracht, moest volgens des Heilands eigene voorspelling (60) er niet alleen een zachtzinnige JOHANNES, maar inzonderheid een kloekhartige PETRUS opstaan, die noch Jood noch Heiden ontzag. Ook dit gebeurde! met welk eene kracht en vrucht legde PETRUS, naar het door zijnen verheven Meester beraamde ontwerp, de grondslagen der christelijke kerk, welke nog heden staat.

en zal blijven staan tot aan de voleinding der tijden. Hoe mannelijk en vrijmoedig sprak hij! hoe treffend en overtuigend waren zijne redenen! Hoe geducht tastte hij het hart aan van het volk en van de hoofden des volks. Hoe voor de vuist verweet hij den laatsten de misdaad, welke zij omtrent den waarachtigen Messias gepleegd hadden! In welke blijkbare verlegenheid bragt hij den Joodschen raad, en den opperpriester des raads, die wel de waarheid, zoude men gezegd hebben, moest zien, maar voor de waarheid geen gevoel had, en de waarheid daarom met de hardnekkigste partijzucht verwierp! Zie hier het uitmuntende voorbeeld, dat LUTHER gevolgd is, die, gelijk PETRUS eenen JOHANNES met de overige Apostelen aan zijne zijde had, zich insgelijks gesterkt gevoelde, door de hulp van eenen zachtmoedigen, maar zeer schranderen, MELANCHTHON en anderen.

Gelijk het krachtig woord van PETRUS in de harten van duizenden doordrong, die zich bekeerden van de duisternis tot het licht, alzoo had ook het woord van LUTHER eenen verbazenden invloed op de harten des volks, inzonderheid omdat het, bij de gemeenten, dadelijk aangeklemd werd door een zoo aanzienlijk getal godsdienstleeraars, die met hem éénstemmig dachten. Het krachtig woord klonk door geheel Europa heen, en overal werd het opgevangen zoo door verlichte geleerden in onderscheidene wetenschappen, als door beter onderrigte godsdienstleeraars. En de gevolgen daarvan, onder het ongeletterde, maar hun gezond verstand hebbende, volk,

volk, bleven niet achter; zij waren zoo heilzaam voor de belangen der kerke, als zij spoedig werkten.

Door dien weg brak dan ook al straks, nadat, LUTHER de hand had geslagen aan het werk der kerkhervorming, het licht der waarheid door in de Nederlanden, met kracht en spoed. Reeds voordat LUTHER, als kerkhervormer, den 31 van wijnmaand des jaars 1517 oprees, waren er, gelijk overal, zoo ook in de Nederlanden, volgens hetgene wij hiervoor hebben aangemerkt, vele opgeklearde godsdienstleeraars, die het volk hadden voorbereid, om naar het woord te hooren, dat nu uit *Saksen* hun zoo verstaanbaar in de ooren klonk. En die godsdienstleeraars hadden, zoo hier als elders, hunne opgekleardheid alleen te danken aan den voortreffelijken ERASMUS, hunnen landgenoot. Niet alleen hadden zij alle des mans openbare schriften gekozen, maar ook vele langs eenen anderen weg van hem het licht ontvangen, dat hen bestraalde. ERASMUS, hoewel steeds uitlandig, onderhield echter met de geleerdste en voor opklaring meest vatbare Nederlanders eene gestadige briefwisseling, waardoor zijne schriften van dezen alom ter lezing aan andere geletterden werden aangeprezen. (61)

Inmiddels gaf LUTHER aan de menigte der, door ERASMUS hervormde, godsdienstleeraren eenen opwekkenden wenk, om, met hem, ook op de hervorming van het volk te arbeiden. Dit werd door ERASMUS dadelijk goedgekeurd. Beide trouwens, ERASMUS en LUTHER, dachten in de hoofdzaak der

leere gelijk; ten minste de laatste werd gaande vooft in het werk der hervorming al meer en meer gelijkdenkende met den eersten. (62) Het kon dus niet missen, of ook LUTHERS schriften moesten weldra mede hier te lande gelezen worden, voornamelijk van het volk, waarvoor zij ook inzonderheid verwaardigd waren. De schriften van ERASMUS waren in de latijnsche taal voor geleerden, die van LUTHER daarentegen in de saksisch-nederduitsche taal voor ongeleerden opgesteld. Uit eenen brief van ERASMUS, den 18 van bloemaand des jaars 1518 geschreven, (63) blijkt het, dat LUTHERS schriften toen reeds vrij algemeen in de Nederlanden bekend waren. Moeijlijk was het toen nog wel, die schriften uit *Duitschland* herwaarts te doen komen. Doch in het jaar 1519 vond dit weinig bezwaar meer, wijl zij toen in het naburig *Oostvriesland* openlijk verkocht werden. (64)

De vorst van *Oostvriesland*, graaf EDZARD, was de eerste onder alle de vorsten van *Europa*, die, sedert het jaar 1516, de schriften van ERASMUS, daarna die van ZWINGLI en LUTHER gelezen hebbende, zich voor de leer, daarin vervat; openlijk verklaarde, en alle zijne onderdanen opwekte; om dezelve, zonder vooringenomenheid te onderzoeken, ten einde het geweten uitspraak doen mogt in eene openbare belijdenis, waaromtrent hij aan elk de volkomenste vrijheid vergunde. EDZARD was geliefd bij het volk; voor hem had hetzelfde zijn leven gewaagd in verscheidene veldslagen. Aan zulk een
volk

volk vond hij zich verplicht alle vrijheid van geweten te verleen. Maar ook zulk een volk liet zich met zachtmoedigheid vernanen tot onderzoek der waarheid in het gene men voor God, ter bevordering van eeuwig geluk, gelooven moest of niet gelooven. En dat onderzoek, door verstandigen eenmaal begonnen zijnde, kon niet missen hun een gansch ander en meer opgeklaard en dieper inzien te doen krijgen in de leer des Evangelics, welke nu gansch anders begrepen werd. De vrienden der hervorming beleden straks openlijk, voor vorst en volk, hetgene zij in hun hart voor God beleden, en de vijanden derzelve, die geen' den minsten ruggesteun gevoelden van de regering, hadden geen moeds genoeg, om tegenstand te bieden. Op die wijze werd de christelijke kerk van *Oostvriesland* bijkans geheel hervormd reeds voor het jaar 1528. (65)

Gezegend was deze gebeurtenis ook voor de Nederlanden, waar het licht der hervorming, toen reeds ontstoken, uit *Oostvriesland* alle toevoer van brandstof kreeg, en zich in grooten glans van lieverlede overal verspreidde. Hetgene hieraan niet weinig toebragt, was, dat in het, aan *Oostvriesland* grenzende, Nederlandsche gewest van *Stad en Lande*, hetwelk met hetzelfde, in taal en zeden en familiebetrekkingen, zoo naauw verbonden was, reeds lang het helder licht der waarheid, door WESSELS GOESEVOET, in de tweede helft der vijftiende eeuw, aangestoken, nog heerlijke stralen van zich gaf; gelijk wij hiervan elders een historisch bericht hebben gegeven. (66)

Door dien weg werd dan *Oostvriesland*, nevens *Groningerland*, eene kweekschool voor het werk van de hervorming der kerk van geheel Nederland, ten minste van deszelfs noordelijk gedeelte. In beide gemelde gewesten waren vele hervormden, die niet schroomden de Evangelische waarheid openlijk te belijden; en deze waren even zoo vele voorbeelden ter opwekking, voor de naburige landschappen van ons vaderland, om hen daarin te volgen. (67)

Hoe welkom trouwens het gezonde woord der waarheid, door LUTHER overal verbreid, ook hier in de Nederlanden toen bij velen van het volk, die op den godsdienst regten prijs stelden, geweest is, kan men uit de gevolgen opmaken. Hier kwam evenwel nog iets anders bij, dat het werk der hervorming, voornamelijk in het zuidelijke gedeelte der Nederlanden, gemakkelijk maakte en bespoedigde. Gelijk namelijk niet weinige geleerden hier te lande dadelijk de godsdienstgevoelens van LUTHER aannamen, om dat zij dezelfde waren, welke zij uit de Schriften van ERASMUS hadden leeren kennen, zoo ook waren vele verstandige ongeletterden, onder het volk, voor dat LUTHER optrad, reeds niet geheel onkundig van eene betere godsdienstleer. En hoe waren deze hiertoe opgeleid? Dit behoort vooraf nu nog gemeld te worden.

Het goede zaad, dat eerst door WIKLEF en vervolgens door HUSS gestrooid was, had niet alleen in *Engeland* en *Bohema* vruchten gedragen, maar had zich mede verspreid over *Duitschland* en de Nederlan-

Hoedanig de geest van het ongeletterde volk in die tijden geweest is, kan men thans nog wel het best ontdekken uit hetgene ons is overgebleven van de werkzaamheden der vermaarde maatschappij, welke bekend was onder den naam van *Rederijkers*. Deze maatschappij ontstond in de veertiende eeuw; in welk jaar is onbekend; hare eerste opkomst ligt geheel in het donkere. Ook de plaats, waar zij werd opgericht, weet men niet te noemen. Zeker schijnt het evenwel, dat zij het eerst zich gevestigd heeft, of in *Vlaanderen*, of in *Brabant*. In het laatst der veertiende eeuw waren er ten minste aldaar, en nergens anders nog, verscheidene afdeelingen van die maatschappij, welke men *kamers* noemde. Maar in de vijftiende eeuw verbreidde zich de maatschappij, in onderscheidene departementen, door geheel Nederland, op eene bijna gelijke wijze, als zich hier te lande, sedert ruim dertig jaren, in zoodanige departementen, heeft uitgebreid de loffelijke maatschappij, *tot nut van het algemeen*. Het doel der rederijkers was bijna ook hetzelfde, als thans dat van gemelde maatschappij, namelijk het volk te verlichten, te verbeteren en te beschaven.

In den beginne waren de leden dezer, in zoo vele departementen, door gansch Nederland heen, verdeelde, maatschappij meest geestelijken, edellieden en leden der regering. De maatschappij schijnt inzonderheid door de geestelijken gesticht te zijn, die er aanzienlijke leden van den staat mede in opnamen, opdat deze aan de instelling openlijk gezag mogten

geven, en dezelve door deze met bijzondere voorregten begunstigd mogt worden. Ook hierin werden de oprichters niet te leu gesteld. De vorsten des lands zelfs namen de maatschappij in bescherming, en werden er hoofdleden van. Zoodanige beschermheeren waren nog in latere tijden keizer KAREL de vijfde en WILLEM de eerste, deze van de *Antwerpsche*, gene van de *Amsterdamsche* kamer. Het vertoonen van tooneelstukken, als mede de beoefening der dichtkunst in het algemeen, was het gewone werk der rederijkers.

De geestelijken, die in de kamers der rederijkers de hoofdrol speelden, kozen al heel dikwerf 's lands zaken tot onderwerpen van hunne vertoogen en gezangen, en ontzagen zich dan niet de overheid te laken, te berispen, te honen en te beschimpen. Voornamelijk had zulks plaats ten tijde van de binnenlandsche onlusten in de eerste helft van de vijftiende eeuw, toen de voornaamsten van beide faktiën, zich van de geestelijken bedienden, om in de rederijkkamers elkanders bedrijf voor het volk hatelijk afstemalen. Dit heeft geduurd tot het jaar 1445, toen hiertegen een allerscherpst gebod door de regering werd uitgevaardigd. Inmiddels waren tot de kamers toegetreden meer aanzienlijke standspersonen, dan wel aan de geestelijken scheen te bevallen. Om tegenwigt te houden, werden nu door de geestelijken derwaarts gelokt vele minaanzienlijke leken, mannen van vernuft, verstand en oordeel. Door deze meende de geestelijkheid, dat zij meer gedekt zoude zijn

te-

tegen gevreesde uitbarstingen van het ongenoegen der, soms wat al te bits bejegende, vorsten, edelen en magistraten. Maar de geestelijkheid bedroog zich; zij wikkelde zich zelve hierdoor in een' strik, die haar deed vallen, op eene gansch andere wijze, dan waarvoor zij beducht was geweest. In plaats van in den haat der vorsten te vallen, had zij het ongeluk van te vallen in de verachting des volks.

Al gaande voort werden de minaanzienlijke leeken, onder de rederijkers, zoo talrijk, dat met den tijd van deze de geestelijkheid op hare beurt allerehande bijtende aanmerkingen moest hooren. Door oefening werd het vernuft der leeken gespist, hun verstand gescherpt, hun oordeel gezuiverd, het hart gevoeliger, de zedelijkheid meer beschaafd. Eindelijk moesten, in de kamers, de geestelijken voor de leeken wijken. De leeken verstoutten zich, in hunne geschriften niet alleen, maar vooral in hunne zinnelijke vertooningen, die op het volk bijzonder werkten, de geestelijken zeer onzacht aantetasten. Zij ontzagen zich niet derzelve grove gebreken open te leggen, het misbruik, dat zij van de godsdienstleer der kerk maakten, aantewijzen, en de vervolgzucht, die door hen niet zulk eene drift werd aangevuurd, in het hatelijkste licht te stellen, gelijk zij verdiende. Inzonderheid hadden de kamers het op de monniken geladen, welke zij van lieverlede in de grootste verachting des volks bragten. Verstandige parochiepriesters, zelfs ook geleerde monniken, door de kracht der waarheid gedrongen, keurden dat niet
al-

alleen goed, maar bevorderden het zelfs niet weinig op allerlei wijze, zoodat de groote hoop van domme kloostergeestelijken in eenen vrij algemeenen haat kwam. Door het eene en andere begonnen, voor de oogen des volks, de nevelen der onkunde eenigzins opteklareren.

Welk eene verandering van zaken! Het grootste deel der hoogere geestelijkheid zag nu, dat zij, door de leeken in de kamers optenemen, tegen haar eigen belang gewerkt had. Gansch anders waren de gevolgen, dan zij zich die had voorgesteld. Eerst had de geestelijkheid zelve de burgerlijke vrijheid des volks uit den slaap gewekt en in beweging gebracht. Om die vrijheid tegen de hooge magt des lands te handhaven, had zij de meeskundige leeken van den burgerstand in den arm genomen. Dan bij deze was, met het ontwaken der burgerlijke vrijheid, zeer natuurlijk wakker geworden eene zoo lang gerust hebbende godsdienstvrijheid, die hen aanspoorde, om in de harten des volks een levend gevoel in te storten voor reiner godsdienstlessen, dan zij tot nog toe gehoord hadden. Nu werd de geestelijkheid woedend. Zij brak hare verbindtenissen met de kamers der rederijkers, en hitste de regering des lands ten sterkste op, om tegen zulke broeinesten van ketterij de strengste maatregelen te nemen. Dit gelukte haar; maar de dreigende houding van 's lands overheid had in hare plakkaten geene kracht genoeg, om des volks, eenmaal aan het draven geraakten, ijver tegen gewetensslavernij, kerkelijke onverdraagzaamheid, bijgeloof en hiërarchie te toomen en in bedwang te krijgen. Op

Op deze gronden mag men derhalve aan de oude rederijkers geen' geringen dank weten voor het genot dier godsdienstvoorregten; waarover wij ons thans nog verblijden. Juist is dan ook het oordeel van EMANUËL VAN MEEREN, die de werkzaamheden der rederijkers van dien tijd hield voor onweder-sprekelijke blijken van een reeds meer of min gezuiverd geloof, en voor bewijzen tevens, dat de katholieke Nederlanders toen niet meer zich vergaapten aan vele, bijgeloovige, ingeslovene, godsdienstgebruiken; waarvan trouwens de oude katholieke, Apostolische, kerk niets geweten had. (68)

Op zoodanigen voet stonden de zaken der rederijkers, in den aanvang der zestiende eeuw, even voordat LUTHER den weg had geopend, om meer ronduit tot het volk te spreken. Hoe zeer nu, na het jaar 1517, de rederijkers gesterkt werden in hunne pogingen om het volk te verlichten, laat zich gemakkelijk begrijpen. Ook welke wijde stappen zij, als voorstanders van eene betamelijke godsdienstvrijheid, voortaan gedaan zullen hebben, kan mede ligtelijk bevroed worden. De geschiedenis trouwens bewijst het met onwraakbare proeven, welk een' invloed de rederijkers toen op het werk der godsdienst-hervorming in de Nederlanden gehad hebben, en hoe zij, in weêrwil der ergste bloedplakkaten, niet vreesden openlijk de leer der hervorming van hunne tooneelen te verkondigen, zonder zich over den nijd der geestelijkheid eenigzins te bekreunen. Ter proeve zij eene, van vele bijzondere kamers ingeleverde,

op-

oplossing van zekere, ten jare 1539, door de kamer van *Gent* voorgestelde vraag, „wat den stervenden mensch den meesten troost aanbragt?” De onderscheidene oplossingen van alle kamers kwamen gezamenlijk neder op eene, geheel tegen de dankwijze der domine monniken en priesterenschaar inloopende, maar met het reine christendom strookende, inspraak. De kamer van *Brussel* vond den verlangden troost in de beloften des Evangelies; die van *Leffingen* in de hoop op de genade van CHRISTUS; die van *Brugge* in het vertrouwen op CHRISTUS alleen, naar het Evangelie. En zoodanig waren vele andere antwoorden. Doch de kamers van *Nieuwkerk* en *Edingen* bragten, in de oplossing der vraag, alles tot het geloof aan den dood en de opstanding van CHRISTUS. De kamer van *Antwerpen* verklaarde, dat de grootste troost van eenen stervenden mensch gelegen was in het geloof aan de opstanding des vleescheten jongsten dage, na vooraf de noodzakelijkheid betougdt te hebben van het geloof aan 's Heilands lijden, sterven en opstaan. Deze oplossingen der vraag werden afzonderlijk, de eene na de andere, van elke der negentien onderscheidene kamers voor het volk te *Gent*, door sprekende personen, die ieder hunne rol hadden, als een spel van sinnen, gelijk men het noemde, op een fraai tooneel, openlijk vertoond. De hoogste prijs werd behaald door de kamer van *Antwerpen*. Die prijs bestond, naar de zede dier tijden, in vier zilveren kannen. Zuivere Evangelie-leer was schering en inslag door spelen van zinnen, die

die, van den 12 tot den 23 van zomermaand des gemelden jaars, dag aan dag, gehouden werden en voortduurden.

Dit zij genoeg, om aantetoonen; het zijn de woorden van KOPS, die van dit gebeurde te *Gent* breedvoerige melding heeft gemaakt (69) „hoe vrijmoedig de rederijkers de leer der hervorming, niet tegenstaande de strenge bloedplakkaten des keizers, in het openbaar, durfden verdedigen. Geen wonder derhalve, dat ook de keizer het verspreiden van deze *Gentsche* spelen, die, kort na hunne vertooning, in het licht kwamen, als zijnde *gedrukt ende vol-eijnt in het jaar 1539*, verbieden en dezelve in den rang der kettersche boeken deed stellen.”

Schoon nu wel de geestelijken in het algemeen knersetandden van spijt, nijd en wrevel, over een zoodanig bedrijf der rederijkers, waren er nogtans niet weinig geestelijken, die tot het ombelzen eener gereinigde geloofsleer geneigd, en allengs meer en meer versterkt waren geworden, door het lezen der werken van ERASMUS, van LUTHER, van ZWINGLI en van andere hervormers. Deze geestelijken waren buiten tegenspraak wel de verstandigste, zoo onder de monniken, als onder de wereldlijke priesters. Onder de monniken nogtans werden er minder gevonden, dan onder de wereldlijke priesters. Alleen zondere men te dezen opzichte uit de Augustiner monniken, van welke vele al spoedig hunnen hooggewaardeerden ordesbroeder LUTHER bijvielen. Alle deze verlichte geestelijken waren deels scholastieke,

ke, grootendeels evenwel mystieke godgeleerden. In het verkondigen van de leer der hervorming gedroegen deze geestelijken, meestal, zich voorzigtiger, dan de rederijkers, omdat de geest der vervolging, die op alles naauwkeuriglijk acht sloeg, het in hen, als godsdienstlcerenaars, minder dulden konde, dat zij het volk van het geloof der vaderen afleiden. Zij predikten, zonder de minste drift, met wijs beleid, naar hunne betere inzigten, het Evangelie aan het volk, zoo dat de verstandigsten meer en meer genegene ooren kregen, en het voorgestelde met graagte opvingen. Deze legden het gehoorde weg in hunne harten, maar deelden, bij gepaste gelegenheden, er aan mingeoefenden zoo veel van mede, als dezelve dragen konden en noodig hadden, om, door het woord der verlichte predikers, langzamerhand van de waarheid overtuigd te worden.

Reeds in het jaar 1518 deden er zich in Nederland vele zulke verlichte predikers van het Evangelie op, volgens hetgene ERASMUS schreef in twee brieven, die nog voorhanden zijn. (68) En derzulker getal groeide in de eerst volgende jaren alkerkrachtigst aan; terwijl zich aan derzelfer zijde niet schroomden noch zich schaamden te sluiten vele geleerden uit den aanzienlijken burgerstand, inzonderheid ook regenten van landen en steden. Het biskdom van *Utrecht* bovenal onderscheidde zich te dezen aanzien in het opleveren van regt Evangelischgezinde geestelijken en geleerden uit allerlei standen.

De bisschop van *Utrecht* zelf, PHILIP van BOURGONDIË was een warm verdediger van des grooten ERASMUS schriften en gevoelens. Hij juichte der onderneming van LUTHER toe; en zelf drong hij ten sterkste aan op eene hervorming van de leer en dienst der kerk. Onder de lagere geestelijken heeft zich dienaangaande, boven vele anderen, in het zuidelijk deel der Nederlanden, den grooten roem verworven de prior van een Augustiner klooster te *Antwerpen*, JACOB SPRENG, en in het noordelijk gedeelte WILLEM FREDERIKS, een wereldlijk geestelijke bij de St. *Martens* kerk te *Groningen*. Uit de geleerden van den aanzienlijken burgerstand maakte zich, betrekkelijk de kerkhervorming, in het bijzonder verdienstelijk CORNELIS SCHRIJVER, anders genoemd GRAPHÆUS, sekretaris van de regering der stad *Antwerpen*, en de Ridder ONNE van EUSUM, heer van *Middelstum*, in *Groningerland*. Wij meenen, dat het hier genoeg zij, slechts eenen en anderen enkelen persoon uit een en ander enkel deel van geheel Nederland genoemd te hebben. Van wien en waar anders zouden wij moeten beginnen, en bij wien en waar eindigen?

Aan het hoofd der regenten, die het werk der hervorming begunstigen, stond HENDRIK, graaf van *Nassau*, heer van *Breda*, stadhouder van *Vlaanderen*, *Brabant*, *Gelderland*, *Holland* en *Zeeland*, door wiens tweede huwelijk met de vorstin CLAUDE van CHALONS, het prinsdom *Oranje* in het huis van *Nassau* gekomen is. Deze, zoo
door

gen rang moesten door de vermaningen van eenen geliefden vorst zich opgewekt gevoelen tot onderzoek in het godsdienstige, hetwelk men van alle zijden hoorde beweren, dat door zoo vele dwalingen en misbruiken bezwalkt was geworden? En konde het anders, of alle verstandige christenen, die zich door geen vooroordeel langer wilden laten blinddoeken, moesten, na een regt gemoedelijk onderzoek, van de waarheid overtuigd worden eener, toen door LUTHER en zijne medehervormers aan al het volk beter voorgedragene, godsdienstleer, en daarvan overtuigd zijnde geworden dezelve ook openlijk omhelzen?

Werkelijk had des vorsten woord en voorbeeld zulke heilzame gevolgen. Vele monniken vooral van de Augustiner-orde verlieten hunne kloosters, verbraken de banden van gehechtheid aan hunne gelofte, traden de wereld in, namen vrouwen ten huwelijk, versmaadden de uiterlijke inrigtingen van het kerkwezen, en bekreunden zich aan het gezag des heiligen vaders in *Rome* niets met al. Priesters daarentegen van de parochiën in steden en dorpen, die tot zuivere begrippen van het Evangelie gekomen waren, behielden hunnen stand, als waarin zij ter bevordering van het werk der hervorming het best konden werkzaam zijn. Zij predikten, met een gezeegend gevolg, naar hunne opgeklaarde inzichten, het Evangelie; en gansche scharen van christenen deden afstand van de belijdenisleer der Roomsche-katholieke kerk, geloovende slechts hetgene zij uit de heilige schrift

schrift als goddelijke waarheid leerden kennen, en verwerpende als dwaling al hetgene daarmede strijdig was, en door bevooroordeelde of baatzieke menschen was verzonnen geworden.

Het aantal der onroomsche christenen was, in de Nederlanden, reeds bij den aanvang van het jaar 1520, zoo groot, dat, in geval er geene magtige hindernissen in den weg gekomen waren, naar menschelijke berekening, de hervorming der kerk hier, onder HENDRIK van NASSAU, buiten twijfel, eenen gelijken gang zoude genomen hebben, als in *Oost-vriesland*, onder EDZARD, den eersten graaf van dien naam. Van zulken belang is het voor een volk, hetwelk verlicht en verbeterd moet worden, dat deszelfs vorst de middelen, die daartoe dienstig zijn, zelf aanprijst en bevordert. Heeft het tegendeel plaats; worden zulke middelen door een' vorst overdwars, zoo zinkt het grootste deel des volks weder weg in duisternis en ondeugd, en het mindere deel, dat het licht en de deugd liever heeft, moet met reuzenkracht tegen den stroom oproeijen van eenen gevaarlijken wederstand, die nooit dan ten koste van velen, welke er onder bezwijken, overwonnen wordt. De weldenkende christenen van de zestiende eeuw, in Nederland, werden daarvan volkomen overtuigd, door de treurige ondervinding.

Graaf HENDRIK van *Nassau* was in de gewesten van zijn stadhouderschap onderworpen aan den algemeenen heer der vereenigde Nederlandsche provinciën, KAREL den vijfden, koning van Spanje en kei-

zer van het Duitsche rijk. In alles derhalve moest hij zich schikken naar den wil van dezen monarch, die de stoutste despoot was in het drijven van dwaling en bijgeloof. Des stadhouders beste bedoelingen konden minder bereikt worden, zoo lang het oppermagtig gezag van den heer des lands het volk tot het tegendeel dwong. Wel werd het aangevangene werk der kerkhervorming niet weder geheel verijdeld of gestaakt; want geene menschelijke magt was daartoe in staat; maar aan hetzelfde werd eene wending gegeven, waardoor zij, die waagden hetzelfde voortzetten, tegen de steilste bergen van zwarigheden moesten opstijgen, om te boven te komen hetgene hun in den weg lag. Allerafschrikkelijkt was de wederstand, welken de oppermagt eerst van **KARL** den vijfden, en naderhand van deszelfs zoon **PHILIPS** den onroomschen hood, meer dan eene halve eeuw tijds aanéén. Nooit evenwel lieten zij af, er, met eene onversaagde kloekheid, tegen in te dringen; zij hielden moed en vuur; en het gevoel voor vrijheid van geweten gaf hun eindelijk genoegzame krachten, om de kluisters van eene zoo lang geduurd hebbende onderdrukking te verbrijzelen.

Eer wij de geschiedenis van den, zoo moeilijken als tragen, voortgang der Nederlandsche kerkhervorming hier vervolgen, zal het voor vele lezers niet ondienstig zijn, dat wij eenig berigt geven nopens den staat der regering van de Nederlandsche provinciën. Slechts als bij trappen opgaande kwam **KARL** van *Oostenrijk*, die geboren was te *Gent*, in het

jaar

jaar 1500, in het bezit der Nederlandsche provinciën. De oudste zoon zijnde van PHILIPS, was hij, na zijns vaders dood, met zijn zevende jaar, reeds heer van die Nederlandsche provinciën, welke eerst aan het huis van *Bourgondië* gekomen, en vervolgens tot het huis van *Oostenrijk* waren overgebracht. Het tusschenwijlig bestuur over de Nederlanden werd opgedragen aan zijnen grootvader MAXIMILIAAN, den keizer, die tot het jaar 1515 deszelfs wettige voogd bleef; en uit wiens handen hij toen het roer des bewinds overnam. Dadelijk was hij bedacht en ook werkzaam, om mede de overige Nederlandsche provinciën, ware het mogelijk, magtig te worden. Dit evenwel kostte hem geene geringe moeite en niet weinig gedulds. Eerst werd hij ten jare 1523 meester van geheel *Vriesland*, na acht jaren oorlogs tegen de *Gelderschen*, die de meeste steden van die provincie in bezit hadden. Vele andere, hem nog niet onderworpen, Nederlandsche provinciën kreeg hij daarna insgelijks onder zijne magt, doch van lieverlede, zoodat de laatste hem eerst toebehoorde sedert het jaar 1543. Van *Overijssel* namelijk en *Utrecht* werd hij heer ten jare 1528, van *Groningen* en de *Ommelanden*, mitsgaders *Drenthe*, ten jare 1536, en van *Gelderland* ten jare 1543. Eerst toen kreeg hij eene volkomen geruste heerschappij over alle de zeventien Nederlandsche provinciën, na eenen zoo bloedigen, als langdurigen oorlog. Als heer dier zeventien provinciën voerde hij van toen aan in zijne opene brieven ook zeventien bijzondere titels, name-

lijk, als hertog van *Brahand, Limburg, Luxemburg* en *Gelder*; als graaf van *Vlaanderen, Artois, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen en Zutphen*, als markgraaf des *heiligen Roomschen rijks*, of van *Antwerpen*; en als heer van *Vriesland, Mechelen*, de stad, steden en landen van *Utrecht, Overijssel* en *Groningen*. Inmiddels was, na het overlijden van zijnen grootvader MAXIMILIAAN, deze vermogende heer der Nederlanden, den 28 van zomermaand des jaars 1519, tot de keizerlijke waardigheid verheven, en den 21 van wijnmaand des volgende jaars 1520 gekroond geworden, onder den naam van KAREL den *vijfden*, die sedert, in de geschiedenis, zoo vermaard is geworden. Zijne moeder JOHANNA had reeds ten jare 1518 aan hem, als haren wettigen opvolger, den *Spaanschen* troon ingeruimd.

Zoo werden dan, ten gemelden jare 1543, door éénen naauwen band zamengevoegd alle de zeventien Nederlandsche gewesten, die, door den koophandel rijk en aanzienlijk geworden, onder de staten van Europa, als ecne bloeiende, magtige, heerlijkheid het hoofd konden opsteken. Onder éénen heer kregen zij één hoofdbelang; en kwam er weldra bij dezelve één algemeene regeringsvorm tot stand. Onaangezien deze vereeniging behield echter elk gewest zijn bijzonder staatsbestuur, zijne bijzondere wetten en voorregten, ook zijn bijzonder bestuur over eigene finantiën of geldmiddelen, enz. Voor zoo verre de meeste Nederlandsche gewesten, bij het overlijden

van PHILIPS, ten jare 1507, reeds vereenigd waren, had MAXIMILIAAN, als voogd van KAREL, zijnen kleinzoon, over dezelve aangesteld tot landvoogdes zijne dochter, MARGARETHA, vrouw van *Oostenrijk*, laatstelijk weduw van PHILIBERT, hertog van *Savoije*, eene prinses van vele bekwaamheden en van wijs overleg. KAREL ook bevestigde haar in die hooge waardigheid, toen hij ten keizerlijken troon klom in het jaar 1520. Zij overleed te *Meche-ten*, ten jare 1530, den 27 van slagtnaand, tot groote smarte van haren neef den keizer, die toen het landvoogdelijk gezag opdroeg aan zijne zuster, vrouw MARIA, weduw van LODEWIJK, koning van *Hongarië*, uitstekende boven alle vorstinnen, in ervarenis en schranderheid. Deze landvoogdes hield het bewind van zaken in handen tot het jaar 1555, toen KAREL de vijfde, meer lusteloos door veranderingen, in *Duitschland* geleden, die hem zeer aan het hart gingen, dan wel door zwaren last vermoeid van het regeren zijner staten, zijne ontzagelijke heerschappij afstond, gedeeltelijk aan zijnen broeder, den Roomsche koning FERDINAND, die keizer werd, gedeeltelijk aan zijnen zoon PHILIPS, die de kroon van *Spanje* ontving, en heer werd der zeventien vereenigde Nederlanden.

PHILIPS gaf de landvoogdij over de Nederlanden aan zijne zuster MARGARETHA, natuurlijke dochter van KAREL den vijfden, en echtgenoot van OCTAVIO FARNESE, hertog van *Parma*. Door deze MARGARETHA werden de Nederlanden bestuurd tot

aan het einde van het jaar 1567, toen, op 's konings hoog gezag, de hertog van *Alva*, een talrijk leger van Spaansche oorlogsgasten achter zich hebbende, in de Nederlanden verscheen. Deze, zoo wreede als trotsche, staatsdienaar werd door PHILIPS naar de Nederlanden gezonden, om, zoo het heette, de burgerlijke beroerten te dempen, maar rigtte zelf hier de ontzettendste beroerten aan, waar hij kwam, geene andere voetstappen achterlatende, dan die door het vergoten bloed van onnoozelen op de gruwelijkste wijze bevlakt waren. Hij werd gezonden, in weêrwil van VROUW MARGARETHA, die zijnen aard kennende, haren broeder het nemen van zoodanigen maatregel had afgeraden. Verstandiglijk gedroeg zij zich. Zoo haast de hertog van *Alva* zijnen lastbrief, als 's konings kapitein-generaal der Nederlanden, aan haar vertoond had, verzocht zij haar ontslag van het hoog bewind, dat zij zoo vele jaren gevoerd had, en zij bekwam hetzelfde. Zoo weinig gezind was deze, door betamelijke eerezucht bezielde, vorstin, om in de schaduw te staan van een' onderregent, dien alle magt was gegeven zelfs over der onderdanen leven en dood. In hare plaats werd dadelijk door den koning aangesteld de hertog van *Alva*, die dan ook nu, de landvoogdij over de Nederlanden op zich genomen hebbende, met eene despotieke magt, waarvan in eenen stadhouder geen voorbeeld was, alles overheerde, en de heiligste regten vertrapte. Na ruim zes jaren aan één den volke goed en bloed te hebben afgeperst,

zag

zag hij eindelijk, op eene schandelijke wijze, zich gedwongen, zijn ontslag te vragen; ook hij verkreeg hetzelfde; hij verliet het land, en aller vloek volgde hem tot over de grenzen. Zoo barbaarsch een regent was hij, dat de naam van MARGARETHA, over welke het volk anders vele en billijke klagten had laten vallen, bij hetzelfde in zegening kwam.

Alle handelingen van den hertog schenen geen ander doel te hebben, dan eene beproeving, of men het zachtmoedigst volk niet tot ongeduld en wanhoop zoude kunnen brengen. Die beproeving nogtans mislukte. Toen de angst des volks, door de dwingelands tergen, ten hoogsten top was geklommen, vereenigden zich alle krachten, om hem te doen gevoelen, dat zijn gezag niet onbegrensd was, gelijk hij zich verbeeld had. En hij gevoelde dat werkelijk. Om zijne glorie niet geheel beneveld te zien, legde hij de landvoogdij neder, plaats makende voor *Don LOUIS REQUESENS*. Hoe minder drukkend ook het bewind van dezen, meer bezadigden, door den koning benoemden landvoogd ware, bleven echter de vrijheidhevende Nederlanders hunne nu eenmaal ondernomene pogingen, om zich van *Spanjes* dwangjuk los te worstelen, met weêrgaloozen heldenmoed voortzetten

Na den dood van REQUESENS werd ten jare 1576 door PHILIPS, als landvoogd, naar de Nederlanden gezonden *Don JAN van Oostenrijk*. Doch deze werd spoedig door 's lands algemeene staten van zijne waardigheid vervallen verklaard. Tot zulk eene
hoog-

hoogte had de kloeke moed der Nederlanders reeds zich verheven, dat zij hunne eigene regten durfden te doen gelden, en zich zelve een' landvoogd wilden en konden kiezen. Daartoe benoemden de staten den aartshertog van *Oostenrijk*, MATTHIAS, en wel onder die voorwaarde, dat WILLEM de eerste, prins van *Oranje* en *Nassau*, deszelfs stadhouder over de zeventien vereenigde Nederlanden zijn zoude. Deze zaak kreeg haar volkomen beslag den 20 van louwmaand des jaars 1578.

Dit kort historisch berigt van de staatkundige gesteldheid der zeventien Nederlandsche provinciën, gedurende het grootste gedeelte der zestiende eeuw, meenen wij, dat velen lezers te stade zal komen, ten regten verstande der geschiedenis nopens de opkomst van de Nederlandsche hervormde kerk; met welke te verhalen wij een' aanvang hebben gemaakt en welk verhaal wij nu verder vervolgen willen.

Naauwelijks was KAREL de vijfde, ten jare 1520, den keizerlijken troon beklommen, of hij deed in de Nederlanden, waarvan hij heer was, zijn streng gezag gelden tegen LUTHERS aanhang. Hij, die in *Duitschland* de *Lutheranen* nog al met eene tamelijke zachtheid behandelde, viel hun in zijn eigen vaderland zoo bovenmate hard. Men heeft gevraagd, welke toch wel des keizers beweegreden geweest moge zijn tot een zoo strijdig en ongelijk gedrag? welke de beweegreden moge geweest zijn, dat hij in *Duitschland* met zoo groote behoedzaamheid, en in de Nederlanden met zulk een vuur van niets ontzien-

ziende drift zich tegen de Luthersgezinden aankantte? of het ingekanderde ketterhaat zij geweest, met blinden ijver voor zijnen vaderlijken godsdienst gepaard, dien hij in *Nederland* beter den ruimen teugel kon vieren, dan in *Duitschland*? of listiglijk geslepen staatkunde, uit overspannene eerzucht gesproten, en door lage eigenbaat gesterkt; ten aanzien van welke hij in *Duitschland* minder, dan in *Nederland* onafhankelijk heerschen konde? Gewisselijk dreef hem het laatste meer, dan het eerste. In zijne daden toch toonde hij, gedurende den voorspoed, waar mede hij regeerde, voor den godsdienst, welken hij beleed, niet een zoo groot ijveraar te zijn. Het was staatkunde, meest altoos staatkunde, die den keizer tegen de Luthersgezinden in beweging bragt en hield; het was grootstendeels staatkunde, dat hij in *Nederland* zich ter hunner onderdrukking meer, dan in *Duitschland* roerde.

In *Duitschland* zag de keizer, ondanks het *Wormsche* edikt, door hem uitgevaardigd, den 26 van bloei maand des jaars 1521, het getal der Lutheranen zoo zeer toenemen, dat, wanneer hij tegen dezelve, met zijne monarchale magt, het ergste beproeven wilde, het te vreezen stond, dat zijn troon, door eenen gedachten wederslag, wel eens een' onherstelbaren knak konde krijgen. De Lutheranen waren kloek en moedig; zij schenen alles te durven ondernemen. De gevolgen van eenen te sterken tegenstand zouden wel eens berouwwekkend zijn kunnen; 's keizers raadslieden konden er niet voor instaan; zij trokken telkens

de schouders op. Reeds bij den aanvang van LUTHERS werkzaamheden vond KAREL het raadzaam, den keurvorst van *Saksen*, FREDERIK te ontzien, die genoeg vermoeden deed, hoe hij over de ondernomene hervorming der kerk dacht. Ook uit dien hoofde was het, dat de keizer het wist, maar zich hield, als of hij het niet wist, hoe LUTHER door den keurvorst, op het bergslot *Wartburg*, voor de ongenade zijner vijanden geborgen was, ten straks-gemelden jare. Hoe ligtelijk zoude *Saksen*, naar 's keizers vrees, indien hij niet oogluikend toegaf, het tooneel kunnen worden van eene omwenteling, die andere duitsche staten mede in opstand bragt! En die vrees was gegrond. Naar gelang de leer van LUTHER, met eene verbazende snelheid, zich door geheel Europa verspreidde, vermeerderde deze vrees en werd zij gegronder. De Duitsche vorsten, in het algemeen, werden, naar het scheen, reeds gevoeliger zoo voor eene burgerlijke, als voor eene godsdienstige vrijheid. Eenige boden reeds den keizer, zonder schroom, op eene mannelijke wijze, het hoofd. Hoe moet de monarch wel te moede zijn geweest, toen op den rijksdag van *Spiers*, ten jare 1529, de vorsten van *Saksen*, *Brandenburg*, *Lunenburg*, *Hessen* en *Anhalt*, in de zaak der hervorming, openlijk tegen zijne bevelen durfden *protesteren*! Dit was eene gebeurtenis, zoo gedenkwaardig geacht, dat daarvan alle *Lutherschen* in *Duitschland*, en voortaan ook alle andere Onroomschen in *Zwitserland*, *Frankrijk*, *Nederland* en elders, den naam

van *Protestanten* hebben gekregen en dien nog dragen! Zulk eene kracht van wederstand drong den keizer toetegeven en inteschikken. Maar hier door verloor hij meer en meer hetgene hij er door dacht te winnen. Welk eene smart moet het den monarch verwekt hebben, toen de gemelde vorsten, door het zoogenoemd *Smalkaldisch* verbond, zich, ten eerst volgenden jare 1530, vereenigden om hunne godsdienstvrijheid kloekmoediglijk te handhaven tegen de gewelddrijvende vijandschap van allen, die hun dezelve mogten willen ontvreemden of betwisten! Toen dreigde KAREL, trok het zwaard, en stak het oorlogsvuur tegen de verbondene vorsten in brand. En welke waren de gevolgen? Hoe grievend moet het ten laatste voor den monarch geweest zijn, toen hij, eerst bij *Mühlberg*, ten jare 1547, in een' aanval op de protestantsche vorsten, overwinnaar geworden zijnde, naderhand ten jare 1552, door diezelfde vorsten, na eene onverwachte overrompeling te *Inspruck*, zoo geslagen werd, dat hij, willens of niet willens, bij het vredeverdrag van *Passau*, aan Onroomschen en Roomschen eene volkomene vrijheid van godsdienst moest toestaan, die door den staat in hare regten beschermd werd.

Zie daar eenige merkwaardigheden uit de loopbaan der listig geslepene, al te eierzuchtige, eigenbatige, staatkunde van KAREL den vijfden, die ware, onder zijn keizerlijk bewind, de hervorming van den godsdienst door LUTHER niet ondernomen, mogelijk in zijne staten ten einde toe met rouw gereg-
geerd

geerd, en zijne onderdanen gelukkig zoude hebben gemaakt. En nu! daar hij over de gewetens der menschen dacht te kunnen heerschen, mislukte hem dit, en werd hij ten laatste voor het oog aller vorsten van Europa ten diepste vernederd. Konde er naar het eigen gevoel van eenen trotschen monarch wel grootere schande zijn, dan in één' oogenblik alles, wat hij jaren lang had vastgehouden, zich uit de handen te laten wringen en onherstelbaar te verliezen? Konde er grooter schande voor eenen roemzuchtigen alleenheerscher worden uitgedacht, dan door zijne eigene rijksvorsten zich gedrongen te zien, om juist het tegendeel intewilligen van hetgene hij dertig jaren aanéén met zulk eene kracht verdedigd, gehandhaafd en beschermd had? Ook de keizer schijnt er een gevoel van gehad te hebben, pijnlijker, dan het zich beschrijven laat. In stilte legde hij den rijksscepter neder, of liever gaf dien aan zijnen broeder FERDINAND over; en al zijne keizerlijke heerlijkheid zonk met zijnen persoon voor het oog van geheel Europa onverwacht weg in de duisternissen van een Spaansch klooster, waarin hij zijn leven eindigde.

Gansch anders was KARELS gedrag in de Nederlanden tegen de Luthersgezinden en de overige Onroomschen inmiddels geweest. Toen LUTHERS aanhang in *Duitschland* zulk eene beweging verwekte, was KAREL, als keizer des rijks, verstandig genoeg, zich zelf te vragen, wat er toch wel van worden zoude, indien hij, gelijk een geweldig des-

poot,

poot, op eene allerwillekeurigste wijze, heerschende, bij de eerste bedrijven op een zoo bedenkelijk tooneel, als hem geopend werd, zijne handen doopte in het bloed van menschen, die, toen hem de kroon op het hoofd werd gezet, er op hadden gehoopt, dat hij hen vaderlijk beschermen en hunne regten vorstelijk handhaven zoude? Hij had daarenboven niet alleen met het volk, maar hij had vooral met vorsten te doen, die, voor een deel, over hetgene in den godsdienst aller aandacht trok, anders schenen te denken; dan hij; met kloeke en koene vorsten, die het hoofd in den nek konden rukken; en wat dan? Met zulke vragen en antwoorden, met zulke gevoelens, overleggingen en uitzigten berekende de keizer, dat het geenszins raadzaam was in *Duitschland* geweldige maatregelen tegen de zaak der hervorming te nemen. Maar uit een geheel ander oogpunt kon KAREL de zaak beschouwen, als heer der Nederlanden. In deze betrekking behoefde hij niet te denken en te handelen, gelijk hij als keizer in *Duitschland* gedaan had, en deed. In de Nederlanden kon hij aan zijne onbelemmerde heerschzucht den vrijen teugel vieren. Geenen vorsten behoefde hij hier naar de oogen te zien. In de Nederlanden werd zijne staatkunde dus gansch anders gewijzigd, dan in *Duitschland*. Zijne magt was daar onbegrensd nergens vond zij wederstand; zij was boven alles verheven. Als heer des lands, die van niemand afhing, kon hij of gematigd of streng handelen, naar dat de omstandigheden het vorderden. En daar nu dan

ook de geest der hervorming van den godsdienst in de Nederlanden begon te woelen, oordeelde **KAREL**, dat het staatkundiglijk van hem gehandeld ware, daartegen met de uiterste gestrengheid, de geheel losse inspraken van zijne onbepaalde heerschzucht te doen gelden, al moest het dan ook het bloed van duizenden kosten. En waarom die strengheid tot zulk een uiterste gedreven? Bij de Nederlanders lag in de harten, reeds van ouds, het vuur van vrijheids-liefde. Hetzelve was wel, door de, elkanderen steeds opvolgende, despotieke overheerschingen van onderscheidene landsvorsten, naar het scheen, uitgedoofd. Doch **KAREL** had reeds van de eerste stonden zijner heerschappij af aan er hier en daar nog vele glimmende vonken van, onder den asch, bespeurd. En die meende hij met geweld te moeten uitblusschen, indien er niet eerlang eene vlam uit zoude opstijgen, die voor zijne magt allerverderfelijkt ware.

Een Nederlander van geboorte zijnde, dacht **KAREL** den aard zijner landgenooten te kennen. Hij hield hen voor hetgene zij waren, voor eenvoudige, werkzame, landbouwers, voor vlijtige beoefenaars van nuttige kunsten, voor verstandige beminnaars van edele wetenschappen, voor eerlijke kooplieden, wier handel gewild was bij alle volken. **KAREL** ook kende de Nederlanders als stille eerbiedigers van hunne overheid, als onderdanen, die liefde hadden voor hunne vorsten en heeren, en gehoorzaam waren aan de wetten des lands. **KAREL** kende de Nederlanders als godsdienstige christenen, die altijd

ge-

getoond hadden, in het geloof hunner vaderen volstandig te zijn. Voor de geestelijkheid hadden zij altijd zoo veel over gehad, dat het de maat te boven ging, en aan hetzelfde wel eens de noodige bepalingen moesten gesteld worden. Zulk een volk had kracht. De nieuwe godsdienst, waarvoor men begon te ijveren, was eeniglijk gegrond op het meer en meer velds winnende denkbeeld van vrijheid des gewetens, om zelf onderzoek te doen naar hetgene waarheid was, of naar hetgene slechts waarheid scheen te zijn, maar het misschien niet was. Wierd aan het volk door den vorst zulk eene vrijheid toegestaan, welke gevolgen kon dat voor hem hebben! Hoe meer een volk zich oeffent ter verkrijging van kundigheden, in welk een vak van wetenschap het ook wezen mag, zoo veel te scherper wordt ook deszelfs verstands oog in doorzicht bij andere nuttige voorwerpen, zoo veel te eerder ontdekt het daarvan de gebreken en misbruiken. Ook dit wist de heer der Nederlanden. Naar zijn staatkundig begrip moest het volk dom blijven, en zich als kinderen laten leiden door hunne geestelijke vaders, met een blind vertrouwen. Wanneer hetzelfde eenmaal zich verhief ter handhaving van eene godsdienstige vrijheid, hoe ligtelijk kon die vrijheid het gevoel opwekken voor burgerlijke vrijheid, waarvan zij trouwens, vooral onder het bestuur van naar willekeur regerende despoten, onafscheidelijk was! En welke gevaarlijke aanslagen des volks had in zulk een ge-

val KAREL, als een vorst, wiens wil zijne wet was, niet te vreezen!

Eer derhalve de ontluikende zucht tot zulk eene vrijheid bij het volk met magt oprees, moest zij gestikt en gesmoord worden. En ook dit meende KAREL, dat in de Nederlanden niet zoo bezwaarlijk zoude zijn. Indien er maar tot dat einde landsheerlijke bevelen werden uitgegeven, zoude zulk een, voor den staat verderfelijk, kwaad toch wel voorgekomen kunnen worden. Het volk zoude zijnen heer dan wel gehoorzaam zijn, en elk bij zijne stille bezigheden blijven, God dienende naar de wijze der vaders. Maar de maatregelen konden niet te krachtig genomen worden, en de uitvoering der gedreigde straffen aan wederwilligen niet te streng zijn.

Nog ééne reden wekte KAREL ten sterkste op, om met de meeste kloekzinnigheid den stroom van zulk een euvel in deszelfs aanvankelijken loop te keeren. Des vorsten staatkundige belangen waren met die van den paus te *Rome* ten engste verknocht. Geene mogendheid in Europa was zoo vereenigd met de meer dan koninklijke mogendheid van dien opperpriester der kerk. Wel behoeftde KAREL dezen koninklijken priester niet te vreezen; maar deszelfs belang was ook zijn belang. De Roomsche stoel was aan hem alleen verpand geworden, door den voorspoed zijner wapenen in *Italië*. Welk een' invloed hij daardoor aan het pauselijke hof te *Rome* had,

had, kan men vooreerst daaruit zien, dat hij zijnen landgenoot ADRIAAN FLORISZON van *Utrecht*, wel eer zijnen leermeester, de pauselijke waardigheid bezorgd had, maar ten tweede ook daaruit, dat hij naderhand paus KLEMENS den zevenden, die niet zoo veel naar hem luisterde, als ADRIAAN, gevangen liet nemen. Met één woord de paus was te dien tijde geheel des keizers leenman geworden. „Geen wonder dan,” het zijn de woorden van den oordeelkundigen SIMON STIJL (70) „dat KAREL de vijfde niets verzuumde, om het gezag van den pauselijke zetel te handhaven, vermits dat gezag, als met het keizerlijke vereenigd, ten aanzien van andere mogendheden niets kon verliezen, zonder dat ook de keizer het nadeel voelde.” Alle krenking derhalve van het gezag der pauselijke waardigheid beschouwde de keizer als eene krenking van het gezag zijner eigene waardigheid. Wilde hij het laatste staande houden, dan moest hij ook het eerste waarborgen tegen alles, wat er eenige inbreuk op konde maken.

In *Duitschland* kon de keizer ter bereiking van zulk een doel, de, hem in den weg geworpene, zwaarigheden niet te boven komen. Gelijk wij gezien hebben, trouwens, moest hij er eindelijk onder bezwijken. Vanhier die slinksche wegen, welke hij daar insloeg, om het evenwigt tusschen zijne eigene magt en die van den paus te houden, en den protestantschen vorsten een rad voor de oogen te draaijen. Vanhier dat schijnbare weifelen in begin-

selen, omtrent het pauselijk oppergezag, dat hij, gelijk meer andere mogendheden van Europa, wel voor- gaf te willen snuiken, maar dan weder, meer dan alle mogendheden, zocht te stevigen en te sterken. Zulk een' waggelenden gang behoefde hij in de Nederlanden niet te houden. Het was er ook zoo verre af, dat van zulk eene toegévendheid in zijne heerschappij over de Nederlanders iets blijkbaar was, dat hij integendeel met een' vasten tred, als een streng despoot, die in zijne cischen onverzettelijk was, het onbelemmerde pad kon houden en ook altijd hield, dat hem zijne staatkunde had afgebakend. Deschade, welke hij in Duitschland, ten aanzien van zijne verbindtenis met het pauselijke hof, leed, trachtte hij, in de Nederlanden, door de strengste bloedplak- ten dubbeld vergoed te krijgen. Dus gedroeg zich deze alleenheerscher, wiens verstand geen' anderen godsdienst kende, dan die door priesterlist aan de heerschzucht der vorsten was dienstbaar geworden, en wiens hart door zulk een' godsdienst van snoode onmenschelijkheden toch nooit konde worden afschrikt, indien zij maar ter bevordering zijner staatkundige belangen van eenig voordeel schenen te zijn. En hetgene zulk een krachteloze godsdienst niet doen kon, was van het licht der rede even weinig te wachten; het licht der rede was daartoe te flauw, en hare stem te zwak. In de scholen begonnen ja de geleerden aan de onderdrukte rede hare regten terug te geven; maar aan de hoven der vorsten hield nog de ruttheid der middeneeuwen alles, wat niet een

een willekeurig despotisme streed, in den ijzeren kluister.

Het eerste edikt, dat de staatkunde van zulk een willekeurig despotisme den keizer deed uitvaardigen, ter stremming van den voortgang der hervorming van den godsdienst, in de Nederlanden, werd, den 8 van bloemaand des jaars 1521, uit *Worms* gezonden aan de landvoogdes MARGARETHA van *Oostenrijk*, om hetzelve overal te doen afkondigen. Dit ook geschiedde. Aan de vier hoeken en in alle de kruisstraten der steden van de vereenigde provinciën werd des keizers wil bekend gemaakt, nadat alvorens door het geklank van trompetten het volk was bijeen geroepen. Het edikt behelsde vooreerst een' verslag van hetgene op den rijksdag van *Worms* toen gebeurd was; en ten tweede een bevel, om LUTHERS schriften overal, waar zij gevonden werden, optebergen en te verbranden; voorts geene boeken te vervaardigen, te drukken, te verkoopen en te koopen, waarin gevoelens werden gevonden tegen de heilige kerk, den paus, de prelaten enz. „Indien iemand,” dus was het slot, „dit edikt mogt overtreden, zoude hij op staanden voet schuldig worden verklaard aan de misdaad van gekwetste majesteit, en de straf moeten dragen, op die misdaad door de wetten gesteld.” (71)

Deze ordonnantie van KAREL den vijfden was slechts een begin der ellenden, die dat gedeelte des Nederlandschen volks troffen, hetwelk LUTHERS gevoelens omhelsde. In het eerst werd dezelve niet

WER of GRAPHÆUS, wiens goederen verbeurd werden verklaard. Dan ten zelfden tijde werden de helsche sariën losgelaten tegen de meeste monniken van een Augustiner klooster, te *Antwerpen*, die voor het grootste deel Luthersgezind schijnen geweest te zijn, en tot voorganger hadden den prior HENDRIK MOLLEBRUS, een' *Zutphenaar* van geboorte, en 'een' echten leerling van LUTHER, die hem zeer hoogachtte. De monniken werden gevangen genomen; en het klooster werd tot den grond toe afgebroken. Onderscheiden was het lot dier Luthersgezinde geestelijken. Alle werden zij door de geloofsonderzoekers op eenen gelijken voet behandeld, bij de opening der, tegen hen aangevangene, regtsgedingen. Men vorderde, in de eerste plaatse, van hen alle eene plegtige herroeping van hunne aan den dag gelegde godsdienstgevoelens, onder belofte van verschooning en vrijlating. Het grootste getal verklaarde daartoe oogenblikkelijk gereed te zijn; het deed afstand van zijne gepredikte leer, in de hoofdkerk te *Antwerpen*, en werd vervolgens ontslagen. Vreemd scheen wel dit gedrag dier monniken; en toch was het niet onovereenkomstig met den aard der zake. Er bevonden zich, onder deze monniken, zulke, die den nieuwen godsdienst meer heeten toegedaan te zijn, dan zij werkelijk waren; zulke, namelijk, die of uit eerzucht hadden voorgegeven, van hunne meer verstandige en kundige broeders niet te verschillen, of, indien zij al niet geveinsdelijk handelden, nogtans in hunne betere geloofsbegrippen niet genoeg bevestigd

tigd waren geweest. Dan er werden ook, onder deze monniken, gevonden, die tot zoodanigen afstand besloten, met geen ander oogmerk, dan om hun overig leven aan de uitbreiding van het rijk der waarheid en der godzaligheid geheel te wijden. Ter verrijding van den boozen toelig des keizers, achtten deze het met de belangen hunner goede zaak bestabaar, list met list te beantwoorden, of list door list te verrijden. Twee monniken echter, meer naauwgezet van geweten, dachten daarover gansch anders; deze aarzelden te herroepen, en moesten dus hunne standvastigheid met den dood bekoopen. Na eeninge tijd te *Kilwoorden* gevangen te hebben gezeten, werden zij te *Brussel*, den 1 van hooimaand des jaars 1523, op het schavot aan een' staak levend verbrand, ten toonbeelde van 's keizers oppermagt over de gewetens der menschen, welke hij aan zijne staatzucht onderwerpen wilde. Beide stierven zij, als ware christenen, met eene godvruchtige bezadigheid, in hun éénmaal omhelsd geloof aan de, door hen zoo verkondigde als beledene, leer der zaligheid. Hun bloed was het eerste, dat, in de Nederlanden, ter zake van LUTHERS aangene mene leer gestort is; maar ook het eerste bloed, dat, door Gods vergeldende regtvaardigheid, over den wreeden dwingeland en deszelfs geslacht kwam. Deze toch bereikte goenszins zijn doel; het geplengde bloed was, om eene lang bekende uitdrukking te gebruiken, een vruchtbaarmakende dauw, die het in den akker der kerke gestrooide zaad te weliger deed uit

uitspruiten en opgroeijen. ERASMUS schreef, na dit gebeurde, in zekeren brief aan een' zijner vrienden; (73) „te *Brussel* zijn eerst twee verbrand; maar van toen af heeft zich die stad regt begonnen voor LUTHER te verklaren.” De namen van die twee eerste martelaars voor de waarheid, welke door de hervorming der kerk aan het licht werd gebragt, behooren niet vergeten te worden: zij waren HENDRIK VOES EN JAN VAN ESSEN.

De schrandere historieschrijver BRANDT merkt, bij gelegenheid zijns verhaals van deze gebeurtenis, het volgende aan. „Het Lutherdom,” schrijft hij, (74) „dat eerst in weinigen bestond, drong tegen het geweld van vuur en staal te meer in; ja verspreidde zich in het kort zoo wijd en breed, dat het zelfs voor de grootste koningen des aardbodems ontzaggeijk werd.” Ook de geschiedenis bevestigt deze uitspraak volkomen ten aanzien van ons vaderland. Van den eersten oogenblik af, waarin des keizers edikt van den 8 van bloeimaand des jaars 1521 werd afgekondigd, tot in de latere, nog droeviger, tijden van het Spaansche schrikbewind, waarvan wij in het vervolg moeten melden, worstelde de godsdienstvrijheid met zulk eene allengs toeneemende kracht tegen gewetensdwang, dat zij, schoon met verlies van veel bloeds, dat monster echter ten laatste wel niet temde, want getemd kon het niet worden, maar geheel overwon en den kop verbrijzelde. Geene geweldige middelen ter uitroeijing van LUTHERS leer werden gespaard. Maar alles was te ver-

vergeefs; alles had eene tegenstrijdige uitwerking. Om schrik in te boezemen bij het volk had men overal schavotten, galgen en raden opgericht; maar in plaatse van schrik, verwekte men moed, wrevel en haat.

Toen het eerste keizerlijke bloedplakkaat, ten jare 1521, werd afgelezen, had zich wel, gelijk wij hebben aangemerkt, een diep doordringende schrik verspreid over de harten van allen, die gevoel voor vrijheid, zoo in den godsdienst als in het staatkundige, hadden. Dan die schrik bragt het beledigd gevoel voor zulk eene vrijheid heimelijk nog sterker in beweging, dan hetzelve voorheen gewerkt had. Ook dit was natuurlijk; des menschen geest is gewoon op die wijze te werken. Zoo ras men derhalve van den schrik maar eenigzins hersteld was, kon het dan ook niet minder, of zuik een in het hart verborgen gevoel moest krachtiger zich openbaren in onderlinge gesprekken, waardoor hetzelve, wijd en zijd werkende, ook de harten van menschen aanded, die, uit hoofde van de ruwheid en onkunde hunnes verstands, niet in staat waren zichzelf naar behooren te besturen. En ongelukkig! deze lieten zich tot muitzucht opwekken, of liever wekten zich zelve daartoe op. De ijver van het gemeene volk werd straks ontvonkt tegen alle dwangzucht, zoo in het burgerlijke als godsdienstige, welke men beschouwde als de bron van versapping in den koophandel, van neringloosheid bij de winkeliers, van bedijveioosheid bij de handwerkslieden, enz. En kon er wel iets worden uit-
ge-

gedacht, dat op het altijd ontevredene volk van de lage klasse meer invloeds moest hebben, dan even die algemeene klagt over de gestopte bron van 's lands welvaart? En wat was daarvan nu het verder gevolg? Zoodra de gemelde inquisitieraad, in het zuidelijk deel der Nederlanden, zijne strenge regts-oefening tegen het Augustiner-klooster te *Antwerpen* begonnen had, bleef het graauw niet meer in huis, maar geraakte, als een eenig man, op de been. Den prior HENDRIK MOLLERUS, dien wij genoemd hebben, had men te *Antwerpen* in den kerker geworpen. Hij stond zijnen regters, en bleef zijner belijdenis getrouw. Deszelfs droevig lot was reeds in het hart van den vervolgzuchtigen raad beslist, maar ook, naar de genoegzaam wiskundige berekeningen des algemeenen volks, niet meer twijfelachtig. Het onbeschaafde gedeelte was woedend. De prior werd geliefd, geëerbiedigd, gezegend; de raad daarentegen gehaat en vervloekt. Op zekeren avond laat schoolden eenige vrouwen uit de achterstraten bij-één; en namen het opzet, om den braven lijder uit de handen zijner vervolgers, ware het mogelijk, te verlossen. Zij stoven, in hare woede, naar het gevangenhuis; zij rameiden op de ijzeren deuren; zij overweldigden den bewaarder van stok en banden; zij drongen door met onstuimigheid en woede; zij juichten triomf in den kerker van den veroordeelden, en bragten hem in veiligheid. Dit geschiedde; en de waarheid dier geschiedenis strekt ons ten bewijze, dat reeds een groot deel van het gemeene volk

te

te *Antwerpen* LUTHERS naam was togedaan; en dit weder is een bewijs, dat vele, meer beschaafde, kundige, lieden LUTHERS zaak waren togedaan, de dwalingen en gebreken der Roomsche katholieke kerk aantoonende. Zonder dat immers had er niet een zoo gewelddrijvende opstand kunnen plaats grijpen, om de goede zaak te helpen handhaven. En niet alleen was dat in *Antwerpen* zoo, maar ook in *Brussel* was het niet anders. Toen de beide genoemde monniken VOES en VAN ESSEN aldaar ter dood werden gebragt, was de hooggaande verontwaardiging van het omstaande volk nauwelijks te betengelen. (74)

Reeds ten jare 1523 schreef LUTHER aan zijne geloofsbroeders, die door de Nederlanden, inzonderheid door *Brabant*, *Vlaanderen* en *Holland*, verspreid waren, een' regt apostolischen brief, hen opwekkende tot standvastigheid in de, hun door hem bekend gemaakte, zuivere leer des Evangelies, en hen aanspoerende, om dezelve, zonder vrees voor verlies van goed en bloed, aan anderen te verkondigen. Eenmaal zoude toch de waarheid zegevieren over de dwaling! (75) Niet alleen in *Brabant* en *Vlaanderen*, maar ook in de overige Nederlanden wies, ten gevolge eener zoo hartelijke aanmoediging tot het vasthouden der éénmaal erkende waarheid, van tijd tot tijd het getal der, naar LUTHERS leer hervormde, christenen allersterkst aan. Velen hielden zich nog schuil onder de openbare belijdenis van het katholieke geloof in de Roomsche kerk. Om het overal hangende

De Nederlandsche christenen mag men te dien tijde als in vijf bijzondere klassen onderscheiden achten. Er waren, namelijk, strenge Roomsch-katholicken, die geene de minste afwijking van het vaderlijk kerk-geloof gedogen konden. Er waren onverschillige katholicken, die eigenlijk noch roomsch noch onroomsch heeten konden, maar in hetgene, te dezen aanzien, verkieslijkst was, geen belang stelden. Er waren stille godsdienstige katholicken, die wel de betere leerbegrippen van LUTHER of geheel of ten deele omhelsden, maar door tijdelijke betrekkingen gehinderd, of door de bedreigingen der overheid afschrikt, geen woord over den godsdienst zich ontval- len lieten, maar God in geest en waarheid dienden. Er waren welgezinde, aanzienlijke, en minder aan- zienlijke, christenen, die, uit hoofde hunner burger- lijke bedieningen, als Lutheranen niet ronduit voor den dag durfden komen, maar alleen onder hunne gelijkdenkende vrienden, op welke zij vertrouwen konden, daarvoor erkend werden. Hetgene deze in het openbaar te weinig deden, werd door hen in het geheim dubbeld vergoed, langs bedekte wegen alle hunne pogingen inspannende, om de hervorming der kerk met kracht voortzetten. Er waren eindelijk vele, zeer vele, welmeenende, verstandige, brave, christenen, uit allerlei standen, die, door het helder licht des Evangelies bestraald, er heimelijk voor God, en openlijk voor menschen op roemden, dat zij de waarheid kenden, en naar die gekende waarheid zochten te leven. Deze maakten de, in leer en leven her-

hervormde, gemeente des Heeren uit, eene gemeente, niet ongelijk aan die der eerste christenen in de apostolische tijden. Zij waren menschen, die zich noch door beloften van hooge gunst, indien zij van godsdienstzin veranderen wilden, noch door bedreigingen van de schrikkelijkste straffen, indien zij in hunne godsdienstige denkwijze bleven volharden, lieten terug houden van, naar hunne overtuiging, en zelve een gezuiverd Evangelie openlijk te belijden, en de zaak hunner medebelijders, ook openlijk, te beschermen, te verdedigen, te bevorderen.

De gemeenschap van deze regtgeaarde christenen groeide, in alle provinciën, van tijd tot tijd ten sterkste aan. De hervorming der kerk hield haren vasten gang, zonder dat men zich scheen te storen aan de bloedplakkaten, die op 's keizers last telken jare door de landvoogdes verzwaaard, en telken jare, op haren last, van nieuws werden afgekondigd door de regenten van gewesten en steden. De prediking van het gezuiverd Evangelie had steeds de uitgebreidste gevolgen. De Heer wrocht krachtig mede, de gepredikte leer bevestigende door zichtbare teekenen van goddelijken invloed, die den martelaren, onder het zwaard, of in het vuur, eene christelijke standvastigheid inboezemde voor het oog der aanschouwers, voor welke alzoo het Evangelie mede eene kracht werd tot zaligheid door eene geloovige omhelzing van hetzelfde. Men mag het vast daarvoor houden, dat te dien tijde schier alle brave christenen, die gezond verstand hadden, indien zij maar aan

banden van wereldsch belang niet al te zeer gekluis-
terd waren, het pausdom vaarwel zegden, en naar
gezuiverder grondbeginselen, welke zij aan eene toen
gezuiverde prediking van het Evangelie te dan-
ken hadden, God dienden, door het geloof in CHRIS-
TUS, den eenigsten Zaligmaker van gevallen men-
schen.

Vrijelijk meenen wij dit, naar de toedragt der za-
ken van dien tijd, te mogen stellen. En op die
wijze laat het zich uit de geschiedenis dan ook ver-
klaren, *vooreerst*, hoe allerwege de leden van 's lands
regering aarzelden toetreden tot de belijdenis van
een gelouterd christendom. De meeste trouwens
waren of strenge, of onverschillige katholieken. In
hun hart waren zij dus 's keizers vrienden, en
wenschten het te blijven. De grootschheid dezes le-
vens gaf voedsel aan dien wensch niet alleen, maar
zij deed dien wensch ontstaan. Naar hun gevoelen
derhalve moesten zij, welken het handhaven der
bloedplakkaten was aanbevolen, den keizer getrouw
zijn, en met denzelven de eer der hoogste heilig-
heid van *Rome's* bisschop handhaven. Meestal schij-
nen de regenten te dien tijde gekozen te zijn ge-
weest uit de slechtste soort der aanzienlijken onder
de burgerijen. ERASMUS geeft ons aanleiding, om
er dus over te denken, in een' brief aan PIRKHEY-
MER, van den 20 van oogstmaand des jaars 1525,
(76) waarin hij schrijft, dat de regenten slechts loer-
den op den rijken buit, die denzelven door de ver-
volgingen in handen konde komen, en dit een
der

der sterkste drijfkrachten was tot de strenge uitvoering der bloedplakkaten. Het is uit dien hoofde wel waarschijnlijk, dat vele aanzienlijken, welken het noch aan verstand, noch aan goeden wil ontbrak, om de waarheid te onderzoeken, zoo zij naar eenigermate hunnen stand konden ophouden, geen grooten trek naar hoog bewind van staat of stad gevoeld, maar liever alles verijd zullen hebben, wat hen of tegen hun geweten moest doen handelen, of hen in het schroomelijkst gevaar brengen. Ten *tweede* laat het zich, volgens het straks beweerde, uit de geschiedenis het best verklaren, hoe, onder de geestelijken van kerken en kloosters, alleen de verstandigste, bijzonderlijk de gene, die uit de scholen der fraterhuizen waren opgetreden, der zake van de hervorming waren toegedaan; de minder verstandigen, daarentegen, aan de belijdenis van de Roomsche kerk getrouw bleven. De eerste maakten dus geene zwaarigheid, om, bij den openbaren kerkdienst, vele, oude, op de zinnen verkeerd werkende, plegtigheden wegtelaten, bijgeloovige begrippen en gebruiken aftekeuren, het Evangelie eenvoudig te prediken en de belangrijkste waarheden voortedragen. Zelfs waren er geleerden, die zich tot wereldlijke priesters lieten inwijden, om, in zoo verre zij het maar eenigzins met een goed geweten doen konden, in hunne parochiekerken zoo veel te beter aan de uitbreiding van het Evangelie te kunnen arbeiden. De minder verstandigen daarentegen, die aan de belijdenis van de Roomsche kerk getrouw ble-

ven, waren, voor het grootst gedeelte, door helschen nijd dermate beziel, dat zij hunne andersdenkende broeders op allerlei wijze zochten te vervolgen. Hoe ongeleerder en dommer zij waren, hoe onbeschaamder zij zich gedroegen; hoe bloedgieriger zij toonden te zijn; en hoe onmenschelijker de maatregelen waren, welke zij namen, om den rook van de, door hen gestookte, mutsaardvuren heinde en verre over het geheele land te verspreiden.

De raad van de hiervoor genoemde onderzoekers des geloofs, opgehitst door de, in het bijgeloof volhardende geestelijken, en geruggesteund door de regering des lands, bleef alzoo met eene dubbelde wacht tegen alles waken, wat maar naar ketterij zweemde, en werkzaam, om vele overtuigde of slechts verdacht gehouden ketters ter dood te veroordeelen. Door het bloed der martelaren, dat zij in *Brabant* en *Vlaanderen* vergoten, zochten zij, als het ware, de brandende verontwaardiging te bluschen, die, kort na hunne aanstelling, het hart der landvoogdesse had ingenomen tegen hun ten uiterste zedeloos lovensgedrag. Vandaar, dat zij met het jaar 1525 den forschen arm hanner vervolgzucht ook over *Holland* begonnen uittestrekken. Zij waren regt helsche werktuigen van den vorst der duisternis: geen licht konden zij verdragen, maar bliezen het dadelijk uit, zoo ras het onder hun bereik kwam.

In *Holland* en de overige naderhand vereenigde provinciën was tot nog toe alles in rust geweest. Vele christenen konden zich met de leer der Roomsche

katholieke kerk niet vereenigen, maar waren Luthersgezind in hun hart, en maakten ook geene zwaarigheid hunne gevoelens, op eene voorzigtige wijze, anderen aanteprijzen. Ten jare 1525 schreef ERASMUS aan PIRKHEYMER het volgende. „Het grootste gedeelte des volks zoo van *Holland* en *Zeeland*, als van *Vlaanderen*, kent reeds LÜTHERS leer, en heeft een' doodelijken haat opgevat tegen de monniken; die trouwens voor het meeste deel slechte menschen zijn, en niet waardig zijn verdedigd te worden. Immers zoo zij de overhand nu kregen, ware het volkomen gedaan met alle braven.” (77) Niemand evenwel was, in de noordelijke gewesten, voor het jaar 1525 daarover achterhaald; niemand in zijne stille werkzaamheden ter uitbreiding van het rijk der waarheid gehinderd. Maar ook nu werd aldaar, ten gemelden jare 1525, in eens de vervolgzucht met kracht opgewekt tegen allen, die zich wars van het pausdom verklaren durfden. Men begon tegen de Luthersgezinden het eerst in *Holland* te woeden. (78) De eerste, die aldaar onder de euvelen hand der inquisitie bezweek, was een JAN BAKKER, anders in de geschiedenis bekend onder den naam van JOHANNES PISTORIUS, wiens vader koster was te *Woerden*, en een gemeenzame vriend was geweest van ERASMUS. Deze BAKKER, zich tot den priesterdienst hebbende laten wijden, met geen ander oogmerk, dan om daardoor zoo veel te beter het licht des Evangelies onder de menschen te kunnen verbreiden, predikte met kracht tegen de dwalingen van het pausdom,

dom, en werd met gretige ooren van het volk gehoord. Dit welligt niet met de meeste voorzigtigheid doende, berokkende hem zulks eene gevangenis, waar in hij echter spoedig weder op vrije voeten werd hersteld.

Neyens BAKKER, waren in *Holland*, volgens het schrijven van ERASMUS, in laatst gemelden brief, meer anderen van ketterij beschuldigd, tegen welke het te vreezen was, dat men met woede zoude lostrekken. Hij noemt hen niet; mogelijk waren het wel BERNARD, een geleerde en godvruchtige karmeliter monnik, JOHANNES SARTOR, rector der latijnsche school te *Noordwijk*, PIETER NANNINGS of NANNES, anders genoemd PETRUS NANNIUS, rector der latijnsche scholen te *Alkmaar*, een man van uitgebreide geleerdheid, beroemd binnen en buiten 's lands, ANTONIUS FREDERIKS, een geleerde te *Naarden*, KORNELIS HOON, een Hollandsch regtsgeleerde, WILHELMUS GNAPHAËUS, rector der latijnsche scholen in 's *Gravenhage*, en anderen, welke te dien tijde geleefd, gebloeid en van Luthersgezindheid verdacht werden gehouden. Van deze voortreffelijke mannen zijn sommigen geheel onaangeroerd gebleven; anderen in de gevangenis gesleept, maar weder ontslagen. BERNARD alleen heeft het vervolgens den marteldood gekost. Mogelijk bedoelde ERASMUS meer andere menschen, wier namen ons onbekend zijn, maar van welke eenigen in het jaar 1526 ter dood zijn gebragt, gelijk in het vervolg verhaald zal worden. Hoe het ook zijn moge, men ziet uit de gansche toedragt der zaak,

ke, dat de wrevel der vervolgers van lieverlede is voortgegaan, om aan de verlichting perk en paal te stellen. De werken der duisternis trouwens worden altijd schoorvoetende gepleegd. De boosheid eenmaal in werking gebragt, gaat langzaam voort van kwaad tot erger, en wordt eindelijk stout in haren gang; zij wordt aan de duisternis gewoon; en dan werpt zij omverre allen, die haar in den weg zijn; als een monster verslindt zij, zonder onderscheid, allen, die haar slechts tegenstand schijnen te bieden, en oefent zij hare vernielende kracht.

Op zulke eene wijze zag men in *Holland* de vervolgzucht, toen zij losbrak, werken. Zij deed **JAN BAKKER** vangen, maar liet hem weder los. Zij hield een wakend oog op hem. Hij, de sluwe houding zijns vijands niet kennende, werd niet ontmoedigd, maar bleef werkzaam op den vorigen voet. Dit gaf aanleiding aan de inquisitie, om hem op nieuw te vatten, met dat gevolg, dat hij, voor drie jaren, buiten 's lands werd gebannen. Nog verloor hij zijnen moed niet. Hij schond het, tegen hem geslagene, vonnis, reizende in de Nederlanden rond van stad tot stad, om, waar de gelegenheid zich opdeed, de menschen tot het ware geloof in **CHRISTUS** te brengen, en de reeds geloovenden te vertroosten en te sterken. En al spoedig waagde hij het, als een destig burger, die eenig handwerk dreef, zich in zijne vaderstad *Woerden* neder te zetten, in de hoop, dat men hem, onder zulk een masker, wel niet gadeslaan, ten minste haast vergeten zoude.

Dan onverwacht verscheen er in dat stadtje een veel geschreeuwmakende aflatkramer, die, van 's pausen wege uitgestuurd, aflaten om niet uitreikte aan allen, die op zekere tijden en plaatsen de misse wilden hooren. Nu geraakte BAKKERS ijver in vuur en vlam. Openlijk legde hij niet slechts de ijdelheid aan den dag, maar ook het godonteerende eener zoodanige poging, om de menschen in het bijgeloof te stijven. Het pauselijk bedrog schilderde hij met zulke levendige kleuren, dat de geestelijkheid van *Woerden* tegen hem in woede gebragt werd, en wel haast, door den magistraat der stad, van de landvoogdes MARGARETHA een uitdrukkelijk bevel wist te verwerven, volgens hetwelk hij op nieuw in hechtenis genomen werd. Nu verergerden 's mans zaken. Drie bijzondere geloofsonderzoekers werden er, door de hooge regering des lands; benoemd, te weten NIKOLAAS VAN BERGEN, GODSCHALK ROSEMOND en RUARD TAPPER, en, na het, door deze mannen gedane, verslag van hunne werkzaamheden met den gevangenen, werd hij ter dood verwezen. Als de eerste martelaar voor LUTHERS gevoelens, in *Holland*, werd BAKKER, den 15 van herfstmaand des jaars 1525, in 's *Gravenhage*, aan een' paal geworgd, en daarna tot asch verbrand. Eenige oogenblikken voor zijn sterven, door RUARD TAPPER, tot de biecht gedwongen, legde hij deze belijdenis af; „ ik heb „ gezondigd, en ben, als een zondaar, des eeuwigen „ doods waardig: maar JEZUS CHRISTUS is mijn Heer „ en Zaligmaker. Door hem *alleen* hoop ik, ja ver- „ trouw

„trouw het, dat ik een deelgenoot van het eeuwige
„leven zal worden!” (79)

Weinige dagen na BAKKERS dood, liet vrouw MARGARETHA, in 's Gravenhage, verscheidene bevelen uitgaan zoo: aan de beslotene steden van *Holland*, als aan de kloostervoogden, om met alle toezigt te waken tegen hetgene zelfs door regtzinnige predikanten mogt gedaan worden omtrent LUTHERS ketterij, als welke van sommige op eene onbehoorlijke wijze wederlegd werd. Zij hadden van LUTHER niet te spreken; dit konde meer kwaad, dan goed doen aan de belangen der kerke, en ter voortplanting van de ketterij maar aanleiding geven! Van de andere zijde zocht de landvoogdes de aanleiding daartoe weg te nemen, door een bevel, waarin niet alleen het houden van godsdienstige bijeenkomsten, van welken aard zij ook zijn, mogten, maar ook het lezen van de schriften des N. T. strengelijk verboden werd. Volgens dat bevel, mogt niemand zelfs, het zij openlijk, het zij in den verborgen kring zijner huisgenooten, spreken over godsdienstzaken, over het geloof, de sakramenten, de pauselijke magt, enz. (80) De schriften der ketters werden opgehaald en verbrand. Konden de handen der vervolgzuchtige magistraten en geestelijken meer gesterkt worden? De uitwerking van deze maatregelen bleek weldra. In de zuidelijke niet alleen, maar ook in de noordelijke deelen van Nederland, voornamelijk in *Holland*, rookten in en sedert het jaar 1526, van tijd tot tijd, de schavotten, op eene ontzettende wijze, van het bloed der

aan. Inzonderheid werd 'de, zich algemeen versprekende, godsdienstverlichting bevorderd door het lezen van de schriften des nieuwen Testaments, in het Nederlandschduitsch overgezet uit het Saksische nederduitsch, waarin zij door LUTHER, ten jare 1522, waren uitgegeven. Zonder dat de heilige schrift gelezen wordt, is het niet mogelijk, dat het licht van ware godsdienstkennis onder de menschen opgaat; maar met een onpartijdig lezen der heilige schrift is het even onmogelijk, dat de nacht van onkunde en dwaling onder de menschen blijft voortduren, ten zij men zelf de waarheid wil verdonkeren en verdraaijen. Hij toch, die de heilige schrift zonder vooringenomenheid leest, ziet ten duidelijkste het nietige van alle menschelijk gezag en van alle menschelijke vonden. Niets heeft meer toegebracht aan het werk der hervorming, dan het lezen der heilige schrift; men kan ja zeggen, dat dit *alleen* de kerk heeft hervormd. Eene Nederlandsche vertaling van het N. T. verscheen nog ten eigensten jare 1522 in het licht te *Antwerpen*, bij HANS VAN ROEMOND. Andermaal werd zij, bij denzelfden boekhandelaar, ter zelfde plaatse, uitgegeven ten jare 1525; en voor de derde maal ten 1526; gelijk meermalen in de eerst volgende jaren. In andere Nederlandsche steden werden door onderscheidene boekhandelaren, sedert het jaar 1523, vele; door onderscheidene geleerden naar LUTHERS overzetting bearbeide, Nederlandsche vertalingen van het N. T. in het licht gegeven, bij groote menigten van exemplaren. Ook eene diergelijke vertaling van het oude Testa-

tament zag men uitkomen in het jaar 1525, en naderhand meermalen, insgelijks bij HANS VAN ROBMUNDT, te *Antwerpen*. De meeste oplettendheid verdient hier wel eene Nederlandsche vertaling van het O. en N. Testament, in één boekdeel, mede te *Antwerpen* uitgegeven door den boekhandelaar JAKOB VAN LIESVELDT, ten jare 1526. Deze uitgave werd verscheidene reizen vernieuwd, de laatste reis ten jare 1642, door denzelfden boekhandelaar, die zich, uit dien hoofde, toen, helaas! het zwaard van den scherpregter op den hals haalde. Omdat hij in de aantekeningen aan den kant dezer vertaling ergeris geplaatst had de woorden, „ dat de zaligheid *alleen* door JESUS CHRISTUS komt,” werd hij van zoo groote ketterij beschuldigd, dat hij verwezen werd, om onthoofd te worden; gelijk dit vonnis werd uitgevoerd te *Antwerpen*, in het jaar 1545. (83)

Vreemd en ongehoord moet zulk eene beschuldiging met dusdanige gevolgen velen thans voorkómen. Maar men neme de tijden, waarin dat gebeurde, en de omstandigheden, welke er mede verzeld gingen, in aanmerking. De tijden, vooreerst, waren, gelijk wij gezien hebben; zoodanig, dat men, in den inquisiticraad, geen' schijn zelfs dulden konde eener verloocheming van de zaligmakende kracht; welke de Roomsche kerk mede toeschreef aan de moedermaagd MARIA en de overige heiligen, aan de goede werken, aflaten, enz. Eene zoodanige verloocheming, wist men wel, was onder de Onroomschen algemeen. Maar de omstandigheden verergerden

den bij VAN LIESVELDT de zaak. Men had eenen vreeselijken haat opgevat tegen het verspreiden van den Bijbel in de landtaal, waardoor dezelve van alle geestelijken en leeken gelezen kon worden; eenen haat, die van tijd tot tijd te dieper inkankerde, naar gelang de uitgaven van zoodanige vertalingen vermenigvuldigden. Den boekhandelaren, die ten minste de openbare werktuigen daarvan waren, was men inzonderheid gram; op hen had men het, te dezen aanzien, het meest geladen. Alzoo was men ijverig in het zoeken naar punten van beschuldiging tegen hen, die men in de vertalingen zelve zoo niet vinden, maar alleen uit bijgevoegde aantekeningen, of uit de meer uitgebreide titels der uitgaven, indien zulke er voor waren, ontleenen moest. Het gebeurde met VAN LIESVELDT was niet het eenigste geval van zulken aard. Ten voorbeelde zij het volgende. Omdat de geleerde FRANCISCUS DRYANDER, anders ENZENAS, een Spanjaard van geboorte, eene overzetting van het N. Testament in zijne moedertaal, welke hij te *Amsterdam*, in het jaar 1543, liet drukken, getiteld had: *Het nieuwe verbond van onzen éénigen Zaligmaker*, zag hij dadelijk zich blootgesteld aan de vervolgzucht zijner vijanden, derwijze, dat hij alleen, door uit zijne gevangenis te vlugten, den marteldood ontkwam. (84)

Intusschen kunnen wij uit de menigvuldige, onderscheidene uitgaven van Nederlandsche vertalingen des O en N. Testaments, die, van het jaar 1522 tot het jaar 1543 toe, meer dan honderd in getal waren, (85) op
 goe-

goede gronden afleiden, met welk eene godsdienstige graagte de goddelijke schriften hier te lande gelezen werden, en welken verbazenden opgang de Evangelieleer, door de hervorming onder het volk weder aan het licht gebragt, onder de Nederlandsche christenen maakte:

Gedurende het tijdperk van het jaar 1525 tot het jaar 1546 bleef alles in de Nederlanden dus op den ouden voet. Ieder jaar evenwel vermeerderde het getal der genen, die door vervolgzucht om het leven werden gebragt. Maar ook van jaar tot jaar bleek het meer en meer, dat zulke geweldenarijen eene tegengestelde uitwerking hadden. Zeer onderscheiden en gansch ongelijk nogtans was de zoo uiterlijke als inwendige gesteldheid der christenen, die toen Protestanten genoemd werden, in de Nederlanden. In eenige bijzonderheden willen wij hiervan een geschiedkundig berigt geven:

Wat de uiterlijke gesteldheid der Nederlandsche protestanten aangaat; niet overal werden de bloedplakkaten des keizers met denzelfden ernst gehandhaafd en uitgevoerd. Te dien opzichte had er een verbazend groot onderscheid plaats. In sommige provinciën woedde men tegen de protestanten allerevigst; in andere weder genoten zij meerdere of mindere rust. Wat mag daarvan de oorzaak geweest zijn? Geene andere, dan dat de keizer niet overal dezelfde magt of wilde, of durfde gebruiken. Hetgene hij, op de eene plaatse, met alle kracht, doordrong, of liever door de, van hem afgevaardig-

de, geloofsonderzoekers deed doordringen, dat behandelde hij elders als een vorst, die, uit liefde jegens zijne onderdanen, hunne regten hun niet betwisten wilde, of dien, uit vrees voor hen, het hart ontzonken was. Het laatste was wel het geval; het eerste had bij hem geheel geene plaats. Allerduidelijkst zag men zulks daaruit, dat, indien eene hem onderhoorige lands of stads regering maar standvastiglijk zich aankantte tegen de geweldige aanslagen, welke van de geloofsonderzoekers werden in het werk gesteld, de staatkunde hem dan verbood zoodanigen tegenstand te straffen, en er wraak over te nemen. Aan alle zijden zag men het, dat het den monarch aan kloeken moed ontbrak, om, indien hem maar met kracht het hoofd werd geboden, dan vol te houden. Mogten toch alle regenten toen te dezen aanzien, naar hunnen pligt, de belangen des volks bevorderd, het algemeen welzijn behartigd, en het er op toegelegd hebben, om 's lands oude vrijheid te herstellen!

De volgende voorbeelden zullen hetgene wij hier aanmerken, bevestigen. In het *Limburgsche*, onder anderen, waar de regering den protestanten gunstig scheen te zijn, dreigden 's keizers afgevaardigde inquisiteurs, ten jare 1532, eene zoo groote verwoesting, dat al het volk er van sidderde en beefde. En de regering? zij werd ook met vrees en angst vervuld; zij bezweek in haren wederstand en gaf toe. De inquisiteurs, trotsch op hunne overmagt, verhieven toen, eeniglijk om te toonen, waar-

toe zij in staat waren, hun gewelddrijven tot zulk eene hoogte, dat zij eene geheele protestantsche familie, vader en moeder, met twee dochters, en derzelve mans aan de ongehoordste moordzucht offerden, en alle door het vuur van het leven beroofden. (86) Te *Deventer* daarentegen was, ten zelfden jare, de stads magistraat ook den protestanten niet ongenegen, maar hoe gedroeg hij zich? en hoe gedroegen zich 's keizers afgevaardigden, de inquisiteurs, die aldaar verschenen, om onderzoek naar het geloof der burgeren te doen? Beide gedroegen zij zich gansch anders, dan in het *Limburgsche*. Naauwelijks hadden de inquisiteurs, na hunne aankomst, hun oogmerk te kennen gegeven, of de regering bood hun eenen wederstand, die niet wankelde. Uit eene vergadering der gemeensmannen trad de raad met een ontfonds gelaat den vreemdelingen, die, uit 's keizers naam, zich daar met godsdienstzaken wilden bemoeijen, onder de oogen, hun dit mannelijk antwoord toeduwende; „wij zelve zijn wel in staat, naar het geloof onzer burgeren genoegzaam onderzoek te doen; en, naar dat wij het bevinden, te straffen of vrijtespreken. Gijlieden hebt hier niets te doen! wij bevelen u, dat gij, zonder toeven, de stad verlaat, en met zulk een oogmerk nimmer herwaarts wederkomt.” Kloeke taal, den vrijheidminnenden Nederlander waardig! Ook zij had kracht genoeg, om 's keizers afgevaardigden met beschaamde kaken en hangende hoofden te doen afdeinzen! Trouwens voor standvastigen moed

van edeldenkende regenten heeft niet zelden de stoutste vijand, ten minste, wanneer hij eene zaak drijft, welke zijn eigen hart hem zegt, dat met de uitspraken van regt en billijkheid niet bestaanbaar is. (87)

Men ziet hieruit, dat, indien de regering van land-
schappen en steden het werk der hervorming slechts
begunstigde niet alleen, maar ook moeds genoeg
had, om deszelfs bevorderaars met ernst te bescher-
men, 's keizers afgezondene gewetensdwingers, in
het koelen van hunnen moodlust, dan genoegzamen
tegenstand vonden. Inzonderheid mag dit worden
gezegd van de regering in die noordelijke provin-
ciën van Nederland, welke eerst onlangs zich onder
's keizers hoede begeben hadden, alleen om een hard
juk afteschudden, en een zachter te dragen. In deze
provinciën, waar de aanhang der protestanten steeds
grooter werd, durfde de keizer, naar het schijnt,
zijne magt niet zoo sterk doen gelden. Zijn aanzien
was er nog te weinig gevestigd. Niet ongegrond was
derhalve zijne vrees, dat daardoor eene zoo magtige
partij tegen hem in opstand konde komen. Uit dien
hoofde laat het zich ook verklaren, hoe in de pro-
vincie van *Groningen*, niettegenstaande, de stad
met alle omgelegene landen, ten jare 1536, zich aan
de heerschappij van KAREL den vijfden had overge-
geven, de godsdienst volkomen vrij was en vrij bleef.
De onderscheiden denkende godsdienstbelijders ble-
ven daar ongemoeid, en hielden er ongestoord hun-
ne godsdienstvergaderingen in bijzondere huizen. In
geen gewest der Nederlanden vond, van den aanvang
af

Af tot aan de treurige tijden van *Alva* toe, de godsdienstleer der hervormers zachteren ingang, dan in dat van *Groningen* en de *Ommelanden*. Gedurende al dien tijd is aldaar om het geloof geen enkele druppel bloeds gevallen, En vanwaar die rust der protestanten? De regering, met de aanzienlijkste burgers, was altijd deels protestantsch, deels den protestanten genegen; dus vreesde men geene magt, die inbreuk op het geloof zoude doen. (88)

In deze tijden onderscheidde zich ook, op eene voorbeeldige wijze, de stad *Wezel*, alwaar, onder de regering van WILLEM, hertog van *Kleef*, in het jaar 1542, openlijk de leer van ZWINGLI aangenomen, en, na een gehouden mondgesprek met de Roomschegezinde geestelijkheid, in het jaar 1543, de mis geheel werd afgeschaft. De keizer wist dit, maar hield zich, als of hij het niet wist; alleen meende hij, ten jare 1544 niet oogluikende te mogen aanzien een' open brief van de *Wezelaren*, waarin aanzienlijke jonge lieden naar de, aldaar toen geheel herstelde, latijnsche school van overal werden uitgenoodigd. Dadelijk werd door den keizer aan ouders en voogden verboden, hunne kinderen derwaarts te zenden, op de bedreigde straf van als ketters beschouwd en behandeld te zullen worden. (89) De hervorming der *Wezelsche* gemeente had men in de eerste plaatse te danken aan ADOLF CLARENBACH, die er rector der latijnsche scholen was geweest, sedert het jaar 1525, doch wel grootstendeels aan IMAN ORTZEN, een' man van

veelvuldige geleerdheid, geboortig van de *Oude Tonge*, in *Overflakke*, die, na eerst het priesterambt bekleed te hebben, te *Middelharnas*, te 's *Gravenhage*, *Deventer*, *Keulen* en elders, ten jare 1536 beroepen was te *Wezel*. In alle gemelde plaatsen had hij het Evangelie zuiver gepredikt, maar nergens met een gelukkiger gevolg, dan te *Wezel*. Ongeveer het jaar 1548 was, naar het schijnt, bijkans de gansche christelijke gemeenschap aldaar door hem hervormd. Hoezeer dit den keizer belgde, valt ligtelijk te bevroeden; en nogtans durfde hij zijn ongenoegen daarover door daden niet aan den dag leggen. Slechts van ter zijde liet hij, ten laatstgemelden jare, *ORTZEN* bevelen, de stad te verlaten. Twaalf jaren leefde de man in ballingschap; en toen werd hij te *Wezel* weder in zijne bediening hersteld. Hij overleed aldaar ten jare 1571. (90) Reeds vroeg werd uit dien hoofde *Wezel* eene veilige wijkplaats voor de protestanten, die in *Brabant*, *Vlaanderen* en in de overige Nederlandsche landschappen de allengs heviger wordende woede der vervolging ontwijken wilden. De toevloed der derwaarts vluchtende protestanten was doorgaans zoo groot, dat de stad de menigte derzelve niet meer bergen konde.

Wat nu de inwendige gesteldheid der protestantsche gemeenschap in de Nederlanden aangaat; ook die was in alle gewesten niet dezelfde. De godsdienstgevoelens waren zeer onderscheiden, niet ten aanzien van de hoofdpunten, maar van eenige bij-

zondere verklaringen der algemeen aangenomene leer. De protestanten zwierven trouwens in hunne verstrooiingen, als schapen, zonder herder, geene vaste leeraars hebbende, die hen leiden konden. Zij kenden de onderscheidene gevoelens van ERASMUS, van LUTHER, van ZWINGLI, MELANCHTHON, CALVIN en anderen, en werden door het verschil derzelve, hoe zeer het ook de hoofdzaak niet betrof, heen en weder geslingerd, zonder in hunne bijzondere leerbegrippen regt bevestigd te worden. En waren er al, die van de waarheid, naar hunne gedachte, volkomen overtuigd werden, zulke lieten zich ligtelijk vervoeren tot twistgierigheid, willende anderen gaarn te regt wijzen, hetgene zonder tegenspraak en wederlegging van tegenspraak niet geschieden konde. Door dien weg hoorde men in alle gezelschappen, in winkels en werkhuizen, waar het te pas, en waar het niet te pas kwam, over de leer van den godsdienst redetwisten, zonder dat de verschillig denkenden daardoor iets toebagten aan eene onderlinge, zoo gewenschte, éénstemmigheid van begrip en gevoelens. Ook hieruit namen de Roomschegezinden aanleiding, om hen met zoo veel te zwarter verwen aftekleuren als de grootste ketters, die, wat zij ook van hun meer helder inzicht in de waarheid voorgaven, evenwel geene andere, dan de donkerste begrippen daarvan hadden, en hoe vast hun geloof heeten mogt, nogtans toonden, dat hetzelfde zeer wankelbaar was, en zij dus gezegd konden worden, geen geloof te hebben. En welke uit-

spraak volgde daaruit bij de Roomschegezinden? Natuurlijk geen andere, dan deze. „Als ongeloofigen, den heidenen gelijk, behoorden zij van den aardbodem verdelgd te worden, ten einde de kerk der geloovigen door hen niet verder bedorven wierd!”

Zulk eene uitspraak kreeg, zelfs bij anders bezadigd denkende Roomschegezinden, geen' geringen schijn van billijkheid, door het buitensporig levensgedrag, waarmede sommige onroomschen werkelijk hun gebrek, en aan opgeklaarde kunde, en aan wezenlijk geloof, aan den dag legden. Deze onroomschen staan in de geschiedenis bekend, onder den naam van *Wederdoopers*, en behooren wel onderscheiden te worden van de *Doopsgezinden*. Dit houde men steeds, bij het vervolg van ons berigt, hen aangaande, onder het oog! De euvclzinnige wederdoopers, meestal van de lage volksklasse, hebben zich, gedurende het tijdperk, waarvan wij de geschiedenis thans voordragen, in de Nederlanden, berucht gemaakt door de ongehoordste oproerigheden, welke met dwaasheden en godsdiensteloosheden verzeld waren, die alles te boven gingen. Dewijl de bijzondere geschiedenis der *Wederdoopers* en *Doopsgezinden* eenen zoo merkwaardigen invloed heeft gehad op de algemeene geschiedenis van de hervorming der kerk hier te lande, vordert de aard van ons historisch verslag, dat wij die gansche gebeurtenis uit haren oorsprong in het regte licht plaatsen.

De buitensporige wederdoopers, van welke wij melding maken, waren eigenlijk herkomstig uit
Duitsch-

Duitschland, waar zij, onder het bisdom van *Spiers*, reeds in het jaar 1491, in een oproer, hun ongenoe- gen over het drukkende der zoogenoemde heeren- diensten getoond hadden. Sedert dien tijd hadden zij, door hunne opstanden, meermalen der regering vrij wat moeite gegeven en zorg verwekt. Dit duurde tot aan de tijden der kerkhervorming, toen deze muitelingen hunne meerdere kracht in den nieu- wen godsdienst zochten, en daarvan ter bevordering hunner onrustwekkende woelingen het schandelijkst misbruik maakten. Aan hun hoofd stelden zich toen NICOLAUS STORCK en THOMAS MUNTZER, bei- de mannen van eene tamelijke geleerdheid, maar van een verwilderd brein, en bragten met hun volk, door mouterij, een groot gedeelte van *Saksen* in rep en roer. Eindelijk ook zakten deze fortuinzoeken- de landloopers af naar de Nederlanden, onder het hoofdgeleide van zekeren MELCHIOR HOFFMANN, uit *Swaben* afkomstig, die wel een ongeletterd, maar een doortrapt, listig en stout man was, en door zij- ne welbespraaktheid een betooverend vermogen op de harten des gemeenen volks schijnt gehad te heb- ben. HOFFMANN, ten jare 1531, den onder- neemzieken troep tot op de Nederlandsche grenzen te *Emden* gebragt hebbende, trok met denzelfen niet verder, maar gaf het bewind over aan eenen JAN TRIJPMAKER. Deze, de Nederlanden met zijne bende ingetrokken zijnde, werd weldra gevangen genomen, en kort daarop in 's *Gravenhage* ont- balsd. Hij werd opgevolgd door JAN MATTHIJS-

SEN, een' voormaligen bakker van *Haarlem*. Deze man heeft zich toen, als het hoofd der wederdoopers, bijzonder berucht doen worden, en op verscheidene plaatsen hier te lande de verfoeijelijkste rol gespeeld.

Geestdriftig dweepen vereenigde zich in MATTHIJSSEN, gelijk in HOFFMANN en TRIJPMAKER, met snood bedrog. Twijfelachtig is het echter, welk van beide het overwigt gehad hebbe; te meer wanneer men in aanmerking neemt, dat de ergste dweepers zich vaak in hunne dwaasheid de schandelijkste ondeugden veroorloven, welke zij met den schijn van betamelijkheid beglimpen. (91) Hoe het ook moge geweest zijn, de in verstand of wil verbijsterde MATTHIJSSEN gaf voor, eene goddelijke roeping te hebben, om niet alleen de dwalingen van het pausdom, maar ook die van LUTHER, ZWINGLI en andere hervormers te verdrijven, en de reine waarheid des Evangelies aan het licht te brengen. En deze roeping opvolgende, legde hij, met HOFFMANN, STORCK en MUNTZER, ten grondslage van zijn gevormd, geheel nieuw, stelsel van godsdienstleer hetgene reeds lang door de Doopsgezinden ten deele beweerd was, en den heiligen doop betraf. Namelijk hij beschouwde den kinderdoop, als van geene de minste kracht voor de godsdienstige belangen eens christens. „Met den doop moest, zijns oordeels, gewacht worden, tot dat de jaren van onderscheid het toelieten, belijdenis des geloofs afteleggen. Daarenboven al wie tot de gemeenschap, waarvan hij het hoofd was, overtrad, moest

moest eerst gedoopt worden, al ware hij ook in eene andere gemeenschap, zelfs meerderjarig zijnde, te voren gedoopt. Met de belijdenis, welke hij aflegde, moest de doop gepaard gaan. De doop ware slechts een uitwendig teeken, dat, toegediend aan de belijders van den christelijken godsdienst, hen van de ongelooyigen onderscheidde, en niet, gelijk anderen meenden, een versterkend middel, waardoor God zijne beloften aan de harten der menschen verzegelde." In dat gevoel versterkte hem, door brieven, HOFFMANN, die toen in de gevangenis te *Straatsburg* zat, en, als een onzinnig man, op zijne banden roemde, tot aan zijnen dood toe. Hij stierf in die banden.

Van zelf verklaart het zich nu, hoe de aanhang van HOFFMANN, in *Duitschland*, en die van MATTHIJSSEN, in de Nederlanden, den naam had van *Herdoopers* of *Wederdoopers*. Hun gevoel, noemens den doop, was nogtans op zich zelf zeer dragelijk; zoodat zij bij weldenkenden daardoor niet in haat hadden behoeven te komen. (92) Maar zij beleden voor het overige eene leer, vol van grove misbegrippen, deels gegrond op oude *Pelagiaansche*, deels op *Unitarische*, deels op *Mystieke*, deels eindelijk op andere onzuivere beginselen. (93) Ook met die belijdenis, wanneer zij zich, als leden der groote maatschappij, stil gedragen hadden, zouden zij hebben kunnen staande blijven. Maar ten hoogste overdreven waren hunne bijzondere begrippen van de christelijke vrijheid; waarmede zich vereenig-

nigden allerlei dwaze, door hen, uit eene averregtsche verklaring der *Openbaring* van JOHANNES ontleende, denkbeelden van een op handen zijnde duizendjarig rijk, waarin de heiligen met CHRISTUS heerschen zouden, onder het genot van lichamelijke en geestelijke genoegens. Zulke denkbeelden boezemde MATTHIJSSEN het gemeen in; en het zinnelijk gevoel van velen werd daardoor zoo getinteld, dat zij zich met hem verbonden, om, ware het mogelijk, trouwens daaraan twijfelden zij niet, met onstuimige drift en bloedig geweld, ter bevordering van een gelukkig leven, hier op aarde, de troonen der vorsten om verre te werpen. Als een andere MOHAMMED zocht MATTHIJSSEN door zwaard en vuur den val te bewerken van alle mogendheden, die onder het bereik van zijne baldadige onderneming waren, en een altijddurend rijk te stichten, dat zich, onder zijn koninklijk bewind, over den ganschen aardbodem zoude uitbreiden. Hij zoude de wereld overwinnen, en over alle vijanden van het godsrijk zegevieren. Dan zoude de CHRISTUS op de wolken des hemels verschijnen, en hem in zijne koninklijke waardigheid bevestigen, den paus van Rome, als den antikrist, van den troon werpen, en in deszelfs plaats hem als den oppersten kerkregent plegtiglijk aanstellen. Eerst dan zoude het rijk van CHRISTUS blijken niet van deze wereld te zijn; het zoude in volle kracht een hemelsch rijk zijn, welks onderdanen hier reeds een hemel op aarde hadden! Het *nieuw Jeruzalem* zoude uit den hemel nederdalen. Het
ein-

einde van den staat der menschen zoude gelijk zijn aan het begin van denzelfven; de aarde zoude een paradijs zijn van reinen wellust, waarvan het genot voor geene beschrijving vatbaar ware. Het verlies der zedelijke krachten zoude daardoor volkomen hersteld worden; en geen zedebedorf zoude het menschedom immer meer kunnen verpesten. (94)

Zinnelijke schilderingen van een gelukkig aardsch leven, gelijk die van MOHAMMED, nopens een gelukkig hemelsch leven, juist geschikt om het hart van menschen, wier zinnelijk gevoel een half verlicht verstand bedwelmt, in zachte boeijen te sluiten, en hen tot einden te doen werkzaam zijn, die tot verwoesting zoo van zedelijk als burgerlijk geluk moesten uitloopen! Jonge lieden vooral, die niet wisten, wat zij deden, werden er door opgewonden, om zich te laten herdoopen en de wapenen aantegrijpen, ter bereiking van het tweeledig doel, dat men hun voorstelde, rijkdom en eer. Geene ondervinding hebbende van de bezwarenissen in den krijgsveld dienst blonk hun het zwaard te slaai in de oogden, om het niet dadelijk aantegrijpen, en de steeds aangroeiende legermagt van MATTHIJSSSEN te volgen.

Daar de geschiedenis van de werving der muitende wederdoopers zich zoo heeft toegedragen, spreekt het hier reeds van zelf, dat verre de meesten niet verondersteld kunnen worden van belijdenis doopsgezinden geweest te zijn. Het waren lieden van allerlei godsveldbelijdenis, meest zulke, die, al heetten zij den onroomschen godsveld dienst toegeduan,
nog-

nogtans in hun hart geen' godsdienst hadden. Bij geheele benden van welgewapende manschappen verspreidden zich alzoo de wederdoopers door gansch Nederland. Te *Antwerpen*, te *Amsterdam*, te *Leyden*, op het *Zand*, een dorp in *Groningerland*, te *Bloenkamp*, een klooster, in de nabijheid van *Balsward*, ook het *oude klooster* genoemd, en elders, smeedden zij de schrikwekkendste aanslagen, rigtten de baldadigste verstoringen aan, maar maakten ook de zotste vertooningen. Overal echter werden zij door de gewapende hand der, voor de rust zorgende, regering uit elkanderen gedreven, en de voornaamste belhamels, naar verdienste, met den dood gestraft. Het klooster *Bloenkamp* werd in het laatst van lentemaand des jaars 1535 stormenderhand door deze woelgeesten, drie honderd in getal, ingenomen. Men hield er verschrikkelijk huis. Beelden en kerksieraden werden vernield. Den monniken werd echter geen leed toegebracht. Men wilde hen wel eerst met beloften, daarna met dreiging overhalen, om mede het zwaard aantegorden; doch alles was vruchteloos. De monniken ruimden het klooster; en men liet hen gaan, met hun den vloek der verdoemenis natewerpen. De stadhouder van *Friesland*, JURGEN SCHENCK, toog met eene aanzienlijke, spoedig aangeworvene, magt naar het klooster. Binnen weinige dagen had hij hetzelfde herwonnen, alles, wat zich vreedigen wilde, zonder genade ter neder vellende. Negen en dertig gevangenen werden vervolgens,

deels

deels met de koord, deels met het zwaard gestraft. De overige schijnen zich door de vlugt gered te hebben. Ook dat geluk had de hoofdman der bende, JAN VAN GALEN, minder een dweeper, dan een snoodaard, die naar *Brussel* snelde, daar de landvoogdes te bedotten wist, vervolgens te *Amsterdam* zich in de fatsoenlijkste gezelschappen indrong, en toen aldaar, met eene zamengeraapte magt, het stadhuis overweldigde. Hij sneuvelde, bij de dadelijke herovering van hetzelfde, door het schuiegeweer der burgeren getroffen. (95)

Te *Munster*, voornamelijk, in *Westphalen*, hebben de Nederlandsche wederdoopers, in de jaren 1534 en 1535, het onwedersprekelijk getnaakt, dat zij bestonden uit een gevaarlijk rot van dwazen en fielten. De protestantsche godsdienst werd aldaar, op hoog gezag der lands en stads regering, reeds openlijk beleden in zes kerken, terwijl ééne kerk slechts aan de Roomschegezinden was gelaten. Alles was er dus in rust; sommigen echter der protestantsche vreemdelingen, die zich daar kwamen nederzetten, waren den wederdooperen toegedaan. Door deze lieden, die welhaast zelfs één der protestantsche leer-aars, BERNARD ROTMAN, aan het hoofd kregen, lieten zich vele andere wederdoopers uit *Overijssel*, *Vriesland*, *Groningerland*, en van elders derwaarts lokken. En nu ontstond er onrust in de gemeente. De wethouderschap zocht de wederdoopers uit de stad te drijven; maar dat was vruchteloos. De toeloop der wederdoopers derwaarts werd binnen wei-

ni-

nige maanden zoo groot, dat hun aantal dat der overige burgers overtrof. Toen sloegen zij aan het muiten. Allen, die hun niet bijvallen wilden, zagen zich gedwongen met vrouwen en kinderen de stad te ruïnen, gelijk zij deden, de gewapende wederdoopers achterlatende, die van alles meester bleven. Het opperbevel over de stad was in de handen van MATTHIJSSEN, die de; van inwoners geheel of ten deele verlatene, huizen liet uitplunderen, en de goederen tot eenen algemeenen buit maakte. Alle boeken, die men vond, werden verbrand, uitgezonderd de Bijbel. Intusschen verzamelde de bisschop van *Münster* een leger; met hetzelfde sloeg hij het beleg voor de stad; heviglijk brandde hij er op los; maar de vijand, aan geene overgave denkende, tergde hem telkens met bloedige uitvallen. Bij zulk eene gelegenheid sneuvelde het hoofd der belegerden, MATTHIJSSEN.

In deszelfs plaatse koos men een' kleermaker van *Leyden*, JAN REUKELSEN, die, om het volk eene nieuwe geesdrift in te boezemen, moedernaakt door de stad liep, en zich, door zijnen profeet JOHAN FUCHSCHER, een' goudsmid van *Warendorp*, midden op de markt, voor al het volk, tot koning van *Sion* en van de gansche aarde deed uitroepen. De bisschop inmiddels liet hem uitrazen, niet twijfelende, of hij zoude zich, van honger en gebrek, eindelijk overgeven. Ook de ellende der belegerden werd zoo groot, dat men ten laatste de kinderen als beesten slachtte, en zich met derzelve vleesch voed-

voedde. En nog bleef men het in de stad hardnekkiglijk volhouden. De belegerden hoopten op hunne Hollandsche bondgenooten, die de stad wel zouden komen ontzetten. Werkelijk kwam er een groote troep van gewapende wederdoopers, op eene vloot van dertig schepen, uit *Holland* naar *Zwol*, met oogmerk, om vandaar over land naar *Munster* te trekken. Dan de schepen werden reeds te *Genemuiden* aangehouden, en de manschappen deels gevangen genomen, deels op de vlugt gedreven. (96) Eindelijk ging de stad met verraad, bij verrassing, over in de handen van den bisschop, in hooimaand van het jaar 1535. **BEUKELZEN**, met nog twee andere hoofden der bende, **BERNARD KNIPPERDOLLING** en **BERNARD CREHTING**, werden gevangen genomen, en in louwmaand van het jaar 1536 ter dood gebracht. Met gloeiende tangen werd hun het vleesch van het lijf gescheurd. Zij leden de verschrikkelijkste smarten; maar gaven geen het minste teeken er van, dat zij die gevoelden. Tot hunne laatste oogenblikken bleven zij belijden, dat zij Gods roeping opgevolgd en zijner stem hadden moeten gehoorzamen. Hunne verscheurde en verzengde lijken werden, elk in eene ijzeren kooi, aan het spits van den sint *Lamperts* toren opgehangen; waar de drie kooijen heden nog gezien worden. (97)

Van dien tijd af zijn deze oproerzuchtige wederdoopers van het tooneel der Nederlandsche geschiedenis verdwenen. Hunne drift had uitgewoed. Zij geraakten verstrooid; elk keerde weder tot de zij-

nen. Ondertusschen hadden deze dolzinnige rebellen het werk der hervorming, met hun misdadig geweld, verre achteruit gerukt. De vorsten van landen en de regenten van steden, die der Roomsche partij waren toegedaan, werden, door de alles te bovengaande miltzucht der afschuwelijke wederdoopers, tegen de hervorming der kerk nog veel sterker bevooroordeeld, dan zij te voren waren. Of liever de vorsten en regenten ontleenden er aanleiding uit, om, onder schijn van het hoogste regt, het werk der hervorming voor alle bevooroordeelde Roomschegezinden allerhatelijkst afte schilderen, en alle Onroomschen met verdubbelde wreedheid te vervolgen. Zij begonnen nu het gansche werk der kerkhervorming nitteschreeuwen als eene onderneming van het slechtste volk, of liever van eenige laatzinnige geestelijken, die om hunne snoode oogmerken van heb- en heerschzucht te bereiken, onder schijn van godsdienst, den ruwen arm van het slechtste volk, dat van den roof gaarn leven wilde, te baat hadden genomen. Het kon dus niet anders, of, daar de wederdoopers, als een overal gevreesd rot van geweldrijvende vagebonden, zich den billijksten haat van alle weldenkenden hadden op den hals ghaald, alle overige onroomschen moesten insgelijks de gevolgen van dien haat ondervinden. Deze van gene te onderscheiden was voor het gros der Roomschen toen schier niet mogelijk, deels uit hoofde van hunne onkunde, nopens het verschil van beider gevoelens. hoe groot hetzelfde ook ware, deels uit

par-

partijzuchtige vooringenomenheid, waarmede zij alles beoordeelden, wat tot het werk der hervorming betrekking had, en waartoe het schandelijkst misbruik van hetzelfde aanleiding had gegeven. Wijders; alle onroomschen, in de Nederlanden verstrooid, veréénigden zich in de hoofdzaak met elkanderen; de verzaking, namelijk, van het pauselijk gezag, en de handhaving van eene daartegen overstaande gewetensvrijheid, in den godsdienst. Derhalve bragt de aard der zaak mede, dat de groote hoop van Roomschen tusschen alle bijzondere onroomsche aanhangen en sekten geen onderscheid konde, ten minste wilde maken, en dat dus de verfoeiing, die slechts eenige wederdoopers verdienden, door dezen weg op alle Protestanten moest vallen.

In de eerste plaatse trof dit loed dan de brave doopsgezinden; omdat deze, in de meening des volks, van de wederdoopers volstrekt niet onderscheiden waren, en uit dien hoofde ook met dezelve onder één' en denzelfden naam bekend stonden. Beider gelijke gevoelens noemens den heiligen doop alleen gaven ongelukkig aanleiding daartoe. Verschrikkelijke vervolgingen moesten, om deze reden, de Doopsgezinden uitstaan bijzonder in *Vlaanderen*, in *Holland* en *Vriesland*. In de tweede plaatse trof de wrok der Roomschegezinden de Zwinglianen, als welke men ten aanzien van hunne eenvoudige godsdienstplegtigheden, waarin zij het meest met de Doopsgezinden overéén kwamen, voor het verst van de oude kerk hield afgeweken. Ein-

delijk ook de Lutherschen moesten de onaangenaamste gevolgen ondervinden van de verontwaardiging der Roomsche regering en geestelijkheid over het euvele gedrag der wederdoopers. Alleen aan de land en volk ontrustende rol, welke deze oproerzuchtige menschen, bijzonder te *Munster*, speelden, moet het toegeschreven worden, dat men, onder anderen, ten jare 1534 en 1535, te *Deventer*, hetwelk, gelijk wij gezien hebben, twee jaren te voren, zich ten voordeele van de kerkhervorming zoo voorbeeldig gedragen had, de krachtigste maatregelen begon te nemen tegen het Lutheranisme, dat men toen meende te leeren kennen, als een broeinest van de ergste verderfelikheden voor kerk en staat. (98)

Gedurende dit geheele tijdperk, waarde door de meeste gewesten van Nederland heen de geest des afgronds op eene zoo ontzettende wijze, dat de haren er van te berge moeten rijzen. Overal stonden schavotten, waarop onophoudelijk onthalsd, geworgd, geblaakt en gebrand werd. Overal wees men putten aan, die ontheilgd waren door den onmenschelijken moordlust der van woede knersetandende ketterjagers. Overal was bij de belijders der waarheid benaauwdheid des harten, doch die bij velen hunner, wanneer het er toekwam, in kloekmoedigheid veranderde, waarmede zij toonden Gode meer te willen gehoorzamen, dan menschen. Slechts zij het genoeg, deze twee volgende stalen te noemen. In het jaar 1539 werden te *Delft* één en dertig Doopsgezinden gedood, zestien mans met het zwaard,

zwaard, en vijftien vrouwen in het water. En in het jaar 1543 zag men te *Leuven*, tusschen de twintig en dertig belijders van de gereinigde Evangelieer, ook Doopsgezinden, zoo vrouwen als mannen, tot den brandstapel veroordeeld.

De vervolging trof wel het allermeest de Doopsgezinden; doch allerduidelijkst bespeurt men den weerslag daaryan op de gansche gemeenschap der protestanten, wanneer men de plakATEN in oogenschouw neemt, welke sedert dien tijd door den keizer ter stremming van het hervormingswerk werden uitgevaardigd. In dezelye ziet men alle, van de Roomsche kerk zich afscheidende, christenen, met den algemeenen naam van *Wederdoopers* bestempeld. Dit is wel een allersterkst bewijs van de onverschoonlijkste partijdigheid; maar toch een niet minder sterk bewijs, dat het gedrag der wederdoopers voor de gemeene zaak aller protestanten hoogstnadelig is geweest. Daar het Roomsche volk voor alle onderscheid tusschen de bijzondere aanhangers der onroomschen door vooroordeel verblind was, gebruikte de regering het strafbaar gedrag der wederdoopers, als een voorwendsel, om alle protestanten, zonder onderscheid, zoo veel te verfoeijenswaardiger te doen worden, en in het aller afschuwelijkste licht te stellen. Welk een snoode vond! De keizer wist het, en met hem wisten het alle zijne staatsdienaars, dat de Doopsgezinden, in het algemeen, door hunne woorden en daden het getoond hadden, welken gruwel hun rustlievend hart had

van de oproerige handelingen der woeste wederdoopers. Aan het keizerlijke hof was het mede genoeg bekend, welke stillen in den lande, welke brave burgers van den staat de Zwinglianen waren, en hoe dikwerf deze braven hunne verontwaardiging over het schandelijk gedrag der wederdoopers hadden aan den dag gelegd. Ook was het aan het hof des keizers niet verborgen, hoe ernstig de Lutherschen er steeds op bedacht waren geweest, om den dollen ren der landberoerende wederdoopers te stuiten, en hen, indien het niet anders konde, als hoogst misdadigen tegen de openbare rust, met vuur en zwaard te straffen. (99) Algemeen was het bekend, en zoude het dan aan het hof van den keizer verborgen hebben kunnen blijven? dat, toen de wederdoopers *Munster* hadden ingenomen, de landgraaf van *Hessen*, die Luthersch van belijdenis, maar den doopsgezinden zeer was toegedaan, den bisschop van krijgsbehoefden voorzien had, om de stad te bestormen, en de booze rebellen te verdelgen? (100) En niettegenstaande dit beter weten van alles, moesten alle protestanten, zonder eenig onderscheid, geacht worden medepligtig te zijn aan de oproerige bewegingen der wederdoopers, waardig, om, gelijk deze, als schandvlekken van de maatschappij verguisd, als de verderfelijke pesten van den staat, met wortel en al te worden uitgeroeid!

Op zulk eene wijze zocht men oppervlakkig denkenden Roomschegezinden zand in de oogen te werpen. Dit ook kon men zonder vele moeite doen.

Voor

Voor kortzigtige Roomschen was het natuurlijk, dat, daar het landsbestuur de protestanten, zonder onderscheid, onder den éénen naam van *wederdoopers* betrok, zij, op deszelfs verder doorzigt betrouwende, hen alle in zulk een donker oogpunt zich voorstelden. Hetgene den Roomschen het oordeel der overheid in dezen deed billijken, was, inzonderheid, dat de wederdoopers bleken geweest te zijn een handeloze volkshoop, die deels bestond uit Doopsgezinden, deels uit Zwinglianen, deels Lutheranen, grootendeels menschen, die tot de oude katholieke belijdenis behoord hadden, maar nu volstrekt geen godsdienst toonden ooit gehad te hebben. Wat moesten oppervlakkig denkende, kortzigtige, Roomschegezinden hieruit besluiten? Duister was het verschiet, dat zich voor hen opende. De gang, dien de hervorming der kerk genomen had, was ten uiterste ongeregeld. Men zag op verre na nog niet het einde der zake. Alles was nog slechts in de wording. Wie kon de gevolgen berekenen van een werk, dat zijne deugdelijkheid reeds door schrikwekkende opschuddingen onder het volk geheel verloren had? opschuddingen, die de ergste verwarringen hadden met zich gesleept, die de grootste vrees verwekten voor eene rampzalige verwoesting van allen godsdienst, en die eenen diepen ondergang dreigden aan eene anders zoo welvarende natie!

Dus moesten oppervlakkig denkende, kortzigtige, en daarenboven sterk bevooroordeelde geestelijken

zoo wel, als leeken, onder de Roomschegezinden, redeneren. De natuur der zake bragt hen daartoe. En waren er onder de Roomschegezinden, gelijk zij er waren, die meer verstand hadden, en hetzelfde te dezen aanzien ook hadden moeten gebruiken, deze werden toch daarin insgelijks verhinderd door het vooroordeel, dat dikwerf de geleerdste mannen niet ontziet, maar gevangen neemt en houdt. Hetgene zij konden zien, wilden zij niet zien. Hoe helder, bij voorbeeld, was het anders voor hen, dat alschoon de doopsgezinden, met betrekking tot de leer van den doop, geheel éénsdenkend schenen met de wederdoopers, de laatste in hunne allerschandelijkste gedragingen van een punt waren uitgegaan, hetwelk de eerste, meer dan alle andere christenen, moesten wraken. Of was het, en bleef het niet eene karakteristieke leerstelling der doopsgezinden, dat het dragen van krijgswapenen den christen hoogstonbetamelijk was? Maar vielen niet de wederdoopers in een geheel daartegenover liggend uiterste? Rustte bij dezelve niet alles, wat zij in hunne dwaasheid godsdienst noemden, op eenen alerverderfelijksten grondregel, die den christenen vrijheid gawe, om met vuur en dolk de vorsten op hunne troonen te vermoorden? Werd bij deze lieden niet alles dienstbaar gemaakt aan de bevordering eener losbandigheid, die de aarde moest vormen tot eene huilende wildernis, met menschen gevuld, die, gelijk woeste dieren, elkanderen verscheurden? Wie konde denken, dat zulk een toeleg heerschte bij de

de doopsgezinden, de zachtaardigste menschen, die er, onder de christenen, bekend waren? En nogtans schreven de Roomschegezinden, met éénparige gevoc-lens, dien toelag inzonderheid aan alle doopsgezinden toe. Nergens heeft welligt ooit het vooroordeel sterker gewerkt, dan hierin; nergens welligt, met grooter hardnekkigheid, alle verklaringen van het tegendeel weersproken; nergens met meer overmoed alle zich openende uitzigten van beter onderrigt gesloten en gestopt. Zoo zien wij, wat het vooroordeel in den mensch uitwerken kan. Het vooroordeel, eenmaal diep ingedrongen, verblindt het oog, verbijstert het verstand, verstomt de inspraak van het hart, en verdooft alle gevoel voor hetgene waar is en regt.

Ter verdediging van de achtenswaardige doopsgezinden moeten wij *meer* aanmerken; dan wij zullen dit doen, met tevens hunne geschiedenis hier te boeken. Gansch andere protestantantsche christenen waren de doopsgezinden, dan de wederdoopers. Zij waren herkomstig uit de oude, vrij zuiver Evangelische, maar, door harde vervolgingen, naar en in vele landen verstrooide, *Waldenzen*, en dus reeds lang voor de tijden der kerkhervorming ook in de Nederlanden aanwezig. (101) Herwaarts waren zij komen vlugten reeds in de tweede helft der twaalfde eeuw. En hier te lande, bijzonder in *Vlaanderen*, in *Holland* en *Zeeland*, (102) woonden zij als stille ingezetenen, die zich in geene openbare lands of kerkzaken mengden, in de dorpen hunnen ak-

ker bouwende, en in de steden koophandel of eenig ambacht drijvende; welk een en ander hun een genoegzaam bestaan gaf, waardoor niemand hunner der maatschappij tot last werd. Hunne levenswijze was eenvoudig en voorbeeldig. Geene grove misdaden waren ouder hen bekend. Ook eenvoudig en zuiver was hunne godsdienstleer, welke zij door hun gedrag bevestigden. De voornaamste punten van de godsdienstleer der Waldenzen, hier te lande, kwamen, volgens hunne nog bekende belijdenis, (103) hierop neder. „ De heilige schrift was het eenigste rigtsnoer des geloofs; die moest naarstig gelezen worden. Gevoelens van kerkvaderen, besluiten van kerkvergaderingen, bepalingen van pausen hadden geen het minste gezag. De kerk hadde geen' anderen opperheer, dan CHRISTUS; en deze erkende geen' stedehouder op aarde: den paus van *Rome* was geene de minste magt van God gegeven; alles, wat hij voorgaf, dat hem toekwam, had hij zich aangematigd; hij stond, te dezen aanzien, niet slechts gelijk met alle dienaars der kerk, maar ook met alle leeken. Geen lid van het ligchaam der geloovigen mogt zich als edeler verheffen boven een ander lid. Elk christen was gerechtigd om te leeren, te yermanen, en te stichten; elk mogt den anderen over zijne afdwalingen onderhouden, en hem opwekken tot eenen meer godsdienstigen wandel. Eene belijdenis van zonden voor den priester was onnoodig. De magt, om den zondaar te ontheffen van de schuld en straf der overtredingen kwam alleen aan
 God

God toe. Door het geloof in CHRISTUS alleen werd men zalig; de goede werken waren noodzakelijk, niet ter verwerving der zaligheid, maar ter bevestiging van het geloof, en ter opvolging van Gods bevelen. Het geloof zonder de werken ware een dood geloof. Aan het heilig avondmaal ontving men niet wezenlijk het ligchaam en bloed van CHRISTUS; maar door het geloof, hetwelk de heilige geest in het hart werkt, werd men de goddelijke weldaden deelachtig, die herkomstig waren uit het breken van 's Heilands ligchaam en het storten van zijn bloed aan het kruis voor zondaren. De mensch ware vrij geworden door CHRISTUS. Geen onderscheid behoefde er gemaakt te worden tusschen spijzen en spijzen. De godsdienst ware aan geene plaats of dag gebonden. Voegelijk echter ware het, den eersten dag der weke daartoe aftezonderen, en met elkanderen in één huis ter gemeenschappelijke vereering van God zamen te komen; éenen Middelaar te eerbiedigen, maar geen heiligen hulde te bewijzen; het Evangelie eenvoudiglijk te prediken en te hooren prediken; de beide sakramenten te gebruiken enz. Hierin bestond de uitwendige godsdienst; de inwendige godsdienst was gelegen in geloof, liefde, gehoorzaamheid, hoop, lijdzaamheid, onschuld, opregtheid en barmhartigheid."

Zeer naauwgezet waren de *Waldenzen* in het beoefenen van hunnen inwendigen godsdienst, dien zij geregeld wilden hebben, onder anderen, naar des Heilands lessen, in de bekende bergrede, voorgescre-

schreven, letterlijk verklaard, en, met de uiterste strengheid, op de christenen van alle tijden toegepast. Uit welken hoofde zij veroordeelden, in hunne maatschappij, het dragen van krijgswapenen, het ondernemen van alle zelfsverdediging tegen onregmatig geweld, het voeren van pleitgedingen met hunnen naasten, het eedzweren voor den regter, van welke soort het ook zijn mogt. Vandaar, dat zij bekend stonden onder den naam van het *volk*, *dat ja en neen zeide*. (104) Hun kerkbestuur was ook zeer eenvoudig; zij hadden, ter handhaving zoo van goede orde als van de instellingen der Apostelen, hetzelfde wel toevertrouwd aan bisschoppen, ouderlingen en diakenen; maar zij begrepen, dat deze voorstanders der kerke zich boven de overige leden derzelve niet verheffen moesten. Dezelve behoorden te zijn, gelijk de Apostelen, ongeletterd, niet rijk en magtig, maar hun onderhoud winnende, door dagelijkschen arbeid, in eenig ambacht of ander tijdelijk beroep. (105)

Uit dit geschiedkundig berigt nopens de oude Nederlandsche Waldenzen, zoo als zij reeds bestonden in de twaalfde eeuw, en nopens hunne leer, zoo als die toen was, en door de volgende eeuwen was gebleven, ziet men, hoe aan hen in alles geleden de oude en latere Nederlandsche doopsgezinden, wier bestaan en leer algemeen bekend is. Volgens het aangemerkte echter schijnt hiervan uitgezonderd te moeten worden het kenmerkelyke geloofsartikel betreffende den doop. In geene geloofsbelijdenis van de Waldenzen,

zen, het is waar, wordt dat geloofsartikel gevonden; en nogtans is het ontwijfelbaar, dat altoos de Nederlandsche Waldenzen den kinderdoop verwierpen, en alleen den doop aan bejaarden bedienden. Men vindt dit stellig van de Nederlandsche Waldenzen beweerd door HIERONYMUS VERDUSSEN, (106) door den *Abt a CLUGNY*, (107) en andere Roomsgezinde schrijvers. Vandaar is het, dat zij hier te lande van oudsher meer onder den naam van *Wederdoopers* zijn bekend geweest; dan onder dien van *Waldenzen*. (108) Bijzonder uit aanmerking van dit leerstuk, nopens den heiligen doop, kan men het verklaren, hoe natuurlijk het was, dat, toen in de zestiende eeuw eenige wederdoopers aan het muiten sloegen, deze misdaad allen wederdoopers werd te last gelegd, en allen, die liever naderhand doopsgezinden wilden genoemd zijn, van hunne vijanden toch mede met den hatelijken naam van wederdoopers geteekend bleven.

Deze Nederlandsche Waldenzen; of, zoo als zij toen genoemd werden, *Wederdoopers*, in het begin van de zestiende eeuw, nog voor LUTHERS optred, bespeurende, dat bij vele geleerde mannen, en door deze ook bij het ongeletterde volk hier te lande de duisternissen van onkunde in den godsdienst, van dwaling en bijgeloof aanvankelijk opklaarden, hielden zich ook toen niet langer zoo diep schuil als voorheen. Ter verbreiding van het licht eener meer gezuiverde godsdienstkennis ondernamen zij het, mede optetreden, en de kracht van het

Room-

Roomsche bijgeloof te breken, zoo veel in hun vermogen was. Veel goeds zouden zij, buiten twijfel, toen reeds in het stille gesticht hebben, ware het niet, dat zij hunne leer nopens den doop der bejaarden te sterk gedreven hadden. Hun godsdienstijver was hierin niet met wijsheid gepaard. Zij ontzagen zich niet, velen uit de Roomsche kerk op eene te zeer in het oog loopende wijze te lokken, inzonderheid tot hunne gemeenschap, en deze ter inlijving in dezelve te *herdoopen*. Dit verwekte geene geringe opspraak onder het volk, en het hoogste misnoegen der regering, die er de strengste bevelen tegen deed uitgaan. Voordat nog de naam van LUTHER, als hervormer, bekend was, schijnt het te blijken, dat de wederdoopers hier te lande, aan het, reeds door anderen aanvankelijk ondernomene, werk der kerkhervorming mede de hand sloegen, en vele uit de Roomsche kerkgemeenschap tot de hunne door den herdoop overbragten. (109)

Hadden deze wederdoopers onder zich werkelijk geleerde mannen gehad, hoe groot zoude dan wel de oogst zijn geweest van het goede zaad, dat zij uitstrooiden! Uit hunne gemeenschap zoude waarschijnlijk, en veel vroeger dan nu, al het licht gerezzen zijn, dat thans Europa bestraalt. Maar niemand hunner was ooit in staat geweest, als een algemeen hervormer der katholieke kerk, optetreden; niemand hunner had geleerdheid genoeg, om als een algemeen onderwijzer, in wijd en zijd verspreide schriften, met een goed gevolg, geletterden, en door den invloed van deze, het volk te verlichten. **Se-**
dert

dert de twaalfde eeuw had zich, in hunne gemeenschap, geen geleerd man, ten minste van eenig naam, onderscheiden. De beroemde PETRUS WALDUS, die uit hunne geschiedenis bekend is, mag, als het ware voor den eersten en laatsten gehouden worden, die in geleerdheid uitblonk. En hierin moet men mede de reden zoeken, waarom deze christenen in de jongste tijden voor de zestiende eeuw algemeen van de Roomschegezinden zoo veracht of liever zoo weinig geacht of min gekend waren. Men sloeg, als het ware, geen oog op hen; te minder daar zij, zoo veel zij met een goed geweten konden doen, zich aan de openbare verordeningen der Roomsche kerk zullen onderworpen hebben, uit vrees voor vervolging; waarvan zij in vroegere tijden hier te lande zulke vreeselijke proeven hadden ondergaan. Voor het overige leefden zij als gehoorzame burgers, uitblinkende in zedelijkheid, in eerlijkheid, in nauwgezetheid, matigheid en godzaligheid. Vroegere Roomschegezinde schrijvers, die der waarheid hulde wilden doen, hadden hen reeds daarvoor openlijk verklaard. (110)

Uit het verhaalde kan men opmaken, hoe verheugd de Nederlandsche waldenzen of zoogenoemde wederdoopers waren, toen LUTHER en zijne volgers met zulk eene kracht begonnen te hervormen. Dadelijk gaven zij openlijk hunne goedkeuring daarover te kennen; zij verheerlijkten God, die, aan hunne zijde, broeders deed opstaan, met welke zij zich, in de hoofdzaak, zoo wel vereenigen konden.

Da-

Dadelijk ook sloegen zij mede de hand aan dat werk. Met dit al hielden zij vast aan hunne eigene, minder belangrijke, gevoelens, inzonderheid betrekkelijk den doop der bejaarden. Dan te dien tijde heerschte er, en konde dit wel anders? algemeen onder al het volk van den lagen stand, dat het juk des pausdoms moede was, ongeregeldheid in den ijver voor het belang van den godsdienst; er heerschte geene betamelijke zucht naar christelijke vrijheid, maar laakbare losbandigheid. Ook de lagere volksklasse der wederdoopers of doopsgezinden was hiervan niet uitgesloten.

De wederdoopers waren in twee soorten onderscheiden: de eene bestond uit zoogenoemde *volmaakten*, de andere uit zulken, die men *onvolmaakte* noemde. De eerstgemelde verzaakten niet slechts allen rijkdom, maar ontdeden zich, zoo hun eenig tijdelijk goed ten deele viel, van die bezitting. Zij leden, als het ware, vrijwillig gebrek, wel niet aan voedsel en deksel, maar aan de betamelijke genoegens dezes levens; zij verzwakten er soms zelfs hunne lichamen door, en vele gingen haveloos gekleed. De andere leefden minder streng; hun gedrag had niets stootends in den omgang met andersdenkende menschen. Van pracht en weelde onthielden zij zich wel, maar hunne eenvoudige levensmanier maakte hen tot achtenswaardige burgers van den staat des lands, waarin zij woonden. (111) De eerste daarenboven waren mystieke dweepers; de andere regtschapene christenen, die hun rein geloof versierden met eenen loffelijken wandel.

del. Deze waren inderdaad sieraden van de christelijke kerk, die als lichten, op eenen berg, hun schijnsel van zich gaven, in het midden der duisternis. Beide deze soorten waren verspreid door *Duitschland, Zwitserland, Nederland, enz.* Was het dan wel wonder, dat de dweepzucht van velen der eerste soort, ten tijde der hervorming, op hol geraakte? Te minder moet men zich daarover verwonderen, daar er onder de eigenlijk gezegde Lutheranen en Zwinglianen insgelijks al vroeg aange troffen werden dweepachtige dwaalgeesten, zulke zelfs, die geletterde openbare godsdienstleeraars waren; hoe schadelijk waren deze dan wel voor de kerk? hoe verderfelijk voor den staat? En was het dan ook wel wonder, dat deze menschen, van de eenvoudigheid dier wederdoopers van de eerstgemelde soort misbruik makende, velen hunner vervoerden tot opstand en onrust? Zoodanige *Lutheranen* waren STORCK en MUNTZER, en zoodanige *Zwinglianen* LODEWIJK HETSER, BALTHASAR HUBMER en anderen. Inzonderheid moet men hier niet vergeten den vermaarden en anders braven ANDREAS BODENSTEIN van *Karelstad*, die een zoo geleerd, als moedig medehelper van LUTHER was geweest, maar naderhand in meer dan één opzigt van hem verschilde, en toen ook den wederdoopers, die zich *volmaakten* noemden, zeer genegen was. Door deze geleerde dweepers, wier dwaze toeleg misschien was, in troebel water eene rijke vangst van eere en goed op te doen, lieten zich vele eenvoudige Lu-

I. DEEL. K the-

theranen en Zwinglianen van het lage volk, maar vooral wederdoopers van de eerstgemelde soort verschalken. Zelfs sommige meer beschaafde en brave *Lutheranen* leenden het oor aan de tooverzangen der verleiders. Voor dweeperij en geestdrift zeer vatbaar, lieten deze ongelukkige menschen zich, met en door elkanderen, vervoeren, om der kerke het grootste kwaad te doen, terwijl zij, in hun misverstand, haar het grootste goed meenden te doen. Deze nu waren het, die, in de geschiedenis der zestiende en zeventiende eeuw, onder den verfoeijelijken naam van *Anabaptisten*, of eigenlijk gezegde *Wederdoopers* bekend staan. (112) Het overige en verre weg het grootste gedeelte der wederdoopers van de eerste, en volstrekt alle wederdoopers van de tweede soort waren de godsdienstigste christenen, die ooit de kerk gehad, en de braafste burgers, die ooit de staat heeft hooggeschat. De geschiedenis beneemt hieromtrent allen twijfel.

In grooten getale werden deze achtenswaardige wederdoopers, of, zoo als zij ter onderscheiding beter kunnen worden genoemd, doopsgezinden aange troffen in de Nederlanden, niet alleen in *Holland*, *Vriesland* en *Groningerland*, maar inzonderheid in *Vlaanderen*, dus in die provinciën, waarin wij verhaald hebben, dat zich in en sedert de twaalfde eeuw de Waldenzen gevestigd hadden, welke hunne voorouders waren geweest. En hier hadden zij, ten jare 1536, het geluk, dat hunne verstrooide gemeenschap het bestaan kreeg van een geregeld kerkgenootschap,
af-

afgezonderd van alle Duitsche en Nederlandsche protestanten, die evenwel toen nog door geene banden van eenigheid tot één ligchaam gebragt waren. Dat voorregt werd hun bezorgd door het verstandig beleid van eenen Vrieschen protestant, die te voren Roomsch-priester was geweest in zijne geboorteplaats *Witmarsum*, met name MENNO SIMONS. Deze wel geleerde, maar toch meer wijze en voorzigtige man werd door hen tot een' voorganger gekozen, met oogmerk, om, onder deszelfs vaderlijk bestuur, voor het oog der gansche christenheid, zich van de blaam te zuiveren, welke eenigen uit hunne gemeenschap hun hadden aangewreven. En dit oogmerk werd naar wensch bereikt. Door het gezag, waarmede de gansche gemeenschap der doopsgezinden hem bekleed had, had hij het genoegen van sommigen der onder hen zoogenoemde *volmaakten*, die aan de meer gemelde onlusten deel gehad, ten minste die niet verfoeid hadden, tot bedaarde en betere gedachten te brengen. Alle overigen, die, door zijn verstandig onderrigt, in hunne woeste dweepenrijen nog niet te toomen waren, sloot hij buiten de gemeenschap, en gaf hen aan de verachting der broederen over. Zoo sterk was zijn afkeer van dit verdraaid geslacht der menschen, dat hij zich niet alleen schaamde, maar het zich zelve tot schande en zonde rekende, met hen te eten of te drinken. En daar hij zulk een' lievigen afkeer van hen ook anderen inboezemde, werd alzoo de gansche gemeenschap der doopsgezinden geheel gereinigd van den

walgelijken zuurdeesem der wederdoopers. Zelfs de vrij zuivere godsdienstleer, welke de doopsgezinden beleden, werd door het onderwijs van den schranderen SIMONS nog zuiverder, ook veel gevalliger, en met den geest van het ware christendom meer overeenkomstig. Eén zijner grondregelen, bij het onderzoeken der godsdienstleer, was, niets anders te omhelzen, dan hetgene uitgewikkeld in de heilige schrift gevonden wierd, en alle hoegenoemde gevolgtrekkingen, met derzelve gebruik en toepassing, te vermijden. (113)

Gezien hebben wij nu, dat de doopsgezinden, die, in vroegere tijden, *Wederdoopers*, en in latere tijden *Menmonieten* genoemd werden, oorspronkelijk *Waldenzen* waren, die, in de geschiedenis der kerk, sedert lang altijd zulk eene welverdiende hulde hebben ontvangen. Derhalve mogen de doopsgezinden beschouwd worden als van ouds her de éénige godsdienstgemeenschap, die bestaan heeft van de tijden der Apostelen af, als eene christelijke maatschappij, welke de evangelische godsdienstleer rein bewaard heeft, door alle eeuwen heen. De nooit misvormde innerlijke en uiterlijke gesteldheid van de gemeenschap der doopsgezinden strekt dan ten bewijze van die, door de Roomsche kerk betwiste, waarheid, dat de hervorming van den godsdienst, zoo als die, in de zestiende eeuw, is tot stand gekomen, noodig, allernoodigst was, en ter wederlegging tevens van der Roomsch-katholieken dwaalbegrip, dat hunne kerkgemeenschap de oudste is.

De

De gang, dien het werk der hervorming van de kerk in de Nederlanden genomen heeft, vorderde, dat wij hier een uitvoerig berigt gaven zoo van de wederdoopers, als doopsgezinden. De eerste toch hadden, gelijk wij gezien hebben, op den uitwendigen staat der protestantsche gemeenschap eenen zeer naadeeligen invloed. De andere daarentegen, meenen wij, dat wat het inwendige aangaat, eenen heilzamen invloed gehad hebben op de gansche gemeenschap der protestantsche christenen in Nederland. Dit laatste behooren wij dan nu nog in eenige bijzonderheden aantetoonen.

Volgens hetgene wij verhaald hebben, werden, in de bloedplakkaten des keizers, de wederdoopers niet alleen verward met de doopsgezinden, maar alle overige protestanten ook onder dien hatelijken naam begrepen. Dit ergerde gewisselijk vele Lutheranen en Zwinglianen, en vervolgens niet minder de Calvinisten. Velen derzelve onthielden zich dus opzettelijk van den gemeenzamen omgang met de doopsgezinden, geen' handel of wandel met hen verkiezende te hebben. Anderen daar en tegen stoorde zich niet aan het vooroordeel, dat men tegen de doopsgezinden had. Zij leerden die menschen van tijd tot tijd meer kennen als onberispelijk van leven, als ijverige en werkzame burgers, als regt godsdienstige christenen, die de wereldsche begeerlijkheden vloten, en standvastig waren in het volgen van de beste zedelijke beginselen. Zouden ze dus met zulke menschen geene gemeenschap mogen

hebben? Schoon er onder de doopsgezinden weinige geleerden gevonden werden, waren zij nogtans wetgierige beoefenaars van de christelijke godsdienstleer; gaarn lazen zij zedekundige, praktikale, schriften, maar met meer graagte den Bijbel; en om dezen met vrucht te verstaan, scherpte de een den anderen op. Welk een voordeelingen invloed moest dit alles hebben op de overige protestanten, zoo met betrekking tot een deugdzaam levensgedrag, als met betrekking tot het onderzoek van de waarheden des geloofs! Zelfs onder de protestantsche godsdienstleeraars, die anders geheel zuivere Lutheranen waren, vond men vele, die er openlijk voor uit kwamen, dat zij, om gemelde redenen, voor de doopsgezinden de hartelijkste achting hadden, en hen als hunne geliefde broeders beminden. Het getal van de zoodanigen nam tegen het midden der zestiende eeuw hand over hand toe. Onder dezelve is, omstreeks het jaar 1550, zeer vermaard geweest JOHANNES ANASTASIUS, toegenoomd VELUVANUS of VAN DE VELUWE, zijnde kerkleeraar te *Garderen*, op de *Veluwe*, in *Gelderland*; een man, die, naar de getuigenis van den hoogleeraar H. A. VAN DER LINDEN, (114) zoo geleerd als godvruchtig was. Met het hoogste regt mogt hij ook daarvoor gehouden worden. Hij was een zeer verstandige, bezadigde, edeldenkende, opregte Lutheraan, maar die de doopsgezinde broeders, schoon zij, naar zijn oordeel, verscheidene leerpunten niet wel begrepen, evenwel verhief boven alle overige protestanten, wegens

gens hunne vredelievendheid, hunne geloofssterkte en godzaligheid van leven. Dit blijkt uit een werkje, getiteld. der *Leeken Wegwijzer*, dat hij, op zijne vlugt voor vervolging, te *Straatsburg*, in de nederrijnsche of oud Geldersche spraak, geschreven, en ten gemelden jare, in het licht heeft gegeven. (115)

Erg, hebben wij gezien, woedde de vervolgzucht der regering en der geestelijkheid tegen de Nederlandsche protestanten na het jaar 1535. Maar allereerst verergerde die woede in en na het jaar 1540 tot aan het jaar 1546, ten gevolge van een nieuw en meer streng bloedplakkaat, door den keizer toen uitgevaardigd, bij gelegenheid, dat hij in de Nederlanden was gekomen, om een geweldig oproer, dat te *Gent* ontstaan was, te stillen. Sedert ongeveer het jaar 1546 scheen het, als of de strijd tusschen geloof en bijgeloof hier te lande begon te verflaauwen. Werkelijk ook verflaauwde van toen aan dezelve. De stedelijke regeringen, altoos op vele plaatsen, lieten heimelijk hun gezag gelden meer tegen, dan voor de vijanden der kerkhervorming. De kans der protestanten op eene eenmalige overwinning stond dus gunstiger. De keizer zag dit eindelijk, en toonde er zijne hoogste verontwaardiging over in een plakkaat, dat hij, den 29 van grasmaand in het jaar 1550, in *Braband*, *Holland* en elders in de Nederlanden liet uitgaan; bij hetwelk „alle magistraatspersonen in last kregen, den inquisiteuren behulpzaam te zijn, in het opsporen van kettters en van ketterij verdachten.”

RUARD TAPPER, het hoofd der Nederlandsche inquisiteurs, ontving een pauselijk bevel, om aan de uitvoering van 's keizers plakaten, met de meeste kracht, de hand te houden. De wreedheid van dezen vervolgzuchtigen Hollander was allen bekend. Angst en benaauwdheid beving alle protestanten! Door gansch Nederland heen ging onder hen eene kreet op, die diep uit de harten kwam, welke men hooren konde, dat vervuld waren van weedom en angst, maar ook van wrevel en radeloosheid. Na eenige tijden van stilte had men zulken storm niet verwacht.

In het jaar 1551, dit zij tot een staal van de toen niets verschoonende vervolging! hadden eenige onroomschen te *Gent* het gewaagd, buiten de stad, in een huis godsdienstig te vergaderen; men kreeg daar spoor van; en overvallen zijnde, werden zij meest alle gevangen genomen en daarna ook tot één' toe ter dood gebragt. (116) Het bleek dus, dat er eene inquisitie was ingevoerd, die, in allen deele, streed met 's lands voorregten, eene inquisitie, die de onbepaaldste magt had over het goed en bloed der ingezetenen; die zoo wel de overheden als de onderdanen kluisterde aan de banden eener kerkelijke dwingelandij, hoedanig eene nergens bekend was, dan in *Spanje*. De meeste overheden hadden zich des keizers maatregel laten welgevallen, geene krachten gevoelende, om er zich tegen te verzetten. Alleen de wethouderschap van *Antwerpen*, van eene andere zijde gedrongen, had geweigerd het plakkaat aftekondigen. Op het bloote gerucht, dat hetzelfde door den

den keizer was uitgevaardigd, stond aldaar dadelijk alle koophandel stil. Vele voornamen *Antwerpsche* kooplieden paktten hunne goederen, of verkochten die, en maakten zich gereed te vertrekken. De huizen verloren hunne koop- en huurwaarde; de handwerkers lieten hunne knechts gaan; en het gemeen had geene verdienste meer. De regering van *Antwerpen* bragt hierover hare klagten in bij de landvoogdes, die dan ook den keizer bewoog, om het plakkaat, door een ander, dat zachter heette, en ook eenigzins zachter was, te doen vervangen. Dit plakkaat was geteekend den 25 van herfstmaand des jaars 1550. Na de afkondiging van hetzelfde ging echter de vervolging, om den godsdienst, twee of drie jaren achtereen, weder zeer hevig voort. (117)

Uit hetgene den keizer aanleiding gaf tot het nemen van zulke strenge maatregelen, zoo als wij dit hier verhaald hebben, mag men besluiten, dat de aanzienlijken des lands, voor een groot deel, zich aan de zijde der protestanten gevoegd hadden. Trouwens het kan door de geschiedenis bevestigd worden, dat niet zelden een protestantschgezinde priester aan eene stedelijke hoofdkerk, die onder zware verdenking van ketterij was gevallen, naar *Brussel* gedagvaard zijnde, om voor den raad der geloofsonderzoekers te verschijnen, de overheid hem volstrekt verhinderde derwaarts te reizen, en zelve zich, te dezen opzichte, aansprakelijk stelde. Dit was, onder anderen, ongeveer het jaar 1550, het geval met KORNELIS KOOLTUIN, die priester aan

ééne der hoofdkerken te *Enkhuizen* was, het *Evangelie* daar zuiver predikte, het bedienen der mis geheel achterliet, zelfs de overige uiterlijke kerkplegtigheden, naar de Roomsche instellingen, niet verzigte, en in hooge achting stond bij al het volk, dat door hem gesticht, en in het heilig geloof werd opgebouwd. Te voren had hij de gemeente van *Alkmaar*, als leeraar bediend, en evenzeer daar de algemeene liefde des volks genoten. Ook die gemeente schijnt toen bijna geheel protestantschgezind geweest te zijn. (118)

Men kan alzoo ligtelijk bevroeden, welk een onrustig gemor er, onder de protestanten, in zoodanige steden, ten jare 1550, moest ontstaan, door 's keizers vreeselijk dreigen in de voorgemelde plakaten. Ten einde was het geduld van velen; angst en benaauwdheid bekleemde daarenboven de harten. Maar welken weg ingeslagen? Het land verlaten konden allen niet; bijzondere betrekkingen en belangen weérhielden de meesten; velen slechts deden het. En werwaarts begaven zij zich? Sommigen naar *Oostvriesland*, voornamelijk naar *Emden*, anderen naar *Wezel*, anderen weder, en deze maakten wel het grootste getal uit, naar *Engeland*.

Reeds voor en in het jaar 1546 hadden zich, met de woning, naar *Londen* begeven eenige protestantsche kooplieden uit Nederland, bijzonder uit *Antwerpen*, om daar hunnen handel te drijven, wíl zij er meer veilig waren tegen het zwaard der vervolging. Welkom waren zij in die koopstad, inzonder-

derheid bij de gemalin van HENDRIK den achtsten, CATHARINA PARR, die den protestanten zeer geneegen was. En hier rigtten zij eene protestantsche gemeente op, die evenwel zeer klein was, en geen het minste opzien verwekte. Dan ten jare 1550 en de eerst volgende jaren trokken zeer vele Nederlandsche protestanten niet alleen uit *Antwerpen*, maar ook uit andere steden, met geheel volle schepen naar Engeland, dat, na HENDRIKS dood, zich voor den protestantschen godsdienst verklaard had, onder de minderjarigheid van EDUARD den zesden, wiens voogd, EDUARD SEIMOUR, een ijverig protestant was. Koning EDUARD zelf ook werd in den protestantschen godsdienst opgevoed. De hervorming was daar geheel doorgedrongen; en de staat der kerk naar de protestantsche beginselen gewijzigd geworden, onder het bestuur van den aartsbisschop van *Kantelberg*, THOMAS CRANMER. In den herfst van het jaar 1550 werd den Nederlandſchen protestanten, te *Londen*, ook eene openbare kerk, en wel die van een Augustiner klooster ingeruimd. In deze kerk werd de gemeente bestuurd door den beroemden JOHAN LASCHE of à LASCO, die het gezag en den eeretitel had van superintendent, en bediend door vier waardige predikanten, wier aanstelling, nevens die van à LASCO, van den koning, ten jare 1551, door een' open brief, (119) bevestigd werd, met namen WOUTER DELEEN, MARTEN KLEIJN, anders MICRON, FRANS RIVE of RIVUIS, en RICHARD DE HAAN of GALLUS, ook genoemd VAUUILUS. Eén der voornaamste ouderlingen was JOHAN UITENHOVE, een *Gentsche* edelman. De

De gemeente te *Londen* was van het jaar 1550 tot in het jaar 1553 in eenen zeer bloeienden staat. Ten laatstgemelden jare werd zij op bijkans vier duizend ledematen begroot. Als zoodanig mag zij gezegd worden de eerste gemeente der Nederlandsche *Hervormden* geweest te zijn, die ordelijk bestuurd en gediend werd door vaste leeraren. Wij noemen haar eene gemeente van *hervormden*, het woord genomen, in dien zin, waarin het thans, ter onderscheiding van andere protestantsche gezindheden, gebezigd wordt. Dat de gemeente bestond uit zulke protestanten, die zich naderhand *hervormden* noemden, weet men, omdat zij in hare gevoelens zich vereenigde met de toen ook, te *Londen*, gestichte gemeente van uit de Waalsche provinciën gevlugte protestanten, die de leer van *Geneve* waren toegedaan, en met welke zij, in twee onderscheidene kerkgebouwen, éene gemeente uitmaakte. Wil men echter die gemeente Zwingliaansch *hervormd* genoemd hebben, ook dan meenen wij, dat zulks niet te onregt geschiedt. Hare gemeenschap ten minste was naauw vereenigd met de protestanten van *Emden*, die eigenlijk Zwingliaanschgezind waren.

Deze Nederlandsche hervormde gemeente bleef echter te *Londen* niet lang in bloei en stand. Door stormen van vervolging, die onverwacht opkwamen, werd zij wel ras deerlijk geteisterd. De brave koning EDUARD stierf in den zomer van het jaar 1553, hebbende, bij uitersten wil, tot zijne opvolgster benoemd JOHANNA GRAY, in plaatse van zijne zuster MARIA, die, volgens den uitersten wil van HENDRIK

DRIK den achtsten, aanspraak op de kroon had. JOHANNA was protestantsch; MARIA hard roomsch. Dadelijk was het rijk in opschudding. MARIA's aanhang bekwam de overmagt, en zij werd voor koningin uitgeroepen. JOHANNA legde de koninklijke waardigheid, welke zij slechts negen dagen bekleed had, gewilliglijk af, maar werd, als een medelijdenswaardig, onschuldig, slagtoffer van MARIA's wraakgierigheid, ten bloede vervolgd. Zij werd openlijk onthalsd. MARIA trad in het huwelijk met PHILIPS, den zoon van KAREL den vijfden. Aller-rampzaligst moesten van deze spoedig op elkanderen volgende gebeurtenissen de uitkomsten zijn. Ook zij waren het. MARIA wilde de protestanten met eene woede vervolgen, waarvan nog geen voorbeeld was. Ook haar wil geschiedde. Om die woede te ontduiken, verspreidde zich de Nederlandsche hervormde gemeente, nu geheel ontbonden zijnde, naar onderscheidene kanten van *Engeland*, en zoo meest buiten dat rijk. Slechts weinige bleven er. Een groot aantal begaf zich naar *Denemarken*, waar zij, na eene reis van zeven weken, aanlandden, maar niet vonden hetgene zij verwacht hadden. Door het weêrbarstig vooroordeel hunner Luthersche geloofsbroeders werden zij aldaar, op eene zoo onheusche wijze, te rug gestooten, dat zij zich genoodzaakt vonden, in het holste van den winter, de reis naar Duitschland te ondernemen. Maar ook hier bespeurden zij, bij de broeders, niet die edele gezindheid, welke de hoop hun, in de vooruitzigten, had toegezegd.

In

In *Rostok*, *Weimar*, *Lubek*, *Hamburg* enz. ontvingen zij een ongunstig onthaal. Voornamelijk zag men hen met een stuursch gelaat aan in de laatstgenoemde stad, waar de onchristelijke gevoelens van eenen JOACHIM WESTPHALUS de gemoederen van allen, altoos de meesten, tegen hen hadden ingenomen. Was dit nu de geest van het protestantisme, dat vrijheid van denken en verdraagzaamheid van verschillende gevoelens leerde? Men wane nogtans niet, dat de Nederlandsche vlugtelingen, in allen deele, te dezen aanzien, geheel te ontschuldigen waren. Zij hadden, nog te *Londen* zijnde, in openbare schriften, zich tegen de Deensche en Duitsche, Luthersche, protestanten niet zoo matsch altijd uitgedrukt, als het hun, naar den aard der broederlijke liefde, wel betaamd had. (120) En van daar de tranen, waarmede hun sober brood nu in vreemde landen, onder de Lutherschen, besproeid werd!

Den winter evenwel in de gemelde steden overgebleven zijnde, vertrokken de Nederlansche hervormden, ten jare 1551, naar *Emden*, waar zij met opene armen ontvangen, met broederlijke genegenheid geherbergd, en met christelijke gulhartigheid van het noodige voorzien werden. Omdat zij te *Emden* alle niet op den duur geborgen konden worden, begaven sommigen zich vervolgens naar *Frankfort* aan de *Main*, anderen naar *Dantzig*, anderen naar *Wezel* en elders. (121)

Om naar het vaderland terug te keeren, kon niets hen opwekken. Zoodra zij daaraan slechts dachten, moest

moest alles er hun een' afschrik van doch krijgen. De zaken verergerden daar gaande weg. Zij bleven in hunne ballingschap, zich van hunnen handel en handenarbeid generende, tot het jaar 1558, toen Englands koningin MARIA overleed, en door hare zuster ELIZABETH werd opgevolgd, die in den godsdienst van gansch andere gevoelens was. ELIZABETH was voor ecne beschermster der protestanten bekend. Ook zij toonde het in de daad te zijn, zoo ras zij slechts op den troon zat. De Nederlandsche protestanten derhalve staken, voor het grootste deel, weder naar Engeland over, waar zij het voorheen zoo wel hadden gehad, en nu ook het weder wel hoopten te zullen hebben. Die hoop bedroog hen niet. Hun voorbeeld werd van tijd tot tijd gevolgd door vele andere Nederlandsche protestanten, die zich deels te *Londen*, deels te *Colchester*, deels te *Sandwich*, grootstendeels te *Norwich*, als fatsoenlijke burgers, geacht deden worden, eenen voordeligen fabriek- en koophandel drijvende. Uit *Vlaanderen*, bijzonder uit *Gent* en uit andere Nederlandsche gewesten, stevende men naar het groote godsdienstvrije eiland. *Zeeuwen* voornamelijk trokken, in groote menigten, over. De bloeiende gemeente te *Norwich* bestond voornamelijk uit Zeeuwsche protestanten. Aldaar had zij, nevens de Nederlandsch-waalsche gemeente, hare eigene boekdrukkerij; ook hare eigene latijnsche school. In dezelve hebben geleeraard PETRUS CARPENTERIUS en JANUS CRUTERUS, beide mannen, in de geleerde wereld, met roem,

roem, bekend. De Nederlandsche gemeenten namen daar, in getal niet alleen, maar in bloei ook, al gaande weg toe. Zeer uitgebreid werden zij vooral in het jaar 1567, ten tijde der komst van ALVA naar de Nederlanden. Dan wij willen niet vooruit loopen! dit behoort tot de volgende afdeeling, waartoe wij hier overgaan.

G E S C H I E D E N I S
V A N D E
S T I C H T I N G
D E R
HERVORMDE CHRISTELIJKE KERK
I N D E
N E D E R L A N D E N .

Worsteling tegen worsteling kenmerkte de jongste jaren en dagen van **KAREL** den vijfden; en ten laatste bezweek hij door overmagt. Zijne eigene heerschzuchtige driften waren het, waardoor hij gestraft werd. Hij, die den schijn wilde hebben, dat hij het christendom trachtte te behouden, zocht het in de daad te bederven, en werd in *Duitschland*, op de ontzettendste wijze, een toonbeeld van Gods strafsende gerechtigheid. **KAREL** de vijfde, hoe groot een alleenheerscher hij waande te zijn, was voor God, door wien de vorsten regeren, verantwoordelijk. Die kende zijn hart; die verijdelde zijne raadslagen, en vernietigde zijne plans. Des magteloozen keizers eigene dwaasheid was, onder het weldadig bestuur van den magtigen, wijzen, God, de oorzaak van zijnen eigen val, maar ook de oorzaak

van de opstanding der protestanten en van hunne behoudenis. Tegen den koning aller koningen hielp geen raad, geene schranderheid en sterkte. Hij, die de protestanten dacht te vellen, mogt den boog spannen; maar God deed dien in stukken spatten; en de pijl vloog in het eigen hart van den vervolger! In *Duitschland* was het met KAREL geheel gedaan. Al het zoet, dat hij als monarch gesmaakt had, was door eigen kwaad verbitterd. Het krijgsgeluk liep hem tegen, en al zijn roem was verdonkerd. Hij verviel tot eene stilte van geest, die hij voorgaf, dat aan mangel van gezondheid moest worden toegeschreven; maar ongetwijfeld is toeteschrijven geweest alleen aan een priemend gevoel van onrust in het hart over den wederspoed, die hem zijn geluk had doen overleven. Die stilte van geest werkte zoo veel te heviger van binnen, naar mate zijne onrust te voren naar buiten had gewerkt. Angst en benaauwdheid voor de wraak des hemels dreef hem van de trappen af des keizerlijken troons, om in het eenzame monniksleven eene rust te zoeken, die nergens voor hem te vinden was, dan bij het doen van zulk eene godsdienstige boete, als hem, naar het begrip zijner kerk, nog overschoot. Aan zijn' broeder FERDINAND reikte hij den keizerlijken scepter over. En een' afkeer hebbende van alle vorstelijk bewind, gaf hij moedeloos de teugels, zoo der heerschappij over de Nederlanden, als der koninklijke magt over *Spanje*, in de handen van zijnen zoon PHILIPS, die, in wreedheid tegen de Nederlandsche protestan-

ten, zijnen vader nog vele graden te boven ging. (122)

PHILIPS, een Spanjaard van geboorte, en naar de spaansche zeden opgevoed, had niets, dat een' Nederlander gevallen konde. De spaanschegezinde kardinaal BENTIVOGLIO beschrijft hem als een' vorst, die stemmig en ernstig van aard was; maar die stemmigheid en ernst was in het oog eens Nederlanders geheel iets anders. Hij was stug van aard, trotsch en laatdunkend. Een regt vorstelijk gevoel voor het heil zijner onderdanen kende hij niet. Om de Nederlanders, als slaven, aan zijne voeten te doen kruipen, ontzag hij geene dwangmiddelen, hoe zeer met bloed geverwd, en hoe verschrikkelijk ook. Hij wilde, als Heer der Nederlanden, niet bemind, maar gevreesd zijn. Dan hij kende de geaardheid zijns volks niet, dat te veel gevoel van vrijheid had, om zich, zonder tegenstand op den duur, in boeijen, welke men zich elders getrooste, gekluisterd, te laten mishandelen. Schrander was hij in het ontwerpen van plans, en ook loos genoeg, om dezelve in zijnen boezem verborgen te houden tot den oogenblik, waarop zij uitgevoerd moesten worden. Maar dit laatste liet hij over aan zijne staatsdienaars, niet omdat hij van hunne goede trouw altijd even zeer overtuigd was, maar omdat hij aan eigene werkzaamheid, in het openbaar, zin noch lust had. Dit had ten gevolge, dat de uitvoering zijner ontwerpen veelal naar het voorschrift van kunst, en niet naar den gang der natuur, geregeld werd, waardoor dikwerf de grootste misrekeningen te laat ont-

dekt werden, en dan niet meer verbeterd konden worden; ook, dat de uitslag niet zelden weinig aan het oogmerk beantwoordde, en dezelve den opgevatten wensch geheel verijdelde. Vandaar de argwaan en achterdocht omtrent zijne staatsdienaars, wier deugden zelfs hij soms beschouwde als de oorzaken der misslagen, die, wanneer de ondernemingen geheel of ten deele mislukt waren, eerst zichtbaar werden. PHILIPS daarenboven was één van die menschen, die een dubbelhartig karakter, of liever die geheel geen karakter hebben. De waarheid stond bij hem op geen' hoogerem prijs, dan de dwaling; deugd en ondeugd waren in zijne schatting van gelijke waarde; regt en onregt hetzelfde, indien het maar aan de belangen van zijne staatszucht konde bevorderlijk zijn. Was hij in *Engeland*, hij verklaarde zich openlijk tegen de vervolging om geloofszaken. In Nederland daarentegen vervolgde hij de onroomschen met eene boosheid, die aan razernij grensde. Terwijl hij in Nederland de booze geesten, als het ware, uit den afgrond opriep, om al wat protestantsch heette te verderven, deed hij, in *Engeland*, na den dood van zijne echtgenootte MARIA, die roomsch was geweest, bij hare zuster ELIZABETH, die den hervormden godsdienst beleed, aanzoeken tot een huwelijk; welke echter werden afgewezen. Had hij voorspoed in zijnen gang, dan was hij grootmoedig; trof hem tegenspoed, zoo was hij wraakzuchtig en wreed. Dit laatste was niet alleen, maar bleef ook steeds het

ge-

geval met hem in de Nederlanden. En vandaar al die klagten, die er geslaakt, al die tranen, welke er gestort zijn, al dat bloed, hetwelk er vergoten is.

Zoodanig een vorst was PHILIPS de tweede, die, als zijns vaders opvolger, Heer der Nederlanden werd, den 25 van wijnmaand des jaars 1555, toen de plegtigheden der overdragt te *Brussel*, met grooten luister; plaats hadden. Naauwelijks had de nieuwe heer der Nederlanden de magt in handen, of hij toonde, wat men van hem ter zake van den godsdienst te wachten en te vreezen had. Hij bevestigde, door een edikt van wintermaand des jaars 1555, niet alleen 's vaders uitgevaardigde plakkaaten, betrekkelijk het stuk van den godsdienst, maar gaf daarenboven nieuwe bevelen, die veel strenger nog waren, dan alle vorige. Dit eene en andere geschiedde, bij herhaling, den 20 van oogstmaand des volgende jaars. Inzonderheid vernieuwde hij het plakkaat van den 25 van herfstmaand des jaars 1550, en maakte hetzelfde tot een onschendbaar gebod. (123) Met zwaar dreigende kracht beval hij derhalve aan de burgerlijke overheden, om, zonder de geringste toegevendheid, den inquisiteurs, in hunne werkzaamheden, de behulpzame hand te bieden. De kloostergeestelijkheid zwol op van helsch genoegen. De predikmonniken deden nu van den kansel alles, wat zij konden, om hunne katholieken te ontvlammen in haat tegen de onroomschen; ook zij slopen de huizen in, om bedekte onroomschen optesporen en hen in het verderf te storten. Nie-

mand was voor de listen van deze bespieders veilig.

Vrees beving de regenten van gewesten en steden. Het gansche land was in kommer en angst. Ook die angst was gegrond; maar had met geene radeloosheid moeten gepaard zijn geweest. Hadden inderdaad de staten der bijzondere provinciën en de wethouders der steden maar moeds genoeg gehad, om PHILIPS het wederregtelijk despotieke van zijn aangevaard bestuur, ten aanzien van den godsdienst, met koenheid van geest onder het oog te brengen, het staat te denken, dat hij aan zijnen vastgehouden streng wel slakker bod zoude gevierd hebben. De geschiedenis geeft ons aanleiding, om zulks te denken. Immers de Vriezen en de Brabanders in *Antwerpen* vermanden zich, om hunne klagten over zulke maatregelen luide te laten hooren. En het gevolg was, dat PHILIPS toegevend genoeg werd, om ten hunnen opzigte de edikten merkelyk te verzachten. Blykbaar was daaruit zijne bekommring, dat hij zich anders den grootsten haat van de Vriezen en Brabanders zoude op den hals halen, zoo verderfelyk voor hem, als in de gevolgen heilzaam voor de door hem vervolgde zaak der vrijheid. Hadden derhalve de overige Nederlanders derzelver voorbeeld gevolgd, er is geen twijfel aan; of PHILIPS zoude zijne plakكاتen in gansch Nederland wel spoedig geheel en al hebben ingetrokken, gelijk hij eindelyk in *Braband* heeft moeten doen. (124)

Volgens dit geschiedkundig berigt, dat der aanvankelyke regering van PHILIPS niet tot eer, maar

tot

tot schande verstrekt, blijkt het genoegzaam, dat, naar des vorsten gevoelen, de burgerlijke overheid in het uitvoeren der plakaten zijnes vaders, op het stuk van den godsdienst, veel te slak was geweest, en zich niet zoo gedragen had, als plicht het van haar vorderde. Alleen daaraan meende hij het te moeten toeschrijven, dat de ketters zoo zeer waren toegenomen, ten grooten nadeele van de regtzinnige of katholieke kerk. Zoo geheel had het bijgeloof der domme geestelijkheid den monarch in de magt gekregen, dat hij alle menschelijk gevoel tegen andere denkenden uit zijnen boezem verbande, en, wanneer zijn staatsbelang het vorderde, hij, met moorden en doodslaan, God eenen wezenlijken dienst waande te doen. PHILIPS derhalve had het er regt op gezet, om de verderfelijke sekte der protestanten, in Nederland, met wortel en al uitterocijen. Geene andere drijfveder, dan deze, bewoog hem, ten jare 1559, vrede te maken met HENDRIK den tweeden, koning van *Frankrijk*, waar toen ook de hervorming der kerk van jaar tot jaar meer velds won, en het getal der protestanten zeer vermeerderde. HENDRIK was dus, om die zelfde reden, genegen, met PHILIPS een vredeverdrag te sluiten. De bisschop van *Atrecht*, PERENOT, naderhand kardinaal, heer van GRANVELLE, een zoo looze als hoogmoedige Bourgondiër, had den Franschen koning het denkbeeld ingeprent, „ dat het verstandiger ware, het bloed der ketters te doen stroomen, dan dat der soldaten te laten vergieten. Zoolang de beide ko-

ningen met elkanderen verkozen te oorlogen, ware het hun onmogelijk de vijanden der kerk te verdelen.” De kracht der welsprekendheid des bisschops, die de mond van PHILIPS was, had dadelijk zulken invloed op koning HENDRIK, dat de vrede getroffen werd, door het sluiten van een verbond, waarvan één geheim artikel was: *eene volkomene uitroeiing der ketterij*.

Van toen aan had koning PHILIPS geen ander doel, dan om, het kostte wat het wilde, alle leeraars en leeken, die, in de Nederlanden, ten aanzien van den godsdienst verdacht waren, of door vuur en zwaard om het leven te brengen, of, door de bedreiging van zulk een doodelijk leed, weder in de katholieke kerk te drijven. Ter bereiking van dat doel werden door PHILIPS terstond middelen in het werk gesteld, die niemand in het eerst met grond gissen konde, waartoe zij dienen zouden. Alleen WILLEM van *Oranje* en *Nassau* was in staat de verborgene gangen van PHILIPS natesporen, zonder dat zulks van iemand gemerkt werd. Voor 's prinsen oog was al het bedekte geopend, al het donkere helder. De prins wist alles; maar hoe wist hij het? Niet PHILIPS had er hem toch een' deelgenoot van gemaakt? gewisselijk niet! De koning wist te wel, dat hij dan zijn doel nimmer bereiken zoude. Maar koning HENDRIK was zwak en onvoorzigtig genoeg geweest, in een gemeenzaam gesprek, terwijl hij met WILLEM van *Oranje* de vermakten der jacht genoot, zich het geheim te laten ontvalien. In

In ééns was nu de booze raadslag van den listigen PHILIPS verijdeld. De prins handelde edelmoediger, ook verstandiger, dan de koning van *Frankrijk*; hij schond het vertrouwen niet, gelijk deze gedaan had; het ontdekte geheim bleef diep gesloten in deszelfs hart. Dan dadelijk was hij op middelen bedacht, die eene geduchte kracht van tegenwerking hadden, en hem in staat konden stellen, om ter verdediging van 's lands vrijheid, met verdubbelden moed, den naar bloed dorstenden Spanjaard mannelijk het harde hoofd te bieden. Ook de pogingen van den voortreffelijken Nassauer, die zwijgende voortarbeidde, werden door de goede Voorzienigheid gezegend. Naauwelijks was de prins uit *Frankrijk* terug gekeerd, waar hij ter verzekering van het nakomen des getroffen vredeverdrags, als gijzelaar, zich eenigen tijd had moeten ophouden, of er werd hem, onder Gods van achteren allerzigtbaarst bestuur, een ruime weg geopend ter bevordering van de belangen des Nederlandschen volks, dat toen reeds meer dan ooit door de ketenen van gewetensdwang gekneld werd, en nog sterker gekneld stond te worden. De bastaardzuster van den Spaanschen koning, MARGARETHA, hertogin van *Parma*, werd landvoogdes der Nederlanden, en WILLEM van *Oranje* en *Nassau* stadhouder over *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, *Westvriesland*, *Voorne* en den *Briel*.

Hoe gedenkwaardig is hier het aanbiddelijk Gods bestuur! Het Nederlandsche volk was in de hagche-

lijkste omstandigheden; en het wist dat niet. Niemand ook kon het hun openbaren; want het voornemen van PHILIPS was een diep geheim. Doch dien God bewaart, die is wel bewaard! Een onbedachtzaam woord, uit den lossen mond van eenen dwazen koning in het edel hart neêrgevallen van eenen wijzen vorst, brengt eene wending te wege aan het verschrikkelijkst gevaar voor volk en land. PHILIPS ging zijnen weg, overleggende, in eenzaamheid, wat hem te doen stond, en geenszins twijfelende aan eenen gewenschten uitslag van zijne voorgenomene bedrijven. Hij toch was de alleenheerscher van Nederland, die handelen konde naar zijn welgevallen. Maar Hij, die boven alle heerschappijen in de onmeetbare hemelen zijnen troon heeft, deed eerlang den trotschen dwingeland onder vinden, dat de uiterste poging van heerschezuchtig geweld, in de euvele hand van den onbezonnen drijver, veelal het naaste middel is tot deszelfs eigen val en bezwijking. Het hart des menschen overdenkt den weg, dien hij wil inslaan, maar de Heer stuurt zijnen gang niet zelden naar elders. De Voorzienigheid haastte zich, als het ware, om aan een' vriend van ons vaderland de teugels van het stadhouderlijk bewind in handen te doen geven, eer nog de bloedgierige voornemens van eenen allerergsten vijand in volle werking kwamen, opdat daardoor het leven van duizenden bewaard bleef. In zoodanige betrekking, als waarin de albesturende God den waardigen WILLEM van *Nassau* geplaatst had,

had, was er, naar menschelijk oordeel, te dien tijde, niemand dezen vorst gelijk in schranderheid, om groote ontwerpen te vormen, en in behendigheid, om die zelf uittevoeren. In het laatste was hij volkomen de tegengestelde van PHILIPS. Dit trouwens is van achteren gebleken. Alleen toch was het deze doorluchtige vorst, die op het spitse punt van zijn scherp verstand het staal van duizenden zwaarden, welke tegen de heilige onschuld geslepen waren, afgekeerd, en het leed des volks heeft verzacht; hij alleen was het, die het land verlost, de kerk behouden, en de vrijheid van beide hersteld heeft. Des vorsten onsterfelijke gedachtenis zal in zegening blijven bij allen, die op zulke onschatbare voorregten prijs stellen, tot in de tijden der jongste geslachten. (125)

Of 's vorsten invloed ter voortzetting van het werk der kerkhervorming meer op het volk gewerkt hebbe, dan wel de geest des tijds, die zich al meer en meer ontwikkelde? is eene vraag, die niet ligtelijk beslist zal kunnen worden. Te moeilijker is deze beslissing, daar het volk zich van den vorst wel de handhaving eener burgerlijke vrijheid, maar niet met zoo veel gerustheid de bescherming van eene volkomene godsdienstvrijheid beloofde. Dit evenwel is zeker, dat zonder 's vorsten invloed de geest des tijds in zijnen gang de grootste belemmeringen zoude ondervonden hebben, die men niet te boven had kunnen komen. Zeker ja is het, dat die geest, door onverwinbaren tegenstand van
het

de waarheid. Van de Vlaamsche zee-kusten was op *Douvres*, *Sandwich* enz. de overtocht niet stil. Bij openbare teregtstellingen van, om de zaak des geloofs, ter dood veroordeelden zwegen noch geestelijken meer, noch leeken. Deze zoo min als gene weêrhielden zich, met verstaanbare woorden, den martelaren moed in het hart te spreken. Wanneer de veege lijdens eenen psalm aanhieven, begonnen honderden van monden te gelijk met luide stemmen hetzelfde lied te zingen, ten spijt der anders denkende schaar, die er mede omheen stond, en der verontwaardigde overheid, die het vonnis had uitgesproken.

Zoo verwakkerd was reeds ten jare 1560 de kloekmoedigheid der protestanten, dat de beroemde FRANÇOIS DU JON, naderhand, toen hij hoogleeraar was te *Leyden*, bekend geworden onder den naam van FRANCISCUS JUNIUS, (126) in zeker huis, te *Antwerpen*, voor een aanzienlijk getal broeders ten zelfden tijde, in het Fransch, predikte, waarop men, buiten deur aan de markt, cenige geloofsge-nooten door het vuur ter dood bragt, en de opstijgende vlammen van binnen, onder het spreken en hooren, door de glazenvensteren gezien werden. De hervorming ja brak, met zulk eene kracht, door, dat de protestanten, der vervolging moede, op sommige plaatsen, zich tegen dezelve, met eene verbazende drift begonnen te verzetten, en geweld met geweld te keer te gaan. In ettelijke steden stoof het vergramde graauw op de gevangenhuisen

het snoodste geweld, niet alleen te rug gedreven, maar onder de hevigste zwaarte van nederdrukken- den dwang zoude bezweken zijn. Dan door 's vorsten invloed gebeurde dat niet. Nu gevoelde de echte godsdienstvriend in zijne moeilijke treden telkens de versterking van den vorst, die moeds genoeg had, en ook kracht, om Gods zaak, de vervolgdte onschuld der lijdende christenheid, te handhaven. Was er gevaar, de vorst rigtte de vallenden weder op door nieuw beleid en versche kloekheid van hart. Nooit ten minste was tot eenen geheel- en ondergang van het protestantendom het ongeluk, in zijnen loop, zoo balsturig, of de vorst wist het te breidelen, en eindelijk te overmagtigen.

De protestanten, onkundig van de geheime be- doelingen der strijdig denkende vorsten, PHILIPS van *Spanje* en WILLEM van *Nassau*, gingen, met kloeken moed, intusschen hunnen gang. Vele gees- telijken kwamen langzamerhand meer openlijk uit voor de hervorming; predikten, naar de protestant- sche begrippen, het Evangelie niet heimelijk langer, maar als op de daken, en waagden het, zich, voor het oog der wereld, aan het hoofd te stellen van de aangroeijende menigte, welke, van godsdienst- gevoelens veranderd, nu ook het geweld der ver- volgers trotseerde. In *Engeland*, waar koningin ELIZABETH het bewind in handen had gekregen, mogten de derwaarts uitgewekene protestanten toen weder ruimer adem halen; en deze sterkten hunne overzeesche broeders hier te lande in het geloof aan
de

de waarheid. Van de Vlaamsche zeekusten was op *Douvres*, *Sandwich* enz. de overtocht niet stil. Bij openbare teregtstellingen van, om de zaak des geloofs, ter dood veroordeelden zwegen noch geestelijken meer, noch leeken. Deze zoo min als gene weêrhielden zich, met verstaanbare woorden, den martelaren moed in het hart te spreken. Wanneer de veege lijdens psalm aanhieven, begonnen honderden van monden te gelijk met luide stemmen hetzelfde lied te zingen, ten spijt der anders denkende schaar, die er mede omheen stond, en der verontwaardigde overheid, die het vonnis had uitgesproken.

Zoo verwakkerd was reeds ten jare 1560 de kloekmoedigheid der protestanten, dat de beroemde FRANÇOIS DU JON, naderhand, toen hij hoogleeraar was te *Leyden*, bekend geworden onder den naam van FRANCISCUS JUNIUS, (126) in zeker huis, te *Antwerpen*, voor een aanzienlijk getal broeders ten zelfden tijde, in het Fransch, predikte, waarop men, buiten deur aan de markt, eenige geloofsge-nooten door het vuur ter dood bragt, en de opstijgende vlammen van binnen, onder het spreken en hooren, door de glazenvenstercn gezien werden. De hervorming ja brak, met zulk eene kracht, door, dat de protestanten, der vervolging moede, op sommige plaatsen, zich tegen dezelve, met eene verbazende drift begonnen te verzetten, en geweld met geweld te keer te gaan. In ettelijke steden stoof het vergramde graauw op de gevangenhuizen

los, brak de ijzeren deuren open, en baande den ongelukkigigen eenen vrijen uitgang. In andere steden werden de verwezenen ter dood, openlijk op de gerigtsplaats, den beul ontmagtigd, en de vierschaar door eene verschrikkelijke bui van steenen uit elkaâr en op de vlugt gedreven. De strenge maatregelen trouwens, door de overheid, op 's konings last, genomen, ter uitroeiing der vreemde godsdienstleer, waren van dien aard, dat zij niet wel eenige andere uitwerking, bij het diep getrapte volk, konden hebben. Tot zulk eene hoogte was reeds de woede der vervolgzucht geklommen, dat men menschen, op welke de nijd slechts werkte, deed gevangen nemen, alleen omdat zij, al ware het jaren geleden, zich tegen de Roomschkatholieke kerk een onbedachtzaam woord hadden laten ontvallen, schoon anders onverschillig omtrent den godsdienst zijnde. Er zijn te *Antwerpen*, te *Rijssel*, te *Armentiers* en elders vele voorbeelden geweest, dat men de zoodanigen deels openlijk, deels heimelijk, ter dood heeft gebragt. Ter laatstgemelde plaatse, niet verre van *Rijssel* gelegen, was, te dien tijde, de hitte der vervolgzucht allerhevigst, en boven alle beschrijving. (127)

PHILIPS zocht, op die wijze, met langzame stappen, zijn helsch plan in volle werking te brengen. Maar hij ontmoette hierin, van onderscheidene kanten, eenen tegenstand, die allengs grooter werd, en hem in zijnen voortgang merklijk hinderde. In weerwil der staag geweldiger wordende vervolgin-

gen

gen, vermeerderde het getal der onroomschen op eene verwonderenswaardige wijze. Die vermeerdering was zoo algemeen, dat velen van 's lands edelen zich voor de hervorming verklaarden, en niet schroomden 's volks belangen openlijk aanteslaan. En nu werd het tijd voor WILLEM van *Oranje*, wiens boezem daardoor lucht kreeg, zijne genomene maatregelen in het werk te stellen. Hij deed dat met kracht en vrucht. Hij rees, door vele edelen verzeld, aan wier hoofd hij zich stelde, moedig op tegen PHILIPS, en hield hem in zijne vervolgdrijf eenigen tijd stil. Het voornaamste werktuig van 's konings dwingelandij was de reeds genoemde kardinaal VAN GRANVELLE, toen aartsbisschop van *Mechelen*, die, als de regtehand der landvoogdes, eenen zoo verderfelijken als onbeperkten invloed op 's lands regering had. Dezen ontmenschten drijver van alle geweldenarij tegen het goed en bloed der protestantsche christenheid buiten den staatsraad, ware het mogelijk, te sluiten, was het eerste, hetwelk de prins dacht, dat geschieden moest. Ook dat gelukte hem. Het werd de eerste daad, door welke hij zich voor Neêrlands vrijheid zoo verdiens- telijk heeft gemaakt. Hij rustte niet, voor dat GRANVELLE, door den drang der, met vele wijsheid bewerkte, omstandigheden, zijns levens niet meer zeker bij het verontwaardigde volk, zich gedwongen zag, na 's konings heimelijk gevraagd en bekomen ontslag, het land ten jare 1564 in stilte te verlaten. Hij verwenschte den prins van *Oranje*. Misschien

was

was het, bij deze gelegenheid, dat hij den prins den naam van *Zwijger* gaf. GRANVELLE ten minste weet men, dat den prins met dien naam het eerste genoemd heeft. (128) Ook de prins verdiende dien naam. Na het op de jagt, gebeurde met koning HENDRIK, had altoos de prins gezwegen, maar eindelijk gesproken tot leed van GRANVELLE, die voor hem wijken moest.

Van dat tijdstip af minderde baarblijkelijk de vervolging, maar vermeerderde staag 's volks woede, wanneer er iemand, ter zake van het geloof, door des scherpregters handen om het leven werd gebracht. Het vertrek van GRANVELLE wist men, dat alleen door 's prinsen beleid bewerkt was. Het volk verheugde zich en greep moed. Toen begon men dus eerst regt te zien, welken invloed op het volk de prins had, die evenwel de oproerigheden, welke het gemeen zich veroorloofde, ten sterkste afkeurde. En die invloed werd grooter, naar mate de prins, den eersten stap, ter handhaving van 's volks regten, gedaan hebbende, zijnen gang vervolgde. Nog ten zelfden jare 1564 schroomde hij niet, in eene vergadering van den raad van staten rondborstig voor zijne volklievende gevoelens uittekomen, en die met warmen heldenmoed te verdedigen. Ook die onderneming had eenen goeden uitslag, in zoo verre ten minste, dat de staten overtuigd van het belang des volks, LAMORAAL graaf van *Egmond* benoemden, om, uit hunnen naam, 's vorsten gevoelens aan het Spaansche hof den koning onbewimpeld

peld voortdragen. De volklievende gevoelens van *Oranje* kwamen hierop neder, „ dat het bij zulk een groot verval der geestelijkheid, als allerwegen plaats had, onmogelijk was, den ouden godsdienst, door plakkatens, inquisitie enz. te behouden; dat de koning zich bedroog, indien hij de dekreten der kerkvergadering van *Trente* trachtte doortedrijven in deze landen, welke zoo na aan *Duitschland* lagen, waar, niet alleen de protestantsche, maar ook de *roomschkatholieke* vorsten dezelve verwierpen; dat de koning derhalve beter zoude doen, indien hij de, van tijd tot tijd uitgevaardigde en vernieuwde plakkatens introk, altoos derzelve te zeer drukkende zwaarte op de harten des volks eenigzins verlichtte.” De vorst voegde er bij, „ dat hij, voor zich, den katholieken godsdienst wilde blijven aankleven, maar met dat al het in den hoogsten graad moest afkeuren, dat de regenten des lands over de gemocderen der menschen wilden heerschen, hun eene aangeborene vrijheid van godsdienstig denken en gevoelen volstrekt betwistende.” De voorslag werd, door den graaf van *Egmond*, in den aanvang des jaars 1565 den koning gedaan, maar zonder eenige vrucht. Des konings antwoord was zoo scherp, als kort; hij antwoordde, dat hij liever duizend levens, indien hij die had, zoude willen verliezen, dan in den godsdienst eenige verandering gedoogen. (129)

De strengheid van den monarch was dus niet te verzachten, zijne vervolgdrijf niet te teugelen. Het

vuur der vervolging begon, dadelijk op 's konings bijzonderen last, weder sterker te branden. Maar hevig, zeer hevig, werd ook weder het gemor des volks. Op vele plaatsen ontstonden geweldige oproeren, die nauwelijks door wedermagt gestild konden worden. Te algemeener werd inmiddels het ongenoegen, naarmate de overheid, voor 's volks omstuimigheden bevreesd, in vele steden, de belijders niet meer openlijk durfde ter dood doen leiden, maar hen heimelijk in den kerker liet ombrengen. Het regende allerwegen namelooze schimpschriften, waarin de, zich tegen zoo veel druks verheffende, geest des volks ten sterkste zich openbaarde, als willende, naar het scheen, beproeven, of hoort en smaad ook meer vermogten, dan redenen van gezond verstand ter bekoming van vrijheid van godsdienst, welke hoe langer zoo meer begeerd werd. Aan de landvoogdes echter werden tevens openbare klagten op klagten, alle even gegrond en billijk, ingeleverd, over gewetensdwang. Edelen, wethouders en burgers vereenigden zich in landen en steden tot het smeekcn om verademing. De leden van staat alleen aarzelden met de landvoogdesse over 's lands toestand te handelen. Zij waren in tweestrijd, aan den eenen kant gedrongen door de woelingen van het volk, maar aan den anderen kant afgeschrikt door 's konings dreigen, dat ondertusschen het volk al meer en meer vergramde. Dat angstig en twijfelmoedig stilzitten der staten was, in het oog der edelen, zoo onverantwoordelijk,

lijk, als het gewoel des verbitterden volks, naar hun voordeel, gevaarlijk was. Wel wetende, dat, waar de vrees door woeste drift verdoofd wordt, alle banden straks los zijn, zagen zij 's lands bederf in de nabijheid, en beschouwden het, wanneer het eenmaal daar was, als volstrekt onherstelbaar. Dus dwong de nood eenige edelen tot een' stap, dien zij, buiten twijfel, anders niet gewaagd zouden hebben.

Deze edelen, bedacht op 's lands behoud, verbonden zich, in het najaar 1565, te *Brussel*, allerplegtigst, om, het mogt kosten, wat het wilde, op de bestvoegelijke wijze, de inquisitie in haren bloedigen loop te stuiten. Dat afgrijsselijke monster had zulke verschrikkelijke verwoestingen aangerigt; het was tijd; dat het de kop verbrijzeld werd. Den 2 van slagtmaand des jaars 1565 had voor eene vergadering van eenige edelen te *Brussel* gepredikt FRANCOIS DU JON, leeraar bij de verborgene Waalsche gemeente der hervormden te *Antwerpen*. En men meent, dat 's mans regt vaderlandsche taal toen de eerste aanleiding heeft gegeven tot het ontrollen van het vaandel en het opsteken van den hoed der vrijheid. (130) Zes dagen ten minste daarna werd te *Brussel*, aan het huis van FLORIS den eersten (van PALLAND) graaf van *Kuilenburg*, door de edelen, naar een wijselijk beraamd plan, besloten met elkanderen een verbond aantegeaan ter verlossing der Nederlanders, en ter herstelling van derzelver vrijheid. Het getal der zich verbondene

edelen van tijd tot tijd tot eenige honderden aangegroeid zijnde, leverden (131) deze braven, den 5 van grasmaand des jaars 1566, te *Brussel*, statiglijk opgetreden zijnde ten hove, bij de landvoogdes een tot het gezegde einde strekkend verzoekschrift in. Aan het hoofd was HENDRIK, heer van BREDERODS, die novens zich als medevoorganger had LODEWIK, graaf van *Nassau*, den broeder van WILLEM den eersten. Het was bij deze gelegenheid, dat den vrienden van godsdienstvrijheid en gewetensregt de bekende scheldnaam van *Geuz* naar het hoofd werd geworpen door de omstanders, die hen naar en van het hof der gouvernante plegtig zagen op en aftreden; een' franschen scheldnaam, die zoo veel beteekende, als *bedelaar* of *schooijers*. Zoo verre echter was het er van af, dat de edelen hunne verontwaardiging over dat schelden toonden, dat zij den naam *Geuzen* als een' eernaam aannamen, waarna dezelve spoedig de algemeene naam werd van alle voorstanders hunner zake (132) en naderhand die van alle protestanten in Nederland.

Deze naam van *Geuzen*, telkens herhaald, werd ja ook de wapenkreet, die de helden aanvuurde tot den strijd voor de vrijheid van vaderland en kerk, en door alle gewesten heen galmde. Nu zoude men dan ook de vrijheid verdedigen tot den bedelzak toe! De staten van *Brabant*, *Vlaanderen*, *Holland*, enz., door het opkomen onweder bedrammeld, zagen, uit dien hoofde, zich eindelijk genoodzaakt, bij de landvoogdes een diergelijk verzoek in-

te-

vedienen, als de edelen gedaan hadden. Inmiddels werd aan het hof van de landvoogdes, te *Brussel*, eene zoogenoemde *Moderatie* of matiging der plakaten ontworpen, welke den koning werd toegesonden. Dit ontwerp van matiging kwam hoofdzakelijk hierop neder; „ dat openbare leeraars en magistraatspersonen, indien zij van ketterij overtuigd wierden, als booze en vervloekte vijanden van den algemeenen vrede, bij verbeurte hunner goederen, nu niet meer met het vuur, maar met de galg, zouden gestraft worden. Berouw en leedwezen konde niets baten, dan alleen om met het zwaard, in plaatse van met de koord, om het leven gebragt te worden, en bevrijd te blijven van verbeurdverklaring hunner goederen, die in zulk een geval aan de naaste bloedverwanten komen zouden. Gemeene leeken, kettters bevonden zijnde, zouden, indien zij berouw toonden, uit genade verschoond worden. Doch de onboetvaardige zouden in ballingschap worden gezonden, blijvende deze nogtans van hunne goederen eigenaars, mits zij geene doopsgezinden, of zoo als zij genoemd werden, wederdoopers (133) waren, welke terstond alles aan den lande, of daar zulks geene plaats konde hebben, aan hunne wettige erfgenamen moesten afstaan. Hervalene kettters, mits 'op nieuw berouw toonende, zouden met ballingschap gestraft worden, doch zoo zij doopsgezinden waren, met den dood. Alle drukkers van verboden boeken zouden lijf en goed verbeurd hebben, al ware het, dat zij zelve geene kettters

waren, maar louter uit winzucht hadden gehandeld." (134) En zoodanige schikkingen ter inwil-
liging van de beden der verbondene edelen heetten
eene *matiging* te zijn! *Verschrikkelijke matiging*
voorwaar! als welke bijna niets behelsde, dan ijsse-
lijke bevelen, om te *moorden*, te onthalzen en te
hangen; waarom het volk dan ook aan dezelve niet
den naam gaf van *Moderatie*, maar *Moordera-
tie*. (135)

Ook hier was Gods weg in de duisternis. Alles
bleef nog enkel nacht, zonder aanbrekenden mor-
genstond! Alle uitzigten van versterkende hoop wa-
ren op nieuw weder verdonkerd! Nog scheen het
leed zijne hoogte niet bereikt te hebben! Wilde dan
God zijne zaak, de zaak der vrijheid, waartoe de
waarheid den mensch verheft, niet handhaven? Zulk
eene vraag mogt zich de moedelooze godsdienstvriend
te dien tijde doen. En nogtans uit zoodanige duis-
ternis moest het licht komen, opdat het zoo veel te
luisterrijker schijnen mogt. In de uitkomsten zou-
de men eenmaal God danken voor de heerlijkste
overwinning, die de heldenarm over al de vijanden
bevochten hadde, door meer dan menschelijke, door
uit den hemel verleende kracht. Had men te *Brus-
sel* en te *Madrid* willen luisteren naar de klagten
der verbondene edelen, wat zoude er het gevolg
van zijn geweest? eene gewenschte *matiging* der
bloedplakkaten, waaronder men een meer gerust
leven konde leiden, God dienende, naar het licht
van overtuiging. Maar de Nederlanders waren on-
der

der *Spaanse* gebleven; en aan eene volkomene godsdienstvrijheid, die noch boei te vreezen heeft noch dood, zoude op den duur toch niet te denken zijn geweest. (136) Dan God had al het kwaad, dat den Nederlanders overkwam, hun ten goede gedacht. Hij, die het hart van den koning van *Spanje* versteekt liet, wilde, door den arm zijner sterkte, aan de Nederlanders zijne wijsheid en goedheid, in al den glans van haren rijkdom, verheerlijken, door eene onverwachte en bij den sterveling onwaarschijnlijke, ja volstrekt onmogelijke, eindelijke, verlossing van Nederlands kerk en burgerstaat. Gedrukten, die God eerbiedigen, mogen moed houden. God verliest hen niet uit het oog; Hij slaat hen met teederheid gade; Hij laat hunnen nood op het hoogst komen, en redt hen dan ten bekwamen tijde. Gods eerbiedigers, die, wanneer hun regt vertrappt wordt, aan de hoven van aardsche vorsten vruchteloos heul zoeken, vinden bij Hem eindelijk heul en heil. Hunne verzoeken worden door Hem nooit geheel afgewezen. De tijd leert het, dat Hij in zijne toezeggingen niet ontrouw is, hoe lang ook de uitkomsten van zijnen raad mogen worden uitgeschoven. Eenmaal toch maakt hij de ketenen zijner onderdanen los, die hun door magtige dwingelanden zijn opgelegd; en zij zijn vrij. Hij, de Beschermgod van alle verongelijkte braven, heerscht niet lang of kort, maar eeuwig; uitstel van hulp kan nimmer afstel worden; hen, wanneer zij op den rand van hunnen ondergang zijn, heft Hij op uit

het lijden; en hunne verdrukken worden door Hem vernederd; deze maakt Hij magteloos. Dus wordt de trouweloosheid der koningen vergolden en de wreedheid van woedende tirannen gewroken! Waarlijk de geschiedenis van de stichting der hervormde christelijke kerk in de Nederlanden bevestigt het, hoe God met onze vaders was, hoe Hij hen, toen zij hard getrapt ter nederlagen, opbeurde, hoe Hij hen, toen zij, door beklemmingen van allen kant, radeloos waren, met heldenmoed bezielde, hoe Hij, in het uiterste gevaar, hunne dapperheid zegend, en de woelingen des vermetelen vijands, met de zichtbaarste blijken zijner verontwaardiging, straffe. Waarlijk de geschiedenis onzer voorouderen bevestigt dit. God is groot, en de bewijzen zijner grootheid zijn allertreffendst ook in deze geschiedenis; wij zullen het zien!

Overeenkomstig het ontwerp der matiging werden verscheidene bevelen, door de landvoogdes, in 's konings naam, uitgevaardigd, waaruit het bleek, hoe gebelgd zij zich gevoelde, na den eersten schrik, dien de edele vrijmoedigheid haar had aangejaagd, waarmede de Nederlandsche bondgenooten ter herstelling van de regten des volks voor haar verschenen waren. Het was er zoo verre van daan, dat de landvoogdes die vrijmoedigheid nu verschoonde, dat zij integendeel dezelve als eene ongehoorde stoutheid beschouwde van kwalijkgezinden, welke het om niets anders te doen ware, dan om het volk in opstand te brengen tegen de wettige regering van den

verbidwaardigen landheer. De edelen vonden zich derhalve ter bereiking van hun prijszelijk doel gansch en al te leur gesteld. Hunne genomene maatregelen, zagen zij, hadden geene vrucht. En het onrooische volk? Dit gevoelde zich diep verontwaardigd; het werd ontroerd; het stooft op in toorn en drift. Door een groot deel der geestelijkheid aangevuurd, en door de edelen gerugsteund, getaakte het ten einde des gedulds en greep moed. Om onder de zoo geweldig drukkende *matiging* der bloedplakaten niet te bezwijken, dacht hun, moest het hoofd om hoog worden gestoken, en de goede zaak, zonder morren, met alle kracht worden doorgezet.

Tot hiertoe hadden de protestantsche leeraars, die zich toen meestal voor de godsdienstleer der *Geneefsche* kerk verklaarden, heimelijk, veeltijds des nachts, in bijzondere huizen, zoo gepredikt als onderwezen, nadat de plaats, waar, en de tijd, waarop zulks geschieden zoude, door de ouderlingen en diakenen aan de gemeente verwittigd was geworden. Dan nu verkloekten zij zich, ten einde hunne zaak onwrikbare klem mogt krijgen, dit gewijde werk in het openbaar te verrigten. Zij riepen wel het volk niet zamen in de kerkgebouwen; zij gebruikten geen geweld; maar zij noodigden hetzelfde naar de opene velden, naar boschrijke en andere plaatsen, werwaarts elk den toegang had. Dit werk werd begonnen in *Vlaanderen*, waar men verhaalt, dat HERMAN MODET, anders genoemd STRIJCKER, den 14 van zomermaand des jaars 1566, bij

De omstandigheden bragten dit alles mede. Het belang der zaak schreef het voor; de hoogste aangelegenheid vorderde het. Zoo immer, dan altoos toen moest LUTHERS koene geest de protestantsche hervormden bezielen, indien zij onder zich niet afgebroken wilden zien hetgene reeds was opgebouwd. De zaak der hervorming was tot zulk eene hoogte gebracht, dat zij staande kon blijven; maar ook waggelde zij nog zeer; en zij kon vallen. Onzeker zijnde van den uitslag meende men met kracht te moeten werkzaam zijn, ten einde zij allerspoedigst die vastheid mogt krijgen, welke men begeerde. Elk drong den anderen voorbij, om daartoe zijne magt te leenen; elk was driftiger, dan de ander. Vanhier die stoute onbesuisdheid van een al te ijverig gedeelte des volks, en die laakbare onstuimigheid, welke de prijselijke voortvarendheid van bezadigden niet zelden bedierf. Het gewapend terpreke gaan kon door de landvoogdes niet anders beschouwd worden, dan als een oproerig honen van haar hoog gezag; en het beste deel der edelen moest het houden voor eene geweldige krenking der zoo noodige ééndragt van Roomschen en Onroomschen tegen het uitheemsche geweld, waarvan men zich zocht los te worstelen.

Met reden was de prins van *Oranje* voor de gevolgen beducht, naar gelang de landvoogdes al gaande voort steeds nieuwe plakkatē, ter bekrachtiging van de oude, overal deed afkondigen. De zoo zachtzinnige, als verstandige, vorst spaarde geene mid-

middelen, om het volk meer bedaardheid intescherpen, en de onordelijkheid te regelen. Ook dit gelukte hem, door den algemeenen invloed van zijne bekende deugd en beproefde trouw. Hierin naar wensch slagende, kon hij, met zoo veel te meer gerustheid, maar ook nadruk, den schouten der steden vermogende wenken geven, gelijk hij deed, om zich met voorzigtigheid te gedragen, en niemand, wegens den godsdienst, geweld aan te doen. Door 's vorsten wijs beleid werd veel bloeds gespaard, en ongestoord, op de velden buiten, zelfs hier en daar binnen de steden, gepredikt.

Dan hoe hield zich wel de heer der Nederlanden, *Spanjes* koning, bij zulk eene algemeene overtreding van zijne plakkatén? Hij was uit het veld geslagen en met de zaak verlegen. Dit bleek. De geest des volks, zag hij, was te zeer ontroerd, om dien door geweld tot rust te brengen. Wat dus gedaan? Willens of niet willens moest hij aan middelen denken, die geschikt zouden kunnen zijn, om de strengheid der gegevene bevelen eindelijk te matigen, en de gemoederen, daardoor, konde het geschieden, te sussen. De koning gaf voor, barmhartigheid met regtvaardigheid te willen paren. Hij stelde ter bevordering hiervan het eene en andere vast, namelijk, „de pauselijke inquisitie zoude opgeschort zijn; de landvoogdes mogt vergiffenis verleenén aan welke zij wilde; voor het overige echter moest het roomsch geloof ongeschonden bewaard blijven.“ Maar het was te laat! Misschien hadden de Nederlan-

landers zich anders met zulke schikkingen nog wel laten paaijen; doch eene godsdienstige vrijheid ware er nooit door hersteld geworden! Grootere krachten moesten nog in werking komen, om *Spanjes* juk en *Romes* boei geheel te verbreken. Eer's konings besluit was afgekondigd, geraakte reeds het graauw, dat zich altijd voor de partij, die boven drijft, of schijnt te drijven, verklaart, op de been.

Den 14 van oogstmaand des meergenoemden jaars 1566 begon in *Vlaanderen* dit treurspel. Alles was daar in rep en roer. Benden volks zag men van *St. Omer* naar den kant van *Ieperen* rennen, onder het geschreeuw van „*leven de geuzen!*” met stokken, bijlen, hamers, ladders, touwen en andere werktuigen. En waartoe? niet om huizen, maar om kerken te plunderen. De opgeklaarde mannelijke geest des hervormden christendoms, die zich boven de kleingeestigheid van het lage bijgeloof verhief, kon geene godsdienstbeelden in de kerken dulden. De algemeene denkwijze der protestanten hier te lande had eenen onveranderlijken weêrzin van zulke zinnelikheden, waardoor de belijder van CHRISTUS zich zoude vernederen beneden den Jood, die dezelve verfoeit, als door God ten strengste verboden. (140) Zulk eene denkwijze, zeiden wij, was algemeen onder de Nederlandsche protestanten. Het lage volk kon er dus de beste aanleiding uit nemen, om, in de zaak der kerkhervorming, toen het hun tijd scheen te zijn, mede hun gezag te doen gelden.

Het

Het tooneel werd door deze beekbestormers geopend in het dorp *Hontschoten*, bij *Ieperen*. Van daar trokken zij op naar *Douay*, en weër te rug, staag aangroeiende tot eenen verbazenden hoop, die weder in kleine hoopen verdeeld werd, waarvan elk zijnen bijzonderen weg insloeg. Op die wijze drong de hollende moedwil, binnen weinige dagen, ongelooflijk snel door geheel Nederland, van het zuiden naar het noorden. Overal werden met eene, alle beschrijving te bovengaande, baldadigheid, in de kerken, verbrijzeld de beelden, getijdeboeken, kruisen, altaren, sakristiën en allerlei kerksieraden. De schoonste bouwpracht werd niet ontzien, de hoogst-gewaardeerde kunst van beeld- en schilderwerk niet verschoond. De fraaiste kerken werden tot ijdele rompen gevormd, die er akelig uitzagen. In sommige steden en dorpen werden deze heilige dingen naar eene openbare plaats buiten de kerken te hoop gedragen, of gesleept, en verbrand; in andere binnen de kerken aan brokken geslagen, in andere slechts geschonden en bedorven. Het laatste had voornamelijk plaats in dorpen, waar de oproerige hoop slechts doortrok, en zich geen' tijd gunde, of wel in steden ook, wanneer dezelve afgemat van vernielen was, of door dronkenschap verslapt de handen nauwelijks meer roeren konde. Wijn en bier, in de opengerukte kloosterkelders getapt, werd van den dorstigen, zonder mate, ingezwolgen. Gelijk de kerken, zoo ook werden de kloosters door het plunderzieke graauw aangevallen en van

kun-

hunne heiligheden beroofd, die, op dezelfde wijze; of door vlammen verteerd, of aan stukken geslagen en vermorseld werden. Monniken en nonnen werden mishandeld; geslagen, gewond.

De Spaanschgezinde roomschen meenden genoegzamen grond te hebben; om 's lands edelen te verdenken, als waren deze de eenige, doch geheime, roervinken van dat werk. Ook hebben zij de hervormde leeraars dikwerf er van beschuldigd, dat deze in hunne predikatiën het volk daartoe hadden opgehitst. Dat er, zoo onder de eerste als onder de laatste, gelijk de vaderlandsche historieschrijver **WAGENAAR** daarvan niet vreemd schijnt, (141) geweest zijn, die deze kerkschenders, indien al niet aangevoerd, ten minste, daar zij konden, niet bedwongen hebben, kan waar zijn. Trouwens de doorzigtige **JUNIUS**, die toen te *Gent* zich bevond, heeft naderhand openlijk verklaard, dat, naar het hem voorkwam, het graauw door kwaadwilligen, altoos onbedachtzamen, was opgemaakt, om dit werk te bedrijven. (142) Doch even onwederzeggelijk is het, dat verre het meeste deel, zoo der edelen als der leeraars; dien ganschen handel met droefenis aangezien, en zich over het onvermogen, om de razende menigte in haren teugelloozen ren te stuiten, zeer beklaagd heeft. (143) Ook de gang, dien ten minste de edelen voor en bij deze volks onstuimigheden gehouden hebben, moet er ons van overtuigen, dat zij te dien tijde alle verwarringen hoogstverderfelijk bielden. Volgens de éénstemmi-

ge getuigenis van de beste en onpartijdigste historischrijvers, is ook nooit iemand zoo der edelen als der leeraars door de spaanschgezinde roomschen aangewezen, die met grond gezegd kon worden tot dit bedrijf het gemeen te hebben aangestookt. (144)

Buiten wederspraak is het daarentegen, dat vele Roomschgezinden, zelfs aanzienlijke ambtenaars onder hen, er de hand in hebben gehad; en met welk een oogmerk? om door dien weg der landvoogdes gegronde redenen te doen krijgen tot de hoogste verontwaardiging, en het werk der hervorming met het uiterste geweld te stremmen. TE WATER zegt ergens, met ronde woorden, (145) dat het grootste deel der beeldstormers Roomschgezinden waren. Dit kan ook zoo geweest zijn. Doch het is hier inzonderheid de vraag, niet, wie den opstand bevorderd, maar wel, wie dien het eerst verwekt hebben, Onroomschen? of Roomschen? En dan meenen wij, dat het natuurlijkst de schuld moet vallen niet op de laatste, maar op de eerste. Wij bedoelen hier het gemeen.

Wat bragt het woeste gepeupel zoo dikwerf, en nog ook in onzen tijd, ten jare 1787, in werking, om de huizen der burgeren te plunderen? Eeniglijk de waan, dat men, in zijne openbare gevoelens, beschut door gelijkheid van denkbeelden, bij de meestvermogende hoofden des volks, zulk een' overmoed vrij plegen mogt. Beeldenstorm immers een burgerplundering, in het gemeen, geschieden uit de zelfde beginselen, met dezelfde bedoelingen, op dezelfde manieren; zij hebben ook dezelfde gevolgen.

Zij

Zij ontstaan uit eene dolzinnige onvergenoegdheid over gebeurde zaken, welke niet zoo zeer het verstand, maar eene heete partijzucht af keurt en doemt. Zij worden te baat genomen als geweldige middelen, om de tegenstanders in ééns onder den voet te werpen en te trappen. Zij worden in het werk gesteld met razende woede, welke geene menschelijke magt tot bedaren kan brengen, dan door schot van vuur en lood. Zij voeren beroering met zich, en maken de wederpartij, hoe verstandig en bezadigd ook deze zijn moge, in de eerste oogenblikken, radeloos. Beeldenstorm en plundering van goed en have aan de huizen der rijken geschieden insgelijks, en kunnen alleen geschieden door dezelfde soort van volk, door het domste, meest balsturige, gemeen. Dit bestaat uit troepen, die niet geworven worden, maar zich zelve werven, die zich niet bezoldigen laten, maar zich zelve bezoldigen; en door blinde, vooringenomene, kabaalzucht in beweging worden gebragt. Het zijn troepen, die door eene verschrikking op alles, wat om hen heen is, te laten vallen, zelve zich den angst van het hart drijven, en, door eene alles van zich verwijderende driestheid, de handen ruim weten te krijgen. De aanslag begint met losse spotternijen van baldadige jongens, en met lage scheldwoorden van onbeschofte wijven. Men slaat er in het eerst geene acht op; maar de vaders en de mans komen er bij; deze steken hunne ruwe armen uit; hunne welgespiede maats schieten te hulp; en het getal der euvelmoedigen groeit gaande

weg aan, tot dat alle hoeken, waar het geboefte schuil zat, geheel ledig zijn geworden. (146)

Zeker is het, met dit al, dat het snoode bedrijf van zulke handeloozen door eene welgezinde regering, wanneer zij uit leden bestaat, die, in gevoelens ééns zijnde, de teugels des bewinds weet strak te houden, meestal wel gestremd kan worden. Maar voorerst moet dan de regering eene gewapende krijgsmagt, bij de hand, tot haren dienst hebben; en zij moet op dezelve vertrouwen kunnen. Doch daaraan ontbrak het der regering in de Nederlanden, die van spaansche bezettingen bijkans geheel ontbloot waren. Zij riep wel hier en daar de burgerij op, om de wapenen aantevatten en de euvelmoedigheid te temmen; maar welke rekening was er te maken op lieden van onderscheiden godsdienst, die elkanderen met een scheel oog aanzagen, daar het de kerk gold. De protestantsche burgers altoos meenden genoeg te doen, wanneer zij slechts voor het behoud van hunne en hunner zoo roomsche als onroomsche medeburgereu huizen waakten en die beschermden. Ten tweede; bij voorvallen van zulken aard vindt men niet overal eene regering, die dadelijk werkzaam is, om het kwaad met kracht te-gentegaan. Partijzucht of ook wel schroomachtige besnittelootheid doet dikwerf in raadzaalen, waar de gemoederen verdeeld zijn, de teugels des bestuurs slap hangen, zoodat hetzelfde alle klem verliest, en de muitende onderdaan, die dit welhaast gevoelt, alle vrees verbannende, zoo veel te sterker langs zijnen ingeslagen weg voortholt. Dus

Dus was het ook ten jare 1565 in ons vaderland. Op sommige plaatsen, het is waar, werden, door den kloeken moed der wel vereenigde overheid, de belhamels met hunne benden of deels verslagen, deels verstrooid, zoo als te *Valenciennes*, of met geweld tegengehouden, gelijk te *Aalst*, te *Dendermonde* en elders. Op andere plaatsen weder wist de bescheidenheid van den regt edelen magistraat, met de meeste achtbaarheid, het volk de kerkplundering te beletten en tot rust te brengen; gelijk te *Haarlem*, te *Hoorn*, te *Deventer*, te *Leeuwarden*, te *Fransker*, te *Sneek*, te *Groningen* enz. Dan op de meeste plaatsen liet de regering het gemeen, in het plegen van dit euvel, zijnen gang toe, niets te werk stellende, om hetzelve te bedwingen, en de aanvoerders van den hoop bij het lijf te grijpen. Hier zat de regering in angst en vrees; voor de woede des dollen volks beducht, durfde zij geen het minste bevel tot wederstand geven. Verstandige leden der regering zelfs vreesden, dat, indien men den hoop met de wapenen wilde tergen, de uitkomst dan nog verschrikkelijker zoude zijn. Daar weder zag het grootste deel der wethouderschap, indien het toch niet wel anders konde, maar zoo moest, niet ongaarn, dat de zakon zulken keer namen, opdat er aan de langdurende worsteling eenmaal een einde mogt komen. Ginds weder werden, door de overheid zelve, den onroomschen eenige openbare kerken toegestaan, dadelijk nadat de beelden er door het volk waren uitgestornd; zoo als te

Antwerpen; te Amsterdam, te Leyden en elders. In het algemeen laat zich uit de verhaalde toedragt van zaken besluiten, dat op zeer vele plaatsen de regering in het heimelijk protestantschgezind was, en, indien het met geweld geschieden moest, de hervorming der kerk dan zoo wel wilde laten doordrijven. Openlijk kwamen sommige stadsmagistraten daarvoor uit, als die de hoofdkerken, nadat zij, bij het aien opkomen van den storm, door daartoe aangestelde arbeiders, er de beelden ordelijk hadden doen uitnemen, zelve voor hunne onpoomsche burgers opgesloten, leeraars benoemden en ten predikstoel leidden. Zulks had, bij voorbeeld, plaats te *Deventer*, te *Groningen*, te *Leeuwaarden* en elders.

Mannelijk was de aanspraak van den voorzittenden burgemeester te *Leeuwaarden*, *TJERE WALDES*, in de gewone raadkamer van het stadshuis, voor de gezworene gemeente, den 6 van herfstmaand des jaars 1566 gedaan. „Dat wij u hier hebben ontboden,” sprak hij, „daar perste ons de nood toe! De tijd is rijp, om te denken aan de veiligheid van het geweten, aan het beschermen der wetten, aan het behoud van hals en have, die anders eene proci staat te worden van de spaansche dwingelandij. Vele woorden te gebruiken is onnoodig; want ik weet, hoe gij denkt; maar allernoodigst zijn spoedig in het werk gestelde daden. Heimelijk is tot nog toe het Evangelie gepredikt; maar wat hindert ons, om het nu openlijk te laten geschieden? Geen angst beoefst ons meer te doen omzien, of er ook gevaar

zij. Maar waar zal men ter preke gaan? In onze openbare stadskerken! Derhalve al de afgodeneer moet er uit weggevaagd worden! Schoon moeten zij worden gemaakt van de vuiligheid der mispaperij! Dat wij dan niet sammelen! de tijd dient ons! weinige leden der gemeente mogen het wraken; de meeste zullen onze kloekheid prijzen. Den volgenden nacht moeten wij het bewerkstelligen, gedekt, door onze schutterij, voor den moedwil van het graauw, dat anders hinder konde geven! Wat uw hart antwoorde, verlang ik te hooren!" Eenstemmig was het hartelijk antwoord; „het geschiede!" Aan de gilden werd vooraf vrijheid gegund hunne goederen, als tafelen, schilderijen enz., uit de kerken weg te laten nemen. Ook zulk eene vrijheid werd gegeven aan de priesters der kerken; hetgene zij bergen wilden, werd hun toegeëigend; hetgene zij blijven lieten, zoude beschouwd worden als niet meer het hunne te zijn. In alle wijken der stad liet men omroepen, dat niemand, dan die er toe bescheiden was, des nachts op straat mogt verschijnen. En daarop werden, door eenige werkluiden, zoodra de nacht was aangebroken, de beelden uit de kerken genomen, en aan stukken daarheen gesmeten. De schutterij stak de behulpzame hand uit; en de burgemeester TJERK WALLER zelf was er bij tegenwoordig. Den volgenden dag was men druk bezig met het wegreinigen van de overblijfselen, met het wit bekalken der muren enz. Ten derden dage leidde de gemelde burgemeester des voormiddags naar

de hoofdkerk den predikant ANTONIUS KLAASZ., en des namiddags den predikant MARTINUS ELIUS of ELIACUS, beveiligd door de burgerij, die gewa- pend was. Beide predikten zij, in eene gewone, burgerlijke, kleeding, elk een' mantel omgeslagen, en een' hoed op het hoofd hebbende, tot groote stichting der hoorders, in eene stijf opgevulde kerk. Den 15 derzelve maand werd bij de hervormde gemeente te *Leeuwaarden* het heilig avondmaal reeds gehouden. (147)

Allerduidelijkst blijkt het hier uit de geschiedenis van den beeldenstorm, dat het grootste deel der protestanten niet Lutherschgezinden maar hervormden waren, in belijdenis het ééns zijnde met de protestanten in *Zwitserland* en *Frankrijk*. Immers de Lutherschen waren tegen de beelden niet zoo sterk ingenomen; zij wilden die gaarn laten blijven, gelijk zij gewoon waren die te noemen, als boeken der leken. Alleen wilden zij het schadelijk misbruik, dat daarvan gemaakt kon worden, met kracht, hebben tegen gegaan. Ook door zuiver godsdienstig onderwijs waren zij er genoegzaam tegen gewaarborgd.

Staande deze beeldenstormerijen, groeide, binnen weinige dagen, het getal der hervormden, op eene verbazende wijze, aan. Er kwam eene godsdienstige omwenteling tot stand, die zich in alles deed opmerken, en door het geheele land algemeen was. Duizenden en duizenden, die geschroomd hadden, als hervormden, voor den dag te komen, maakten

nu geene zwaarigheid meer zich openlijk daarvoor te verklaren. De meeste edelen des lands, de aanzienlijkste familiën en menigten van welgezetene burgers bleken nu hervormden te zijn. Velen, ja allen schier van de lagere volksklassen toonden op hunne beurt een' algemeenen weêrzin van den roomschen godsdienst te hebben. Op hunne beurt, schrijven wij; deze lagere volksklasse toch wil doorgaans eerst zien, waar de hoogereren des volks heen gaan; en dan volgen zij. In zeker opzigt was het ook zoo met vele geestelijken; deze hadden heimelijk hunne gemeenten wel hervormd; maar, om wijze redenen, zich met dezelve niet van de katholieke kerk openlijk willen afscheiden. Dan nu hunne gemeenten zelve zich verklaarden voor hervormden, volgden zij, als leeraars, elkanderen gelukwenschende met eene zoo gezegende verandering van zaken. De kerken, waar zij voor de hervormden geopend waren, vond men opgestopt van menschen, die, door gansch andere godsdienstredenen gesticht wordende, dan zij voorheen gewoon waren te hooren, in hunne vernieuwde belijdenis der christelijke leer gesterkt werden. Op plaatsen, waar de regering den hervormden zulk een voorregt nog niet gunde, werden de leerredenen gehouden in ruime schuren, of andere daartoe geschikte gebouwen. En de wegen of straten darwaarts stroomden van aanzienlijken en min aanzienlijken, die, als van de dooden opgerezen, alle even gretig waren, om het woord des levens met zachtmoedigheid te ontvangen. Met één

woord, er scheen eene volkomene godsdienstomwenteling tot vasten stand gedeeltelijk reeds gebragt te zijn, gedeeltelijk eerlang gebragt te zullen worden. Het bleek ten minste nu allerduidelijkst, dat de christelijke gemeenschap der protestanten hier te lande den hervormden godsdienst was toegegaan, zoo als die in *Zwitserland*, in *Frankrijk*, *Engeland* enz. beleden werd. Met stilzwijgende overeenstemming hadden zich de Nederlandsche protestanten vereenigd tot ééne godsdienstgemeenschap, die nu *gesticht* werd, en van toen af ter onderscheiding de *hervormde kerk* is genoemd geworden.

Verwonderen moet men zich over zulk eene godsdienstige vereeniging tot ééne kerkgemeenschap, aan de eene zijde, omdat godsdienstige vrijheidzucht toch het beginsel der hervorming in de Nederlanden geweest is en gebleven was. Vandaar in den gang der hervorming die vrijheid van profeteren, zoo als men het noemde, die vrijheid om van elkanderen te verschillen, zijne gevoelens elkanderen ronduit te zeggen, elkanderen tegen te spreken. Wij hebben hiervoor wel aangemerkt, dat dit niet de hoofdleer betrof, maar slechts betrekking had tot begrippen van minder belang, tot de bijzondere denk- en leerwijze; maar de onroomschen verschilden toch zeer van elkanderen. Zoo stonden de zaken der protestanten tot het midden der zestiende eeuw. Toen begonnen de meesten zich meer te houden aan de denkwijze der hervormden in *Oostvriesland* en in *Engeland*. Vervolgens verscheen

ten

ten jare 1562 de geloofsbelijdenis, door DE BRES opgesteld, die een hervormd leeraar was, naar de denk- en leerwijze der *Zwitsers* en *Franschen*. En nu verklaarden zich de meeste protestantsche leeraars voor die belijdenis. Heimelijk werd toen de hervormde kerk gevestigd op de overtuiging der leeraren, die, door hunne gemeenten nu ook overtuigd, hen volgden. Openlijk werd zij gevestigd, toen men overal openlijk begon te prediken; en openlijk scheen zij tot eenen onwankelbaren stand gebragt te zijn, na de beeldstorming, toen de openbare kerken voor de hervormden ontsloten en ingeruimd werden. Zoo vereenigden zich vele verschillend denkende protestanten eindelijk tot ééne gemeenschap. Waarlijk hier heerschte de regte geest van het christendom, die verdraagzaam is, die geen onderscheid kent tusschen menschen, die over godsdienstbegrippen van minder belang verschil hebben; die toegevend is en zacht, allen ten naauwste willende vereenigen onder één hoofd, JESUS CHRISTUS den Heer, opdat, gelijk Hij het vordert, allen werkzaam zijn tot één doel. En die geest van het christendom heerschte onder de protestanten, toen nog geen vorst hun in het doen eener protestantsche belijdenis was voorgegaan, toen het geheele land vol onrust was, en zelfs de kerk door onstuimigheden jammerlijk geschokt werd, toen de godsdienstvrijheid zoo ligt in eene volslagene losheid van gevoelens had kunnen veranderen. Wie ziet hier niet Gods hand?

De landvoogdes, MARGARETHA, was door dezen

ge-

geweldigen schok in het eerst heerlijk onthutst. Zij zelve hield zich van haar leven niet zeker, maakte reeds bestellingen, om naar *Bergen in Henegouwen* te wijken, en was, door hare raden, die haar de ergste wanorde in het land voorspelden, indien zij haar voornemen uitvoerde, er niet van aftebrengen. Alleen de burgerij van *Brussel*, die de stads poorten gesloten hield, opdat zij niet vertrekken zoude, dwong haar te blijven, onder uitdrukkelijke toezegging niettemin, dat men haar zoude laten reizen, indien hooger nood het vorderde. De landvoogdes, hierdoor in de engte gebragt, begon nu op eenen zeer matschen toon te spreken, niet meer, gelijk voorheen, dreigende, maar belovende. Zij gaf in de daad ook zoo veel toe, als zij, behoudens hare waardigheid, konde. „Zij verklaarde,” in een besluit, den 23 van oogstmaand des meerge-noemden jaars 1566, genomen, „aan het gebeurde voortaan niet meer te zullen gedenken, den edelen belovende, dat niemand ter oorzaak der preek op plaatsen, daar zij toen ingevoerd was, gemoeid zoude worden, mits men zich van ongeregeldheid en ergernis onthield, de wapenen, welke men gewoon was, heimelijk te dragen, aflegde, en de roomschen, in derzelve godsdienstoefening, ongekweld liet.” (148) Dit besluit der landvoogdes werd twee dagen daarna in een verdrag veranderd tusschen haar en graaf *LODEWIJK VAN NASSAU*, nevens twaalf gemagtigden van het bondgenootschap der edelen, en wel als zoodanig met dezelve door haar plegtig-
lijk

lijk gesloten, in den naam des konings. De zaak ook kon geen uitstel lijden; de koning mogt dit goed of niet goedkeuren, er was, zoude het land behouden blijven, geene andere keuze, naar de gedachte der landvoogdes, overig. (149) Het verdrag werd naar alle provinciën en naar derzelver steden gezonden, en de poort van *Brussel* voor de landvoogdes weder geopend. Aldus werden alle bloedplakkaten in ééns opgeheven; de inquisitie werd afgeschaft, en vrijheid van geweten aan allen toegestaan, om God te dienen naar hun licht en overtuiging. Overal werden de banden geslaakt der genen, die om het geloof in hechtenis zaten; en de kerkers werden ledig. De aanzienlijkste familiën deden openbare belijdenis van den hervormden godsdienst; en het getal van toehoorders, onder de prediking van het Evangelie, beliep in groote steden op duizenden en duizenden, die door vaste predikanten gesticht werden. In de hervormde godsdienstvergaderingen beediende men doop en avondmaal; bevestigde huwelijken, hield men lijkredenen bij begravenissen, enz. De zaak der onroomschen scheen gansch en al bevestigd. De hervormde kerkgemeenschap had zich gevestigd. Alleen in de eerste vreugde gevoelde zij niet, dat door overspanning van krachten haar eigen gestel verzwakt was. Zoude zij staande blijven, of indien zij eenmaal weder viel, zich andermaal oprigten, hare krachten moesten vernieuwd, en met meer verstand gebruikt worden.

Nauwelijks had **MARGARETHA** weder ruimer
adem

adem begonnen te halen, of dat zelfde verdrag, zoo heilig getroffen, werd van hare zijde welhaast op eene onheilige wijze geschonden, verhinderende zij de hervormden te *Brussel*, waar men om harenhalve dat niet doen durfde, naar *Vilvoorde* te præk te gaan. Dit was slechts een aanvang van de teleurstelling, welke de hervormden leden, een aanvang slechts van de ellenden, die met die teleurstelling gepaard gingen en er uit volgden. Alras werd het verdrag, in andere opzigten, door de trouwelooze vorstin, op het schandelijkst gekrenkt. Vreesselijke bedreigingen deed zij weder, ook nu in 's konings naam. Hare aanhangelingen maakten daarvan het snoodste misbruik. Te *Valenciennes*, onder anderen, werd de onvergelykelijke GUIDO DE BRES, dien wij vervolgens nader zullen leeren kennen, met den, wegens zijne braafheid, uitmunten den PEREGRIN DE LA GRANGE ter dood verwezen en gebragt. Vele anderen, naar sommiger schrijven, (150) verduurden aldaar hetzelfde lot. Die stad was door de landvoogdes, den 14 van wintermaand des jaars 1566, voor weerspannig verklaard, en, op haar bevel, belegerd zijnde, bij verdrag overgegaan; waarop de vervolgzucht dadelijk weder in volle woede uitbrak. Dit gansche gedrag der landvoogdes neme men in aanmerking! en kan het dan toch wel als eene daad van onregtvaardigheid beschouwd worden, dat men alhaast hier te lande de wapenen tegen haar en den koning van *Spanje* opnam, en met geweld het juk der slavernij, dat

al-

aller halsen drukte, zocht afteschudden en te verbrijzelen?

Voor als nog evenwel was den hervormden, door het geheele land heen, de moed ontzonken. Een algemeen doorgaande schrik beving de harten der hervormden. Naar de loopende volksmare, had de landvoogdes in *Valenciennes* de verlorene sleutels van alle Nederlandsche steden wedergevonden. Dit werd een spreekwoord onder het volk, dat allen met de bangste vrees voor de toekomst vervulde. (151) Ook de band, die 's lands edelen had vereenigd, was gesleten en stond te breken. De roomsche edelen, tot het bondgenootschap overgegaan, ter herstelling van de vertrapte regten der burgerlijke vrijheid, hadden de schennis hunner kerken met leede oogen aangezien, en zochten, nu hunne staatsgevoelens er aan opofferende, zich met de landvoogdes, en, door haar met den koning te verzoenen, van wiens edelmoedigheid zij den mond vol hadden. (152) Zelfs vele onroomsche edelen zouden toen zeker der landvoogdesse het hoofd in den schoot hebben gelegd, zoo zij niet te rug waren gehouden door de harde voorwaarden, welke men hun afvergd, vooral met betrekking tot den godsdienst. De landvoogdes bespeurende, dat de kans des geluks aan de Spaansche zijde een' goeden keer nam, wist van de gelegenheid gebruik te maken. Met behulp van den graaf van EGMOND, die haar thans geheel naar de oogen zag, bewerkstelligde zij eenen ligting van oorlogsvolk, dat tot hare dienst

spoe-

spoedig op de been stond. De onroomsche bondgenooten, in de engte gedreven, toonden van hunne zijde, hoe min afkeerig zij waren van het handhaven van regt en orde, door het openlijk straffen van de enveldadigsten onder de beeldstormers, op dezelfde wijze, als de roomsche edelen dit gedaan hadden. Hierdoor meenden zij tevens aan den loop der omstandigheden eene goede wending te geven, en de ergernis wegtenemen. Maar de landvoogdes gaf hieraan eene geheel partijdige verklaring, bevroedende, naar zij voorgaf, zeer wel, welk een doel de onroomsche bondgenooten dreef. Ook haalden zich deze edelen daardoor den haat van het gemeen op den hals, dat of zelf aan de kerkbraak schuldig stond, of het met goedkeurende deelneming had aangezien. Dit toch was te dom van zin en te blind van ijver, om er, bij zich zelf, van overtuigd te worden, dat het zich snoodelijk misgrepen had.

De prins van *Oranje*, door deze toedragt van zaken in de engte gebracht, was des raads ten einde. Hij zag zelfs het vuur van eenen burgeroorlog hier en daar reeds vonkelen. Grootte vrees was er, dat het geheele land eerlang, aan alle zijden, in vuur en vlam zoude staan. De nood der vrijheidlievendden klom van dag tot dag. Er scheen geene andere uitkomst te wachten, dan 's lands bederf en ondergang. De prins zocht heil bij de protestantsche vorsten in *Duitschland*; maar te vergeefs. Hij herhaalde zijne aanzoeken daartoe; maar wederom

te

te vergeefs, Wat dan nu gedaan? Door eene hand vol volks geweld met geweld te keer te gaan, zoude de grootste onbezonnenheid zijn geweest. Derhalve, om, ware het mogelijk, de rust te herstellen, ried de vorst vaderlijk aan de hervormden van *Amsterdam* en meer andere steden, de hun toegestane kerkgebouwen weder aan de roomschen in te ruimen; maar ook dit voldeed geheel niet aan zijne verwachting. Des volks gramstorigheid over dit laatste was even groot, als deszelfs spijt, dat het eerste geen gewenscht gevolg scheen gehad te hebben, of ooit scheen te zullen hebben.

In *Vlaanderen* daarentegen werd, door EGMONDS bedrijf, de vrijheid van prediken den hervormden met geweld betwist en schier geheel verboden. De razernij en vervolgzucht staken daar weder haren grijnzenden kop met woede op. De godsdienstige vergaderingen der hervormden werden niet alleen door gewapende krijgslieden opgezocht en verstoord, maar ook met kruid en lood beschoten. Honderden sneuvelden op die wijze. De geregtsdienaars werden weder uitgezonden, om predikanten en anderen in hechtenis te nemen; en deze werden onthoofd of gehangen. (153)

Nergens genoot men meer rust, dan in het gewest van *Stad en Lande*, gelijk ook in *Drenthe*. Daar bleven de zaken staan, zoo als zij altijd hadden gestaan. Voor dat gewest was de landvoogdes steeds, en nu vooral, het meest bekommerd. Uit hooide van deszelfs betrekking op *Oostvriesland*,

was er schroom, dat vandaar ligtelijk wolken zouden kunnen opkomen, zwanger van onweders, die niets, dan verwoesting voor 's koning heerschappij over de Nederlanden konden te wege brengen. *Oostvriesland* was de moederlijke schoot der Nederlandsche protestantsche gemeenschap, waar elk veilig was. Gegrond was dus de vrees der gouvernante; en ten einde zij hieromtrent geruster mogt zijn, zocht zij de *Groningers*, door vleijende beloften, overtehalen tot het willen innemen van eene bezetting, die niet uit Spaansche, maar Hoogduit-sche soldaten bestond. Die poging vond in het eerst krachtigen wederstand; eindelijk evenwel gelukte zij. De landvoogdes had daarop te sterker aangedrongen, omdat, wanneer de vrijheidminnende *Groningers* eenmaal het hoofd eens mogten opsteken, er geen twijfel aan was, of de *Westvriezen*, hunne naburen, wier vrijheidzucht nog meer vermaard was, hun dan straks zouden mede vallen, en andere gewesten vervolgens gaande makende, deze met gene de hagchelijke zaak zouden kunnen doen beslissen, ten nadeele zoo van het hof van *Spanje*, als van de kerk van *Rome*.

Ten einde dan ook den *Westvriezen* daartoe en moed en kracht te benemen, verscheen, met het begin des jaars 1567, in naam der landvoogdes, voor *Leeuwaarden* JOHAN VAN LIGNE, graaf van *ARENBERGHE*, met vier vaandel'en voetknechten en zestig ruiters, die, op vooraf met den magistraat gemaakte voorwaarden, binnentrokken, en er geene rust, maar

maar groote onrust verwekten. Mannelijk gedroeg zich de regering zoo van de provincie als van de stad. De stem der oude vaderlandsche vrijheid klonk den graaf diep in de ooren. Maar hij bragt hen allen tot zwijgen, door overschreeuwend dreigen met uitgetogen zwaard en geladen geschut, welk eene en andere hem ten dienste stond, ingeval van wederhoorige tegenworsteling. Het gevolg was, dat in de eerste plaats de zes hervormde predikanten der stad dadelijk buiten 's lands gebannen werden, hetgene het grootste deel der burgerij met luid gewezen beantwoordde, en hetzelfde in zwaren rouw bragt. (154) Hetzelfde lot trof ongeveer zestig hervormde predikanten, zoo uit de andere steden als dorpen van *Vriesland*, die voorheen priesters van de roomsche kerkgemeenschap geweest waren, maar onlangs met hunne gemeenten zich openlijk als hervormden verklaard hadden. Wijders werd in alle kerken en kloosters de gansche godsdienst weder, naar de roomsche zede, op den ouden voet hersteld. Niet minder had de graaf van *ARENBERGHE*, het geladen op de *Vriesche* edelen, die tot het bondgenootschap behoorden, en met elkanderen een getal van zeventig uitmaakten. Eenige werden gebannen; andere, voor ergere gevolgen bevreesd zijnde, namen in tijds, de vlugt naar *Amsterdam*, de meeste naar *Emden* en *Bremen*. (155) Het gerechtshof was op de zijde van *ARENBERGHE*. Gebrandmerkt staan bijzonder in de geschiedenis twee aanzienlijke *Leeuwaarders*, *MATTHIJS ROMMERTS*

en PIER JELGERHUIS, door wier heimelijke hulp de graaf, naar genoegen der landvoogdes, zijne zaken tot zulk eene hoogte had kunnen brengen, dat de geheele provincie voor hem sidderde. (156)

Beschikkingen van zoodanigen aard werden door den graaf van ARENBERGHE ook gemaakt, in *Overijssel*, waarover hij, zoo als over *Groningen* en *Vriesland* stadhouder was. In de overige provinciën waren de bijzondere stadhouders daartoe insgelijks werkzaam. Overal werd daarenboven aan de sterkte der steden gearbeid, om die beter te voorzien en te bevestigen. Welk eene verandering! Maar hoe gedroegen zich nu wel de roomsche geestelijken? De monniken tierden en raasden voort op den ouden toon. Maar hoe gedroegen zich de overige geestelijken? Verstandiger, dan ooit. Zij zagen het gansche broeinest der Nederlandsche ketterij verstoord en uitgeroeid. Volkomen vervuld was te dezen aanzien hun wensh. Zij hielden zich stil; trouwens zoo zij anders nog vervolgzuchtig waren, toonen wilden zij het zoo zeer niet; de ondervinding had hun geleerd, hoe weinig er te rekenen was op de wenteling van het geluk, dat dan dezen toelacht, dan weder genen. Zoo ten minste dachten zoodanige roomsche parochieleeraars, die boven velen hunner ambtgenooten in kunde en welbespraaktheid uitmunten. Zoo dachten in het bijzonder de Jezuiten, broeders van eene orde, die reeds veertig jaren bestaan had, maar z ch toen eerst regt in hare kracht liet zien. De Jezuiten voorna-

me-

melijk in *Vlaanderen*, uit den keer der omstandigheden moed scheppende, maakten, in hunne leerredenen van den kansel, gebruik van een middel, dat ter bevordering van de belangen hunner zaak eene goede uitwerking moest hebben, en werkelijk had. Hunne zaak was het reeds lang geweest den voortgang der hervorming door de eigene wapenen der hervorming te bestrijden, dat is door verlichting en opklaring. (157) Maar nu vooral droegen zij met kracht van zeggen, op de predikstoelen, de leer hunner kerk voor, op eene meer oordeelkundige wijze, dan voorheen geschied was, zich schikkende naar de behoeften van het meer opgeklearde volk, en ernstig aandringende op verstandsoefening, ten einde meer godsdienstkunde te verspreiden. Ook vergaten zij niet eene fijn gesponnene leer intescherpen, ter verbetering van hart en wandel. Het nooit bestendige gemeen, niet ongelijk aan den windwijzer, bij veranderlijk weêr, vond terstond gevallen in zulk een prediken. De kerken vloeiden vol; en vele onroomschen van den lageren stand lieten zich door dezen weg overreden, om tot den schoot hunner vorige godsdienstgemeenschap wedertekeeren. En de meer aanzienlijken? In het zuidelijk gedeelte der Nederlanden was onder hen bijkans geen mensch meer zoo koen, dat hij van hervorming der kerke spreken durfde. Het bondgenootschap der edelen was ontsnoerd, deszelfs krachtige kriëgsarm verlamd, de klem van het protestantisme geweken.

Intusschen worden de gordijnen opengeschoven van een ontzettend treurtoneel der afgrijsselijkste dwingelandij, aan het arme Nederlandsche volk gepleegd! een toneel, waarop al de razernijen des afgronds hare helsche rol speelden! Naauwelijks was de vorst het gemelde gevaar ontdoken, of hij ontving een echt berigt, dat de koning van *Spanje* besloten had, den, door zijne oorlogsdaden vermaarden, maar door zijne wreedheden beruchten hertog van *Alva* met een talrijk leger naar de Nederlanden te zenden. De prins gevoelde te wel, dat hij tegen de magt van zulken bloeddorstigen bevelhebber niet bestand zoude zijn. Ook de zaak der vrijheid, door eene menigte van, snellijk elkanderen opvolgende, noodlottigheden geheel bedorven, was door menschelijke kloekheid onmogelijk meer te herstellen, ten zij de toekomst der tijden, die de hemelsche Voorzienigheid in zijne hand had, eenmaal een beter uitzigt opende. De prins legde dadelijk zijne posten neder, aan de landvoogdes voor reden gevende, dat hij vooreerst ten minste den lande van geen' dienst meer zijn konde. Hij vertrok den 11 van grasmaand des jaars 1567 uit *Antwerpen* naar zijn graafschap *Nassau* in *Duitschland*.

Met 's vorsten heengaan lagen in ééns alle plans in duigen, die ter herstelling van de gewetensvrijheid door de onroomschen, en van de burgerlijke vrijheid, mede door vele roomschen, ontworpen waren. Het geheele bondgenootschap der edelen verstoof, en alle dezelfs raadslagen verdwenen als rook

en damp. Algemeen was de verslagenheid der Nederlanders. Duizenden van onroomschen, op behoud bedacht, volgden 's vorsten voorbeeld, verlieten hunne haardsteden, en namen in alle haast de vlugt. Velen begaven zich naar *Engeland*, zich in de hiervoor reeds vermelde steden bij hunne landgenooten nederzettende. Deze waren meest lakenfabrikanten. Anderen begaven zich naar *Emden*, sommigen naar *Wezel*, of naar *Duisberg* aan den *Rhijn*, anderen weder naar *Frankenthal*, anderen eindelijk naar *Hanau*. Ter laatstgenoemde stede was de toevloed van Nederlandsche protestanten zoo groot, dat zij door het bebouwen van den omtrek dier stad, als het ware, een nieuw *Hanau* stichtten; welke men nog de nieuwe stad noemt. De magistraat verleende hun groote voorregten, ten einde zij zoo te beter hun vaderland vergeten mogten. (158) *Frankenthal* was meestendeels ook zijne opkomst verschuldigd aan de Nederlandsche hervormden, die zich daar toen vestigden, en zich met de uitgewekene Waalsche en Fransche hervormden vereenigden. Deze drie rijke volkplantingen hebben de stad als het ware gesticht, na van den landsheer vele, met de vrije oefening van godsdienst bedongene, burgerlijke voorregten ook voor hunne afstammelingen bekomen te hebben. (159) *Amsterdam*, dat toen nog door BREDERODE met zijne knechten bezet was, werd voor velen uit onderscheidene gewesten een wijkplaats; men dacht daar vooreerst veilig te zijn. Maar de wethouders, spaanschgezind, gaven last, om

allen vreemdelingen de poort voor het hoofd te sluiten. Het gekerm van zulk een aantal ongelukkigen gaf eenen zoo hartroerenden galm door de lucht, dat die in de stad gehoord werd. En hier leere men het edele karakter der Nederlandsche natie kennen! Het menschelijk gevoelen van diepgaand medelijden werd wakker bij de burgers, zoo roomsche als onroomsche; partijzucht zweeg, zelfs wat het verschil van godsdienst betrof. Het medelijden was algemeen. Elk beijverde zich, om den vlugtelingen goede herberg te bezorgen in de woningen en tuinhuizen der voorstad, hen van alles voorziende. Ook men huurde schepen voor hen af, waarmede zij naar *Emden* en elders vervoerd konden worden, en aan de behoefstigen gaf men teergeld voor de reis. (160) Welk eene regt edele, lovenswaardige, christelijke welwillendheid, die aan geen verschul van godsdienst denkt, wanneer de menschheid schreit! Edel volk, dat zoo wil, zoo denkt, zoo mede lijdt, wanneer vriend of vijand lijdt!

Kort daarna, den 27 van grasmaand, verliet ook **BREDERODE** *Amsterdam*, naar *Duitschland* de vlugt nemende. De verbondene edelen, die in deszelfs gevolg waren geweest, zich te scheep begeven hebbende, om ook een veilig heenkomen te zoeken, werden op zee, onder *Harlingen*, met eenige anderen, hunner zake toegedaan, verradelijk gevangen genomen en in gemelde stad gebragt. Vier en twintig van dezelve werden vervolgens, door den

inquisitieraad, naar de galeijen gezonden; en de overigen, negen in getal, ten volgenden jare, te *Brussel*, met den dood gestraft. (1611) Uit *Amsterdam* sloven na BREDERODES vertrek zeer vele hervormden op de vlugt, nog even zoo veel tijds gehad hebbende, als noodig was, om hunne onroerbare goederen te verkoopen en tot geld te maken. Niet anders was het gesteld in gansch Nederland. Ontelbaren verdwenen, den weg inslaande naar *Kleef*, *Wezel*, *Duisberg*, *Bremen*, *Frankenthal*, *Hannau*, enz., maar inzonderheid naar *Emden* en naar *Engeland*. Vele Vlaamsche, Brabandsche, Hollandsche en Zeeuwsche hervormde leeraars en vele leden van derzelver gemeenten namen de wijk naar *Engeland*, waar zij toen niet minder, dan de hervormden uit de verder noordelijke provinciën, die naar *Emden* en elders vlugten, aldaar op de bestendigste veiligheid hopen konden.

Niet weinige hervormden, die het gewaagd hadden te blijven, werden er naderhand het slagtoffer van, nog zelfs voor dat ALVA met zijn leger was ingerukt. Het vuur der vervolging begon overal weder allerheyigst te branden, zoo in het noordelijke als zuidelijke gedeelte der Nederlanden. De landvoogdes scheen haren broeder te willen toonen, hoe onnoodig het ware, dat ALVA kwam, om de rust te herstellen. Ja het was meer dan schijn; MARGARETHA deed alles, wat zij kon, om PHILIPS nog van zijn voornemen aftrekken, zij voorzagt toch wel, dat ALVA, eenmaal hier zijnde, zich eene magt

magt zoude aanmatigen, die de hare geheel ontzenuwen en minder dan niets moest doen worden. Maar alle daartoe aangewende pogingen hielpen haar niet. De koning verstond het anders. Men moest de Nederlandsche opstandelingen in hunne eerste rust overrompelen, hun een' scherpen breidel in het gebit wringen! (162) De landvoogdes, zeer te onvrede, wilde dan toch haren mededinger naar de eer van 's lands herstel, konde het geschieden, het onkruid voor de voeten uitdelgen. Hetgene zij begonnen had, werd door haar met kracht voortgezet. De nieuw gebouwde kerken der hervormden; die er hier en daar nog stonden, werden op bevel der landvoogdes omverre gehaald, de balken tot galgen gebruikt, en de stichters er aan opgehangen. Waar nog oude, door de hervormden ingenomene, kerken waren, die aan de roomschen niet mogten zijn teruggegeven, moest zulks oogenblikkelijk geschieden. De beelden werden er weder in geplaatst, sierlijker, dan zij voorheen geweest waren. Alles werd in de vorige orde hersteld, en alles kwam in rust. Maar die rust was doodsch en akelig. De hervormden hadden allen moed verloren. Met stille harten aanbaden zij het hooge bestuur van God, die het hart der koningen neigt naar zijnen wil, welken de mensch eerbiedigen moct. Zij vreesden voor de nog donkerder tijden der eerste toekomst; en geen straal van hoop op heldere dagen van eene latere gaf hun verkwikking.

Nu verscheen, den 28 van oogstmaand des jaars
1567

1567 FERDINAND ALVAREZ VAN TOLEDO, hertog van *Alva*, in de Nederlanden, met eén magtig spaansch leger herwaarts gekomen. Zijn naam zal in Nederland ongezegd blijven tot in het laatste nageslacht! Hij vond het land in eene diepe stilte; maar de bleeke schrik lag op elks betrokken aangezigt. Terstond werden vele edelen van het bondgenootschap, zoo roomsche, als onroomsche, en andere aanzienlijken van beiderlei godsdienst gevangen genomen, als schuldig aan het kwetsen van 's konings majesteit, door het verdedigen van 's lands regten. Vele andere edelen, ook vele aanzienlijke en min aanzienlijke lieden, regenten en onderdanen, hetzelfde lot duchtende, zochten en vonden in de vlugt behoud en veiligheid. Duizenden en duizenden weken uit het land. Die sammelachtig waren in het vertrekken, of voorbedachtelijk achterbleven, het gevaar niet indenkende, werden, voor een groot deel, de ongelukkigste slagtoffers van hunne traagheid of gerustheid. Velen, daarentegen, die of geen' wil, of geene magt hadden, om wegtereizen, doch veilig wenschten te zijn, slopen weder ter misse, besprengden zich rijkelijk met wijwater, en kochten van de priesters getuigschriften, nopens hun nooit bezweken geloof, voor sommen gelds, die naar hun vermogen berekend, in hunne onderscheidene betrekkingen, altijd aanmerkelijk waren. Dit was een flauw voorspel der nakende ellenden, welke het treurtooneel zoude opleveren, dat eerlang van het bloed veler onnoozelen te rooken stond.

Nog

Nog voor het laatst van herfstmaand werd er een gerechtshof of eene vierschaar opgericht van twaalf personen, onder den naam van den *Raad der be-roerten*. En nu begon men zonder regtsgeding te veroordeelen, te doodcn, te moorden; terwijl de goederen zoo der gevlugten als der gevonnisdcn verbeurd werden verklaard. (163) De wegen waren bezet met galgen en raden; de boomen des velds met hangende lijken geladen. De gansche dampkring was vergiftigd door den onverdragelijken stank, dien zulk eene algemeene slagting verwekte. De schrik van al het volk werd al grooter en grooter. Elk, die eenen uitweg zag, om het land te kunnen verlaten, sloeg dien in en vlood naar buiten. Ook de landvoogdes MARGARETHA, van zulks een' afkeer krijgende, verzocht haar ontslag, verkreeg het, en vertrok den 30 van wintermaand des jaars 1567 naar *Italië*. 's Konings geweten zelfs begon, naar het schijnt, te kloppen. Ten minste om zich gerust te stellen, en aan de helsche wreedheid van zijnen gelastigden een' glimp van regtvaardigheid te strijken, nam PHILIPS, in sprokkelmaand des jaars 1568, het gevoelen in van den inquisitieraad te *Madrid*. En dit gevoelen kwam, naar 's konings wensch, hierop neder; „ dat, daar, op weinige na, alle Nederlanders ketters of kettersgezinden waren, zij ook alle, volgens het volkomenste regt, den dood verdiend hadden!” (164) Welk eene uitspraak! Tot welk eene hoogte kan de woede van ketterhaat klimmen! Dan 's konings onrust was geweken, en

en den bloedraad van *Brussel* vrijheid gegund, om zijnen moordlust te koelen, en geen' mensch meer te verschoonen. (165) Dit oordeel der Spaansche inquisitie, op 's konings gezag, door ALVA in werking gebragt, en door den bloedraad uitgevoerd, deed roomschen zoo wel, als onroomschen, tot verwijfeling overslaan, en in wanhoop vallen. Konde het anders, of hieruit moesten gebeurtenissen rijzen, die of al het Nederlandsche volk, indien het den verloren moed niet hervatten konde, diep in den grond bedierven, of indien anders, hetzelfde tot eenen vrijhoogen trap van hersteld geluk verhieven?

ALVA, op raad van den heiligen vader te *Rome*, PIUS den vijfden, naar de Nederlanden gezonden, was dan nu gewettigd door de spaansche inquisitie, om met zijnen bloedraad de geesel des volks te zijn. Erger ja dan geesel was hij. Een gezant was hij, uit de diepten des verderfs opgestegen, om door het vuur eener helsche ongenade het Nederlandsche volk als *boter* te doen runnen en wegsmelten. (166) Rang noch staat, kunne noch ouderdom, niets werd verschoond en gespaard. Geen onderscheid zelfs van godsdienst kwam meer in aanmerking. Zulken ja, die nooit eene haarbreedte van de roomsche gemeenschap waren afgeweken, moesten niet zelden den dood op een schavot ondergaan. Indien maar de ergwanende nijd van eenen DE VARGAS, het hoofd van den bloedraad, op iemand viel, zoo was deszelfs leven verbeurd; ter galg of ten vure werd hij verwezen. DE VARGAS wordt beschreven als
een

een man, in wreedheid en bloeddorst gelijk aan ALVA.

Na het vertrek der landvoogdes werd in derzelver plaats ALVA door den koning tot landvoogd aangesteld, maar tot zijn ongeluk zoo wel als 's lands bederf. Groot was hij van moed, als krijgsman, maar klein van verstand als regent van staat. Onbedreven daarenboven was hij in het peilen der gronden van den aard des volks, en in het beoordeelen van 's lands zeden en gebruiken. Aan handhaving van regt en billijkheid had hij nooit gedacht. Niet met beleid, maar alleen met geweld kon hij regeren; en met dat geweld was hij laatdunkend en wreed. Dit toonde hij, zoodra zijne hand het roer van staat had aangegrepen, door het ter dood vervolgen en doen ombrengen van velen der aanzienlijken, die zijne wijze van bestuur niet billijkten. Hij toonde het vervolgens niet alleen door tegen de levenden te woeden, maar ook door zijne onmenschelijke barbaarschheid tegen de gestorvene hervormden, van welke velen op zijn bevel opgegraven en in eenen kuil onder de galg geworpen werden. (167) Hij toonde het, door een zichtbaar, helsch, genoegen te stellen in menschelijke ellenden, welke hij zelf verwekt had, en door een zichtbaar, helsch, vermaak te scheppen uit de ondeugd zijner trawanten, door hem zelve aangehitst tot het plegen van gruwelen, die duizenden van het leven, tien duizenden van hunne gezondheid, honderd duizenden van hunne rust beroofden. Zulk eene wreedheid

heid deed ALVA een tiran zijn, gehaat en gevloekt van al het volk, beide van roomschen en onroomschen.

De prins van *Oranje*, in *Duitschland*, slechts oorgetuige van al het leed, dat de arme Nederlanders, onder ALVAS schrikbewind, zoo boven alle beschrijving drukte, maakte gebruik van de algemeene verontwaardiging des volks, en nam het besluit, om de wapenen tegen *Spanje* optevatten. Weinig moeite kostte het den vorst, een aanzienlijk leger van, uit *Vlaanderen*, *Brabant*, *Holland* enz. gevlugte, *geuzen*, die vol moed en vuur waren, en met deze van vele *Walen* en *Duitschers* op de been te brengen. Zijn broeder *LODEWIK* trok, reeds in bloei maand des jaars 1568, met een klein gedeelte van dat leger, *Groningerland* in, waar hij, na een gelukkig slagleveren aan den graaf van *ARENBERGHE*, die hierbij sneuvelde, voortgedrongen, het beleg voor de stad sloeg. Deze laatste onderneming had een minder goed gevolg. *ALVA* zelf rukte er op los met een leger van zestien duizend krijgsknechten, en de *Nassauwers* braken op, naauwelijks tijd hebbende, om zich te bergen, terwijl vele het nog met den dood bekochten. Over het geheel kwam deze mislukte poging van graaf *LODEWIK* den Nederlanderen duur te staan, en wel in de eerste plaatse den *Groningers*. *KAREL QUARRÉ*, lid van den raad der beroerten, in het volgende jaar 1569, naar *Groningen* gezonden, om de beeldenbrekers van het jaar 1566 optesporren, dwong de regering, welke uit hervormden bestond,

stond, aantezien, dat drie of vier burgers op de markt ter dood werden gebragt, deels met het zwaard, deels met de koord. Dit was het eerste bloed, dat om het geloof te *Groningen* gestort werd. Ruim honderd vijftig anderen vonden hun behoud in de vlugt. (168)

Dit wekte verbolgenheid bij de Groningsche hervormden; maar er was in de toedragt dezer zaak iets anders; dat de verbolgenheid wekte van roomschen en onroomschen in gansch Nederland. Het intrekken van **LODEWIJK** van *Nassau* op Neêrlands grondgebied deed **ALVA** in zulk eene woede blaken, dat hij, om onverwijd den vrijheidheverenden dat betaald te zetten, in alle ijel het doodvonnis deed uitvaardigen tegen verscheidene edelen, onder anderen tegen **BEYMA** en **GALAMA** uit *Vriesland*. En of dit niet genoeg ware, liet hij zes dagen daarna, den 4 van zomermaand, **DAMORAAL**, den graaf van **EGMOND** en **PHILIPS** van **MONTMORENCY**, graaf van **HOORNE**, onthalzen, wier hoofden twee uren lang op staken ten toone stonden. Dit bedreef **ALVA** louter in woede, zonder eenig nadenken. Wij zien hier den snoodaard waggelen; nit hooide van gebrek aan staatkunde. Dom was hij hier zelts als mensch, die met menschen te doen had. Beide die graven waren van den roomschen godsdienst. Zij hadden ook beide niet eens behoord tot het bondgenootschap der edelen; (169) alleen zij waren vrienden geweest der vrijheidminnende edelen, terwijl zij, aan de andere zijde, der landvoogdes zoch-

ten te believeu, ter bevordering van 's volks belangen. EGMOND zelfs was in het laatst meer spaanschgezind geweest, dan op de zijde der Nederlandsche vrijheidzonen. Ook hij had toen zelf de hervormden verdrukt en hun groote onaangenaamheden verwekt. Gansch Nederland schreeuwde over zulk eene onregtvaardigheid. Ook nu werden de harten van alle roomschen, die zoo veel ten hunnen voordeele nog van den graaf van EGMOND verwacht hadden, vervuld met vreeselijken haat tegen *Spanje*, eenen haat, die van toen af niet slechts onveranderlijk bleef, maar allengs nog veel sterker werd. De roomschen, door beide partijen nu fel gefolterd, en te zwak, om zich zelveu eene partij te maken, bevonden zich waarlijk in den ellendigsten staat, dien men zich verbeelden kan! (170)

De slag, door LODEWIJK, den 23 van bloemaand, geleverd, bij *Heiligerlee*, in *Groningerland*, was EGMONDS dood; maar ook deze werd spoedig ALVAS val in den strik, dien zijne eigene onwijsheid hem gespannen had. De Nederlandsche natie, zonder onderscheid van godsdienst, was vol van verontwaardiging; doch betugelde met voorzigtigheid de driften van het hart, bij hare verschijningen in het openbaar, terwijl zij ééndragtiglijk hare stille beden tot God opzond om verlossing uit de benaauwheid. Geen het minste uitzigt evenwel op redding opende zich. De geringste tegenworsteling, had de ondervinding geleerd, stijfde den dwingeland, en verzwaarde de el-

len-

lenden. ALVA's moordzucht woedde hoe langer zoo heviger. Het gansche land was in rouw over het ombrengen van ontelbaren op openbare schavotten en in verborgene kerkers. Intusschen namen nog al van tijd tot tijd menigten van Nederlanders, zich niet meer veilig achtende, de vlugt naar *Duitschland*, *Engeland* en elders. Vier jaren lang duurden deze nooit gehoorde rampzaligheden, te midden van welke andere doodelijke onheilen ook nog het vaderland troffen. In het najaar 1570 brakén de zeedijken door, en duizenden van menschen vonden hun graf in den vloed. De pest woedde in het volgende jaar 1571 hier en daar op eene allerverderfelijste wijze.

Beschreijenswaardige toestand! en als of Gods hand op het menschdom nog niet zwaar genoeg ware, tastte ALVA, ten jare 1572, de hartzenuw van 's lands welvaart, den koophandel, aan. Hij vorderde, bij verkoopingén, den twintigsten penning van onroerbare, en den tienden penning van roerbare goederen. Straks stond alle koophandel stil, en de winkelier met eene dreigende houding tegen den schraapzuchtigen dwingeland op. Geld en goed scheen dierbaarder te zijn dan bloed en leven. Roomschen zoo wel als onroomschen knierstaadden van gramschap en boosheid; diep gebukt onder het torschen van zulk een knellend juk, hijgden ze naar verlossing. Van allen werd ALVA vervloekt. De geheele natie zwoer hem den val, indien zij maar krachten kreeg. **Mogt Oranjs maar inrukken!** was en werd nu

nog sterker de hartelijke wensch des algemeenen volks. (171)

Ook het morgenlicht van zulk eene gewenschte verlossing rees dadelijk aan de kimmen; en elk welgezind nederlander verblijdde zich. De prins van *Oranje*, tegen *Spanje*, te lande, niet gelukkig geslaagd zijnde, rustte, op raad van den admiraal VAN COLIGNY, eene welbemande vloot ter zee uit, om daarmede den vijand aantetasten. Deze maatregel werd met eene meer gelukkige uitkomst bekroond. Onverwacht werd den 1 van grasmaand des jaars 1572 de *Briel* bemeesterd door eene aanzienlijke watermagt van kloeke vlotelingen, die zelve zich, naar het schijnt, *watergeuzen* noemden, zich ten minste dien naam lieten welgevallen. Deze stad werd voor den sleutel van *Holland* gehouden. Naar 's vorsten zin was echter deze daad genoeg voorbarig, omdat hij met de raming van zijn plan nog niet volkomen gereed was. (172) Ook de wreedheden, aan de *Brielsche* monniken en priesters gepleegd, verwekten het menschelijk gevoel van den edelen vorst veel smart en pijn. Dan gelukkig had hetgene gebeurd was geene ongewenschte gevolgen; het verlevendigde algemeen den moed des volks, dat ter bespoediging van hetgene door den vorst nog moest bewerkstelligd worden niet weinig medewerkte. Straks werd te *Vlissingen* de spaansche bezetting uitgedreven zonder krijgsbenden, door de wakkere burgers, die alzoo de eerste werden, welke het juk van den dwingeland afwierpen. (173)

Ve-

Ze volgde terstond dat voorbeeld. Eene wel los gewaagde, doch met rijp overleg uitgevoerde onderneming van beide steden; welke een gelukkig gevolg had. BLOIS VAN TRESLONG, één der scheepsbevelhebbers, snelde den Zeeuwen ter hulpe. Aan beide zijden werd er echter veel bloeds gestort; men pleegde wreedheid tegen wreedheid. Dan de zege bleef aan de zijde der Zeeuwen, die trouwens hun geld en goed niet spaarden, zoo ter werving als betaling van soldaten en matrozen; zij vochten zich vrij tegen de opgekome ne vloot van *Spanje*. Welk eene eer voor de dapperheid van dit oude, op de wateren ten oorloge zoo wel toegeruste, volk! (174) Te dezen tijde stonden de hervormde gemeenten in Engeland haren broederen, die in het vaderland waren achtergebleven, bij door raad en daad. Met oogluikende toestemming van ELIZABETH ondernamen zij zelfs, hetgene een zeer goed gevolg had, eene werving van Engelsche manschappen, om de zaak der verdrukten in het vaderland te ondersteunen tegen den spaanschen dwingeland, dien men zocht te overwinnen, ten minste te verdrijven. Het laatste gelukte. Geen half jaar was er na deze gebeurtenissen verloop en, of geheel *Holland* en *Zeeland* had zich tegen *Spanje* verklaard, uitgezonderd *Amsterdam*, *Middelburg* en *Goes*. Verscheidene andere provinciën volgden, als *Utrecht*; *Gelderland*, *Overijssel* en *Vriesland*.

Bij deze zoo snel elkanderen opvolgende gebeurtenissen schijnt in de harten der Nederlanders eerst

regt het denkbeeld zich gevestigd te hebben, om eene geheel onafhankelijke republiek te vormen. Dat denkbeeld was hun voorheen nog niet zoo eigen. Zij ijverden slechts voor de handhaving van hunne vrijheden en voorregten. Niemand verachte den dag van geringe menschelijke invallen! Er rijzen soms gebeurtenissen uit, die voor geheele volken, die voor den geheelen staat van beschaafde volken van het duurzaamste belang zijn. Den admiraal VAN COLIGNY viel het in, den spanjaard ter zee te overrompelen. Hoe gewaagd moest die inval oppervlakkig denkenden voorkomen? *Spanje* had de grootste magt op zee, die toen bekend was. Wie zoude tegen zulk eene verbazende magt bestand zijn? Ten minste Nederland niet. En nogtans was des admiraals inval verstandig en wijs. *Spanje*, niet kunvende berekenen, dat de Nederlanders ter zee tegen zijne magt iets zouden ondernemen, had de zeeplaatsen, uit dien hoofde, zonder bezetting gelaten. Hoe duur kwam hem dat verzuim te staan? Het tijdperk ontsloot zich, waarin de nederlanders, door hunne staag aangroeiende zeemagt, *Spanje* niet alleen met een gezegend gevolg zijne overheerschende dwingelandij betwistten, maar hem het meesterschap ontnamen over een groot gedeelte der scheepvaart naar het oosten en westen, en door den winstrijken koophandel, die de zenuw is van den staat, zich tot een volk vormden, dat door eigene kracht tegen vreemd geweld zijn bestaan genoegzaam handhaven kon, en eenmaal den doordringendsten invloed kreeg

kreeg op de kabinetten aller vorstelijke hoven van geheel Europa.

Intusschen brak nu het licht zoo der godsdienstige als der burgerlijke vrijheid in Holland en Zeeland volkomen door. De hervormde gemeenten werden hersteld, de kerken geopend, de zuivere lessen van het Evangelie verkondigd, predikanten van overal te dien einde ontboden en geroepen. Uit Engeland en van elders kwamen zij, in grooten getale, over, met vele leden hunner daar gestichte gemeenten. Alle Zeeuwsche hervormde leeraars hadden ten jare 1567 de wijk genomen naar Engeland; en deze werden nu ten jare 1572 beroepen tot den dienst van de herstelde gemeenten in hun vaderland; zoo als WILLEM JANSSEN d' HOORNE en MICHAËL PANNEEL, beide predikanten te *Norwich* naar *Middelburg*; JAN VAN MIGRODE, predikant te *Colchester* naar *Vere*, en meer anderen. (175) Dit alles gebeurde overeenkomstig het besluit van de eerste vergadering der staten van *Holland* en *Zeeland*, gehouden te *Dordrecht*, den 15 van bloeimaand des meergenoemden jaars 1572. In dezelve werd, op voordragt van den prins van *Oranje*, bij monde van deszelfs getrouwen vriend, PHILIP VAN MARNIX, heer van *St Aldegonde*, gedaan, het volgende besloten; „ dat er, namelijk, vrijheid van godsdienst zoude zijn, zoo voor roomschen als onroomschen, en aan beide daartoe openbare kerken door de overheid zouden worden ingeruimd.” In wijnmaand van hetzelfde jaar verscheen WILLEM

van *Oranje*, uit *Duitschland* komende met zijn hofgezin, in *Holland*, waar hij, met uitgelatene blijdschap, ontvangen werd. Geen wonder trouwens. Eerst had de vorst de verderfelijke magt van GRANVELLE gefnuikt. Nu had hij de verscheurende wreedheid van ALVA gebreideld. Welke groote verdiensten! Beide waren zij even ergo dwingelanden voor het Nederlandsche volk, de eerste door listig beleid, de ander door openbaar bedrijf van geweld. Terstond werd aan WILLEM van *Oranje*, als stadhouder generaal, de eed van getrouwheid gedaan, en hem de magt gegund alles te herstellen en te besturen. En die magt gebruikte de prins met wijs overleg tot genoegen der staten.

De hertog van ALVA, vol spijt, ziende, dat alle zijne dwangmiddelen, hoe strenger zij ook werden in het werk gesteld, zoo veel te sterker inliepen tegen zijn doel, niet alleen ten aanzien van zijn burgerlijk gezag, maar ook van zijn geweld over den godsdienst, verloor eindelijk den moed, en voelde langzamerhand den grond van zijn gebied als onder zijne voeten wegzinken. Het jaar 1573 was wel het schrikkelijkste jaar, in de gedenkboeken der onroomschen van het meerderdeel der zuidelijke provinciën; schoon bijna geen één hunner naar het schavot ten dood werd geleid, of duizenden van omstanders riepen hem als uit ééne mond toe; „houd moed! strijd yromelijk ten einde toe!” of iets diergelijks. (176) Maar ook dit zelfde jaar 1573 werd in ALVA'S staatkundige gedenkboeken verschrikkelijk. Voor-

eerst

eerst moest zijn leger voor *Alkmaar* opbreken en met schande vandaar wijken. Ten tweede de spaansche oorlogsschepen werden door de Nederlanders op de zuiderzoe genomen; de spaansche admiraal, de graaf van BOSSU, met de overige bewindhebbers der vloot, geraakte in de handen der Nederlanders, en werd te *Hoorn* binnen gebracht. Dit gebeurde onder ALVA's oog, die zich toen te *Amsterdam* bevond, waar de burgerij met zulk een' haat tegen hem vervuld werd, dat er een oploop van het graauw aan het rijzen was, hetwelk den ontmoedigden wreedaard in het holle des nachts uit de stad de vlugt deed nemen. Zijn gezag was daar zoo verzwakt, dat de magistraat hem weigerde acht vaandelen krijgsvolk intelaten; en de poorten voor hetzelfde gesloten hield. (177) Nog iets van groot belang was toen gebeurd, dat ALVA niet slechts ergerde, maar er hem van overtuigd moest doen worden, dat de vijand hem weinig meer ontzag, daar het hoofd van denzelfden, WILLEM, prins van *Oranje en Nassau*, openlijk belijdenis van den hervormden godsdienst gedaan had, en in de herstelde godsdienstvergaderingen der hervormden van *Holland* en *Zeeland* een voorganger was geworden der gemeenten.

Ligtelijk bevroedde ALVA, dat, ingeval hij niet bij tijds met eer zijn bewind konde nederleggen, hij eerlang, met schande overladen, de Nederlanden zoude moeten verlaten! Hij verzocht derhalve, onder voorwendsel van toenemende ongesteldheid, hij

den koning van *Spanje*, in alle ijl zijn ontslag van de landvoogdij en bekwam spoedig hetzelfde. Met blijdschap vertrok hij den 18 van wintermaand des jaars 1573, geen' anderen roem met zich nemende, dan dien hij zich zelf toezwaaide. Altoos men verhaalt, (178) dat hij zich toen beroemde, in zes jaren tijds, achttien duizend en zes honderd menschen, om het geloof, of om wederspanningheid tegen den koning, te hebben doen ombrengen. Dit was bijkans een vijfde gedeelte van allen, die, toen in den tijd van vijftig jaren, om die zelfde redenen, door beulshanden, in Nederland, waren ter dood gebracht. Derzelve getal wordt gerekend te zijn geweest meer dan honderd duizend. (179) Hoe sommigen ALVA toen nog een' zachtmoedigen regent hebben kunnen noemen, (180) schijnt onbegrijpelijk; maar wat kan de vleijerij van belangzuchtige staatkunde niet al?

Indien een VIGLIUS van AYTA, één der voortreffelijkste spaanschgezinde staatslieden, die wegens zijne gematigdheid anders zoo zeer geprezen wordt, het daarvoor verklaarde, dat het behouden van staat en land zulk gruwelijk moorden vorderde, wat moet men dan niet denken van de heerschende gevoelens des ganschen aanhangs van ALVA? (181) Gruwelijk in de daad was het moorden, dat, onder zulk een' schijn van regt, gepleegd werd. De geleerde PAULUS MERULA geeft er ons ergens (182) deze volgende beschrijving van. „ Zoo hooggaande waren de martelingen, welke men den onnoozelen

len sanded, dat men er van ijzen en gillen moet. Het vuur stond voor de onroomschen, die in hun geloof volhardden, altijd te branden. Men heette hun eene groote weldaad te bewijzen, indien men hen eerst worgde, en dan tot asch verbrandde. Die het volstandigst waren, werden levend door de vlammen vertceerd; sommigen zelfs door een langzaam vuur gebraden; anderen, wier belijdenis met verzwarende omstandigheden verzeld was, wanneer zij half dood gezengd waren, eenigen tijd door de lucht heen en weder geslingerd met eene trillende beweging, om hunne smarten te vermeerderen. De tong werd hun uit den mond gesneden, of er eene bal ingestopt, of een muilband omgeknoopt, ten einde zij hunne onschuld voor het volk niet belijden mochten, dat gewoon was gretig naar zulke schouwplaatsen te loopen. Ook vrouwen werden of levend verbrand, of onder de aarde gedolven, of in het water geworpen. Geeseling, ballingschap, verbeurdverklaring van goederen en andere schandewekkende straffen waren louter nietsbeduidende vermakelijkheden der wreede regters."

Onder de landvoogdij van DON LOUIS DE REQUESSENS, den opvolger van ALVA, hield nog het ketterdooden niet geheel op, voornamelijk in heroverde steden. Onder zijn bewind waren *Spanjes* soldaten in het vechten voor de dwingelandij gelukkiger, dan zij onder ALVA waren geweest. Het is waar, *Leyden* werd door den vijand tweemaal, eerst in het jaar 1573, en daarna in den zomer van het jaar

jaar 1574, belegerd, doch telkens, na veel geleden te hebben, ontzet. Dan vele andere steden werden door de spanjaarden hernomen, die aldaar op de gruwelijkste wijze de burgers uitplunderden en vernielden. DE REQUESENS zelf gaf vrijheid tot zulke daden; hij stond er ten minste bij, en keurde die goed. (183) Geweldig troffen deze slagen; zij bragten ten laatste den prins van *Oranje* bijna tot wertwijfeling, daar hij volstrekt geene kans meer zag het land te redden. Geen uitzigt op verlossing was meer open. Engeland en Frankrijk weigerden bijtestaan. Er schoot den vorst geen ander denkbeeld van uitkomst meer over, dan dat al het volk, met vrouwen en kinderen en het beste hunner tilbare have, zich inscheepte, om elders eene veiliger verblijfplaats optezoeken, na de molens in brand en gaten in de dijken gestoken te hebben, ten einde het geheele land voor den vijand onbruikbaar mogt worden. Men wil zelfs, dat de vorst daartoe een voorstel zoude hebben gedaan, in eene vergadering der staten. Zoo geheel weg was de hoop, om het land te behouden. Hoe het ook zij, de vorst hebbe dat voorstel in goeden ernst gedaan, of hij hebbe slechts daardoor den slaauwenden moed zijner vrienden weder opwekken willen, die ijsselijke kreet van wanhoop had gewenschte gevolgen. Ten minste de moed der Hollanders en Zeeuwen werd weder levend. Men rustte zich weder met kracht toe ten oorloge tegen den vijand te water en te lande. Men vroeg geld van de waalsche en nederduit-

duitsche hervormde gemeenten in Engeland. Men ontbood stukken geschuts van haar, met dringende brieven. De moed der Nederlanders was inzonderheid daaruit blijkbaar, dat zij te dien tijde vrede met *Spanje* hadden kunnen maken, die hun werd aangeboden, onder voorwaarde, dat zij van het staan naar volkomene godsdienstvrijheid zouden afzien, maar zulk een' vrede met verachting van de hand wezen. Liever dan het uiterste gewaagd! Goed en bloed hadden zij voor den godsdienst veil. Dus stonden de zaken in herfstmaand des jaars 1575. (184)

Dan! in ééns brak in deze duisternis een straal door van licht, die de uitzigten verhelderde, die den vorst nieuwe krachten verleende, die 's volks moed verwakkerde. Toen de nood op het hoogste was, gaf God uitkomst; Zijne reddende hand werd zichtbaar; en al het volk mogt welhaast met gloeiend gevoel van edele dankbaarheid Gods goedheid aanbidden. Den 5 van lentemaand des jaars 1576 stierf zeer onverwacht DE REQUESENS. En nu kreeg alles langzamerhand eene gansch andere wending. De gansche spaansche krijgsmagt was oogenblikkelijk in opstand, én sloeg aan het muiten. In verstrooide benden zwierven de soldaten het land door, roovende, plunderende, moordende. Zij verzamelden zich voor *Brussel*, om er de grootste verwoestingen aanterigten; maar zij werden gelukkig verdreven. Dit was de laatste zware schok, dien het Nederlandsche volk nog moest doorstaan. Dezelve duurde echter niet lang. De raad van state, dien door

godsdienstoefening der hervormden door haar gehandhaafd zoude worden; dat de oefening van allen anderen godsdienst, met het Evangelie strijdig, zoude ophouden, dat er echter geen onderzoek naar iemands geloof volstrekt geduld zoude worden, enz. (187). Aan den prins van *Oranje* werd door de staten dier vereenigde provinciën niet alleen de hooge bescherming der kerk, maar ook de hooge regering des lands opgedragen. En de ramp van *Antwerpen* bespoedigde het sluiten van een verdrag, waarvan het ontwerp reeds gereed was, tusschen de *Hollandische* en *Zeeuwsche* staten, ter eene zijde, en de staten van *Brabant* en *Vlaanderen* met hunne bondgenooten ter andere zijde. Het verdrag werd geteekend den 8 van slagtmaand des jaars 1576 te *Gent*, en is, onder den naam van de *Gentsche pacificatie*, in 's lands geschiedenis bekend. Hetzelve had ten doel het verdrijven van de spaansche soldaten uit alle gewesten, het doen ophouden van de schromelijkste verwarringen, en eene vrije godsdienstoefening der protestanten intevoeren. *Amsterdam*, als mede eenige andere steden weigerden, in het eerst zich bij de bondgenooten te voegen, ronduit verklarende, dat zij geene openbare oefening van den protestantschen godsdienst konden of wilden toestaan. Ten laatste evenwel lieten zij zich er toe vinden, onder beding, dat de roomsche godsdienst onverlet moest blijven, en de onroomschen alleen buiten de stad gemeenschappelijk zouden mogen zamenkomen. Dit evenwel-duurde niet zeer lang

de staten voor vijand verklaard, en den 20 van
 louwmaand des jaars 1578, de aartshertog van Oos-
 tenrijk MATTHIAS, de broeder des keizers, tot al-
 gemeenen landvoogd in deszelfs plaats aangesteld,
 op voorwaarden echter, die zeer beperkt waren, en
 waaruit bleek, hoe men boven allen spaanschen te-
 genstand het hoofd moedig durfde opsteken, en de
 grondslagen der vrijheid reeds wel gevestigd had.
 Aan MATTHIAS werd, als deszelfs algemeene stadhou-
 der, toegevoegd de prins van Oranje, die, meer be-
 dreven in 's lands zaken, welhaast de klem der re-
 gering geheel in handen kreeg. De prins begreep, dat
 den hervormden nu niet langer de vrijheid van gods-
 dienst oefening geweigerd konde worden. En de
 aartshertog, schoon roomschgezind, was van oor-
 deel, dat men zoo min den hervormden, als den
 christenen zijner belijdenis, die vrijheid betwisten
 mogt. Het gevolg derhalve daarvan was, dat, door
 's prinsch bewerking; de nieuwe landvoogd met
 den raad van state, in het begin van den zomer des
 jaars 1578, een verdrag van godsdienstvrede
 ontwierp, waarvan het meest belangrijke hoofd-
 punt was, dat den roomschen en onroomschen,
 op gelijken voet, vrijheid van godsdienst oefening
 zoude vergtund worden door geheel Nederland. Dit
 ontwerp van godsdienstvrede werd door de staten,
 van sommige provinciën en door de magistraten der,
 in dezelve gelegene, steden aangenomen; maar van
 andere gewraakt. Onderscheiden waren de redenen
 voor het laatste. In *Artois*, *Henegouwen* en et-

ders wilde men den onroomschen geene godsdienstvrijheid vergund zien. Te *Gent* daarentegen verwierp men zulk een' godsdienstvrede, als voluit weigerende de roomsche kerkplegtigheden, welke men als oorzaken van zoo veel leeds en ramps beschouwde, langer te dulden.

Gedenkwaardig is de geschiedenis van deze hardnekkige weigering der Gentenaars, uit hoofde van de gewigtige gevolgen, welke zij voor den staat en de kerk der Nederlanden gehad heeft. Zij verdient daarom hier vooral met hare gevolgen verhaald te worden. Aan het hoofd der misnoegden te *Gent* over het gemelde ontwerp stond PETRUS DATHEMUS, predikant bij de hervormden aldaar, een man, die wel ter sprake, kloek van moed, en zoo driest in het doorzetten was als in het ondernemen, maar te driftig van aard en te los van zin in het wikkelen van belangrijke zaken. Dikwerf door anderen, zijner partij toegedaan, zich latende winnen, was hij te *Gent* slechts het werktuig van den voorschepen, dat is voorzitter der stedelijke regering, jonkheer JAN VAN HEMBIJZE, die, reeds in het laatst des jaars 1577 een hevig vuur tot opstand in die stad had aangestookt, en gelijk velen van achteren meenden te kunnen zien, alleen uit eerezucht alles in de war hielp. (188) BRANDT noemt hem een' tegenstander van rekkelijkheid en voegzaamheid. (189) Het volk, door de krachtige redenen van DATHEM in beweging gebracht, had nevens hem, op de meeste leden der regering dien invloed, dat deze, den

VOOR-

voorschepen van HEMBIJZE bijvallende, de monniken met anderen roomschen zelfs van aanzienlijken burgerstand ter stad uitdreef, de parochiepriesters gevangen nam; de hand sloeg aan de kloostergoederen, de kleinooden van den heiligen dienst verkocht, de kerken plunderde, de stad versterkte, soldaten wierf en verscheidene omliggende steden door magt van wapenen aan zich trok. Onder het nemen van zulke wederregtelijke maatregelen speelde het gemeene volk overal meesterlijk zijne rol, zelfs buiten *Gent*, in onderscheidene steden van *Vlaanderen*, de kostbaarheden uit de kerken roovende, en de beelden verbrijzelende. Inmiddels kwam wel PHILIP VAN MARNIX, als afgevaardigde der staten, te *Gent*, zoekende met overdachte redenen de regering tot andere gezindheden te brengen; maar dit was vruchteloos. Verbijsterd van zin bleef men eene verkeerde denkwijze volgen. Eindelijk verscheen er in wintermaand des jaars 1578 de prins van *Oranje*; en door den invloed van dezen werd straks de rust hersteld, maar dezelve was van geen' langen duur. De prins moest, in oogstmaand des eerstvolgenden jaars, andermaal zich derwaarts begeven, om de geweldige woelingen der wanorde te dempen. Ook dit gelukte hem weder, door het veranderen der regering. JAN VAN HEMBIJZE, voor ergere uitkomsten vrezende, nam de vlugt naar *Duitschland*. DATHEEN volgde of verzelde hem derwaarts. Maar de gemoederen der hervormden te *Gent* waren te sterk opgewonden, om, na 's vorsten vertrek,

trek, bedaard te blijven. Vier volle jaren lang scheen wel alles op eenen beteren voet te staan; doch in den grond was alles los en wankel.

Ten laatste hadden de *Gentenaars*, in oogstmaand des jaars 1583, de dwaasheid, om JAN VAN HEMBYZE uit den *Paltz*, waar hij zich oh ield, te noodigen tot terugkomst, en hem het ambt van voorschepen weder optedragen. Hij kwam; en nu snelde weldra de hervormde kerk van *Gent* naar haren geheelen ondergang. De Roomschen, uit *Gent* gedreven, hadden sedert het jaar 1578 van tijd tot tijd de wijk genomen naar *Henegouwen*, *Artois* en elders. Hier verspreid onder de *Walen*, die meest alle voor het roomsch geloof zeer ijverzuchtig gebleven waren, had het hun weinig moeite gekost, dezelve optewekken tot eene volkomene verwerping van het meer gemelde godsdienstvredeverdrag. Door dien weg was de verbittering tussehen de spaanschgezinde roomschen in de zuidelijke provinciën en de oranjegezinde onroomschen van *Vlaanderen*, *Brabant* enz., vervaarlijk aan het gisten geraakt. Men wrokte, men dreigde, men naderde elkanderen. Eindelijk werd men handgemeen; en straks stond alles in het zuidelijk gedeelte der Nederlanden overeinde. Het vuur van eenen binnenlandschen oorlog brandde hevig, en dreigde de verschrikkelijkste gevolgen.

Ook de vrees, bij de oranjegezinde hervormden daardoor ontstaan, was maar al te gegrond. De staten der Waalsch-nederlandsche provinciën verzoenden zich welhaast met *Spanje*, tot gehoorzaamheid

heid aan den koning wederkeerende. Uit *Spanje* onderstând van krijgsmagt gekregen hebbende, verkloekten zij zich, en het gelukte hun ook, om van de overige Nederlandsche provinciën, met geweld van wapenen, zich aftescheuren niet alleen, maar ook welhaast de *Gentenaars*, hunne vijanden, met alle *Vlamingers* en *Brabanders*, geheel in hun bedwang te krijgen. Willens of onwillens moesten alle tien zuidelijke provinciën, de eene voor, de andere na, zich aan *Spanje* onderwerpen. *Gent* viel in de handen van ALEXANDER FARNEZE, prins van *Parma*, wiens dappere oorlogskracht *Spanje* al dat voordeel bezorgde, den 19 van herfstmaand des jaars 1584, en deszelfs burgers zagen zich gedwongen tot het openlijk belijden van den roomschen godsdienst, of tot het ruimen van stad en land. Even zoo ging het, met alle zuidelijke provinciën. Reeds ten jare 1585 waren de hervormde gemeenten en scholen er geheel verstrooid, en uit elkanderen geraakt. (190)

Jonkheer JAN VAN HEMBIJZE wordt door de geschiedschrijvers aangemerkt als de eenige oorzaak van dezen noodlottigen uitslag der gemelde onlusten, eerst door de roomschen zoo te vervolgen, dat zij in grammen moede tegen de hervormden het zwaard op de zijde hingen, en daarna, door de partij der roomschen te kiezen, de hervormden te verraden, en met de spanjaards, ter verdelging van dezelve zamentespannen. De *Gentenaars* zelve ten minste hebben hem daarvan verdacht gehouden niet

alteen, maar ook als schuldig aan zoodanig een ver-
 raad meenen te moeten straffen. Eer nog de stad
 door de spaanschen veroverd was, werd hij, na eene
 gevangenis van vier maanden, ter dood verwezen,
 en den 4 van oogstmaand des jaars 1584 onthald,
 zeventig jaren oud zijnde. (191) Indien de beschul-
 diging en het daarop gevelde vonnis tegen HEMBIJZE
 gegrond is geweest, zoo was hij dan ook alleen er de
 oorzaak van, dat de zeventien Nederlandsche provin-
 ciën gescheiden en tien weder spaansch werden, ter-
 wijl de overige zeven, onder WILLEM den eersten,
 hunne vrijheid verdedigden en zich tot een onafhan-
 kelijk gemeenebest verklaarden. Hoe het ook zija
 moge, de stadhouder van *Vlaanderen*, hertog van
Aarschot, een van 's prinsens grootste vijanden,
 wicns mededinger naar de stadhouderlijke magt in
Vlaanderen HEMBIJZE was, schijnt ten sterkste
 medegewerkt te hebben tot 's jonksheers, in schijn
 of in waarheid veranderde, handelwijze, en hem ein-
 delijk den dood te hebben berokkend. (192) Ze-
 ker is het ondertusschen, dat HEMBYZE ten laatste
 eene houding had aangenomen, waaruit men schier
 niet anders hem beoordeelen konde, dan men hem
 heeft beoordeeld. Er werden verscheidene daden door
 hem bedreven, die hem zoo al niet schuldig aan ver-
 raad, hem er ten minsten sterk van verdacht deden
 worden. En allerzekerst is het, dat hij ten jare
 1578, door de roomsche *Walen* tegen de hervormde
Vlaningers en *Brabanders* te verbitteren, het vuur
 van eenen binnenlandschen oorlog gestookt, en
 lange

langs dien weg aan den staat het verlies der tien zuidelijke provinciën berokkend heeft. Dit was de vrucht van den godsdienstvrede, dien de aartshertog met den raad van state had ontworpen ter bevordering van het beste oogmerk. Er was eene volslagene godsdienstoorlog uit ontstaan, die de scheuring van Nederland ten gevolge had; eene scheuring nochtans, die naderhand, gebleken is, dat heilzaam was ten minste voor de belangen der zeven vereenigde gewesten.

Natuurlijk verergerde hierdoor de vijandschap, die roomschen en onroomschen tegen elkanderen reeds lang getoond hadden, in de zeven vereenigde Nederlanden, waar de laatste ter handhaving hunner vrijheid tegen de eerste op hunne hoede moesten zijn, en wijl het niet anders scheen te kunnen geschieden, hun eene diergelijke vrijheid volstrekt niet oordeelden te moeten toestaan. Ten jare 1572 was wel, gelijk wij verhaald hebben, in Holland vastgesteld, dat roomschen zoo wel als onroomschen vrijheid zouden genieten, om in de hun aangewezen kerkgebouwen zamentekomen; maar ook hebben wij verhaald, wat ten volgenden jare reeds dezelfde staten besloten. Den roomschen werd slechts toegestaan in bijzondere huizen hunne godsdienstvergaderingen te houden. (1573) Groote redenen hadden toen reeds de staten van Holland tot het nemen van zoodanige maatregelen. En naderhand drong hen 's lands gevaar, om nog strenger tegen de roomschen te handelen, welker listige aanslagen zij op die wijze alleen verijdelden.

De eersten, die zich verbonden, om, met geweld van de noordelijke Nederlanden zich afte scheuren, waren de *Waalſche* provinciën *Henegouwen*, *Artois* enz. Daartoe verbonden zij zich reeds ten jare 1578. De prins van *Oranje*, den verderfelijken invloed; dien zulk eene verbindtenis op het heil der overige Nederlanden hebben moest, vooruitziende, werd dadelijk bedacht op eene tegenverbindtenis, die den 23 van louwmaand des jaars 1579 te *Utrecht* gesloten werd, en in de geschiedenis bekend is gebleven onder den naam van de *Unie van Utrecht*. De bondgenooten waren de provinciën van *Gelderland*, *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, en de *Vriesche* (naderhand genoemd de *Groeningsche*) *Ommelanden* tusschen de *Eems* en de *Lauwers*. Den 23 van lentemaand des volgenden jaars werd het verbond mede geteekend door die van *Vriesland*, tusschen de *Lauwers* en het *Vlie*. Deze provinciën werden gevolgd ten jare 1580 door die van *Overijssel*. Wijders vereenigde zich met de gemelde landschappen ook een groot gedeelte van *Brand* en van *Vlaanderen*. De stad *Groningen* kon wel ten jare 1579 niet, zoo als de bondgenooten het gaarn gezien hadden, gaaf weg tot de Unie van *Utrecht* toetreden, zoo door hare voortdurende verschillen met de *Ommelanden*, wegens vrees voor het verliezen harer regten, als wel uit hoofde van het dubbelhartig gedrag des gewestelijken stadhouders *GEORG DE LALAING*, graaf van *Rennenberg*, maar mogt evenwel uit kracht van eene overeenkomst, den

den 11 van zomermaand des jaars 1579 getroffen, worden gerekend daartoe te behooren. En eindelijk werd, zonder eenige belemmering, de stad *Groningen* geheel en al tot de Unie gebragt in het jaar 1594, door het zoogenoemde *verbond der reductie*. (194)

Alle deze Nederlandsche provinciën beloofden elkanderen heiliglijk, om onafscheidbaar bij elkanderen te blijven, als waren zij slechts ééne provincie, onverminderd evenwel de bijzondere vrijheden, welke iedere op zich zelve bestaande provincie voorheen ontvangen had. Met betrekking tot den godsdienst was, volgens het dertiende artikel, overeenkomstig met den godsdienstvrede van den aartshertog MATTHIAS en de *Pacifikatie van Gent*, hoofdzakelijk besloten, dat elk, zoo roomsche als onroomsche, overal vrijheid van godsdienst behouden, en niemand, uit hoofde van zijnen godsdienst, achterhaald of onderzocht zoude worden. (195) Alzoo was het verbond der Unie voor den tijd, waarin het gemaakt is geworden, ééne der beste grondwetten van staat, welke met menschelijke wijsheid immer kon bepraamd worden. Langzamerhand, doch met zoo veel te meer kracht, bekwam het verbond zijne onwrikbare vastheid. Nadat de *Waalsche* provinciën alre waren afgevallen, en vervolgens ook geheel *Brabant* en *Vlaanderen* door den spanjaard overheerd was, werd het bondgenootschap van *Utrecht*, waarin alle zeven provinciën begrepen waren, de stevigste grondslag der vrije Nederlandsche repu-

blick en de grondslag tevens der bevoorregte Nederlandsche hervormde kerk.

Langzamerhand, schreven wij, bekwam het verbond van *Utrecht* zijne onwrikbare vastheid. In den beginne ontmoette hetzelfde wel tegenstand, voornamelijk bij de *Vriezen*, *Overijsselaars* en *Groningers*, welke den gemelden graaf van **RENNENBERG**, als hunnen stadhouder, gehoorzaamden, die, zelfs nadat hij geteekend had, nog telkens eene spaak in het wiel stak, en, dikwerf zijne kwade trouw verraden hebbende, eindelijk den staten afviel, en zich met den spaanschen koning verzoende. Ook hield het eenigen tijd aan, eer men zich, in alles, vooral met betrekking tot den godsdienst, zoo gedroeg, als de voorwaarden van het verbond het vorderden. Te *Amersfoort* werden, den 9 van zomermaand des jaars 1579, door het graauw, de beelden uit de kerken geworpen. Hetzelfde gebeurde des anderen daagsch te *Utrecht*, waar men ook een gedeelte der roomschgezinden ter stad uitdreef. Nog grooter ongeregelheden hadden reeds den 18 van bloeimaand deszelfden jaars plaats gehad te *Antwerpen*, waar men op eene schandelijke wijze eenen kerkelijken omgang op de openbare straten stoorde, en de geestelijkheid buiten de poorten der stad joeg, tot groote ergernis van den prins van *Oranje*, die, aldaar tegenwoordig zijnde, de orde, schoon met moeite, herstelde. Hetgene te *Gent*, waar men met zulk eene geestdrift het verbond der Unie geteekend had, gebeurd is, hebben wij verhaald. Ook

hoor-

hoorde men van beroerten, te *Kampen* en elders, van de zijde der onroomschen, ontstaan tegen de roomschen, waardoor beide partijen zich met elkanders bloed bezoedeld zagen.

Beide godsdienstpartijen wrokten, door het geheele land, tegen elkanderen; en hier en daar trokken zij het barnas aan, om elkanderen leed te doen, hetgene dikwerf een vreeselijk vuur van burgeroorlog ontbranden deed. Gelijk de onroomschen te *Kampen* tegen de roomschen opstonden, zoo verhieven zich elders de laatste tegen de eerste, en wel met nog meerdere woede. Te *Brugge* en 's *Hertogenbosch* ontstond, in den zomer van het jaar 1579, door eene razende drift van de roomsche partij, een volkomene burgeroorlog met de onroomschen. In de eerstgemeide stad werden de onroomschen overwinnaars; in de andere de roomschen; maar in beide sneuvelden vele burgers. Den roomschen was zulk eene onstuimigheid ligter te vergeven, dan den onroomschen, die, meer verlicht willende heeten, zich dan ook door eenen geest van christelijke zachtmoedigheid hadden moeten laten besturen, altoos, daar zij in het genot waren van hetgene waarnaar zij zoo lang gewenscht hadden. Trouwens daar in sommige provinciën het getal der roomschen of de overmagt had, of niet veel van dat der onroomschen verschilde, is het zeker, dat dikwerf de laatste door de eerste vreeselijk gehoond en gesard werden. In andere provinciën weder, waar de roomschen, wegens mindelheid van ge-

getal, voor de onroomschen bukken moesten, konden gene de overhand van deze volstrekt niet verdragen. Vandaar dat vele zulke roomschen zich nog roerden, zoo lang zij konden; terwijl echter de meesten geheel hunnen moed verloren hadden, en met hunnen moed ook den vorigen ijver voor hunne burgerlijke vrijheid. Zoo was het inzonderheid, staande de jongste binnenlandsche beroerten in *Brabant* en *Vlaanderen*, door de *Walen* verwekt. Vele roomschen aldaar werden zeer twijfelmoedig, niet meer wetende, wat zij wenschen moesten. Met de zegepraal van den spanjaard zagen zij zich in een' staat teruggebracht, die hun als vrijheidlievenden burgers niet geviel, en met der staten geluk leden zij, als christenen, schipbreuk aan hun kerkelijk geloof. Deze weifelmoedigheid maakte vele roomschen der gemelde provinciën koel en onverschillig, en mag men denken, dat mede het hare heeft toegebracht tot den voorspoed der wapenen van *Spanje*, waarvoor zij eindelijk moesten onderdoen. Dat gedrag der onverschillig geworden roomschen deed daarentegen den vaderlandlievenden hervormden, in de zeven vereenigde provinciën, met zoo veel te meer kracht hunne eens ondernomene zaak doorzetten.

Den 26 van hooimaand des jaars 1581 verklaarden de algemeene staten dier zeven noordelijke provinciën, bij een openbaar besluit, den koning van *Spanje* vervallen van deszelfs regt op de *Nederlanden*. Een gewaagd, maar toch noodwendig en naderhand belangrijk geacht besluit! Nu geraakte hot
bloed

bloed der spaanschgezinde roomschen in de zuidelijke provinciën geheel aan het gisten, en de schok, daardoor bij hen verwekt, deelde zich mede aan die van de noordelijke gewesten. Ook deze konden hunnen wêrbarstigen zin zoo tegen de overheid, welke meest uit onroomschen bestond, als tegen derzelve kerkgemeenschap nu niet langer verbergen, maar toonden openbare vijanden der regering te zijn. Trouwens reeds lang hadden zij daarvan geene onduidelijke bewijzen gegeven. De prins, die anders de roomschen nog al met geen schieel oog aanzag, had reeds 's jaars te voren verklaard, dat hij geene lieden van die belijdenis meer betrouwde. (196) En nu werd de prins in dit tegen hen opgevatte wantrouwen ten sterkste bevestigd. Uit ongedrukte aantekeningen, die alle geloof verdienen, blijkt, dat de roomsche geestelijkheid te *Haarlem* het onderhoud, dat haar beloofd was, te genieten verzocht, zonder verplicht te mogen zijn, den eed der afzwering van *Spanje* te doen. Het spreekt van zelf, dat haar zulks geweigerd werd. (197) Tot hun hartzeer moesten de roomschen al spoedig daarvan de nadeeligste gevolgen ondervinden. Het mistrouwen van den prins en de staten tegen zulke spaanschgezinde roomschen nam ten jare 1581 derwijze toe, dat men, volgens eene aanschrijving van de staten van *Holland*, den 4 van lentemaand, aan de baljuwen en schouten gedaan, uit vrees voor samenrotting, hun, in de steden en dorpen van gemelde provincie, de bijzondere oefening van hunnen gods-

godsdienst verbod; op de bedreiging van geene andere straf, dan men den stoorders van de openbare rust gewoon was aandoen. (198) Evenwel eerst den 26 van wintermaand des genoemden jaars werd het plakkaat dienaangaande, op den naam des prins van *Oranje*, aan wien de uitvoerende magt was opgedragen, bij openbare afkondiging gemeen gemaakt. (199) Op het houden van godsdienstige vergaderingen werd eene boete van honderd guidens gesteld. Ook het op straat verschijnen in geestelijk gewaad werd den roomschen scherpelijk verboden: Geene de minste vrijheid van godsdienstoefening in het openbaar werd den roomschen toegestaan. Alleen liet men hun en allen ingezetenen der vereenigde provinciën vrijheid van geweten. En „hier mede,” dus drukte men zich tot diep in de zeventiende eeuw in de plakkatën uit; „moesten de roomschen zich te vrede houden. Het oogmerk der Hollandsche staten was, de roomschen daardoor te nopen, om het land te ruimen. Vele vertrokken dan ook vervolgens naar de zuidelijke deelen van Nederland; maar vele ook bleven in hun vaderland; waar trouwens niemand hunner voor het overige over vervolging te klagen had. De godsdienstbeijdenis der roomschen toch kwam bij de regering minder in aanmerking, dan hunne blakende zucht, om het land weder aan *Spanje* te brengen, waarin zij door de geestelijkheid in hunne godsdienstvergaderingen gestijfd waren. De roomschgezinden hielden het in hunne

onwetendheid daarvoor, dat de paus of eenige andere kerkelijke magt, omdat zij boven alle wereldlijke magt was, de onderdanen ontslaan kon van den eed aan de burgerlijke overheid. Wat had men van zulk eene onwetendheid, door bijgeloofgesterkt, te wachten, daar dezelve in menschen viel, welke der regering een kwaad hart toedroegen, en het land gaarn weder in 's vijands handen zagen? In de daad, hadden de roomschgezinden door zulken weg zich zelve niet tegengewerkt, er is geen twijfel aan, of zij zouden alle vrijheden en voorregten genoten hebben, welke de hervormden genoten. Men herinnere zich hier den inhoud van het Gentsche vredeverdrag en dat van den aartshertog MATTHIAS met den raad van state.

Het was op grond van het gemelde plakkaat, dat, in eene vergadering der algemeene staten, gedurende het jaar 1583, gehouden, het volgende voorstel gedaan werd, of, namelijk, niet het dertiende artikel van het verbond der Unie te *Utrecht* eenigzins behoorde veranderd te worden, dierwijze, dat voortaan, in de vereenigde landen, alleen de hervormde godsdienst gehandhaafd, en geene andere, dan deze openlijk gedoogd zoude worden? Over dezen voorslag werd onderscheidenlijk bij de bijzondere landschappen geoordeeld, die toen, gelijk in andere punten, welke beraadslaagd werden, gansch niet éénsgevoelend waren. Wat eigenlijk hieromtrent, in de vergadering der algemeene staten, welke in hooimaand deszelfden jaars, te *Middelburg* in

Zee-

Zeeland, werd gehouden, besloten of onbeslist is gebleven, is onzeker. Sterk is sedert vele jaren hierover getwist geworden, zonder dat men dienaangaande enig gegrond berigt heeft kunnen mededeelen, dat boven verdere bedenking verheven is. Vast gaat het evenwel, dat, indien al het voorstel een besluit der vergadering is geworden, hetgene toch wel zoo schijnt, hetzelfde dan niet op het strengste ten aanzien van anders denkende protestanten is uitgevoerd geworden. Altoos de godsdienstoefening der Lutherschen en doopsgezinden is nooit bij de staten van *Holland*, op zulk eene strenge wijze als die der roomschgezinden geweerd, veel min bij alle provinciën gezamenlijk verboden, maar altijd met stilzwijgen toegelaten. (200) De godsdienstoefening der roomschgezinden alleen werd ten allerstrengste verboden en geweerd. Den gezanten van vreemde hoven liet men nauwelijks toe den roomschen godsdienst plegtstatiglijk te oefenen; en scherpelijk verbood men, dat er Nederlandsche roomschen bij tegenwoordig waren. (201) Het verbod dienaangaande werd zelfs door de staten nog herhaald ten jare 1642, 1643 en 1645; toen de vreemde gezanten in hunne kapellen aan Nederduitsehe priesters toelieten in hunne moedertaal te prediken, ten aanhooren van eene groote menigte roomschgezinden, die dus uitgelokt werden, om hunnen godsdienst gemeenschappelijk te verrigten; hetgene dezen menschen anders niet kwalijk genomen konde worden. Ook de staten gevoelden dit misschien

wel,

wel, maar aan de grondwetten van het gemeenebest getrouw, verboden zij ten strengste het eene en andere, zelfs met bedreiging aan de gezanten. (202)

Het jaar 1583 mag derhalve beschouwd worden als het bijzonder tijdstip, waarop de hervormde kerk van het toen vereenigd Nederland algemeen gevestigd werd, en de godsdienst, in dezelve beleden, de godsdienst werd van den staat. Tot aan dat jaar toe waren in sommige provinciën de kerkgebouwen onder de roomschen en hervormden nog verdeeld geweest, maar nu werden zij overal voor de hervormden alleen geopend met uitsluiting van alle andere gezindten. Van toen af zijn dan ook overal de abdijen, kloosters, gasthuizen enz., met derzelver bezittingen, als vervallen aan den staat verklaard. En ook van toen af mochten geene andere personen tot staats of lands posten verheven worden, dan zulke, die leden van de hervormde kerk, of derzelve waren toegedaan. (203)

Kort was de vreugde over de zege, welke men op 's vijands wapenen tot dus verre behaald had. WILLEM, prins van *Oranje*, werd door 's vijands verraad, op de geweldigste wijze, te *Delft*, aan zijn hof, door eenen BALTHASAR GERARDS, vermoord. Den 10 van hooimaand des jaars 1584 werd die ontzettende moord gepleegd. De ontsteltenis, die daardoor te *Delft*, en door het gansche land heen ontstond, was, volgens het berigt van WAGENAAR, niet te beschrijven. (204) Ook er was groote reden, om over 's vorsten dood diep bedroefd te zijn. Hoe veeg werd nu 's lands toestand weder, die door de zorg

van den voortreffelijken vorst paş was begonnen te herleven! Aan 's lands burgerlijke en godsdienstige vrijheid trouwens den doodsteek toetebrengeu, was alleen het doel van den moordenaar geweest. Ook dat doel scheen in het eerst bereikt te zijn. De vijand kreeg nieuwen moed; en de staat des lands werd staag bedenkeliiker.

De staten, moedeloos, zagen zich gedrongen, om, gelijk BRANDT zich uitdrukt, (205) den gekroonden hoofden der naburen het land bijna om niet te veilen. Eerst boden zij, onder beding van godsdienstvrijheid, de heerschappij over hetzelfde den koning van *Frankrijk*, HENDRIK den derden, aan, maar hij wees dat aanbod van de hand; zwak door bijgeloof, vreesde hij voor *Romes* bliksem, en voor de wraak van *Spanje*. Toen droegen zij het bestuur op aan ELIZABETH, koningin van *Engeland*; maar ook deze vorstin was staatkundig genoeg, om verder te zien, dan op een oogenblikkelijk voordeel. Alleen zij beantwoordde aan der Nederlanderen genegenheid met raad en daad. Zij gaf onderstand van krijgsvolk. En nu ontvlamde op nieuw de moed der Nederlanders; zij voelden kracht, om hunne eigene heeren te blijven; zij gebruikten die kracht en kwamen alles te boven; zij zagen zich met den tijd geplaatst in den rang der eerste mogendheden van Europa. Maar hoe? Eere hebbe er vorst MAURITS van! Wij zullen vervolgens zien, dat ook hierin Gods hand was.

De spaanschgezinde roomschen in de zeven vereenigde provinciën lieten na 's prinses dood, die hun
wei-

weinig ter harte was gegaan, al spoedig hunne vreugde blijken over den angst der verlegene overheid. Die vreugd was zoo groot, dat de geestelijkheid hare gal uitbraakte tegen den prins van *Oranje*, en den booswicht, die hem geveld had, roemde in hare lofzangen, welke zij tot God ophief. (206) Dit wekte mede de staten des lands ten sterkste op, om zich te nauwer met elkanderen tegen *Spanje* te vereenigen, en tegen de roomschen op hunne hoede te zijn. De nog voortdurende woelingen van deze werden als zeer gevaarlijk beschouwd: Volgens de eigene belijdenis van den moordenaar, was de daad door hem bedreven op het aanraden van eenen *Jesuit* te *Trier*. Derhalve oordeelden de staten, dat de verderfelijke invloed der roomschen niet genoeg gestremd, en hunne magt niet genoeg kon worden gekortwiek. Dit was de reden, waarom het plakkaat, betrekkelijk de godsdienstoefening, hetwelk ten voordeele van de onroomschen, maar ten grooten nadeele der roomschen, den 26 van wintermaand des jaars 1581 reeds was afgekondigd, den 21 van slagtmaand des jaars 1584 vernieuwd, uitgebreid en bekrachtigd werd.

Hagchelijk bleef intusschen nog 's lands toestand; de tien zuidelijke provinciën waren, door geweldige overmagt van wapenen, in 's vijands handen. Welk eene vrees moest dit verwekken voor de zeven noordelijk gelegene provinciën! En evenwel handhaafden zij zich als een afzonderlijk gemeenebest, waar in de hervormde godsdienst nu de godsdienst van staat

was, op eene kloeke, heldhaftige, wijze. Zij behielden niet slechts hetgene zij gewonnen hadden, maar kregen zelfs na dien tijd langzamerhand weder eenig aandeel aan de zuidelijke provinciën. Dit bestond in de *Meijerij van den Bosch*, *Peel en Kempeland*, de *Baronie van Breda*, het *Markgraafschap van Bergen op den Zoom*, de *Heerlijkheid Steenberg*, *Willemstad*, *Prinseland*, de schansen *Lillo*, *Kruisschans*, *Frederik Hendrik*, de stad *Grave* en het *land van Kuik*, het zoogenoemde *Staatsvlaanderen*, *Maastricht*, met de omliggende landen, enz. Langzamerhand zijn, volgens het regt des oorlogs, door de magt der wapenen, deze plaatsen weder de eigendom van de vereenigde staten geworden, als bij voorbeeld de Meijerij van den *Bosch*, door **FREDERIK HENDRIK** veroverd, ten jare 1629, *Maastricht*, in het jaar 1632 door denzelfden vorst, de *Baronie van Breda* in het jaar 1637, enz. Alles werd, vervolgens, in het derde artikel van het *Munstersche vredeverdrag*, ten jare 1648, aan de algemeene staten der Nederlanden afgestaan, en is onafgescheiden van dezelve gebleven tot aan de merkwaardige verandering, in het gansche Nederlandsche staatswezen, ten jare 1810, voorgevallen. Het gemelde *Staatsvlaanderen*, evenwel, gelijk ook het *Maastrichtsche* moet hiervan worden uitgezonderd. Dit eene en andere is, ten jare 1794, door de Franschen reeds bemagtigd, en sedert dien tijd, tot de jongste staatsomwenteling, in derzelve bezit gebleven. (207)

Inmiddels was ten jare 1572 in *Holland en Zeeland*, en werd in de jaren 1578, 1579, 1580 en vervolgens, in de meeste overige provinciën, de godsdienst der hervormden overal, bij vele christelijke gemeenten, zoo wel in de dorpen, als in de steden, ingevoerd. *Braband en Vlaanderen*, dat, onder de staats en kerkberoerten, gelijk wij gezien hebben, voor de magt van *Spanje* moest bezwijken, kon het hoofd niet weder boven krijgen, en bleef alzoo roomsch. Duizenden, tien duizenden van hervormden kwamen uit Braband en Vlaanderen naar de zeven provinciën afzakken, zich daar nederzettende. Velen van deze hervormden waren destige burgers, fatsoenlijke lieden, van de oudste, aanzienlijkste, geslachten, waaronder bijkans alle geletterden des lands: het overige deel van deze uitgewekenen waren arbeidzame fabrikanten en welgestelde kooplieden. De laatste deden den koophandel in de zeven vereenigde gewesten, inzonderheid te *Amsterdam*, spoedig in bloei toenemen, terwijl dezelve in Braband en Vlaanderen zeer sterk afnam, en eindelijk geheel verlicp. Aan den anderen kant verhuisden vele roomschen uit de zeven gewesten naar de spaansche Nederlanden. Door dien weg bleven in de tien afgevallene gewesten bijkans geene protestanten meer over. En nu nemen in aanmerking, dat, reeds in het jaar 1567, het meerderdeel der inwoners, bij voorbeeld, van *Gent* hervormden waren, en na dien tijd dit getal nog veel grooter zal zijn geworden! En die alle brag-

ten hunne woningen, hunne goederen, hunne fabrieken, hunne handelkantoren over naar de zeven zuidelijke gewesten! Bij de verovering van *Gent* werden negen duizend hervormde huisgezinnen door de spaanschen genoodzaakt, de stad te verlaten. (208)

Door dien weg werd de val van *Vlaanderen* en *Braband* de opkomst en rijkdom vooral van *Holland* en *Zeeland*. De hervormden, die in *Vlaanderen* en *Braband* overbleven, waren voor een groot deel lieden van de benedenste volksklasse; en deze werden straks weder roomschkatholiek. De ijverige bisschop van *Antwerpen*, LEVINUS TORRENTIUS, om één voorbeeld bijtebrengen, wordt gezegd toen in die stad meer dan zeven duizend hervormden tot den school der roomsche kerk terug gebracht te hebben. (209) Hoe groot eene menigte hervormden uit *Braband* en *Vlaanderen* naar de Nederlandsche republiek met de woning overkwam, kan men eenigermate berekenen uit het getal der zoodanigen, die toen alleen in *Middelburg* zich vestigden. Ten jare 1584 werd de hervormde gemeente aldaar verrijkt met vier honderd en zes, ten jare 1585 met acht honderd acht en dertig, en ten 1586 met duizend vijf en vijftig lidmaten van *Gent*, *Antwerpen*, enz. (210) De algemeenheid dezer verhuizingen der *Brabandsche* en *Vlaamsche* hervormden naar de noordelijke gewesten van *Nederland*, en die der roomschen van hier naar de zuidelijke gewesten had een' verbazenden invloed van beide zijden op den staat der verlichting, beschaving en

zedelijkheid. In Brabant en Vlaanderen werd het nu wel spoedig weder nacht; al het licht, dat er nog hier of daar slikerde, werd door de priesterschap uitgedomperd. Deze hield er de wacht tegen alle opklaring, en stevigde de domheid der leeken, zoo veel zij konde. Het sterkste vooroordeel werd hun tegen de protestanten van kindsbeen af ingeprent, en hun hart tegen dezelve een haat ingeboezemd, die erger was, dan in vroegere tijden de Joden tegen de Heidenen, en deze tegen gone hadden. En van dien tijd af, kan men rekenen, dat, de staat de geleerdheid in Brabant en Vlaanderen in het deerlijkste verval geraakt zijnde, in derzelver stede de ruwe barbaarschheid der midden-eeuwen weder in de scholen geheel het veld heeft ingenomen, en door haar alle godsdienstige en burgerlijke vrijheidzucht gansch en al is uitgedoofd. Geheel het tegendeel had plaats in de noordelijke gewesten van Nederland; de derwaarts verhuizende Brabanders en Vlamingers namen de wetenschappen mede, en verspreidden, door derzelver beoefening, aldaar over onderscheidene vakken van geleerdheid een gevallen licht ten voordeele van kerk en staat. Zelfs bragten zij niet weinig toe ter betere vorming van de taal des lands, waarin zij nu woonden, terwijl dezelve taal in het land, dat zij verlaten hadden, van toen af hare oorspronkelijke vorming, hare vloeibaarheid ten minste, en hare kracht geheel verloor. Ten aanzien van de zedelijkheid was de invloed der inkomende Brabanders en Vlamingers

naar Holland, Zeeland enz. van eene minder voordeelige strekking. Door de invoering van Brabandsche en Vlaamsche zeden, verloor de oude Nederlandsche eenvoudigheid niet weinig van hare wezenlijke waarde. In hare plaats begon pracht en weelde het hoofd optesteken; en het statige, het deftige werd niet meer zoo bewaard, als voorheen.

Ook lieten zich in de Nederlandsche republiek vele roomschen nu overhalen, om hunnen vaderlijken godsdienst te verlaten, en belijdenis te doen van den hervormden. Daartoe strekten welligt eenigzins de bijeenkomsten van hervormden en roomschgezinden in bijzondere huizen, waar zij redetwisten over den godsdienst; maar ook verwekte dit bij onverstandige en bevooroordeelde roomschgezinden soms meer afkeer van, dan overneiging tot den hervormden godsdienst. Zulke vergaderingen hadden hier en daar plaats zelfs nog in het jaar 1597. (211) Meer goeds bewerkten evenwel de welgemeende pogingen van kundige leeraars, onder de hervormden, om dat gedeelte des volks, hetwelk nog aan de roomsche kerk vasthield, van misbegrip en bijgeloof te overtuigen. Deze pogingen hadden zulk een gevolg, dat ontelbaren van tijd tot tijd tot de nieuwe kerkgemeenschap overtraden. Ware, verstandelijke, hartelijke, overtuiging deed het getal staag aangroeijen. Volgens menschkundige denkbeelden, welke wij van de zaak vormen moeten, staat het evenwel te vermoeden, dat velen, eindelijk alle hoop op eene wederomwenteling in het godsdien-

dienstige verloren hebbende, tot het veranderen van belijdenis uitgelokt werden, door de bijzondere voorregten, den hervormden geschonken. De gemeenten der hervormden in de steden en dorpen, allerwege, begonnen allengs zeer te bloeijen, en de leeraars vermeerderden hand over hand. Jaarlijks werden er nieuwe gemeenten gesticht, die door bekwame predikanten bediend werden. Dit duurde tijden aanéén, zelfs tot het midden der zeventiende eeuw, na den Munsterschen vrede, voornamelijk op verscheidene dorpen van *Gelderland* en *Holland*, aan de grenzen dier landen gelegen, waar het volk meest den roomschkatholieken godsdienst beleed. Allengs werd het getal der roomschgezinden minder. Bij den aanvang der achttiende eeuw was derzelve getal niet hooger, dan drie honderd en twintig duizend, die door vier honderd en zestig priesters bediend werden. (212)

In de eerste tijden schijnen er vele hervormde gemeenten, ten platten lande, geweest te zijn, waar noch kerkenraad noch predikant was, en men eenige jaren na derzelve stichting het heilig avondmaal nog niet gehouden had. In de dorpen, waar zoodanige gemeenten waren, bleven vele inwoners dus ook roomschkatholiek, zonder dat zij evenwel in de openbare kerken mogten zamenkomen, die door de regering voor hen gesloten waren. De omzwerfende roomsche geestelijken deden alles, wat zij konden, om zoodanige menschen van de hervormde kerkgemeenschap aftehouden. Zelfs ver-

stoutten zij zich met hunne sakramenten; kruisen enz. bij zieke personen van den hervormden godsdienst intedringen, om, ware het mogelijk, hen tot den schoot der oude katholieke kerk te doen wederkeeren. Dan wanneer er éénmaal een vaste hervormde leeraar arbeidde, won in één jaar tijds somwijlen de gemeente allerkrachtigst aan, door het belijdenis doen van zulken, die de roomsche kerk verlieten.

Groot was het gebrek aan predikanten. Een aanmerkelijk aantal roomschkatholieke priesters ging wel tot de hervormde kerk over, begeerende in dezelve het Evangelie, naar hunne nu gedane belijdenis, zuiver te prediken. Allen ook werden daartoe door de opzieners der hervormde kerk grondiglijk onderzocht, en vele, bekwaam gevonden zijnde, tot den heiligen dienst toegelaten, maar ook velen bezweken onder die beproeving, en werden afgewezen. Velen ook, in dienst zijnde, gaven al spoedig blijken van zulk een, hunnen gewijden stand onwaardig, levensgedrag, dat zij, naar verdienste, werden afgezet. En onze vaderlandsche akademiën van *Leyden* en *Franeker*, welke toen eerst gesticht waren, leverden nog een te klein getal van geletterde en regt bekwame evangeliedienaars op, om er de ledige plaatsen der hervormde kerk voegelijk mede te vullen. Om in het groote gebrek aan predikanten, dat er van den beginne af was, te voorzien, werden, naar het schijnt, de beide genoemde akademiën gesticht. Dit was ten minste wel het voornaamste doel der stichting van de *Leydsche akademie*

niet ten jare 1575, gelijk, naderhand ten jare 1592, als een geheim niet langer verzwegen werd, bij de inwijding van het statenkollegie, hetwelk was opgericht ter vorming van studenten tot bekwame predikanten, die in dat huis werden opgenomen. (213)

Wijders gelastten de staten aan vele nieuw gestichte gemeenten, die predikanten begeerden te hebben, wel uitdrukkelijk, om dezelve niet te beroepen uit steden en dorpen, ten einde deze niet beroofd mogten worden, wijl het niet gemakkelijk was zich weder van eenen bekwamen leeraar te voorzien. (214)

Vandaar dat soms kandidaten terstond in de aanzienlijkste gemeenten beroepen werden; gelijk dit, onder anderen, den geleerden ARMINIUS te *Amsterdam* ten deele yiel. Vandaar was het ook, dat wel eens geheele uitgestrekte distrikten van verscheidene wijd verstrooide dorpen maar éenen predikant hadden. Het is hier, dat men de oorsprong moet zoeken van de, in ons vaderland zoo menigvuldige, gelijk men het noemt, *gekombineerde* gemeenten. In de steden ook kon men het gebrek aan bekwame leeraren in die vroege tijden afnemen uit het toenmalig klein getal derzelve, in vergelijking van het veel grooter getal in latere tijden. Ten voorbeelde strekke de hervormde gemeente van *Vlissingen*, in welke ten jare 1594 nog slechts drie leeraars waren, en naderhand zeven geweest zijn; (215) dock inzonderheid de groote hervormde gemeente van *Amsterdam*, waar, in het jaar 1599, bij de vijf predikanten, die er toen nog maar waren, een zesde ho-

roe-

roepen werd. (216) In de uitgebreide gemeente van *Rotterdam* waren tot aan het jaar 1624 slechts vier predikanten. (217) Hoe groot het gebrek aan bekwaame leeraars geweest is, mag men eindelijk ook nog hieruit besluiten, dat men niet alleen in de dorpsgemeenten, maar zelfs in die der steden, niet zelden zoodanige predikanten verkoos, welke men aan andere gemeenten voor eenigen tijd ter leen verzocht. Dit leenen van predikanten had zelfs nog plaats niet lang voor de nationale sijnode van *Dordrecht*, ten jare 1618 gehouden. (218) Daar de hervormde gemeenten dus langzamerhand aangrociden, en het getal der hervormde leeraars ook langzamerhand grooter werd, kan men ligtelijk begrijpen, hoe op sommige plaatsen de regering ten deele nog eenigen tijd uit leden bleef bestaan, die roomschgezind waren. Dit heeft geduurd ten minste tot diep in de eerste helft der zeventiende eeuw. (219)

Voorts moeten wij hier nog aanmerken, dat de beelden, die, bij ALVA's komst in de Nederlanden, weder in de kerkgebouwen waren gebragt, bij het herstel der algemeene kerkhervorming, hier en daar wel, gelijk wij verhaald hebben, andermaal door het graauw weggeplunderd, doch ook, in verscheidene oorden, met vele gematigdheid, *langzamerhand*, op bevel der overheid werden weggenomen. In plaatse van de beelden werden langs de wanden en aan de zuilen tafereelen gehangen, waarop de wet der tien geboden, het apostolisch geloofsformulier, het

het gebed des Heeren en andere bijbelspreuken te lezen waren. (220) Langzamerhand, schreven wij, geschiedde zulks. In het begin der zeventiende eeuw. waren er, onder anderen, in de kerkgebouwen van Vriesland, hier en daar nog vele beelden. Dit blijkt uit den last, aan eene kommissie der Vriesche sijnode, ten jare 1603, opgedragen, om bij de staten dier provincie aantedingen tot het laten wegruimen der overblijfselen van den ouden godsdienst. (221) In *Zeeland* zelfs, dat al vroeg geheel hervormd was geworden, stonden in het jaar 1599, vooral ten platten lande, in sommige kerken, nog de altaren. (222) Hoe de Zeeuwen, anders zulke ijverige hervormers, zoodanige gedenktekens van de oude dwaasheid nog hebben kunnen dulden? is eene vraag, die onbeantwoordelijk schijnt. Zij namen de orgels weg, en lieten de altaars staan! Hoe strijdig is hier het eene met het andere? Dan de Zeeuwen waren, ten aanzien van hunne godsdienstbegrippen, eenigzins onbestaanbaar met zichzelf. Aan de eene zijde verwierpen zij met de meeste kracht alles, wat, naar hun gevoelen, zoo als zij het heetten, paapsch was, bij voorbeeld, het vieren van den goeden vrijdag en heme!vaartdag, zelfs het vieren der hooge feesten van kerstijd, paaschen en pinksteren. En aan de andere zijde bleven hunne harten nog eenen geruimen tijd van vele roomsche begrippen, bijzonder letrekkelijk het kerkplegtige, die elders van de hervormden hier te lande gewraakt werden, geheel niet afkeurig. (223)

Wij-

Wijders wat de godsdienstige bezittingen aangemerktwaardig is derzelve geschiedenis. Die bezittingen waren oud; hare herkomst was niet aantetonen. Mogelijk waren de eerste bronnen, waar zij zijn voortgevloeid, wel geopend voor de algemeene invoering van den christelijken godsdien hier te lande, (224) door de heidenen, ter handhaving van hunnen afgodsdienst, ter onderhouding van hunne tempels en ter bezoldiging van hunne priesters. Buitentwifel waren die bezittingen, na de achtste eeuw, door alle de volgende eeuwen heen, toen de christelijke godsdienst, algemeen beleden, de eenigste godsdienst des volks was geworden, zeer aangegroeid door rijke geschenken, erfmakingen, zielmisgelden en van bijgeloovige christenen, zoodat zij ten tijde van de kerkhervorming in de zestiende eeuw eenen onberekenbaren schat uitmaakten. (225) Zij waren verdeeld in kloosterlijke, geestelijke en kerkelijke goederen. Hoe nu met deze goederen gehandeld? Aan wie moest de zorg over die goederen worden aanbevolen? Van ouds her had de overheid zorg gedragen voor de belangen der kerk. Die zorg was evenwel niet onbepaald geweest. De kerkvader **AMBROSIOUS** drukte zijne gedachten daarover zeer wettig uit, dezer wijze „ de keizer moet in de kerk, niet boven de kerk zijn.” (226) Ook de keizer was nooit boven de kerk. In zulke gevoelens stonden ook de grondvesters der Nederlandsche kerk. **DE BRUN** heeft in het zes en dertigste artikel der Nederlandsche geloofsbelijdenis het volgende gesteld, dat d

algemeen van de hervormden aangcnomen werd. „Het ambt der overheid is niet alleen acht te nemen op, en te waken over de politiën, maar ook de hand te houden aan den heiligen kerkendienst; om te weren en uitteroeijen alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk des Antichrists te gronde te werpen, en het koningrijk van JEZUS CHRISTUS te bevorderen, het woord van het Evangelie overal te doen pœdiken, opdat God van een' iegelijk geœerd en gediend worde; gelijk Hij in zijn woord gebiedt.” Indien nu dit slechts het ambt was der overheid, omtrent de kerk, wat was dan haar pligt, ten aanzien van de, aan den dienst der kerk gewijde, goederen en eigendommen? Waren er eens zulke eigendommen niet geweest, zoo zoude de overheid regt hebben gehad, den leden der kerk opteleggen het onderhoud hunner leeraars, hunner godsdiensthuizen enz. Maar ten tijde van de hervorming der kerk waren er zoodanige eigendommen; en nu was het dan ook de pligt der overheid, dezelve of geheel aan de kerk overtelaten, of afgezonderd te bewaren ten dienste der kerke, daaruit de leeraars te bezolli- gen, de godsdienstgebouwen en predikantshuizen in goeden stand te doen blijven, enz.

De doopsgezinden waren van andere gedachten; die meenden, dat alle eigendommen van dien aard door de overheid verbeurd behoorden verklaard te worden, en in 's lands kast moesten worden overgebracht. Zij zelve begeerden nooit daarvan iets voor hunne leeraars en voor de bevordering van de be-
lan-

langen hunner kerk, te meer, daar zij sedert onheugelijke tijden eene godsdienstgemeenschap hadden uitgemaakt, die uit en door zich zelve bestaan had en nog bestond, Hun gevoelen was deels gegrond, deels ongegrond. Gegrond was het te dien aanzien, dat, bij de afschaffing van den plegtstatigen kerkdienst, diën men achte naar afgoderij te zweemen, de gezuiverde kerk, onder het bestuur der voor haar zorgende overheid, geen dadelijk regt van aanspraak meer had op kostbare, gebeitelde of geschilderde, beelden, altaren, kasten en kisten, goud en zilver en andere kerkkleinooden. Gegrond was inzonderheid ook het gevoelen der doopsgezinden met betrekking tot de menigvuldige kloosters, die vernietigd werden, en alle derzelve landerijen, hoeven en overige winstdoende bezittingen. Die inrigtingen afgeschafft zijnde, behoorden de goederen, welke tot derzelve instandhouding hadden gediend, niet meer aan de kerk, maar aan het land, waarin zij gevestigd waren geweest. Ongegrond daarentegen was het gevoelen der doopsgezinden, met betrekking tot de overige goederen, de zoogenoemde geestelijke en kerkelijke goederen; die mogt zich de overheid voor het land niet toeëigenen; die erfdien, volgens regt, de leeraars en de gemeenten. Het leeraarsambt was niet afgeschafft, en de gemeenten waren niet verstrooid geraakt. Het belang van leeraars en gemeenten bleef, bij de hervorming van den godsdienst, volkomen hetzelfde. (227)

Ook op diezelfde wijze heeft de hooge overheid,

ten

ten tijde der hervorming, hier te lande gedacht. (228) Wat vooreerst dan de prachtige kerkmeubelen aangaat; daar de zinnelijke kerkluister wegviel, zoo vielen ook de sieraden, daartoe behoorende in zoo verre weg, dat zij nu tot andere einden konden gebruikt worden, die beter waren. Tot 's lands behoud moest men tegen den vijand eenen harnekkigen oorlog voeren; en daartoe werden grote schatten gevorderd, den geringen voorraad der algemeene geldmiddelen verre te boven gaande. Derhalve werden de kostbaarheden, die van goud en zilver waren, uit de kloosters en kerken opgeëischt. Zoo werd, in Holland, ten jare 1577, aan de kerken en kappen bevolen, haar goud en zilver optebrengen, ten einde men hetzelfde tot geld konde doen munten, terwijl men voor het geleverde obligatiën, ten laste van den lande, uitreikte, en een algemeen beslag legde op de vaste goederen dergenen, die zich bij den vijand ophielden. (229) De overige kostbaarheden van kerken en kloosters werden, op der staten last, verkocht, om daaruit de predikanten, vooral der steden, te bezoldigen. (230) En wat de kloostergestichten zelve met alle daaraan behorende landerijen aangaat; die alle werden door de regering des lands aangeslagen, om met de daaruit voortvloeiende gelden de kosten van den oorlog goed te maken. Alles, wat daartoe behoorde, werd, gelijk men het noemt, gesekulariseerd, wereldlijk verklaard, en tot 's lands behoef gebruikt. Welk een schat daarvan door de overheid werd ingegaderd,

kan niet berekend worden. Ontelbaar waren de kloosters en konventen, niet alleen in de steden, maar ook ten platten lande; en de uitgebreidheid der laatstgemelden was met de omstaande huizen dikwerf zoo groot, dat zij na de vernietiging geheele dorpen achterlieten, gelijk er zoodanige nog vele zijn. Van tijd tot tijd werden door de overheid de kloosterlanderijen met de daarop gelegene hoeven en huizen verkocht. Ook de kloostergestichten zelve werden van tijd tot tijd verkocht, om geheel of ten deele afgebroken te worden; zoodat er slechts hier en daar geringe sporen van overbleven. Dit hebbe men te verstaan inzonderheid van de kloostergoederen en gestichten ten platten lande. In de steden was dat anders. Daar werden ook de kloosters met hunne landerijen en andere bezittingen wel gesekulariseerd, maar aan de stedelijke magistraten afgestaan, om daarmede te handelen naar welgevallen. Den 23 van blocimaand des jaars 1577 besloten de staten van *Holland*, dat alle kloosters en konventen binnen de steden, mitsgaders derzelve edificien, grondplaatsen, erven en eigendommen, zouden blijven tot behoef, gebruik en voordeel van elke stad, ten einde zij bij haar als eene wettige bezitting aanvaard en gebruikt mogten worden tot haren beste. (231) En dit voorbeeld, ten aanzien van de beschikking over de stedelijke kloosters, werd door de overige provinciën van tijd tot tijd nagevolgd. Hierdoor zijn de stedelijke geldmiddelen, gelijk men kan nagaan, aanmerkelijk

verbeterd. De landerijen van zoodanige stedelijke kloosters werden van tijd tot tijd gedeeltelijk verkocht, gedeeltelijk bleven zij het eigendom der steden, zoo als nog vele vaste goederen, aan dezelve behorende, daarvan herkomstig zijn. En wat de kloostergebouwen zelve in de steden betreft, die werden, door de stedelijke besturen, voor een gedeelte ook wel afgebroken, of bij afbraak verkocht, maar voor een groot gedeelte in stand gehouden en tot goede, nuttige, einden gebruikt.

In de kloosters was de geleerdheid gehuisvest geweest; de kloosters waren bijkans de eenige scholen voor aankomende geletterden; en kerkelijke personen waren alleen daarin de onderwijzers. Van daar dat, volgens het oordeel van BRASMUS, (232) de kloosterinkomsten gezegd konden worden het wettig erfgoed te zijn van de studerende jongelingschap. Van zoodanig een begrip was ook de regering des lands met betrekking tot vele kloosters in de steden. Immers nog is het zichtbaar, dat de gebouwen der hooge scholen, der latijnsche en andere stadsscholen oorspronkelijk kloostergebouwen geweest zijn. Velen derzelve zijn zelfs tot heden toe zoo onveranderd gebleven, als de monniken, in de zestiende eeuw, die verlaten hebben.

Wat nu de geestelijke goederen aangaat, welke wij hebben aangemerkt, dat, volgens regt, den leeraars of predikanten toekwamen; ook daarover heeft 's lands regering zoo gedacht. Volgens berichten van voor de tijden der hervorming, waren deze

goederen herkomstig van vermogende, godvruchtige, christenen, die tot de bijzondere gemeenten, welker leeraars zij begunstigten, behoorden, of op dezelfde betrekking hadden. Derhalve, naar dit doel der begiftigers, hadden op die goederen eene wettige aanspraak, ook na de kerkhervorming, de christelijke leeraars van zoodanige gemeenten, als die alle toen van godsdienstige denkwijze veranderd waren. Het regt op die goederen kon hun door niemand betwist worden. Evenwel het bestuur over die goederen nam dadelijk ook van rechtswege op zich de overheid, ten einde menigvuldige bezwaren voor sommige leeraars, die voortaan nu op geene bijzondere voordeelen, uit den kerkdienst voortspruitende, meer rekenen konden; wierden voorgekomen, ter oorzake van de groote ongelijkheid der opbrengst van hetgene tot hunne pastorijen behoorde. Zoo werd het ten minste terstond in *Holland* en *Zeeland* begrepen. In beide die gewesten werden de pastorijegoederen, door de staten, aangeslagen, en, men mag denken, met zeer goeden wil en dank der gemeenten. Volgens besluit der staten van *Holland*, genomen den 26 van slagtmaand des jaars 1574, (233) werd vastgesteld, dat alle hervormde godsdienstleeraars zoo binnen als buiten de steden, door politieke ontvangers zouden bezoldigd worden uit de gereede inkomsten van de pastorijegoederen, waaruit te voren de priesters hunne inkomsten genoten hadden. Aan de magistraten van de steden en dorpen werd het gelaten over de hoeveelheid van
 trak-

traktement beschikking te maken, overeenkomstig de verdienstelijke bekwaamheden der leeraren, de grootheid van derzelver gezin, enz., in de steden ten hoogste tot drie honderd en op de dorpen tot twee honderd guldens 's jaars, onyerminderd het genot eener zekere som voor huishuur, alwaar geene vaste predikantswoningen waren. Ingeval echter de pastorijgoederen niet toereikend waren, om uit hunne opbrengsten den predikanten het gemelde onderhoud te verleenen, wilden de staten, dat het te kort komende uit andere goederen of inkomsten gevonden zoude worden. Eindelijk bevalen zij allen ontvangers der geestelijke goederen jaarlijks den predikanten het toegelegde traktement te betalen,

Men ziet hieruit, dat in den beginne de geestelijke goederen onder het bestuur waren der plaatselijke ontvangers. Doch al spoedig vielen daar groote klagen over van de predikanten, die of niet op den tijd, of niet naar hetgene hun van den lande was toegelegd, betaald werden. In *Noordholland* werden uit dien hoofde dus weldra alle pastorijgoederen gebragt onder het bestuur van ééne ontvangst, wordende er één geestelijk kantoor opgerigt, waaruit alle predikanten van dat gewest betaald werden. In *Zuidholland* werden inmiddels zoodanige klagen al grooter en grooter; zoo dat de staten reeds ten jare 1577, gelijk in *Noordholland* toen reeds plaats had, besloten, om ook alle de inkomsten van de geestelijke of pastorijgoe-

deren ten platten lande te zamen onder één bestuur te brengen, en daartoe één geestelijk kantoor oprigten. Tevens werd, bij dit besluit, den toen aangestelden algemeenen ontvanger van dat kantoor gelast, om na de inzameling der penningen van elk kwartier, zoo er iets mogt te kort komen ter betaling der predikanten, dit te vorderen, bij gelijkmatigen overslag over de zoogenoemde morgentalen, van de *bruikers* der hoeven en lander. In sommige gevallen echter, wanneer er aan de opbrengst der pastoriegoederen van ééne enkele gemeente iets ontbrak, moest dit alleen van de dorpsingezetenen, naar het gebruik van hunne hoeven en lander, over de morgentalen gerekend, gevorderd worden. De, in dit staatsbesluit gemelde, kwartieren waren *Zuidholland*, *Rhijnland*, *Delftland*, *Schieland* en het land van *Overmaas*. (234) Op even dezelve wijze schijnen ook de kosteren, die tegelijk voorzangers en schoolmeesteren waren, op de dorpen, bezoldigd te zijn geworden uit de oude kosterijgoederen, waarvan men in de plakaten van den vroegsten tijd na de hervorming gewaagd vindt. In de generaliteitslanden werd naderhand eene diergelijke beschikking door de algemeene staten gemaakt ten behoeve van predikanten en kosteren. (235) Nogtans waren er, in Zuid- en Noordholland, ook onder het bestuur van sommige ambachtsheeren, eenige goederen, die bestemd bleven tot het onderhoud van predikanten en kosteren; en de inkomsten daarvan werden ter verhooging van derzelve traktementen uitge-

gelangd, schoon zij ook hier en daar onder de handen van hare bestuurders wel eens achterwege bleven. (236) De geestelijke goederen, waaruit de predikanten betaald werden, noemde men *pastorijen*, *kanonisijen*, *beneficiën*, *memoriën*, *vikariën*.

Gering was voorzeker het traktement der predikanten, zoo op de dorpen als in de steden van *Holland*, gelijk het naar evenredigheid van de steeds aanwinnende duurte van levensmiddelen altijd geweest is, en nog is. Al spoedig werd zulks, na de eerste schikkingen, ook door de staten van *Holland* in aanmerking genomen. In de steden werd der predikanten inkomst langzamerhand verhoogd tot vier en meer honderd guldens, behalve de huishuurgelden. Ten jare 1590 werd reeds aan JOHANNES UITENBOGAART, als predikant in 's *Gravenhage*, vijf honderd guldens tot jaarlijksche inkomst, nevens honderd guldens voor huishuur, toegelegd. (237) Al lensz zijn deze stadstraktementen verhoogd geworden. Den predikanten op de dorpen werd hetzelfde voorregt verleend. Eerst werd hun traktement al vroeg met veertig guldens verhoogd, daarna ten jare 1588 gesteld op drie honderd, en indien de predikant eene combinatie moest bedienen op drie honderd en vijftig guldens. Ook dit traktement is vervolgens al hooger geworden. (238) Te dien tijde werden alle vikariëgoederen en geestelijke grondpachten van kerken en kapellen, die verknocht waren aan het dusgenoemde *Jus patronatus*

laicalis der *patronen* of *kollateurs*, wanneer dezelve, door afsterven van de vorige bezitters, vakant waren, vervallen verklaard aan het geestelijk kantoor, ten einde uit derzelve inkomsten de verhooging der traktementen van de predikanten goed te maken. (239) Evenwel hielden zoodanige kollateurs het regt, om predikanten te beroepen en aantestellen. Eindelijk de predikantsweduwen werden al vroeg met pensioenen door de staten van *Holland* begunstigd. In de staatsresolutiën van het jaar 1580 vind men daarvan reeds voorbeelden. Dan deze pensioenen werden toen betaald uit de kloostergoederen. (240) Men merkt hieruit, dat de gesekularizeerde kloosterlijke en goestelijke goederen, of ten minste de daaruit voortvloeiende inkomsten wel berekend en uit elkanderen gehouden werden.

Op deze wijze was in *Holland* en ook in *Zee-land*, gelijk mede vervolgens in het Sticht van *Utrecht*, in de *Meijerij* van 's *Hertogenbosch* en in de andere generaliteitslanden over de geestelijke of pastorijgoederen beschikking gemaakt, zoo dat zij noch het eigendom bleven van de gemeente, noch het leeneigendom werden van de tijdelijke predikanten derzelve. Maar in de overige vier provinciën en in *Drenthe* werden over de geestelijke goederen, waaruit de predikanten hunne bezoldiging trokken, gansch andere bestellingen gemaakt. Die goederen werden gelaten aan de in dienst zijnde predikanten, welke zelve daarover het bestuur hadden, zonder dat

dat zij immer in staat waren, dezelve te verminderen, waarvoor de overheid genoegzame zorg droeg. Onderscheiden evenwel is de wijze geweest, waarop men de predikanten van tijd tot tijd uit de geestelijke goederen hunne bezoldiging heeft doen toekomen. En die onderscheiding is voornamelijk daaruit ontstaan, dat de geestelijke goederen niet toereikende werden bevonden, om te dezen aanzien aan het oogmerk te voldoen. In zulke gevallen verzochten de predikanten van de staten hunner provinciën aanvulling van het te kort komende, en dat werd hun toegestaan. Zoo was het in de provincie van *Gelderland*. Wel niet in den beginne, maar met den tijd moesten daar zoodanige schikkingen worden gemaakt, dat de predikanten deels uit de pastorijgoederen, deels uit de landskantoren betaald werden. In *Overijssel* werden sommige predikanten betaald geheel uit 's lands kantoren, anderen gedeeltelijk, terwijl het overige hun toevloede uit de pastorijgoederen, landerijen, tiender enz. Anderen eindelijk moesten hun inkomen alleen verzamelen uit hunne pastorijgoederen. In *Groningerland* hadden de predikanten hunne bezoldiging uit de pastorijgoederen; doch daar er gemeenten waren, waar dezelve geene genoegzame middelen van bestaan opleverden, werden dezelve aangevuld of uit de goederen der kerk of uit 's lands kantoor. In *Drenthe* was het even zoo: de jaarwedden der predikanten sproten uit de opbrengst hunner pastorijgoederen, die, naar den prijs der granen, hoog

maand des jaars 1575. (243) Gebeurde het, dat de inkomsten van die goederen niet toereikend waren, om vervallene kerkgebouwen, pastorijhuizen en kosterwoningen te herstellen, zoo werd daarvan aan de staten kennis gegeven, die in zulk een geval toestonden, dat een gedeelte der landerijen ten zoodanigen einde verkocht werd. (244)

Eindelijk moeten wij hier nog met een woord melding maken van hetgene, in vele gemeenten, de ingezetenen, sedert onheugelijke tijden, verplicht waren aan de plaatselijke geestelijken optebrengeu, of ter verbetering van hunne inkomsten, of ter vervulling hunner noodzakelijke behoeften. Dus bij voorbeeld genoten de geestelijken zekere renten, die van de kerspellingen hún werden aangebragt. Die renten waren eene zekere hoeveelheid koorn, brood, boter enz., welke het offerkoorn of de offerspijze genoemd werd. Hiertoe behoorde ook eene zekere hoeveelheid van haver, op zoodanige plaatsen, waar de uitgestrektheid der gemeente den leeraar verplichtte een paard te houden tot het bezoeken der zieken. In sommige pastorijen, waar de inkomsten het den leeraar niet toelieten zelf een paard zich aanteschaffen, werd dat door zijne gemeente voor hem gekocht en hem geschonken. In andere pastorijen weder had de leeraar het regt om van zijne gemeente een paard te vorderen, zoo dikwerf hij er zich van bedienen moest. Bij gemeenten, in oorden gelegen, die waterachtig waren, had hetzelfde plaats, ten aanzien van een schip, waar-

waarmede de geestelijken ten gemelden einde naar hunne leeken voeren. Dit alles bleef, voor het grootste gedeelte, na de hervorming der kerke in den beginne, op den ouden voet. Van tijd tot tijd evenwel werd het opbrengen van de zoogenoemde renten afgeschaft, en kwam daarvoor eene geldrente in plaats, die onder verschillende benoemingen jaarlijks geheven werd. In sommige gemeenten zelfs van die gewesten, waar de hervormde predikanten altijd van 's lands wege bezoldigd zijn geweest, vindt men echter van het koornoffer nog eenige, schoon flauwe, overblijfselen. (245) Van de verplichting der gemeente, om den geestelijken een paard of een schip te bezorgen, zijn er nog vele sporen overig, vooral in vereenigde gemeenten, waar de een of ander der kerspelleden gehouden is, met een wagen of een vaartuig den predikant, wanneer hij in zijne zoogenoemde kombinatiemplaats den kerkdienst moet waarnemen, derwaarts te brengen.

Men zal nu nog vragen, of bij de hervorming der kerk, door 's lands staten de monniken en nonnen, die men uit de kloosters gedreven, en de priesters, welke men van hunne kerkelijke bedieningen ontzet had, geheel aan hun eigen lot werden overgelaten, en die menschen daardoor in gevaar zijn geraakt, om van hongers en gebrek te vergaan? Dat zoude het grootste onrecht zijn geweest, dat men hun hadde kunnen aandoen. Het tegendeel heeft dan ook plaats gehad. In het allereerst, toen den Roomschegezinden de oefening van hun-

hunnen godsdienst door de staten in *Holland* en *Zeeland* werd toegestaan, zorgde men, dat hunne geestelijken genoegzame inkomsten hadden. Den 9 van louwmaand des jaars 1575 werd door de staten vastgesteld, dat uit de verkochte meubelen en sieraden der kerkgebouwen onderhouden zouden worden de kanunniken, pastoren, vikarissen, enz., hun leven lang. Diergelijke staatsschikkingen werden ook gemaakt ten aanzien van de kloostergeestelijken. (246) Dan daar de Roomschegezinden al meer en meer hunnen haat tegen 's lands regering aan den dag legden, vrienden toonende te zijn van *Spanje*, werden de staten eindelijk genoodzaakt derzelve geestelijken de toegestane pensioenen te onthouden, en die intetrekken. (247) Welke goede gezindheden de hervormden te dien tijde omtrent de roomschegezinden gehad hebben, kan inzonderheid blijken uit hetgene in *Gelderland* gebeurd is. Toen die provincie den Spaanschen ten jare 1578 ontnomen was, scheidde natuurlijk de beide aanhangen van elkanderen. De hervormden wilden ter bewaring van rust en vrede gaarn eene goede onderlinge schikking maken, welke voor de roomschen aanneemelijk was. Dezen stelden zij dus eene verdeling der, tot den gewijden dienst, in het algemeen, behoord hebbende, goederen voor, en wel zoo, dat dit met genoegen, naar zij dachten, zoude worden aangenomen. De hervormden stonden het grootste aandeel van die goederen den roomschen af, althoorn deze niet de talrijkste waren. Maar de roomschen wil-

wilden niets missen. Hieruit ontstond op sommige plaatsen een burgeroorlog; op andere plaatsen werd de zaak door de overheid beslist. In het eerste geval moest noodzakelijk de sterkste; in het tweede geval hij, dien de overheid gelijk gaf, triomferen. In beide gevallen waren het de hervormden, die in het bezit kwamen. (248) Met regt mogt derhalve de geschiedschrijver VAN REYD (249) het volgende aanmerken; „de hardnekkigheid der katholieken, om alles te willen behouden, heeft hen alles doen verliezen.”

Uit deze historische aanmerkingen over de kloosterlijke, geestelijke en kerkelijke goederen blijkt het, dat men hier te lande uit veel edeler beginselen gehandeld heeft, dan in Duitschland. Ten allen tijde hebben daar de kerkelijke geschiedschrijvers de grondste klagten aangheven over den schandelijken handel der vorsten met die goederen. Zij hadden die met geweldige hand aangeklampt, wereldlijk verklaard, zich zelve toegeëigend, en er hunne schatkisten mede gevuld. En om dit te kunnen doen geeft men hun na, dat zij zulke geestdriftige bevorderaars van het werk der hervorming waren. Hoe hoog ook die klagten gaan, zoude het echter onbillijk zijn allen deutschen vorsten zulk een' verfoeijelijken lak aan te willen wrijven. Er waren toch vele vorsten, die hunne handen aan zulk een kwaad niet bezoedeld hebben. In *Saksen*, *Hannover*, *Brunswijk*, *Wurtemberg* en andere landen zijn daarvan nog bewijzen genoeg, die der

der gedachtenis van de vroegste protestantsche vorsten alle eer aandoen. (250) Voor het overige werd het gemelde onrecht, der protestantsche geestelijkheid aangedaan, die daardoor van toereikende inkomsten beroofd werd, reeds zeer betreurd door LUTHER. Wij willen hier 's mans merkwaardige woorden inlasschen, ook met oogmerk, om harten te witten voor de verbetering van den bekrompen stand veler predikanten, waaraan de christenheid toch verschuldigd is allen eerbied te bewijzen. „Ten allen tijde,” zegt LUTHER, „hebben aan de kerk twee dingen groot nadeel gedaan; deze zijn armoede en rijkdom. Toen in de eerste tijden aan de geestelijken niets gegeven werd, terwijl zij zelve ook niets zich verschaffen konden, had elk een' afkeer van den geestelijken stand. Naderhand werd het stichten van prebenden; enz. voor de geestelijken, eene volle boon van overvloed, en zij werden boven mate rijk. Maar toen lieten zij de hooge pligten hunner zorg voor het verstand en hart hunner gemeenten waarnemen door ondergeschikte personen, en zelve werden zij heerschappijvoerders, die hun gezag in alles deden gelden. Thans is het weder omgekeerd. Den predikanten wordt niets gegund, en hetgene zij tot levensonderhoud noodig hebben, wordt hun voor den mond weggenomen door eene ondankbare wereld van vorsten, edelen, burgers en boeren, op eene schandelijke wijze. Met vrouw en kinderen lijden zij gebrek, en moeten ar-

vinciën verhuisd, waar zij hunnen godsdienst, met volkomene vrijheid des gewetens, belijden konden, deels door den dwang der inquisitie genoodzaakt geworden, om tot den schoot der Roomsche kerk wedertakeesen. Toen nu deze landen, het eens vroeger, het anders later, aan den staat der vereenigde provinciën verknocht werden, was de ijverzucht ter verandering van godsdienst geheel verkoeld. Al het vuur van geestdrift ter hervorming der kerk, weleer ontstoken, was er volstrekt uitgedoofd. Er was een gansch ander geslacht opgetreden, dat zijne vaders en grootvaders wel van de gebeurtenissen had hooren spreken, die in vroegere tijden waren voorgevallen, maar uit eigene waarneming zelf er geene kennis van droeg. Ook had de geestelijkheid het inmiddels van geen gering belang geacht, in de harten des volks de zaden van wederzin tegen de protestanten met zulk eene ruime hand te strooijen, dat, welke pogingen ter voortplanting van de nieuwe godsdienstleer er ook werden aangewend, dezelve alle vruchteloos waren, en de hardnekkigste wederstrevigheid allerwege ontmoeten.

Niettegenstaande 's lands staten, in de generaliteitslanden, bij de overgave der parochiekerken aan de weinige hervormden (252) die er nog gevonden werden, of toen van buiten inkwamen, regt geschikte leeraars aanstelden, die het Evangelie op eene verstandige wijze predikten, bleven nogtans

de zaken van den godsdienst er in die zelfde gedaante, welke zij hadden. Zelfs schenen de godsdienstgevoelens des Roomschen volks dieper, dan ooit voorheen, gevestigd, en tegen de andersgezinden zoo veel te krachtiger in te werken. (253) Het getal der hervormden is door dien weg in sommige oorden eer af dan toegenomen. Ja bijaldien, behalve de predikanten, voorzangers, schoolmeesters en andere kerkbedienden, ook alle hooge en lage ambtenaars, in de steden en dorpen, waar zij meestal uit de vereenigde provinciën met hunne woningen gekomen waren, geene belijdenis hadden moeten doen van den hervormden godsdienst, zoo ware het naar het oordeel van deskundigen te duchten geweest, dat het getal der hervormden, op vele plaatsen, inzonderheid op de dorpen, niet alleen nog meer verminderd, maar reeds lang geheel tot niet zoude gebragt zijn geweest. (254) Verscheidene dorpsgemeenten waren reeds voor het jaar 1795 zoo klein, dat zij schier alleen uit het huisgezin van den predikant met dat van den koster bestonden. Nogtans moet men den Roomschen, in de generaliteitslanden de eer geven, dat zij de onder hen wonende hervormden niet alleen verdroegen, maar met eene regt christelijke bescheidenheid behandelden.

Hier sluiten wij ons historisch bericht nopens de stichting der hervormde christelijke kerk in dat gedeelte vooral van Nederland, waar Duitse

gesproken werd, zoo als zij zich boven de Roomsch-katholieke verheven heeft, en als zoodanig door de hooge overheid is bevoorregt geworden; en gaan over tot een meer bijzonder geschiedkundig berigt van de stichting der Waalsche hervormde kerk in Nederland.

GESCHIEDKUNDIG BERIGT

VAN DE

S T I C H T I N G

DER

W A A L S C H E K E R K

IN

N E D E R L A N D .

Tot de Nederlandsche hervormde kerk behoort ook de Waalsche hervormde kerk, waarvan wij hier een geschiedkundig berigt willen geven; en wel behoort zij luertoe in een tweederlei opzigt. Vooreerst is de Waalsche kerk oorspronkelijk eene Nederlandsche hervormde gemeenschap. Zij ontstond in Nederland; maar zij werd verdreven van hare plaatse; zij had geene rust; zij vlood voor hare vervolgers; zij zocht hare rust elders, en vond die eindelijk. Uit het zuidlijkste gedeelte der Nederlanden vlugte zij naar derzelve noordelijk gedeelte, en werd er met opene armen ontvangen. En alzoog ontstonden aldaar vele onderscheidene Waalsche gemeenten. In het zuidlijkst gedeelte der Nederlanden, waar het oude waalsch gesproken werd, namelijk *Hennegouwen, Artois, Luxemburg, Limburg* en in

eenige aangrenzende streken van *Vlaanderen en Brabant*, was wel ook het licht der hervorming doorgebroken, maar later, dan elders en minder algemeen opgevallen, dan hier te lande. De meesten waren van alle verandering in den godsdienst afkeerig, en bleven Roomschkatholiek, gelijk zij en ook hunne voorvaders altijd geweest waren. Van deze hunne landgenooten vervolgd wordende, weken vele waalsche onroomschen allengs naar de noordelijke gewesten, waar het aantal der protestanten grooter was. Op eenige plaatsen nogtans was het getal der protestanten zeer aanzienlijk, zoo als bij voorbeeld te *Valenciennes*. Men meent, dat het licht der hervorming in de waalsche provinciën zijnen oorsprong heeft gehad in de verspreiding der uit elkanderen gedrevene Waldenzen, van welke sommigen reeds in de twaalfde eeuw zich daar hadden nedergezet, en ondanks alle vervolgingen er gebleven waren. (255) Ongetwijfeld hebben de Waldenzen daar, gelijk overal, het werk der kerkhervorming in het stille, zoo veel zij konden, bevorderd; maar ook is het onwedersprekelijk, dat zij hierin niet gelukkig geslaagd zullen zijn, voor en aler hetzelfde in Duitschland en Zwitserland op eene wijze ondernomen was, die het christenvolk van geheel Europa op ééns in beweging bragt. Deze waalsche Waldenzen waren in oorsprong dezelfde, oude, hunne belijdenis van het Evangelie ongeschonden bewaard hebbende, christenen, met die, uit welke de Doopsgezinden hunne herkomst hadden, en welke zich in

Vlaanderen en in de noordelijke deelen van Nederland bevonden. Het schijnt echter, dat de Nederlandsche Waldenzen van dien tijd in twee bijzondere takken verdeeld waren, waarvan de een den kinderdoop voor geoorloofd hield, de ander voor niet geoorloofd. Tot den eersten tak behoorden dus de waalsche Waldenzen, tot den anderen die, welke in de noordelijke deelen der Nederlanden, in *Vlaanderen*, *Holland* en *Vriesland*, woonden, en daar Doopsgezinden genoemd werden.

De waalsche hervormden behooren nogtans van de oude Waldenzen, die onder hen woonden, wel degelijk onderscheiden te worden. De laatste hadden wel, naar het schijnt, iets toegebracht tot de wozenlijke hervorming der eerste, maar konden toch eigenlijk niet gezegd worden met dezelve ééne hervormde kerkgemeenschap uittemaken. De Waldenzen ook konden geene hervormden heeten; zij waren van de vroegste tijden af zuiver in de leer gebleven, en behoeften dus niet hervormd te worden. Het licht daarenboven der hervorming, dat de Walen bescheen, was opgedaagd deels uit het noordelijk gedeelte van hun eigen land, deels bijzonder uit het naburig Frankrijk. En dit licht deed hen vooral kennis krijgen aan zuiverder godsdienstbegrippen; en daarin mag men denken, dat zij door de Waldenzen zijn versterkt geworden, als die het best met de leer van *Geneve*, welke de *hervormde* genoemd werd, zich konden vereenigen. Ook dat licht schijnt in de waalsche landen, gelijk wij reeds hebben aap-

gemerkt, later doorgebroken te zijn, dan in de duitſche gewesten van Nederland, zoo dat niet voor ongeveer het jaar 1541 aldaar eigenlijk gezegde onroomsche gemeenten bekend zijn geweest. (256)

Inſgelijks hebben wij aangemerkt, dat vele waalsche christenen, die der kerkhervorming waren toegedaan, naar de noordelijke deelen van Nederland de wijk namen, om de vervolgzucht der roomsche geestelijkheid te ontvlieden, die in hun vaderland erger was, dan wel elders. De oordeelkundige L'ANGE merkt te regt op, dat de vlugt dezer Walen uit hun vaderland al vroeg plaats had, reeds ongeveer het jaar 1563, en zij zich toen in *Holland* verspreidden, waar zij eene meer veilige toevlugt vonden, omdat het edikt van KAREL den vijfden, uitgevaardigd in het jaar 1550, en door zijnen zoon PHILIPS naderhand hernieuwd, aldaar niet met zulk eene gestrengheid werd uitgevoerd, als in de zuidelijke gewesten van Nederland. (257) Evenwel is het niet min zeker, dat vele Walen reeds vroeger hun vaderland verlieten, en naar *Holland* vlugtten, doch voor het meerdere deel niet verder, dan *Vlaanderen* en *Brabant*, zijn gegaan, en zich in die provinciën hebben nedergezet. Deze maakten een zeer groot getal uit. Aanzienlijk was ook de menigte Walen, die, na eenige omzwervingen, al zeer vroeg, eindelijk de wijk namen naar *Engeland*, daar zij toen geheel veilig waren, en ten jare 1550 met uitnemend groote voorregten, door koning EDUARD, begunstigd, zich toen tot éene bijzondere kerk ves-

tigden, die met de derwaarts gevlodene duitsche Nederlanders ten naauwste vereenigd werden, gelijk hiervoor verhaald is. Na EDUARDS dood vlugtten vele Walen uit *Londen* naar *Emden*. Altoos ten jare 1554 was dat getal zoo groot, dat er, onder het bestuur van gravin ANNA, eene *Waalische* kerk gesticht werd, op die voorwaarde, dat zij zich zoude schicken naar de leer en kerkplegtigheden van de Nederduitsche hervormde kerk van Oostvriesland. (258)

De meeste Walen echter bleven op hunnen vaderlandschen bodem, maar hielden zich, gelijk overal, zeer bedekt. Zij waren verstrooid, maar vestigden zich toch in het heimelijke tot bijzondere gemeenten, welke onder verbloemde namen aan elkanderen bekend waren. Ongeveer het jaar 1563, bij voorbeeld, had men de gemeente van *la Rose* (den *Rozeboom*), die van *du Bouton* (den *Roze knop*), enz. De eerste gemeente schuilde te *Rijsael*, de andere te *Armentieres*. Op die zelfde wijze hielden zich ook de waalsche onroomschen, die naar *Vlaanderen* en *Brabant* gevlugt waren, onder zoodanige namen verborgen; gelijk in *Antwerpen* de gemeente van *la Vigne* (den *Wijngaard*), te *Gent* die (van het *Zwaard*), *du Glaive*. (259) Ook deze verspreide waalsche hervormde gemeenten waren het, die de eerste kerkvergaderingen of synoden hebben gehouden, mede onder bedekte namen, welke alleen den ingewijden bekend waren. Hare eerste vergadering hielden zij ten jare 1563 in eene stad van het zuidelijk gedeelte der Nederlanden,

wel-

welke zij *Teure* of *Teurne* noemden. Of zij onder dezen naam *Doornik*, of eene andere stad verstaan hebben, is niet zeker. (260) Diergelijke synoden werden door de opzieners dier gemeenten gehouden in de eerst volgende jaren 1564, 1565, 1566 enz. (261) De synode van het laatstgemelde jaar werd door eenige waalsche predikanten, in gemeenschap met eenige nederduitsche, gehouden in den *Wijngaard*, dat is, te *Antwerpen*, waar de beroemde FRANCISCUS JUNIUS predikant bij de waalsche gemeente was, en wel één der voornaamste leden dier vergadering zal geweest zijn.

Dus stonden de zaken der waalsche hervormde kerkgemeenschap, die, overal verspreid, zich in *Holland*, vooral in *Brabant* en *Vlaanderen*, gevestigd had, sedert ongeveer het jaar 1560 tot 1567. Toen verscheen de hertog van ALVA in de Nederlanden, met zijn talrijk krijgslager, niet anders ten doele toonende te hebben, dan door de onmenschelijkste wreedheid het werk der hervorming met tak en wortel uitteroeijen. Gelijk toen vele Nederduitsche hervormden uit de gemelde landschappen naar elders de wijk namen, zoo ook volgden of verzelden hen vele waalsche. Zij begaven zich naar *Engeland*, naar *Emden*, naar *Frankenthal* enz. Velen evenwel bleven in hun vaderland achter, zich schuil houdende, zoo veel zij konden, voor de woede der vervolgzucht. Maar nauwelijks stak de zoo lang onderdrukte vrijheid in *Holland* en *Zeeland* ten jare 1572 het hoofd op, of vele

Wa

Walen berieden zich niet langer hun vaderland te verlaten. Zij stroomden naar *Holland en Zeeland*; en dit duurde voort naar mate er hier meer lucht, en gins meer benaauwdheid kwam. Naar gelang het verschrikkelijk onweder, dat zoo veel leeds verwekt had aan gansch Nederland, afdreef in *Holland en Zeeland*, rigtte hetzelfde in *Waalſchland* nog zijne verwoestingen, erger zelfs, dan voorheen, aan. En dit bewoog de hervormden aldaar naar *Holland en Zeeland* te wijken.

Nog een ander, niet min verschrikkelijk, ongeval trof de ongelukkige waalsche hervormden, die in hun vaderland zich ophielden. Hunne andersgezinde landgenooten, reeds lang op hen verbitterd, werden nog meer op eene vijandelijke wijze tegen hen gaande gemaakt door de Roomsche geestelijkheid, die ten jare 1578 (262) uit *Vlaanderen*, bijzonder uit *Gent*, gedreven, naar de Waalsche provinciën vlugtte, ten tijde der woelingen, aldaar door JAN VAN HEMBLIJZE verwekt. En nog noodlottiger voor deze hervormden was het onmiddellijk gevolg dier *Gentsche* woelingen, waarvan wij hiervoor berigt hebben gegeven, dat, namelijk, ten laatstgenoemden jare, de waalsche provinciën zich van de overige Nederlanden afscheurden, en zich gemeenschappelijk bij verbindtenis, nog ten genoemden jare, aan *Spanje* weder overgaven. Nu was geen protestant in de waalsche landen meer veilig. De vervolgingen, die de Gentsnaars den roomschgezinden aandeden, werden, vooral op aanhitsing van deze, door de walen gewroken

ken op hunne onnoozele protestantsche landgenooten: Al wat onder hen vlugten konde, vlugtte; en werwaarts? Naar *Vlaanderen* en *Brabant*, waarheen velen van hunne broeders in vroegere tijden geweken waren, nu ook zich te begeven, was onraadzaam; de staat der zaken was; door den verstandeloozen ijver der onroomschen; daar zoo hagchelijk geworden, dat ook misschien eerlang die provinciën voor *Spanje* zoude moeten bukken; gelijk wij gezien hebben, dat gebeurd is. In de noordelijke gewesten van Nederland daarentegen begon toen alles reeds eenen vasten voet te krijgen, en de hervormde kerkgemeenschap genoot er de bescherming der overheid. Derhalve derwaarts te vlieden was; en bleef de eerste gedachte; welke de vervolgte walen in beweging bragt. Bij groote menigten verhuisden de waalsche hervormden naar de voornaamste steden der provinciën *Holland* en *Zeeland*, waar zij eene menigte van hunne geloofsgenooten aantroffen. Hier trouwens was de herstelling der hervormde kerk het eerst tot stand gekomen, en dus dezelve het meest reeds gevestigd. Dat het getal der waalsche hervormden in de noordelijke gewesten van Nederland reeds ten jare 1577 zeer groot geweest moet zijn, kan men opmaken uit eene kerkvergadering van derzelver predikanten, te dien jare in *Dordrecht* gehouden, en ook daaruit, dat in het volgende jaar op eene nationale kerkvergadering, die uit nederduitsche en waalsche predikanten en ouderlingen bestond, de waalsche kerk van de nederduitsche te dien

provinciën Holland en Zeeland gevestigd, uit hoofde van spraakverschil, (166) gelijk wij aangemerkt hebben, van de Nederduitsche hervormde kerk ten jare 1578 afgescheiden werden, rigten zij aldaar hunne eigene bijzondere gemeenten op. De overheid gaf hun daartoe niet alleen de volkomenste toestemming, maar gaf hun ook geschikte plaatsen, meest kloosterkerken, ter oefening van hunnen godsdienst, mitsgaders het noodige onderhoud tot het in stand blijven van hunne gemeenschap, die van bekwaame lecraren voorzien werd. Ook de leeraars werden van 's lands wege bezoldigd, alchoon hunne inkomsten doorgaans zoo hoog niet waren, als die der Nederduitsche hervormden; gelijk in vervolg van tijd derzelve werden ook op dezelfde wijze door den staat bezorgd werden. (167) De eerste, hier te lande, gevestigde waalsche hervormde gemeente was die van *Amsterdam*. Nadat te dier stede in het jaar 1578 de regering veranderd was, werd oogenblikkelijk zoo wel aan de Waalsche als aan de Nederduitsche hervormden volkomene vrijheid van godsdienst ingewilligd, en hun eene openbare kerk, om er godsdienstiglijk in zamentekomen, toegestaan. Hun eerste predikant aldaar was JEAN DE LA GRÈVE. Dusdanige gemeenten werden kort daarna gesticht in het jaar 1579 te *Haarlem* en *Middelburg*, in het jaar 1584 te *Leyden* en te *Vlissingen*, in het jaar 1586 te *Dordrecht* en te *Delft*. In de overige steden van *Holland*, en ook in die van de ove-

schoon geene walen van afkomst, beroemd gemaakt hier te lande FRANÇOIS GOMARE of GOMARUS, geboren te *Brugge*, hoogleeraar te *Leyden*, daarna te *Groningen*, JEAN POLYANDER à KERKHOVEN, geboren te *Metz*, hoogleeraar te *Leyden*, en ANDRÉ de WALE of WALÆUS, wel van waalsche afkomst, gelijk de naam aanduidt, maar geboren te *Gent*, predikant te *Middelburg*, en vervolgens hoogleeraar te *Leyden*. Inzonderheid moet hier niet vergeten worden FRANÇOIS DU JON, naderhand genoemd JUNIUS, die wel een fransche edelman was, geboortig van *Bourges*, maar nog zeer jong zijnde, predikant bij de waalsche gemeente te *Antwerpen* werd, en vervolgens hoogleeraar in de godgeleerdheid, eerst te *Heidelberg* en daarna te *Leyden* geweest is, waar hij overleed ten jare 1602.

Zoo zagen wij dan, dat de waalsche hervormden, als Nederlandsche burgers, werden ingelijfd in de volksgemeenschap der Nederduitsche hervormden. Maar omgekeerd is het met de wederzijdsche godsdienstige betrekkingen van beide deze volkstakken der Nederlanden. Niet de Waalsche hervormden zijn in de godsdienstgemeenschap der Nederduitsche ingelijfd, maar deze in die van gene. Van de waalsche hervormden hebben de duitsche Nederlandsche hunne geloofsbelijdenis, om het zoo eens uitdrukken, geleerd. Onze Nederlandsche hervormde geloofsbelijdenis is oorspronkelijk uit de waalsche kerk. De waalsche kerk was oorspronkelijk en bleef vervolgens Geneefsche of Calvinistisch; de nederduit-

sche kerk was oorspronkelijk Zurigsch of Zwinglisch, maar werd door hare naatuwe gemeenschap met de waalsche kerk Zwinglisch-Kalvinistisch. In het vervolg zullen wij het eene en andere nader zien.

In den aanvang bloeiden deze waalsche gemeenten zeer; zij bestonden uit brave, werkzame, godsdienstige burgers, die de achting verdienden van hunne medeburgers, en dezelve ook in eene ruime mate genoten. Zij deelden mede in 's lands welvaart niet alleen, maar zij bevorderden die tevens door het drijven van koophandel, door fabrieken en handwerken. Schoon in de zeventiende eeuw hunne gemeenten wel niet aangroeiden uit hoofde dat de meesten hunner nakomelingschap, van jongsop 's lands spraak geleerd hebbende, geene zoo groote redenen meer hadden, om zich van de Nederlandschduitsche kerk afzonderen, bleven echter zeer velen aan die hunner vaders gehecht, en kwamen er, gelijk wij gemeld hebben, staag nog al waalsche hervormden over, die dezelve zoo al niet vergrootten, dan ten minste staande hielden. Doch eene aanmerkelijke aanwinst kregen de waalsche gemeenten hier te lande ten tijde der vreeselijke vervolgingen in Frankrijk, die ten jare 1680 een' aanvang namen, en inzonderheid bij en na het opheffen des bekenden edikts van *Nantes*, hetwelk ten jare 1685 plaats greep; waarvan in het vervolg berigt moet gegeven worden.

HISTORISCHE MÉRKWAARDIGHEDEN

TOT

NADERE OPHELDERING

DER

G E S C H I E D E N I S

VAN DE

S T I C H T I N G

DER

NÉDERLANDSCHE HERVORMDE KERK.

Toen, na het jaar 1517, de hervorming der christelijke kerk van Nederland, in hare beginselen, bespeurd werd, waren de genen, die van den roomschen godsdienst zich afkeerig toonden, voor een groot gedeelte, alleen Lutherschgezind. Geene andere schriften, dan die van LUTHER, werden door het volk gelezen. Ook met LUTHERS godsdienstgevoelens stemden overéén die van ERASMUS, welke aan geletterden uit deszels latijnsche schriften reeds vroeger waren bekend geworden. Geleerden en ongeleerden konden zich derhalve in alles met elkaar ver-

éénigen. Maar ook bestond een groot gedeelte der Nederlanders, die zich voor de hervorming der kerk verklaarden, alleen uit oude Waldenzen, die toen wederdoopers genoemd werden, gelijk wij deze hiervoor reeds hebben leeren kennen, als die echte, edele, christenen, welke, door alle eeuwen onzer jaartelling heen, de leer van het Evangelie gaaf bewaard hadden. De gemeenschap van deze regtschapene christenen had derhalve, gelijk wij hiervoor reeds gezegd hebben, geene hervorming zoo zeer noodig; maar zij vereenigden zich toch met de overigen, die de hervorming gaarn bekenden noodig te hebben, versterkten dezelve in hunne nieuwe, betere, godsdienstgevoelens, en vuurden derzelve ijver tot bijbelsch onderzoek van de Evangeliewaarheden aan. In de hoofdzaak kwamen dus allen, die een' wansmaak in den roomschen godsdienst hadden, met elkanderen overéén.

In de hoofdzaak, schrijven wij; want in punten van minder belang verschilden zij. Deze punten hadden bijzonder hunne betrekking tot de beide sakramenten der christelijke kerk: den doop en het avondmaal. Ten aanzien dier twee punten kon men zich niet met elkanderen vereenigen, wijl het verschil te aanmerkelijk was. Van zelf laat zich dit uit het hiervoor verhaalde verstaan met opzigt tot de leer van den heiligen doop; maar met opzigt tot die van het heilig avondmaal moet dit nader opgehelderd worden. LUTHER, namelijk, beweerde, dat het *ligchaam* en *bloed* van CHRISTUS wezenlijk, schoon op eene onbegrijpelijk-

lijke wijze , tegenwoordig was in het heilig avondmaal , en met , in en onder het *brood* en den *wijn* werd uitgereikt. De Nederlandsche waldenzen , of zoogenoemde wederdoopers beweerden , dat bij de plegtige viering van het heilig avondmaal het *brood* en de *wijn* slechts gewijde teekenen waren , die ons herinnerden aan het ligchaam van CHRISTUS , voor ons aan het kruis gebroken , en aan zijn bloed , voor ons aldaar gestort , ter vergeving onzer zonden. Beide die teekenen behoorden ons optewekken tot een aandenken aan CHRISTUS , die in den hemel is , waar Hij onze zielen met geestelijk voedsel versterken wil door zijnen Geest , ook ons optewekken tot hartelijke dankbaarheid voor de genadeweldaden , door deszelfs kruislijden ons bcwezen , en eindelijk ons optewekken tot eene onderlinge vereeniging van christelijke gevoelens , en tot eene broederlijke liefde jegens elkanderen. Zoodanige begrippen hadden van de leer des heiligen avondmaals de Nederlandsche zoogenoemde wederdoopers , en hielden zij vervolgens tot op den tegenwoordigen tijd. (270) Welk een onderscheid tusschen de gevoelens van LUTHER en die der wederdoopers of doopsgezinden ! BODENSTEIN van KARELSTAD , eerst een wakker medestander van LUTHER , wiens werk krachtig door hem bevorderd werd , verliet weldra 's mans zijde , als zich niet meer kunnende veréénigen met deszelfs gevoelens , maar wel met die der wederdoopers , omtrent het heilig avondmaal. Dan ongelukkig koos hij , door dweepzucht vervoerd , de partij van het slecht-

ste gedeelte der wederdoopers, welke hij in hunne verwaasde begrippen, zoq al niet met woord en daad, ten minste stilzwijgend, met goedkeuring sterkte.

Intusschen bleef het den onroomschen in de Nederlanden niet onbekend, welke de godsdienstbegrippen waren van ULRIK ZWINGLI, een' uitmuntenden theologant in *Zwitserland*, die aldaar de hervormer der christelijke kerk was, bijzonder met betrekking tot het heilig avondmaal, waarbij, naar zijne denkwijze, het *brood* en de *wijn* slechts eenvoudige teekens waren van het afwezig *ligchaam* en *bloed* des Heeren, ingesteld *en* om onderlinge gedachtenis te viëren van deszelfs lijden en dood, waar door wij met God verzoend zijn; en op vergeving van zonden hopen mogen, *en* om ons onderling te verbinden tot gemeenschappelijke vereeniging in dezelfde godsdienstige gevoelens van dankbaarheid aan God, blijkbaar in onze daden, en van christelijk broederlijke genegenheid jegens elkanderen. ERASMUS dacht over de leer van het heilig avondmaal even zoo, en 'niet anders. (271) Welk eene overeenkomst dus tusschen de gevoelens van ZWINGLI met die van ERASMUS, en van hen beiden met die der wederdoopers of doopsgezinden! De laatsten reikten aan de volgers van de beide eersten, en dezen weder aan gene te dien opzichte de hand der christelijke broederschap toe. Groot was het getal dezer zich in dit punt veréénigende broeders. Inzonderheid bevonden zich onder dezelve wel de meest geleerde geestelijken, en vele aanzienlijken uit

uit den burgerstand. Grooter echter was het getal der genen, die LUTHERS begrippen aankleefden. Men moet hierover verbaasd staan; maar de tijden bragten zulks mede. De oude roomsche zuurdeesse kon nog zoo spoedig niet geheel uitgezuurd zijn; daar schortte het aan bij LUTHER; daar schortte het aan bij meest al het volk, zoo in de Nederlanden, als in Duitschland. Hetgene wel voornamelijk het grootste deel der zich voor de hervorming der kerk verklaarenden terughield van de Zwinglische gevoelens, was, dat dezelve genoegzaam overéénstemden met die der wederdoopers, welke, in het oog van hen, alle wel achtenswaardige christenen waren, maar wier begrippen omtrent de leer des doops hun ganschelijk niet bevielen. Hier kwam bij, dat, gelijk wij gezien hebben, de dweepachtige dankbeelden van de zoogenoemde *volmaakten*, onder de wederdoopers, den meesten onroomschen zeer tegenstonden, gelijk mede hunne al te nauwgezette en soms ongalijke levenswijze denzelven een' afkeer van hen verwekte. Het eene en andere was de oorzaak, waarom de meeste onroomschen zich zoo zeer aan de zijde van LUTHER en diens medehervormers hielden; en heeft alzoo natuurlijk uitgewerkt, dat alle toen onroomsch geworden Nederlanders niet dadelijk in de, reeds lang onder hen bestaan hebbende, gemeenschap der oude wederdoopers, hunne landgenooten, zijn ingelijfd geworden; hetgene in volgende tijden weldra onmogelijk werd gemaakt. Tegen den weder-

doop inzonderheid, die door *deszelfs* voorstanders met eene zeker veel te grootte ijverzucht gedreven werd, waren de meeste onroomschen, zoo wel Zwinglianen als Lutheranen, ten sterkste ingenomen. Voor het overige vereenigden zich alle met elkanderen in de hoofdzaak, en verblijdden zij zich over het licht der waarheid, dat ter opheldering van het verstand en ter verkwikking van het hart zich door het geheele land, onder menschen van onderscheiden stand en orde, verspreidde. Schoon men niet zelden met elkanderen over min belangrijke punten redetwistte, zonder daarvan aan de eene of andere zijde eenige vrucht te hebben, kwam men nochtans in het geheim dikwerf godsdienstiglijk zamen; men was eendragtiglijk bij een; men stichtte elkanderen; men gaf elkanderen troost, men sprak elkanderen moed in het hart; men verheerlijkte met elkanderen God.

Zulk een gemeenschappelijk godsdienstig verkeer tusschen alle onroomschen hier meer, daar minder beperkt, duurde, tot dat hier te lande, ongeveer het jaar 1531, eene bende muitende wederdoopers van de slechtste soort, door eenige, van hoofd en hart verbijsterde, Lutheranen en Zwinglianen aan het hollen gebragt, het land doorliep, rondom schrik verwekte, en de grootste onrust in kerk en staat stichtte. Hoezeer de overige wederdoopers, vooral de dusgenoemde onvolmaakten, dien oproerigen hoop in den hoogsten graad ook verfoeiden, viel nochtans de algemeene haat, tegen denzelfven ontstoken, op hen alle neder, de haat niet alleen van de
Room-

Roomschen, maar ook van de Lutheranen en Zwinglianen. Bij de roomschen werd die haat aangevuurd door de heetste partijzucht. Bij de anderen ontstond dezelve wel niet overal uit gebrek aan het oordeel des onderscheids, dat men hier tusschen de goeden en kwaden moest maken, maar uit eene hooggaande onvergenoegdheid over de alles belemmerende hindernissen, die zulk een uitschot van volk der goede zaak van de kerkhervorming in den weg wierp. En het was die onvergenoegdheid, welke hen telkens aanspoorde, om tegen alle wederdoopers, zonder onderscheid, met de grootste verachting uittebaren, opdat zij alzoo zich van den blaam, dien men ook hun aanwreef, mogten zuiveren, allermeeest voor het oog der regering en der geestelijkheid.

Van dien tijd af is de band der broederschap tusschen de oude Nederlandsche doopsgezinden en de overige onroomschen hier te lande geheel en al gescheurd en gebroken geweest. Noch het zachte beleid van den vredelievenden MENNO SIMONS, noch het krachtige voorbeeld van christelijke deugd der genen, die zich door dien edelen man lieten leiden langs het effene spoor van zedelijkheid en orde, noch het eene noch het andere was in staat den van één gereeten band immer weder te heelen, en het vuur van vooringenomenheid, dat in de harten der overige onroomschen, in het algemeen genomen, tegen de doopsgezinden brandde, te blusschen. Wij schrijven hier „in het algemeen genomen;” niemand toch denke, dat de-

ze brave doopsgezinden zoo gehaat bleven bij allen, dat er geenen gevonden werden, die hen hoogschatteden en volgden. Het tegendeel blijkt uit de geschiedenis. Tot aan het jaar 1562 zoude men eene menigte voorbeelden van onroomsche christenen kunnen noemen, die tot de gemeenschap van de doopsgezinden toetraden. Er is geen twijfel aan, of door dezen weg is die gemeenschap hier te lande aanmerkelijk van tijd tot tijd toegenomen. En hetgene ook aanmerkelijk is, de overtuigende kracht der waarheid was bij deze menschen zoo regt hartelijk, als zij bij christenen moest zijn, en als zij bij de overige onroomschen van dien tijd zijn konde.

Inmiddels traden de *Kalvinisten* op, aanhangers van den uitmuntenden en zoo schranderen, als geleerden JEAN CHAUVIN, geboren te *Noyon* in *Pikardië*, meest bekend onder zijnen latijnschen naam JOHANNES CALVINUS. Deze, hoogleeraar in de godgeleerdheid zijnde te *Geneve*, hervattede, ten jare 1536, in *Zwitserland*, het werk der hervorming, daar ZWINGLI, die door eenen zoo noodlottigen, als vroegtijdigen dood ten jare 1531 was weggerukt, het had moeten staken. CALVIN, de verdeeldheid der protestantsche gemeenschap, die haren oorsprong voornamelijk had uit een aanmerkelijk verschil, nopens de leer van het heilig avondmaal, willende wegnemen, sloeg, tusschen ZWINGLI en LUTHER, een' middenweg in, ter vereeniging ware het mogelijk van beider gevoelens. CALVIN

er-

erkende eene *wezenlijke*, doch geheel geestelijke, tegenwoordigheid van CHRISTUS onder het brood en den wijn. Regtgeaarde avondmaaltouwers, met waarachtig geloof toetredende, werden, naar zijn gevoelen, het eigene ligchaam en bloed van CHRISTUS deelachtig. Dit evenwel geschiedde geenszins met den mond, maar met den geest. Alzoo was dan het ligchaam en bloed van CHRISTUS de waarachtige spijs en drank, waardoor de zielen der christenen ten eeuwigen leven, geestelijkerwijze, gevoed en gelaafd werden. Voor het overige gaf CALVIN aan de gevoelens van ZWINGLI, betreffende eenige andere punten der geloofsleer en het bestuur der kerk eene eenigzins andere wending. Het voornaamste leerpunt betrof het besluit van God, wegens het toekomstig lot der menschen na den dood, waaromtrent ZWINGLI zeer algemeene begrippen had gehad. Betrekkelijk dit punt leerde daarentegen CALVIN, dat God, in zijnen, eeuwigen, onveranderlijken, raad, uit loutere genade, een gedeelte des menschedoms ter zaligheid, in JESUS CHRISTUS, hadde uitverkoren, zonder eenigzins hun godsdienstig bestaan in aanmerking te nemen, en een ander gedeelte, naar zijne regtvaardigheid, in het verderf, waarin zij moedwilliglijk gevallen waren, gelaten hadde. Hiermede stond in het verband de leer der voldoening, welke door ZWINGLI zoo verklaard werd, dat CHRISTUS voor alle menschen geleden had, maar door CALVIN dus werd uitgelegd, dat CHRISTUS alleen voor de genen, die

van

van God waren uitverkoren ter zaligheid, had geheel en zijn bloed gestort. (272)

Wijders voerde CALVIN een kerkbestuur in, geheel overgesteld tegen de denkbeelden, welke LUTHER en ZWINGLI daarvan gehad hadden. LUTHER bragt het kerkbestuur terug tot de democratie der vroegste tijden, en de hierarchie wilde hij gewijzigd hebben naar een gematigd stelsel van ondergeschiktheid. (273) ZWINGLI trachtte aan het hoofd der kerk geplaatst te zien een' blijvenden bewindhebber of superintendent, die nogtans slechts eene bepaalde magt had, en met alle zijne onderhoorige geestelijken geheel afhing van de onbepaalde magt der burgerlijke overheid. Zoodanig een kerkbestuur noemde men een *ingelijfd politiek ligchaam*. Maar CALVIN hield de kerk voor een geheel afgezonderd ligchaam, dat, volstrekt onafhankelijk zijnde, eene wetgevende magt in zijnen eigen boezem had, en als zoodanig bestuurd moest worden alleen door de openbare leeraars, vereenigd met de oudsten of ouderlingen der gemeenten, in hunne kerkelijke vergaderingen. Aan de burgerlijke overheid liet hij niets meer over, dan het regt, om de kerk te beschermen, en voor derzelver uitwendige belangen behoorlijke zorg te dragen. De wetten, welke de kerk voorschreef, konden niet te streng wezen; maar zij moesten gehandhaafd worden, opdat de overheid geene reden van klagen mogt hebben. Naar het woord van den hemelschen meester wilde CALVIN den keizer gaarn geven wat des keizers, maar

maar ook God gegeven hebben, wat men God is verschuldigd. Sterk was evenwel CALVIN tegen het verleenen van eenig oppergezag in de kerk aan éenen persoon; alle leeraars meende hij, dat als opzieners in waardigheid gelijk moesten zijn. Gelijk het veelal met het grondvesten van eenig bestuur gaat, zoo was het ook hier; het denkbeeld van CALVIN was goed; maar de menschen, welke het denkbeeld in de beoefening moesten brengen, waren niet goed. Vandaar dat in vele landen, waar de hervormde godsdienst beleden werd, een zeker kerkelijk schrikbewind plaats greep. In sommige landen werd het plan van CALVIN geheel verworpen, gelijk in *Engeland*, in andere landen weder met meer menschkunde gewijzigd, en dus ook met meer gematigdheid in werking gebragt. Ook dat geschiedde hier te lande. In *Zwitserland* echter duurde het tot aan de tijden van TURRETTIN en PICTET, eer de inrigtingen dienaangaande verbeterd werden; beide die mannen hebben zich in dezen zeer verdienstelijk gemaakt.

Gelijk wij hebben aangemerkt, was de verdeeldheid, die in de protestantsche gemeenschap plaats had, oorspronkelijk uit de verschillende gevoelens van LUTHER en ZWINGLI over het heilig avondmaal. Aan de zijde van den laatsten beproefde het dus CALVIN, of hij LUTHER en deszelfs volgers niet opwekken konde, om met hem en alle Zwitsersche protestanten de handen in één te slaan. En aan de zijde van LUTHER werd eene diergelijke poging in
het

het werk gesteld door deszelfs gemeenzaamsten vriend, den vredelievenden PHILIP MELANCHTHON, die zijn gevoelen dezer wijze voordroeg, dat met het brood en den wijn waarlijk *aangeboden* worden het ligchaam en bloed van CHRISTUS aan de geesten, die eten en drinken aan het heilig avondmaal. Maar noch CALVIN, noch MELANCHTHON bereikte zijn oogmerk. Beide moesten zij met leede oogen zien, dat, ondanks hunne loffelijke pogingen, in plaate van eene gewenschte heeling der breuk, er nieuwe verdeeldheden ontstonden, die wel zoo groot niet schenen, maar in hare gevolgen eene vereeniging van de protestanten nog moeilijker maakten.

Op die wijze werd het onderscheid in gevoelens, bij de verschillende aanhangen plaats hebbende, al gaande weg meer en meer bespeurd. Men trok al gaande voort partij, en men verdeelde zich in gezindheden. Men telde *Lutherschen* en *Melanchthonianen*, *Zwinglianen* en *Kalvinisten*. Alle deze aanhangen verkeerden evenwel broederlijk onder elkanderen, gansch anders dus, dan de *Lutherschen* in Duitschland met alle overige protestantsche gezindten, die van hen verschilden, inzonderheid na den vrede van *Passau*, die ten jare 1552 gesloten werd. Trouwens de verschillendenkenden hier te lande leefden te dien tijde gebukt onder het kruis der vervolgzucht, dat de protestanten in *Duitschland* toen niet meer drukte. En één dragt, wist men, hier te lande, zeer wel, dat het vermogen

sterkte

sterkte tegen eenen gemeenen vijand; zoo wel als tweedragt hetzelfde altijd verzwakte.

Met de doopsgezinden intusschen wilden toen, gelijk wij gezien hebben, de overige protestanten geene gemeenschap hebben. En nochtans was de kloof der scheiding in haren aard zoo groot niet, als zij wel scheen, en als men ten minste van de zijde der laatste voorgaf. Tusschen de doopsgezinden en de gemelde protestantsche aanhangen stonden de *Karelstadianen*, volgers van den hier voor genoemden **BODENSTEIN** van Karelstad. Deze waren wel niet alle even openbare, maar toch in het hart vrienden van de *doopsgezinden*, en het insgelijks van de *Melanchthonianen*, *Zwinglianen* en *Kalvinisten*; minder waren zij den *Lutherschen* toegedaan, gelijk uit hetgene wij van hun hoofd **KARELSTAD** reeds hebben aangemerkt blijkt. Het voornaamste, hetwelk de *Karelstadianen* onderscheidde, was, dat zij te weinig prijs stelden op de beoefening der wetenschappen, en dat zij niet vrij waren van mystieke dweeperij. Dit eene en andere maakte hen geacht bij de doopsgezinden, allermeeft bij hen, die *volmaakten* genoemd werden, en opende hun aan de andere zijde eenen ongehinderden ingang bij al het onkundige, eenvoudige, onroomsche volk. Als zoodanigen hebben de *Karelstadianen* steeds onder alle, hoe ook genoemde, protestantsche gezindheden eenen grooten invloed behouden op het minst opgeklaard gedeelte des volks, eenen invloed, die zelfs heden nog niet onmerkbaar is.

De aanhang der Lutherschen was van eersten aan, en bleef, bij voortduur, zeer lang verre weg de talrijkste. Bij de wethouders der steden waren en bleven zij ook het meest van allen in achting. En wat was daarvan wel de reden? Het schijnt, dat zij zich te allen tijde meer bezadigd, dan wel de hervormden, gedragen hebben, en aan de regering mindere moeite gaven, om hen van openbare onstuimigheden terug te houden. Inzonderheid zij dit aangemerkt van de Lutherschen in Braband. Nog ten jare 1584, toen de Lutherschen, gelijk de Hervormden *Antwerpen* ruimen moesten, ontvingen zij van de wethouders dier stad eene ongemeen loffelijke getuigenis van hunne zedigheid en vredesgezindheid. Hier kwam nog iets bij; de meeste protestantschgezinde leden der regering waren te allen tijde meer Zwinglisch en Melanchthonschgezind, dan wel Calvinistisch. BRANDT zegt dit vrij stellig, en naar waarheid. (274) Vandaar dat de regering de *Lutherschen*, die hier te lande meest Melanchthonianen waren, beter verdragen kon, dan de Hervormden. De eerste waren om die redenen, nog ten jare 1578, te *Utrecht*, meer gezien, dan de laatste. Vele Zwinglianen en Calvinisten, als toch in de hoofdzaak der geloofsleer volkomen éénsgevoelend zijnde met de Melanchthoniaansche Lutherschen, schuilden, om gemelde redenen, dus gaarne onder den naam van *Lutherschen*. Daartoe toonden zij nog zich niet ongenegen, toen zij zich reeds als eene afzonderlijke gemeenschap gevestigd hadden, en het getal der echte Lutherschen.

schen anders wegens deszelfs geringheid bijkatis niet meer in aanmerking konde komen. Ten jare 1566, bij voorbeeld, lazen in de gemeente van *Amsterdam* de hervormde predikanten, bij het houden van het heilig avondmaal, het tiende en dertiende artikel van de *Augsburgsche* belijdenis af, betuigende, dat zij tegen hetgene in dezelve begrepen was, niet leerden. Ook verklaarden te *Leyden*, den 25 van louwmaand des jaars 1567, de hervormden aan den magistraat der stad, dat zij geen' anderen godsdienst verkozen te belijden, dan naar de opregte *Konfessie* van *Augsburg*, zoo als die van MELANCHTHON was beleden. Te *Antwerpen* deden de hervormden ten zelfden jare eene diergelijke verklaring. (275)

Dit gaf aanleiding, dat de verbondene edelen, met WILLEM den eersten, aan de overige Zwinglianen en Calvinisten rieden, om het voorbeeld hunner *Amsterdamsche*, *Leydsche* en *Antwerpsche* broederen te volgen, en zich in allen deele met de Lutherschen te vereenigen. Die voorslag echter bleef buiten werking. Ook de vereeniging, zoo zij al plaats had gegrepen, had op den duur geen' stand kunnen houden. In Duitschland was ten jare 1560 reeds eene volkomene scheuring ontstaan in de protestantsche kerkgemeenschap, zoo diep en wijd, dat de Evangelisch Luthersche en de Evangelisch hervormde gezindten geheel gescheiden niet alleen waren, maar elkanderen met eene openbare vijandschap bejegenden, die alle palen van echristelijke welvoegelijkheid overschreed. Vandaar

• I. DENT. X dan

dan ook, dat, toen men ten jare 1566 en 1567 in Deutschland vernam, hoe in de Nederlanden aan eene kerkelijke verbroedering gedacht werd, er herwaarts eenige Luthersche godgeleerden werden afgezonden, om al hetgene daartoe mogt ondernomen worden, buiten kracht te brengen. Hierop trad de spaansche hertog van ALVA met zijne schrikbenden in het land; en nu was van zelf alles verijdeld.

Te dien tijde anders waren, gelijk wij gemeld hebben, reeds de Zwinglianen en inzonderheid de Calvinisten hier te lande zeer sterk vermeerderd, zoo dat zij in getal de Lutherschen verre te boven gingen. Ook hadden te dien tijde de Karelstadianen de zijde der Calvinisten gekozen. Vanwaar die zoo zeer toegenomene gemeenschap der Calvinisten? De Nederlandsche protestanten hadden zich van tijd tot tijd meer broederlijk beginnen te vereenigen met de Fransche protestanten. Dit was een zeer natuurlijk en eigenaardig gevolg van de allernaauwste volksverwantschap der Walen met de Franschen, der Brabanders en Vlamingers met de Walen, en der Nederlanders van de noordelijke provinciën met de Brabanders en Vlamingers. De Fransche protestanten omhelsden de leerbegrippen van CALVIN, gelijk zij mede van alle Zwitsersche geloofsbroeders waren aangenomen. Alzoo gingen de waalsch- brabandsch- vlaamsch- nederlandsche protestanten in het algemeen er mede toe over, om er belijdenis van te doen, en vormden zij zich eindelijk tot eene van de Lutherschen gescheidene kerk-

gemeenschap. Hetgene hen tot het laatste deed besluiten, schijnt wel geweest te zijn, dat zij, toet in Duitschland de protestantsche kerkgemeenschap openlijk in tweeën gescheurd was, al meer en meer de hoop opgaven van immer met de Lutherschen vereenigd te zullen worden.

Dus werden de grondslagen van de kerkgemeenschap der protestantsche christenen, die de geloofsleer van CALVIN beleden, in de Nederlanden gelegd ten jare 1562. Toen werd de uitmuntende geloofsbelijdenis, door GUIDO DE BRES, een' waalschen godsdienstleeraar, vervaardigd zijnde, in de zuidelijke en noordelijke gewesten, daar in het fransch, zoo als zij oorspronkelijk was opgesteld, en hier in het nederlandsch door den druk gemeen gemaakt. In den smaak der strenge Lutherschen viel de geloofsbelijdenis geheel niet. Maar daarentegen geviel zij nog al aan een groot gedeelte der gematigde Lutherschen, die in de begrippen van MELANCHTHON stonden. Dat gedeelte van Melanchthoniaansche Lutherschen vereenigde zich van toen af met de protestantsche Calvinisten zoo naauw, dat zij in derzelve gemeenschap werden ingelijfd. Aanmerkelijk werd daardoor het getal der Lutherschen verdund en verkleind. Hetzelfde zij gezegd van de Karelstadianen. Den Zwinglianen was de geloofsbelijdenis wel niet in alles naar den zin, maar hun belang vorderde het, zich aan de Calvinisten te sluiten, te meer, omdat zij zich met de strenge Lutherschen geheel niet verbinden konden. Ten zelfden tijde, namelijk ten

jare 1563, werd een christelijk onderwijsboek, doot ZACHARIAS URSINUS, te Heidelberg, ten dienste van de kerkgemeenschap der Calvinisten van den *Paltz*, in het hoogduitsch vervaardigd. Het werd door PÉTRUS DATHEEN in het Nederlandschduitsch vertaald, en daarna ook algemeen ten dienste van de Kalvijschgezinde gemeenschap, in dat gedeelte der Nederlanden, waar duitsch gesproken werd, onder den naam van den *Heidelbergischen Katechismus*, ten gebruike ingevoerd. Van dezen katechismus, gelijk ook van de gemelde geloofsbelijdenis verwachtte men onze nadere historische berigten.

Bij de vestiging der godsdienstgemeenschap der Nederlandsche Melanchthonianen, Zwinglianen en Calvinisten, namen zij, met de godsdienstbegrippen, van hunne Fransche geloofsgenooten, den naam over van *Hervormden* of *Gereformeerden*, een' naam, waarmede de Zwitsersche broeders toen ook gaarn genoemd wilden zijn. (276) Voorheen werden alle protestanten hier te lande, zonder onderscheid dikwerf reeds *Evangelisch gereformeerden*, dat is Evangelische belijders van eenen hervormden of verbeterden godsdienst, genoemd. Doch na het jaar 1562 hebben de *Lutherschen* den naam van *Evangelischen* en de *Kalvinisten* dien van *Gereformeerden* gedragen. De *Lutherschen* werden ook *Evangelisch Lutherschen* genoemd, en de *Hervormden* somwijlen met den naam vereerd van *Gereformeerde Evangelischen*. (277) Op den naam van *Evangelischen* waren beide; niet zonder

reden, zeer gesteld, en zijn zij in *Duitschland* nog heden er zeer opgesteld. In het koninkrijk *Pruisen* is daarom onlangs de gemeenschappelijke naam van *Protestanten*, op openbaar gezag, veranderd in *Evangelischen*.

Na het jaar 1562 en 1563 bleek het dan al ras, dat verre weg de meeste Nederlandsche protestanten geene Lutherschen, maar hervormden waren. En als zoodanige legden zij toen niet alleen de vaste grondslagen van de Nederlandsche *hervormde* christelijke kerk, maar rigtten haar werkelijk op, in het midden van zoo vele Roomschen, als om hen heen woonden. Alle uitgewekene Nederlandsche protestanten, die zich te *Frankfort* aan de *Main*, te *Wezel* enz. bevonden, waar zij als Luthersgezinden werden beschouwd, verklaarden zich te dezen zelfden tijde ook voor *Hervormden*, door hunne geloofsbroeders in het vaderland daartoe opgewekt en aangemoedigd. De Nederlandsche protestanten in Engeland hadden zich, gelijk wij hiervoor hebben gezien, reeds lang als Hervormden onderscheiden. Aanmerkelijk was te dien tijde het aantal van parochiepriesters, die de Roomsche kerkgemeenschap verlieten, en tot die der Hervormden overtraden. In Vriesland alleen bedroegen zij een aantal van ongeveer zestig. (278) En met deze geestelijken vereenigden zich in belijdenis de gemeenten, waarvan zij leeraars waren, altoos wat het verstandigste gedeelte betrof. Even zoo vele hervormde gemeenten bloeiden dus reeds in Vriesland; en naar evenredigheid zal het getal van

te lande weldra het voorbeeld van zulken grooten voorganger, openlijk ook den godsdienst der hervormden omhelzende. In de overige noordelijke provinciën volgden de staten en regenten mede het voorbeeld van WILLEM den eersten; maar het werk van de godsdienstherstelling der hervormden had daar, uit hoofde van plaats hebbende omstandigheden, een meer langzamen gang. Allengs werd er het juk van Spanjes dwingelandij afgeworpen, en allengs werd alzoo in alle zeven vereenigde Nederlanden de hervormde kerk tot eenen vasten stand gebragt, welken zij nu bijkans derdehalf eeuw gehouden heeft, zijnde zij steeds door de hooge overheid beschermd en gehandhaafd.

Trapswijze kwam dus de hervormde kerk in de zeven Nederlandsche provinciën tot dien vasten stand. De grondslagen van haar volkomen herstel werden het eerst gelegd in *Holland* en *Zeeland*, reeds ten jare 1572. In *Vriesland* werd zij hersteld ten jare 1578 tot 1580, in *Utrecht* ten jare 1578, in *Gelderland*, ten jare 1578, in *Overijssel* ten jare 1582, in *Groningerland* ten jare 1594, in *Drenthe* ten jare 1598, in een groot gedeelte van den *Bommeler- en Thielcrwaard* en het land van *Heusden* omstreeks het jaar 1611, in het *Maastrichtsche* en de landen van *Overmaas* ten jare 1632, in de *Baronie van Breda* ten jare 1637, in de *Meijerij van den Bosch* ten jare 1648, enz. En in hare volle kracht werd zij hersteld bij den *Munsterschen* vrede ten jare 1648. (281)

de, ongsyeer het jaar 1566, verklaarden zich de protestanten te *Woerden* voor de onveranderde *Augsburgsche* belijdenis. Ten jare 1572 het spaansche juk mede afgeschud hebbende, verkreeg de protestantsche gemeente aldaar van de staten eene volkomene vrijheid, om den Evangelisch Lutherschen godsdienst openlijk te mogen belijden, onder het bestuur van twee predikanten. Evenwel, dewijl er, naar de toenmalige staatsverordeningen, ten jare 1579 ook eenige hervormden, op het kussen, in de regering geplaatst waren, werden hieruit groote onlusten geboren. Daarvan waren de gevolgen, dat de staten van *Holland* last gaven, om de parochiekerk der stad voor de prediking der hervormde leer alleen te openen. Den Lutherschen werd eene afzonderde plaats aangewezen, naar wij meenen, buiten de poort, in de voorstad, ter godsdienstoefening. En aan beide gezindten werd uitdrukkelijk bevolen elkanderen geene onaangenaamheden aandoen, maar elkaar in liefde te verdragen. Dit bevel werd van de Lutherschen zeer dikwerf overtreden, te meer voets daartoe krijgende, omdat het grooter deel des magistraats, hunnen aanhang toegedaan zijnde, voorging, in den hervormden te dwarsdrijven, en allerlei leed te verwekken. Ook de Luthersche predikanten hitsten het volk op tegen de hervormden. (282) Deze toestand van zaken duurde tot het jaar 1591, of omstreeks dien tijd, toen de hervormden aan de Lutherschen de kerk weder afstonden, daartoe gedrongen door de onlusten, welke derzelve predikant

den Lutherschen godsdienst. Natuurlijker wijze moest het getal der duitsche Lutheranen, die in derzelve gevolg waren, te *Kuilenburg* zeer aanmerkelijk worden. In de hoop van bevordering tot dezen of genen post, welke meestal ook niet werd te leur gesteld, begaven zich derwaarts vele Lutherschen uit Duitschland. Eindelijk overtrof de luthersche gemeente de hervormde in getal van leden. De eerste, op eene bijzondere wijze beschermd wordende door het vorstelijk huis van *Saksen Hildbourghausen*, verwierf bij het politick bestuur dezelfde voorregten, welke de andere genoot. De godsdienstoefening der Lutherschen nam, even als bij de hervormden, haren aanvang, met het luiden der kerkklok. Ook de predikanten der Lutherschen werden, nevens die der hervormden, uit het grafelijk kantoor door den rentmeester der domcinen betaald. Ten jare 1720 ging het graafschap *Kuilenburg*, bij koop, over aan de staten van *Gelderland*, en evenwel bleven er de gemaakte godsdienstschikkingen stand grijpen. Eindelijk werd door de staten van *Gelderland* het graafschap opgedragen aan **WILLEM** den vierden, bij deszelfs verheffing tot de erfstadhouderlijke waardigheid over alle Nederlandsche provinciën, ten jare 1748. En ook toen hebben in *Kuilenburg*, betrekkelijk het protestantsche godsdienstwezen, geene veranderingen plaats gegrepen, waardoor de Lutherschen in hunne verkregene kerkelijke regten verkort wierden. (287)

Eén woord nu nog van de Doopsgezinden. Al

van

hoe genoemd, gewettigd konde worden, en op een' volkomen gewetensdwang scheen te zullen uitloopen. Dan WILLEM de eerste, de verdrukkingen, waaronder de doopsgezinden zoo veel leden, met deernis aanzieude, sloeg eindelijk hunne belangen aan, en handhaafde de vrijheid van het geweten, waarop zij zoo wel als andere protestanten aanspraak hadden. Vrij van alle sektedrift bepleitte de vorst, met eene regt christelijke kloekheid van geest, de zaak van deze weerlooze protestanten. Door zijnen invloed in de vergadering van 's lands staten werden zij met bijkans gelijke voorregten vereerd, als welke de Lutherschen genoten. Even gelijk deze werd hun door de regering vergund, om openlijke godsdienstige bijeenkomsten te houden in daartoe door hen afgezonderde huiskerken. In vervolg van tijd hebben, wel is waar, de doopsgezinden, even als de Lutherschen, in onderscheidene steden, zeer veel leeds moeten verdragen van hunne magistraten, die hen met een sceel oog aanzagen, hunne godsdienstige vergaderingen verbiedende. Gevallen daarvan zijn er geweest ten jare 1601, te *Sneek* en te *Groningen*, en in het jaar 1619 te *Deventer* en te *Aardenburg*. Doch door de algemeene staten werd derzelver godsdienstvrijheid telkens met kracht gehandhaafd, naar het regt christelijk voorbeeld van den vader des vaderlands, WILLEM den eersten. Gelijk in het burgerlijke en godsdienstige de hervormden alles aan dezen voortreffelijken vorst verschuldigd waren, zoo ook hebben de doopsgezinden in beide betrekkingen

HISTORISCHE AANMERKINGEN

OVER DE

KERKORDENING,

ONDER

DE NEDERLANDSCHE HERVORMDEN

INGEVOERD.

In de drukkendste tijden, welke men na de eerste stichting der Nederlandsche hervormde kerk beleefd heeft, toen namelijk de hertog van ALVA, door de verschrikkelijkste vervolging, de gemeenten had uit elkanderen gedreven; hoopten nogtans de gevlugte leeraars op betere tijden, en waren zij bedacht op het beramen eener kerkordening, die als dan dadelijk zoude kunnen worden ingevoerd. Tot zulken einde vergaderden te *Wezel*, in den herfst van het jaar 1568, ongeveer twintig nederlandsche kerkeijken. Daar beraamden zij, met wijsheid en warmen ijver voor de belangen der kerke, de eerste kerkordening, die nog bekend is; en algemeen gelezen kan worden. (292) Drie jaren later vergaderden met een dergelijk oogmerk te *Emden* eenige predikanten, die, uit de Nederlanden geweken,

I. DEEL. Y ken,

ken, toen in Duitschland en in Oostvriesland verstrooid waren. De vergadering werd gehouden den 5 van wijnmaand des jaars 1571, en de kerkordening, aldaar ontworpen, is tot heden toe bewaard gebleven. (293) Na het vertrek van ALVA, toen in *Holland* en *Zeeland* de verstoorde hervormde gemeenten hersteld waren, werd er in zomermaand van het jaar 1574, te *Dordrecht*, eene bijzondere kerkvergadering gehouden, waarin men eene kerkordening beraamde voor den godsdienststaat dier beide, toen naauw met elkanderen vereenigde, provinciën. Deze vergadering was beschreven alleen door de kerkelijken, doch met het voorweten van den prins van *Oranje* en de goedkeuring der staten. Wat echter de kerkordening, daar beraamd, zelve aangaat, die werd door de staten geenszins aangenomen. Wel werd zij hun aangeboden; maar het antwoord was koel; men weigerde aan de kerkelijken hetgene zij verzochten. Trouwens de gansche kerkordening was ingerigt, even als of de kerk geheel van den staat gescheiden ware, en de eerste geene sterkte bij den laatsten hadde te zoeken, dan in enkele gevallen, die, op zich zelve beschouwd, burgerlijk waren, doch die men wenschte kerkelijk te doen worden. De vervaardigers van deze kerkordening, grootendeels der kalvinistische partij toegedaan zijnde, waren natuurlijk in dezelve de hiervoor opgegevene grondbeginselen van CALVIN, nopens het kerkbestuur, gevolgd. De regering daarentegen hield zich liever, gelijk ook natuurlijk was,

aan de grondbeginselen van ZWINGLI, die nit het hiervoor medegedeelde den lezer insgelijks bekend zijn. Onvoorzigtiglijk handelden echter te dien aanzien de kerkelijken, in eenen tijd; toen nog alles zoo hagchelijk stond, terwijl de ondervinding leerde, dat de vrijheid van den godsdienst met den vrijen staat des lands het hoofd boven houden of zinken moest! De overheid, alzoo vreezende, dat de kerkelijken, nog van het pauselijk zuurdeeg niet volkomen gezuiverd, zich over haar langzamerhand het meesterschap zochten aantematigen, was op hare hoede. Opdat derhalve de overheid de kerkelijken volkomen in bedwang mogt hebben, kreeg ten jare 1575 de prins van *Oranje* eenvoudig in last, *geene konsistoriën of kerkenraden te gedogen, dan bij goedvinding, benoeming en aanstelling van de magistraten der steden of van de staten des lands.* (294)

Inmiddels was en bleef de regering er op bedacht, om zelve eene kerkorde te ontwerpen en die intevoeren. Ten jare 1576 werden reeds, op naam des prinsen van *Oranje*, ecnige kerkelijke wetten gemaakt, welke van eenen gansch anderen aard waren, dan die de geestelijkheid in hare synode zich had voorgeschreven. (295) Die kerkelijke wetten zijn evenwel nooit in kracht gekomen; de straks wisselende staat des lands bragt hierin vertraging te wege; en de verschillendheid van beginselen, waarvan men uitging, schijnt ten laatste veroorzaakt te hebben, dat men er geheel moest afzien. De Ne-

tot het bijeen roepen eener nationale synode, die te *Middelburg* in *Zeeland* zoude gehouden worden. Men gaf daarvan kennis aan de algemeene staten der vereenigde Nederlanden, met verzoek van eenigen uit hun midden te willen afvaardigen tot het helpen nemen van zoodanige besluiten, als der kerke dienstig, en met het belang van den staat niet strijdig waren. Dan de staten antwoordden; dat zij het voornemen der kerkelijken niet afkeurden; evenwel dat zij hadden goedgevonden, geene afgevaardigden tot de synode te zenden, wel vertrouwende, dat hetgene daar verhandeld stond te worden strekken zoude tot Gods eer en tot stichting der kerk. Onderscheiden was het oordeel des volks over dit antwoord der staten; sommigen meenden de redenen voor hetzelfde te vinden in te groote volhandigheid met 's lands zaken, anderen weder schreven het toe aan achteloosheid omtrent de kerkelijke belangen. Die vermoedens echter bleken van achteren zeer los en ongegrond te zijn. Geene andere reden schijnt de algemeene staten tot zulk een antwoord bewogen te hebben, dan hun in het geheim levend gebleven besluit, om eenmaal zelve nog eene kerkordening te beramen en intevoeren; gelijk wij straks zien zullen, dat zij hebben trachten te doen. De kerkelijken, al of niet van der staten plan kennis dragende, ontwierpen op de synode, welke in bloei- en zomermaand des gemelden jaars ter bepaalde plaats gehouden werd, eene nadere kerkordening, waarin het kerkelijk gezag even onafhankelijk van de

Deze kerkordening was in gereedheid gebragt ten volgenden jare 1583; dan de verergerende toestand van Vlaanderen en Brabant deed toen om iets anders denken. Een jaar verliep er, en nog had men niet aan deze anders zoo gewigtige zaak de hand verder kunnen leggen. Intusschen waren, gelijk men ligtelijk bevroeden zal, de kerkelijken ook afgeschrikt, om, naar hun voorheen genomen besluit, ten jare 1584 weder eene nationale synode te beschrijven. Het was een tijd van onrust en wanorde, een tijd van groote zorg en angst.

Wij hebben hiervoor verhaald, hoe men de heerschappij over de Nederlanden had opgedragen eerst aan den koning van *Frankrijk*, daarna, toen dat te vergeefs geschied was, aan de koningin van *Engeland*, die ook zulk eene eer weigerde, doch, na lang aanhouden, zich eindelijk liet overhalen, om den Nederlanderen eenig krijsvolk tot ondersteuning toetzenden. Dit Engelsche krijsvolk had aan het hoofd ROBBERT DUDLEY, graaf van LEICESTER, die in wintermaand des jaars 1585 overgekomen, welhaast, in sprokkelmaand van het eerst volgende jaar, tot algemeenen landvoogd der vereenigde Nederlanden gehuldigd werd. Aan graaf MAURITS van *Oranje* werd tevens de waardigheid van stadhouder van Holland en Zeeland opgedragen. Onbepaald was het vertrouwen, dat het Nederlandsche volk op den graaf van LEICESTER, en onuitsprekelijk de genegenheid, welke hem de hervormde kerk toedroeg, alles goeds voor hare belangen verwachtende.

vergaderingen te *Dordrecht* in het jaar 1578, en te *Middelburg* gehouden in het jaar 1581. Die besluiten werden gedeeltelijk nader bekrachtigd, gedeeltelijk steviger aangebonden. Ook werden sommigen van dezelve geheel opgeheven, terwijl er strengere voor in plaats, en verscheidene nieuwe bijkwamen.

De staten der vereenigde Nederlanden, aan welke deze kerkordening door den graaf van *LEICESTER* gezonden werd, vonden in dezelve weinig genoeg. Zij zagen, dat de kerkelijken nu nog vele stappen verder gegaan waren, dan voorheen. In de eerste plaatse waren zij van gevoelen, dat zoodanig eene algemeene inrigting ter verkorting strekte van de regten, welke de bijzondere gemeenten van elke, op zich zelve staande, provincie hadden. Dan inzonderheid voldeed het hun niet, dat bij die inrigting de geestelijkheid zich zoo groot eene magt aangematigd, en die der regenten van landen en steden daarentegen zoo zeer had trachten te verkleinen. Ook konden zij hunne goedkeuring niet geven aan het besluit, dat alle drie jaren eene nationale synode zoude gehouden worden, zonder dat daartoe verlof van 'de overheid behoefde gevraagd te worden. Wijders kwam het den staten onbestaanbaar met de ware godsdienstige vrijheid voor, dat de predikanten de Nederlandsche geloofsbelijdenis moesten onderteekenen, indien zij niet van hunnen dienst wilden afgezet worden. Eindelijk oordeelden de staten, dat het zeer onvoegelijk was, dat men, gelijk op de synode was besloten, des zondags namiddags van den predik-

„ kerkordening geen langer uitstel kan verdra-
 „ gen, hebben goedgevonden dezelve te approberen,
 „ ratificeren en authoriseren, vinden goed, appro-
 „ beren, ratificeren en authoriseren bij dezen, or-
 „ donnerende en bevelende wel expresselijk alle
 „ gouverneurs, baljuws, schouten, wethouders, of-
 „ ficieren, justicieren, dienaren des goddelijken
 „ woords, kerkenraden, en allen anderen, van wel-
 „ ke kwaliteit of konditie die zijn, zich naar dezelfde
 „ ordonnancie te reguleren: alles bij manier van pro-
 „ visie, en tot daarop anders geordonneerd zij. Al-
 „ dus gedaan in 's Gravenhage den 6 van oogst-
 „ maand 1586. Was geparafreerd: AD. MEETKERK-
 „ KEN. Onderstond: R. LEICESTER. Nog lager
 „ stond: ter ordonnancie van zijne excellentie: en
 „ onder was geteekend: GILPYN.”

Inmiddels had dit drijven van LEICESTER zoo veel onrust reeds verwekt onder de hervormden van beiderlei gemelde denkwijze, dat de staten van Hol- land, wilden zij het vuur van tweedragt niet in licht- te laaije zien uitbarsten, eindelijk, in hunne wijsheid, het geraden vonden de kerkordening aan- tenemen, gelijk zij deden, in wintermaand deszelf- den jaars 1586, onder voorbehouding van eenige veranderingen, welke zij, naar billijkheid, er in ge- meend hadden te moeten maken. De voornaamste punten, welke de staten van Holland zich voorbe- hielden, waren deze: voorcerst, dat niemand aan de kerkordening zoude onderworpen zijn, tenzij hij lid der hervormde kerk ware; ten tweede, dat de

kwest afvaardigden aan de Engelsche koningin ELIZABETH, haar met vleijende woorden smeevende, dat zij, ten spijte der staten, die door hen met leelijke verwen werden afgeteekend, het geheele land en de kerk onder hare zachtere heerschappij wilde doen bukken, en aan 's graven verdienstelijk bestuur onderwerpen. Het meeste deel des hervormden volks was op LEICESTERS zijde, gestijfd door de geestelijken. Donkere wolken hingen het vaderland op nieuw boven het hoofd. Het scheen in de daad uit alles, dat ELIZABETH geen ander doel had, dan om over de Nederlanden een onvoorwaardelijk bewind te voeren. Ook dat blijkt van achteren waar geweest te zijn; men spreekt ten minste in de geschiedenis van heimelijke lastschriften, welke zij daartoe aan LEICESTER gegeven had; maar die mislukten. De staten waren inmiddels en bleven tegen hem op hunne hoede. Eindelijk magtigden zij vorst MAURITS, om het gezag, hem als stadhouder en kapitein-generaal verleend, onbepaald te doen gelden, ter krenking van LEICESTERS gezag. Het zichtbare wantrouwen der staten op LEICESTERS landvoogdelyk bewind gaf toen aan vele kerkelijken van zijnen aanhang stof, om hunne gemeenten tegen de regering der staten optelitsen. En nogtans gebruikten de staten, uit vrees voor erge gevolgen, geene andere, dan zeer voorzigtige, maatregelen, om zulk een stout bestaan te beteugelen. De staten dagvaardden twaalf van de voornaamste Hollandsche geestelijken, aan wier hoofd was ADRIAAN SARAVIA, hoogleer-

wat te doen stond. Aan der staten zijde bevond zich daarentegen ook een groot aantal predikanten, die hen tegen LEICESTER en diens aanhang aanvuurden. Deze van lieverlede verergerende toedragt van zaken gaf eindelijk aanleiding tot een oproer te *Leyden*, in den zomer van het jaar 1587, door eenige, daar wonende, Vlamingers en Brabanders, onder welken mede cenige predikanten schuilden, verwekt tegen den magistraat dier stad, welke staatsgezind was. Dat oproer werd in de geboorte gesmoord door de wijsheid der moedige regering; de belhamels, voorname burgers der stad, deed men vatten; en op den naam van prins MAURITS, door de gemagtigden der staten ter dood veroordeeld, werden zij onthalsd, den 25 van wijnmaand des laatstgemelden jaars.

Op de maar van dit gebeurde stond LEICESTER, die toen in Noordholland zich ophield, van verbaasdheid en schrik bedweld, derwijze, dat hij zich ontvallen liet; „nu is het tijd, mijn hoofd te bergen, indien ik het ook niet verliezen wil!” Hij week naar *Vlissingen*, den gang, dien de zaken in Holland namen, daar verder bespiedende. De algemeene staten, 's lands regering dadelijk aan den raad van state opgedragen hebbende, hadden alzoo aan LEICESTER doen zien, hoe gaarne zij van hem ontslagen wenschten te zijn. Hij voldeed ook aan der staten wensch; geperst door 'zucht voor eer en levensbehoud, vertrok hij naar Engeland, waar hij in het hoogcrhuis geroepen zijnde, om zich te verantwoor-

den

jaren werkzaam geweest te zijn tot het maken van zoodanige schikkingen. Dezelve werden door de Utrechtsche staten zoo ingerigt, dat den opzieners der gemeenten, schier in allen deele, de handen gebonden waren, en alle magt over hen bij de regering was. Zij werden in de vergadering der staten bekrachtigd den 29 van louwmaand des jaars 1590, en andermaal den 6 van sprokkelmaand deszelfden jaars. (303) 'Het was genoeg te voorzien, dat vele Utrechtsche kerkelijken in deze schikkingen der staten hunner provincie geen genoeg zouden kunnen nemen; gelijk dit dan ook werkelijk het geval geweest is. Hetzelfde zij aangemerkt van eene andere Utrechtsche kerkordening, door de staten twee en twintig jaren later ontworpen, en den 28 van oogstmaand des jaars 1612 bekrachtigd. Ook in deze kerkordening, welke meer uitgebreid is, vond men, dat den opzieners der gemeenten strengere regelen van onderwerping aan de burgerlijke overheid werden voorgeschreven, dan de natuur der zake lijdten kon. (304)

In de provincie van *Zeeland* werd op gezag van derzelver staten, en onder hun opzigt, door zamengeröepene kerkelijken, in eene synode te *Middelburg*, eene kerkordening ontworpen, in sprokkelmaand des jaars 1591. Door de staten zelve werd zij bekrachtigd den 14 van herfstmaand des gemelden jaars. (305) Deze Zeeuwsche kerkordening is nader uitgebreid in eenige volgende synoden, als in het jaar 1602 te *Tholen*, in het jaar 1610 te *Ve-*

leerdheid te *Franeker*, die nevens **MENSO ALTING**, predikant te *Emden*, door denzelfden graaf **VAN NASSAU** genoodigd waren, om den staat der kerke in *Groningen* te hervormen, en er de beste godsdienstinrigtingen te maken. Vijf maanden daarna werd de eerste provinciale synode gehouden binnen *Groningen*, en daarin toen eene *christelicke und schriftmetige kercken-ordenung* ontworpen, om alle desorden voor te komen, und eenicheydt rust und vrede in de gereformeerde kercke, in der stad und Omlanden van *Groeningen*, toe mogen onderhouden. Dezelve werd terstond goedgekeurd, zoo door den graaf **VAN NASSAU**, als door de gedeputeerde staten der stad en ommelanden, en bekrachtigd den 27 van sprokkelmaand des jaars 1595. Deze kerkorde was, even gelijk die voor de stad, opgesteld in het duitsch, en werd terstond door den druk in het licht gegeven, te *Franeker*; zij is naderhand herdrukt te *Groningen* in het jaar 1699, toen de exemplaren der eerste uitgave bijkans niet meer te bekomen waren. Op last der provinciale synode, ten jare 1651 gehouden, zijn beide de kerkordeningen in het latijn vertaald, ten dienste van de theologische fakulteit der Akademie van gemelde provincie, doch als zoodanig door den druk niet gemeen gemaakt. (307)

Eindelijk in het landschap *Drenthe* werd, ten jare 1598, eene kerkelijke vergadering zamengeropen door **WILLEM LODEWIJK**, graaf van **NASSAU**, stadhouder niet alleen van *Vriesland*, *Groningen* en de *Ommelan*

tijd en plaats met eenige predikanten van *Drenthe*, die reeds met hunne gemeenten tot de hervormde kerkgemeenschap waren toegetreden, en bijna alle te voren roomsch-katholieke priesters geweest waren. Voor deze kerkvergadering werden alle roomsch-katholieke priesters van *Drenthe* geroepen; men vroeg hun, of zij zich aan de kerkordening der Nederlandsche vereenigde provinciën, door het gezag van LEICESTER bekrachtigd; wilden onderwerpen, en zich laten onderzoeken over de voornaamste artikelen des geloofs? Eenigen waren dadelijk daartoe gereed, doch de meesten wezen het voorstel van de hand. Deze werden derhalve vervallen verklaard van hunne kerkelijke bedieningen, gene tot hervormde leeraars aangesteld, in de gemeenten, welke hunner zorg voorheen waren aanbevolen geweest, met behoud van de pastorijinkomsten. De ontslagene priesters ontvingen, zoo niet alle, ten minste zeer vele, naderhand pensioenen. Ook waren voor gemelde kerkvergadering alle schoolmeesters, die evenwel in het landschap een zeer klein getal uitmaakten, geroepen; en deze alle onderwierpen zich aan de Nederlandsche kerkordening. Dus bleven de zaken staan in *Drenthe* tot aan het jaar 1602, toen eenige onlusten te *Meppel*, wegens het afzetten van eenen predikant verwekt, den gemelden stadhouder tegen den 1 van slagtmaand eene vergadering deden beleggen, welke bestond uit vier afgevaardigden van de regering des landschaps, en vijf kerkelijke personen, namelijk één' predikant uit *Emden*, één' uit

verband evenwel tusschen den staat en de kerk werd hier te lande, in eenige opzigten, van tijd tot tijd, gansch anders gewijzigd, dan hetzelfde wel in CALVIN'S plan lag, die, gelijk wij voorheen hebben aangemerkt, de streng te stijf had toegetrokken. Men ziet dit reeds uit hetgene hiervoor door ons uit de Nederlandsche geloofsbelijdenis der hervormden is bijgebracht. Dat verband werd inzonderheid door het gezag van den staat van tijd tot tijd diervoege gewijzigd, dat de kerk van denzelfven de hooge goedkeuring op hare gemaakte wetten, genomene besluiten en gewigtige werkzaamheden vroeg, ook wel wetten van den staat ontving, welke zij opvolgen moest, als mede aan denzelfven de uitvoering van vele heilzame besluiten overliet. Hoe bezwaarlijk het der geestelijkheid viel, in alle gevallen, zich daarnaar te gedragen, leert de geschiedenis. De geestelijkheid echter ten laatste ziende, dat zij als bewindhebster over de kerk anders niet staande kon blijven, moest zich willens of onwillens aan zulk eene orde van zaken wel onderwerpen. Inmiddels gaf dit, tusschen de regenten van den staat en de bestuurders der kerk, al vroeg botsingen, die voor beide zeer onaangenaam en nadeelig zijn geweest, daar elke dier beide partijen haar gezag al hooger en hooger dreef. Naarmate de geestelijkheid zich meer magt aanmatigde, drong de staat zoo veel te sterker er op aan, dat dezelve zich onderwerpen zoude. Vandaar over het bestuur der kerk die onophoudelijke verdeeldheden tusschen den staat en de kerk, tusschen

zaken, die deels kerkelijk, deels politiek waren, het gezag der overheid het meest gold, en langzamerhand oene meer algemeene strekking kreeg, naarmate zulke gemengde zaken menigvuldiger werden. In deze schikkingen vinden wij allerbaarblijkelijkst den oorsprong der vier onderscheidene kerkvergaderingen, welke, overeenkomstig met de instelling der eerste nationale synode, die te *Dordrecht*, in het jaar 1578, was bijeen vergaderd, in de gemeenschap der Nederlandsche hervormde kerk zijn gehouden geworden. „ Om goede en wettelijke ordening in de „ gereformeerde gemeente dezer Nederlanden te stellen, ” dus luidde het besluit, „ is nu goedgevonden, dat vierderlei kerkelijke verzamelingen gehouden worden; ten eerste de kerkenraad in elke „ gemeente; ten tweede de klassikale vergadering; „ ten derde de partikuliere of provinciale synode; „ ten vierde de generale of nationale synode. In „ deze vergaderingen zal niet gehandeld worden, dan „ van kerkelijke zaken, en dat naar de wijze „ der kerkregering. En zoo veel het zaken aangaat, „ die deels kerkelijk, deels politiek zijn, zal het „ verschil, dat daarover ontstaat, bij de overheid en „ kerkenraad zamen geëindigd worden.” (312)

Dit besluit der Dordsche synode, betrekkelijk het kerkbestuur in zoo vele onderscheidene kollegiën, werd genomen naar een vroeger ontwerp, dat reeds gedeeltelijk in werking was gebragt, zoo bij de waalsche als duitsche gemeente, in de Nederlanden. De gronden van het ontwerp lagen in de handelingen

gen der eerste nationale synode, ten jare 1563, te *Teure* gehouden, en vooral der vermaarde *Antwerpsche* synode van het jaar 1566. (313) Op de synode, gehouden te *Wezel*, in het jaar 1568, werd echter dat ontwerp het eerst regt beraamd. Name-
 lijk men bepaalde, om, zoo haast er eenige veran-
 dering van zaken ten goede in de Nederlanden mogt
 worden daargesteld, provinciale synoden bijeen te
 doen komen, en elk provinciaal kerksticht in klas-
 sen te verdeelen. (314) Ten jare 1571 werd in een
 synode, te *Emden*, dat ontwerp nader ontwikkeld,
 en voorloopig naar hetzelfde de volgende verorde-
 ning gemaakt. (315) Er werd bepaald, vooreerst,
 dat men in elke gemeente, ten wenigste éénmaal
 ter week, vaste zamenkomsten zoude houden, die
 men toen, gelijk nog heden, zoo in de duitche als
 in de waalsche gemeenschap, *konsistoriën* noemde,
 maar ook gewoon was kerkenraden te heeten. Deze bij-
 eenkomsten zouden bestaan uit predikanten, ouderlin-
 gen en diakenen. Benevens deze konsistoriën bepaalde
 men, dat er alle drie of zes maanden vergaderingen zou-
 den zijn van leeraars en ouderlingen uit onderscheidene
 gemeenten, die onder ééne klasse gelegen waren, over-
 eenkomstig derzelve omstandigheden. Wijders werd
 vastgesteld, dat er jaarlijksche vergaderingen van leer-
 aren en ouderlingen uit onderscheidene klassen zouden
 plaats hebben, die zich binnen zeker sticht bevonden.
 Deze werden *provinciale synoden* genoemd. Ook
 werd besloten, dat alle twee jaren ééns eene alge-
 meene vergadering van leeraren en ouderlingen uit de
 gan-

gansche Nederlandsche kerk zoude worden bijeen geroepen. Aan deze gaf men den naam van *nationale synode*. In die zelfde synode te *Emden*, werd reeds een groot deel der Nederlandsche, zoo waalsche als duitsche, provinciale kerken, alshoon derzelve hervormde bewoners toen nog, gelijk men zulks met een eigenaardig woord noemde, onder het kruis zaten, in klassen verdeeld. De provinciale synode van *Holland en Zeeland*, in het jaar 1574, te *Dordrecht* gehouden, volgde het voorschrift der Emders, verdeelende de gansche kerk van Zeeland, Noord- en Zuidholland in veertien klassen. Ook gaf de synode aan elke dezer klassen vrijheid, om, indien de omstandigheden zulks vorderden, uit hoofde van het gebrek aan leeraren, zich met eene andere klasse te vereenigen, waarvan zij in gunstiger tijden weder gescheiden zoude kunnen worden. (316)

Op deze voorloopige schikkingen, bepalingen en inrigtingen rustte het eindelijke besluit der eerste nationale synode der Nederlandsche hervormde kerk, ten jare 1578 te *Dordrecht* vergaderd, hetwelk wij straks woordelijk hebben opgegeven. Ten aanzien van meer andere zaken werden op die synode vastgesteld de volgende merkwaardige punten. (317) Voorcerst, moet hiertoe gebragt worden de scheiding der waalsche gemeenten van de duitsche. In den beginne waren zij beide met elkanderen zamen vereenigd, niet alleen onder dezelfde provinciale synoden, maar ook waren zij leden van dezelfde, daaraan on-derhoorige, klassikale vergaderingen. Dan vermits dit

dit somwijlen eenige ongemakken medebragt, ook de waalsche en duitsche hervormden met den tijd zeer toenamen, werd in de gemelde synode besloten, dat de gemeenten dier beide spraken hare bijzondere kerkenraden, klassikale vergaderingen en partikuliere synoden hebben en houden zouden. Ter bevordering van de goede orde werd wijders bepaald, dat er geene zaken tot grootere vergaderingen gebragt zouden worden, dan die in kleinere niet afgehandeld konden worden, of die de kerken in het gemeen aangingen. — Die tot de vergaderingen afgevaardigd werden, moesten hunne geloofsbriefven, door hunne afvaardigers onderteekend, schriftelijk overbrengen en overlangen. — In alle gemeenten moest bij de kerkenraden een boek zijn, waarin derzelver handelingen behoorden geschreven te worden; als mede een boek, waarin de namen der lidmaten wierden aangeteekend; ook een boek, waarin de doop der kinderen wierd aangeschreven, met hunne namen, gelijk die der ouderen en getuigen, en de tijd, waarop dezelve geschied ware; en eindelijk een boek, waarin de genen, die in het huwelijk bevestigd waren, wierden opgeteekend. — In de getuigenisbrieven aan de lidmaten der gemeente, die vertrokken, te geven, moesten dezelve, met gemeen goedvinden des kerkenraads, als godzaligen, dus aanbevolen worden, „ dat ze in de kerk van God christelijk zonder opspraak en ergernis gewandeld hadden.” (318) — De klassikale vergaderingen moesten bestaan uit de dienaren des woords en de ouder-

lin-

lingen van de naburige kerken, die elke maand, of om de zes weken, korter of langer, zoo evenwel, dat zij den tijd van drie maanden niet lieten voorbijgaan, naar gelegenheid der gemeenten zouden zamenkomen in eene plaatse, welke, met algemeen goedvinden, daartoe bestemd wierd. — Op zulk eene klassikale vergadering moest uit elke gemeente één predikant verschijnen met één' ouderling. — In dusdanige vergaderingen moest elke reis een nieuwe voorzitter gekozen worden, zoo evenwel, dat dezelfde geene tweemaal achtereen benoemd mogt worden. Den voorzitter moest een schrijver worden toegevoegd. — Alle jaren moesten te zamen komen vier of vijf of meer naburige klassen, of liever twee predikanten en twee ouderlingen uit elke van die klassen. — Na het houden van zulk eene provinciale synode moesten alle derzelve leden met de gemeente, daar de synode vergaderd was geweest, het heilig avondmaal plegtiglijk vieren. — Alle drie jaren moest er eene algemeene of nationale synode gehouden worden, zoo nochtans, dat, in geval van noodzakelijkheid, dezelve eerder mogt worden zamengeropen. — Op deze synode zouden verschijnen twee predikanten met twee ouderlingen, afgevaardigd niet van elke klasse, maar van elke provinciale synode, zoo wel van de waalsche als quitsche kerk. — Op deze synode zouden behandeld worden zaken, aangaande de leer, de kerkgebruiken, het kerkbestuur, en hetgene in eene provinciale synode niet had kunnen worden afgedaan.

dit somwijlen eenige ongemakken medebracht, ook de waalsche en duitsche hervormden met den tijd zeer toenamen, werd in de gemelde synode besloten, dat de gemeenten dier beide spraken hare bijzondere kerkenraden, klassikale vergaderingen en partikuliere synoden hebben en houden zouden. Ter bevordering van de goede orde werd wijders bepaald, dat er geene zaken tot grootere vergaderingen gebragt zouden worden, dan die in kleinere niet afgehandeld konden worden, of die de kerken in het gemeen aangingen. — Die tot de vergaderingen afgevaardigd werden, moesten hunne geloofsbriefven, door hunne afvaardigers onderteeekend, schriftelijk overbrengen en overlangen. — In alle gemeenten moest bij de kerkenraden een boek zijn, waarin derzelve handelingen behoorden geschreven te worden; als mede een boek, waarin de namen der lidmaten wierden aangeteekend; ook een boek, waarin de doop der kinderen wierd aangeschreven, met hunne namen, gelijk die der ouderen en getuigen, en de tijd, waarop dezelve geschied ware; en eindelijk een boek, waarin de genen, die in het huwelijk bevestigd waren, wierden opgeteekend. — In de getuigenisbrieven aan de lidmaten der gemeente, die vertrokken, te geven, moesten dezelve, met gemeen goedvinden des kerkenraads, als godzaligen, dus aanbevolen worden, „ dat ze in de kerk van God christelijk zonder opspraak en ergernis gewandeld hadden.” (318) — De klassikale vergaderingen moesten bestaan uit de dienaren des woords en de ouder-

lin-

lingen van de naburige kerken, die elke maand, of om de zes weken, korter of langer, zoo evenwel, dat zij den tijd van drie maanden niet lieten voorbijgaan, naar gelegenheid der gemeenten zouden zamenkomen in eene plaatse, welke, met algemeen goedvinden, daartoe bestemd wierd. — Op zulk eene klassikale vergadering moest uit elke gemeente één predikant verschijnen met één' ouderling. — In dusdanige vergaderingen moest elke reis een nieuwe voorzitter gekozen worden, zoo evenwel, dat dezelve geene tweemaal achtereen benoemd mogt worden. Den voorzitter moest een schrijver worden toegevoegd. — Alle jaren moesten te zamen komen vier of vijf of meer naburige klassen, of liever twee predikanten en twee ouderlingen uit elke van die klassen. — Na het houden van zulk eene provinciale synode moesten alle derzelve leden met de gemeente, daar de synode vergaderd was geweest, het heilig avondmaal plegtiglijk vieren. — Alle drie jaren moest er eene algemeene of nationale synode gehouden worden, zoo nochtans, dat, in geval van noodzakelijkheid, dezelve eerder mogt worden zamengeroepen. — Op deze synode zouden verschijnen twee predikanten met twee ouderlingen, afgevaardigd niet van elke klasse, maar van elke provinciale synode, zoo wel van de waalsche als Duitsche kerk. — Op deze synode zouden behandeld worden zaken, aangaande de leer, de kerkgebruiken, het kerkbestuur, en hetgene in eene provinciale synode niet had kunnen worden afgedaan.

de waalsche gemeenten van het geheele land voorvielen. Haar gezag was volkomen hetzelfde, als dat van de provinciale synoden der duitsche kerken. In den beginne heeft men wel pogingen aangewend, om tusschen de waalsche en duitsche synoden eenige gemeenschappelijkheid of zoogenoemde correspondentie tot stand te brengen. Zelfs volgens een besluit van de nationale synode des jaars 1586 wilde men, dat in de steden, waar met de duitsche ook waalsche gemeenten waren, alle maanden sommige predikanten en ouderlingen van beide zijden vergaderen zouden, om onderling eene goede eendragt te houden, en elkaâr met raad en daad bijtestaan. (319) Maar alle deze pogingen zijn vruchteloos geweest. Nogtans hebben beide kerkgenootschappen, soms in buitengewone gevallen, die het belang der geheele nederlandsche hervormde kerk betroffen, zich niet van elkanderen willen onttrekken. Ter beslechting der hevige twisten, die in den aanvang van de zeventiende eeuw gerezen waren, werden de waalsche godgeleerden tot de nationale synode uitgenoodigd, en zijn er ook afgevaardigden uit hun midden verschenen. Ook hebben beide kerken wel eens gemeenschappelijke besluiten genomen, zonder in ééne plaats met elkaâr vergaderd te zijn, gelijk zulks, bij briefwisseling, in het begin der achttiende eeuw, geschied is, met betrekking tot het hoog geloope verschil over de *leugen in nood*, waartoe de beroemde SAURIN aanleiding had gegeven. Eindelijk hebben beide kerken zich ook te allen tijde met elk-

mede gesteld is geweest en nog is in vele andere gedeelten van ons vaderland. In de kerkenraden van vele stedelijke gemeenten was het altijd de gewoonte, tot ouderlingen één of meer leden uit de regering te benoemen.

De klassen waren onderscheidene kerkstichten, uit welker bijzondere gemeenten de predikanten, in sommige provinciën, elk met een' zijner ouderlingen, die van den kerkenraad met eene volmagt daartoe werd afgevaardigd, in andere provinciën weder zonder ouderling, op bepaalde tijden zamenkwamen, om over allerlei ter tafel gebragte zaken, den staat der kerke betreffende, te handelen, en de belangen van den godsdienst te bevorderen. Geene provincie in de vereenigde Nederlanden was er, waar vroeg of laat de hervormde duitsche kerk niet in zulke klassen verdeeld werd. (321) Van den kerkenraad kon men zich beroepen op de klassis, welke uitspraak deed over zaken, die door den kerkenraad niet beslist konden worden, of over welker beslissing iemand zich bezwaard vond. De kerkenraden werden wel op vaste tijden, doch ook zoo dikwerf men het goedvond, gehouden. Het laatste had ook plaats, wanneer gevallen van aangelegenheid het vereischten, met de klassikale vergaderingen, die echter naar eene bepaalde gewoonte op zekere tijden gehouden werden, sommige meest alle maanden, louwmaand en sprokkelmaand uitgenomen, andere slechts viermaalen in het jaar, andere slechts éénmaal.

In elke provincie zijn, van de vroegste tijden af, de bijzondere of provinciale synoden

maar zorg droegen, dat niets wierd vastgesteld, strijdig met 's lands welzijn en met de heerschende orde van zaken. De eerste politieke kommissaris, op eene provinciale synode, was; voor zoo verre ons gebleken is, te *Alkmaar*, in het jaar 1575, PHILIP KORNELISZOOM, burgemeester te dier stede. Het spreekt dus van zelf, dat elk jaar de kerkelijken tot het houden eener bijzondere synode van de staten der bijzonders provinciën vrijheid en oorlof moesten vragen. Schoon het dus niet te betwijfelen is, dat alle provinciale synoden met goedkeuring van 's lands regering telkens gehouden zijn, is het echter aan den anderen kant ook onwedersprekelijk, dat er menigwerf uit de vergadering der staten tot dezelve geene gevolmagtigden gezonden werden. Ook werden in de vroegste tijden, gelijk in de nationale synoden te *Dordrecht*, in het jaar 1578, te *Middelburg*, in het jaar 1581, en te 's *Gravenhage* in het jaar 1586 was vastgesteld, niet elk jaar de provinciale synoden gehouden. De staten van *Holland* en *Westvriesland* weigerden in den beginne die synodale besluiten telken jare van kracht te doen zijn. Eerst den 15 van herfstmaand des jaars 1591 hebben zij zulks eens vooral ingewilligd. (324)

Aan de provinciale synoden waren de klassen onderworpen. Van de klassen kon men zich beroepen op de synoden, die hetgene door de klassen besloten was, weder om verre werpen, en een einde van verschillen konden maken. De provinciale synoden waren ondergeschikt aan de nationale syno-

vrij groot regt, volgens wetten nogtans, die of door 's lands staten goedgekeurd, of door hen gemaakt waren. Niet algemeen waren deze wetten; elke provinciale synode, met de onder haar behorende klassen en kerkenraden, had bijzondere, door de staten harer provincie gebillijkte of voorgeschrevene, wetten. Die onderscheidene wetten kwamen evenwel alle daarin overeen, dat aan de gemelde vergaderingen het regt was verleend, om de godsdienstige belangen der gemeenten te behartigen, om de goede orde in de gemeenten te handhaven, om door uitoefening van gezag de gemeenten bij haren pligt te houden of tot denzelven terug te brengen, om verschillen zoo van gemeenten als van leeraren onder en met elkanderen te beslechten, om onwaardige lidmaten, die ergernis gaven, van het heilig avondmaal te weren, en des noods geheel aftesnijden. Klassen en synoden konden en mochten predikanten in hunnen dienst schorten, de bezoldiging ontnemen, en geheel afzetten.

Dan hoe groot ook dit regt der gemelde kerkvergaderingen was, zoo groot was het echter niet, of dat van den staat was in kerkelijke zaken, wannecr de omstandigheden het vorderden, nog grooter. De staat, met hooger magt bekleed, schreef aan de kerkelijken dikwerf eene wet voor, waaraan zij zich onderwerpen moesten, hetgene hun telkens een wenk gaf, om zich voor willekeurige uitspraken over zaken en personen te wachten. Al waren de kerkelijken ééns van zin en geest in het beslissen

is het echter onwedersprekelijk, dat dezelve daardoor onderdrukt geworden, en niet tot die hoogte geklommen zijn, welke zij anders bereikt zouden hebben. (328) Wij zagen dit, toen in het jaar 1796 de staat van de kerk gescheiden werd. Met welk eene kracht openbaarden zich toen, tot ergernis van alle weldenkende godsdienstvrienden, die ongeregaldheden! Dit tijdvak heeft de waarheid bewezen van hetgene wij hier hebben aangemerkt. Gelukkig voor de kerk, dat hare afgescheidenheid van den staat toen niet lang geduurd heeft!

De geschiedenis van den gang der onderscheidene begrippen, omtrent het bestuur der kerk, komt dan hierop neder. In den beginne waren daaromtrent de schikkingen, door de geestelijkheid, op eigen gezag, gemaakt naar de begrippen van CALVIN; begrippen, welke, gelijk wij gezien hebben, den staten des lands niet zeer govielen, en ook niet alle even zeer overeenkomstig waren met de denkbeelden van WILLEM den eersten, die het hooger gezag der overheid in kerkelijke zaken ten sterkste tegen vele anders denkenden meermalen verdedigd heeft. Tegen de begrippen van CALVIN was de regering van vele steden nog sterker ingenomen; deze wilde den kerkelijken bijna geheel geene magt toegestaan hebben. Vandaar dat het den staten, van welke de wethouderschappen te dien aanzien in denkwijze verschilden, met alle door hen daartoe aangewende krachten, niet mogelijk was, naar algemeen goedvinden, een kerkbestuur intevoeren, meerendeels geregeld naar de begrippen van ZWINGLI, en tanderdeels naar die van

dit begrip, in de kamers van 's lands staten, tot aan het jaar 1615 en nog later zelfs, geijverd had, alle pogingen hadden echter bij de wethoudersschappen van vele steden geene de minste kracht. En toeh bragt de staatkunde ook der wethoudersschappen van het jaar 1618, bij en na het veranderen der regering mede, dat het Zwinglische begrip, volgens de kerkordening der nationale synode, toen te *Dordrecht* gehouden, door de algemeene staten geheel verworpen, dat van CALVIN met klem ingevoerd, en alles naar hetzelfde gewijzigd werd.

Die schikkingen echter waren ten deele zoo algemeen, en ten deele aan onderscheidene opvattingen derwijze onderhevig, dat er sedert dien tijd eene onéénparigheid heeft plaats gehad in de handhaving van de regten des kerkbestuurs, zoo aan de zijde der regering, als aan die der geestelijkheid. Over de te groote aanmatigheden van die beide zijn er nooit ophoudende klagten geweest. Hier matigde zich de overheid een te groot gezag aan, bewerende, dat zij allcen de magt had, om eene geheel nieuwe kerkelijke inrigting te maken; daar weder gedroegen zich de kerkelijken zoo, als of zij aan geene overheid eenige verantwoording verschuldigd, maar van dezelve geheel onafhankelijk waren. De laatste noemden het te hoog gedreven gezag der eerste eene politieke, en de eerste het gedrag der laatste eene kerkelijke hiërarchie, tegen welke de geschiedenis der vroegste tijden geleerd had, dat niet genoeg konde gewaakt worden. In-
mid-

zij den magten, over haar gesteld, onderworpen! — die zich tegen die magten stelt, wederstaat de ordonnan-
ciantie van God!” Door deze zoo goddelijke als
menschelijke uitspraken in hunne begrippen gesterkt,
maakten dan ook wijze regenten geene zwaarigheid
sich van deze haar gegevene magt te bedienen, wel-
ke de hoogste was. Zij maakten geene zwaarigheid;
over de besluiten der kerkelijken te oordeelen, der-
zelve werkzaamheden en maatregelen te onderzoe-
ken, alles met hun gezag te bekrachtigen, of liet
aftekeuren en te verbieden. Zij maakten geene zwa-
righeid, wetten voortschrijven, die geen ander doel
hadden, dan de goede orde in de kerk te bewaren,
en derzelve welzijn te bevestigen. Zij maakten gee-
ne zwaarigheid, in de gemeenten, brave, bekwame;
leeraars aantestellen, of te zorgen, dat zulken wier-
den aangesteld, die verstand en wil hadden, om
het Evangelie te prediken tot algemeene stichting.
Dat alles heeft de overheid des lands gedaan; en is
zij soms in het uitoefenen van hare magt te streng
geweest, soms is zij daarentegen wel eens te slak
geweest in het dulden, dat, in vele plaatsen, de zon-
dagen ontheiligd werden, bij voorbeeld door ker-
mishouden, vrolijke partijen van gilden, komedie-
spelen, enz., waarover de geestelijkheid staag klagten
inleverde; ook in het beteugelen van veel kwaads,
dat ter kerke insloop, en waartegen de dienaars der-
zelve alleen niet zoo konden waken, als zij wel wensch-
ten. (333)

Tot de geschiedenis van het bestuur der Neder-
land-

ede bewijzen van hunne daartoe gevorderde kungheden en geschiktheden gegeven hadden, en ecnig tijt beproefd waren. (334) In dit onderzoek hijnt men zeer streng geweest te zijn; velen ten inste werden als onbekwaam tot het ambt, het elk zij begeerden te bekleeden, afgewezen. Men ndt in de oudste aantekeningen daarvan overal ijken en voorbeelden. Het gebrek aan bekwaame eraars, dat toen plaats had, werd tot aan het jaar 586 niet zelden aangevuld door de zoogenoemde ofeten, die, wanneer zij uitmuntten in kunde t begaafdheden; na gehouden onderzoek, tot x predikanten stand verheven werden. Intus- hen toen van de nieuw opgerigte akademiën jong- eden tot den dienst der kerke optraden, werden eene tot het onderzoek naar hunne bekwaamheden egelaten, dan zulke, die van hunne hoogleraren ewijsschriften konden inleveren nopens hunnen prijs- lijken ijver in het wel beoefenen hunner theologi- che studiën. Men hield zich ter voorbereiding tot e predikantsbediening doorgaans vijf ten minste ier jaren aan eene akademie op. En het onder- oek, dat vervolgens naar de bekwaamheden gedaan ord, was en bleef even streng, als het van den be- itme af geweest was. Nog ten jare 1639 duurde ulk een onderzoek in *Vriesland*, waar hetzelfde, elijk ook in *Groningerland* en *Drenthe*, in het tijt, en niet in de nederlandsche taal, zoo als in de verige provinciën geschiedde, wel eens eene geheele maand lang, wordende de aankomende leeraar, op

of leerredenen voor eene gemeente in de openbare kerk houden. Werden zij tot vaste predikanten in eene gemeente beroepen, dan eerst kregen zij de magt, om de heilige sakramenten te bedienen. Naderhand werd er van de zoodanigen een tweede onderzoek naar hunne bekwaamheden gevorderd, dat het peremtoire heette, ter onderscheiding van het eerste, hetwelk preparatoir genoemd werd. Het peremtoire greep eerst stand ten jare 1608, toen de Zuidhollandsche synode zulks noodig vond, om de aankomende leeraars zoo veel te beter te kunnen beproeven, omtrent de toen zwevende verschillen nopens Gods voorverordening en des Heilands voldoening, en de kerk zoo veel te zuiverder te houden van onregtzinnigen ten aanzien dezer punten. Alle Zuidhollandsche klassen echter waren daartoe niet bereidwillig. Eerst na het houden der nationale synode van *Dordrecht* in de jaren 1618 en 1619, lieten zij zich daartoe bewegen; de klassen in andere provinciën stelden ook dit toen zoo lang uit, als zij konden. Die van Vriesland besloten er nooit toe. Trouwens de Vriesche synode weigerde met de staten der provincie de kerkeordering dier nationale synode van *Dordrecht* aante nemen. Er heeft in Vriesland, even gelijk in Oostvriesland, altijd maar één onderzoek plaats gehad, waardoor iemand geen proponent, maar kandidaat tot den heiligen dienst werd, met de magt voorzien, om alle deelen van het predikantsambt te vervullen. In Zeeland had weder het tegengestelde plaats. Wilde iemand be-

ook weder verloren. (339) De theologische fakulteit van *Groningen* alleen moet hiervan worden uitgezonderd. In derzelver vergaderingen zijn, van het jaar 1623 onafgebroken voort tot den zomer van het jaar 1815, zeer vele aankomende leeraars zoo peremtoir als preparatoir onderzocht, en tot den predikdienst en het predikantsambt toegelaten. (340) Zelfs is aan die theologische fakulteit, ten jare 1650, toegestaan de plegtige bevestiging van, buiten de Nederlanden beroepene, predikanten met oplegging der handen. (341) Het peremtoir onderzoek, met zoodanig eene bevestiging, is echter reeds sedert meer, dan vijftig jaren, bij deze theologische fakulteit niet in gebruik geweest. Het laatste heeft plaats gehad ten jare 1760. Velen dezer peremtoir onderzochte proponenten waren buiten 's lands, anderen weder tot den legerdienst, eenigen tot het predikambt hier te lande, inzonderheid in de waalsche kerk, beroepen. (342)

Ten aanzien van de plegtige bevestiging der predikanten was in de hervormde kerk van Nederland ook alles niet op éenen en denzelfden voet. De gemeenten van Vriesland ten minste maakten hierin deze uitzondering, dat, zoo dikwerf een predikant van de eene plaats naar de andere beroepen was, hij in zijne nieuwe betrekking niet telkens bevestigd werd, gelijk in al de overige provinciën geschiedde. Alleen had de bevestiging in Vriesland dan plaats, wanneer iemand, die te voren geen predikant was geweest, in eene gemeente tot den kerkdienst optrad. Het opleggen der handen, dat hij de be-

gemeenten, verkoren worden. Daarna moesten zij als zoodanig aan de gemeenten worden voorgesteld, welke veertien dagen tijds hadden, om, zoo zij er eenige bedenking tegen hadden, dezelve intebrenge. (346) Dit besluit werd in de provinciale synode van Holland en Zeeland, te *Dordrecht*, in het jaar 1574 bekrachtigd, met verbod tevens, om, indien al de mansleden der gemeente op het mede helpen doen der beroeping zich aanspraak aanmatigden, dezelve toetelaten, ten einde alle verwarring vermijd mogt worden. (347) Eene diergelijke bekrachtiging van dat besluit volgde bij de nationale synoden, te *Dordrecht* en *Middelburg* gehouden, in de jaren 1578 en 1581. Doch hier werd bijgevoegd, dat geene beroeping van kracht kon blijven, tenzij dezelve door de overheid erkend en goedgekeurd wierd. (348) In de laatstgemelde synode werden den kerkenraad, in geval van eene predikantsberoeping, de diakenen toegevoegd, welke mede het regt van stemming kregen. Met dit bijvoegsel werd het besluit volkomen bevestigd door de nationale synode van 's *Gravenhage*, ten jare 1586. (349). Een ander bijvoegsel vindt men in de handelingen der nationale synode van het jaar 1619, te *Dordrecht* gehouden, waarop het besluit ten volste dus werd bekrachtigd, dat namelijk de beroepingen, zoo wel in de steden als ten platten lande, zouden geschieden door den kerkenraad en de diakenen, niet zonder goede korrespondentie met de christelijke overheid der plaats, en voorweten van de klasse,

mand mogt worden toegestaan, dan die klaarlijk kon doen blijken, dat hij hetzelfde op eene wettige wijze bezat, opdat de kerk niet te vergeefs met onnoodige lasten mogt worden bezwaard; II dat den patronen geen ander regt wierd gegeven, dan om een' geschikten persoon voortestellen, alzoo zij voor de hervorming der kerk geen ander regt gehad hadden; III dat de patronen zorgen moesten voor een behoorlijk onderhoud der predikanten, zonder immer met iemand over de inkomsten zoo te handelen, als of zij hem huurden, of iemand voortestellen, die minder traktement voor den dienst zoude eischen; IV dat de voorstelling moest geschieden, twee of ten hoogste drie maanden, nadat de gemeente leer-aarloos was geworden, indien men niet voor die reis van zijn regt wilde verstoken zijn; V dat de patronen zulke personen voorstellen moesten, die buiten alle verdenking van onregtzinnigheid waren, die een goed zedelijk gedrag hadden, en door hunne gaven de gemeenten stichten konden; VI dat de gemeenten het volle regt behielden, om den voorgestelden persoon te weigeren, indien haar deszelfs wijze van prediken, of wat het ook zijn mogt, niet geviel, opdat haar geen predikant tegen wil en dank wurd opgedrongen; VII dat de voorgestelde en van de gemeente aangenomene persoon in de klassikale vergadering het bij de kerkordening bepaalde onderzoek naar zijne bekwaamheden moest ondergaan, en dan in den heiligen dienst bevestigd kon worden; VIII dat, indien er te dezen opzigte ver-

Dordrecht ten jare 1619 geene wezenlijke verandering in deze zaak hebben te wege gebragt, moeten wij hier minder eene geschiedenis, dan wel een eenvoudig berigt van de van ouds plaats gehad hebbende gebruiken, die zoo gebleven zijn, als zij waren, dienaangaande ter nederstellen. Wij willen dus den lezer mededeelen, hoe het zich van ouds her met de predikantsberoepingen in de onderscheidene provinciën heeft toegedragen.

Van de vroegste tijden af had en behield de overheid aan zich, zoo niet het regt van, dan toch het bestuur over het beroepen van predikanten. In de eerste tijden moesten alle hervormde gemeenten, die eenen predikant begeerden te hebben, daartoe haar verzoek bij de staten der provinciën inleveren; en dit verzoek werd haar nooit geweigerd. (354) Dan wat in het algemeen de wijze van beroepen aangaat; in alle provinciën was het daarmede zoo gesteld, dat meest alle beroepingen geschieden, of door de volkomene magt, of slechts onder den hoogen invloed van de overheid. Namelijk zij beriep zelve, indien zij het regt van patroonschap had, of zij gaf aan andere patronen, of aan eigen-erfde stemgeregtigden, of aan kerkenraden vrijheid tot het doen eener beroeping, en keurde die daarna goed. Het laatste had bijzonderlijk plaats in de meeste steden. In eenige weinige gemeenten geschieden de beroepingen door de mansledematen. Onderscheiden waren vooral de wijzen van beroepingen ten platten lande in de bijzondere provinciën.

In *Gelderland* waren vele gemeenten, waar, naar
het

het *ius patronatus*, of regt van kollatie, de predikantsberoepingen geschiedden. De overige gemeenten hadden zelve het regt eener vrije beroeping. In beide gevallen nogtans moesten de beroepingen gedaan worden ten overstaan van eenen kerkelijken konsulent, uit de klassikale vergaderingen gekozen. De kollatiën werden door de kerkenraden, of indien deze er niet waren, door de klassen goedgekeurd en kerkelijk gemaakt. In gemeenten, die het regt eener vrije beroeping hadden, geschiedde dezelve door den kerkenraad; en zoo deze er niet mogt zijn, door de klassikale vergaderingen, of derzelve daartoe afgevaardigden, naar de meeste stemmen van de mans ledematen. Vrije beroepingen echter werden niet gedaan, dan na voorafgaande korrespondentie met de overheid der plaats, die ook bij de stemming mogt tegenwoordig zijn, en meestal was. Ook deze, gelijk alle andere beroepingen, die naar het kollatieregts hadden plaats gehad, moesten door de klassen onderzocht worden; en in behoorlijken vorm bevonden zijnde, werden zij met de kerkelijke goedkeuring bekrachtigd. Wijders waren er in deze provincie, bijzonder onder de klassis van *Thiel*, gemeenten, waar de predikantsberoepingen in den volsten zin vrij mogten heeten. Door den kerkenraad werd, ten overstaan van twee kerkelijke konsulenten, eene zoogenoemde nominatie van drie personen gemaakt. Deze werd van den predikstoel openlijk der gemeente aangekondigd; en wanneer zij door dezelve was goedgekeurd, beriepen alle mans ledematen,
 door

loor éénparigheid of meerderheid van stemmen , daaruit een' predikant ; welke beroeping dan ook aan geene andere, dan alleen aan de kerkelijke goedkeuring der klassis onderworpen was : de regering der plaatsen bemoeide zich , noch voor noch na , met de beroeping.

In de generaliteitslanden , namelijk van 's *Hertogenbosch* , *Peel* en *Kempeland* en *Maastricht* met de landen van *Overmaas* , die kerkelijk onder Gelderland behoorden , geschieden de beroepingen , welke meestal vrij waren , met voorkennis der overheid , die ook dezelve moest goedkeuren , zoo zij kracht zouden hebben . De overheid waren hier de raden van state . In de gemeente van 's *Hertogenbosch* was de wijze van beroeping meer bijzonder . De magistraat alleen had daar , zonder dat de raad van state er in behoefde gekend te worden , zijnen invloed in de beroeping . De kerkenraad stelde een tweetal van geschikte personen voor ; de magistraat voegde twee anderen er bij ; en uit dit viertal deed de kerkenraad eene keus , welke vervolgens door den magistraat moest worden goedgekeurd ; daarna volgde de kerkelijke goedkeuring der klassis .

In *Zuidholland* had eene drierlei wijze van beroeping plaats , namelijk dezelve geschiedde of door het regt van patroonschap ; of door eene vrije verkiezing van den kerkenraad , of van de gemeente , naar een , door den kerkenraad gevormd , drietal ; of , zoo er geen kerkenraad was , gelijk vooral in de vroegste tijden dikwerf het geval was , door de klas-

sis, volgens de meerderheid van de mans ledematen; alles onder de goedkeuring der overheid. In eenige gemeenten geschiedde de beroeping van eenen predikant door den kerkenraad, vereenigd met de overheid; zoo als bij voorbeeld te *Ido-ambacht*, te *Zwijndrecht* en elders, maar inzonderheid te *Dordrecht*. Aldaar stelde de kerkenraad een zeker getal personen voor aan den magistraat, die daarop vier van zijne leden afvaardigde, om met vier afgevaardigden uit den kerkenraad, tot één ligchaam, hetwelk zij een *collegium mixtum* noemden, vereenigd, de beroeping te doen. De magistraat had het regt, om het drietal aantevullen met drie andere personen; maar doorgaans vond dezelve zulks onnoodig, naardemaal de kerkenraad, bij het verzoeken van vrijheid tot het doen eener beroeping, reeds van den magistraat vernomen had, op welken dezelve bijzonder het oog gevestigd had. De uitgebragte beroeping moest daarna eindelijk door den ganschen raad der stadsregering worden goedgekeurd. Geheel en al was deze wijze van beroeping ingerigt naar de schikkingen, welke betrekkelijk dit punt te 's *Gravenhage* gemaakt waren in de, ten jare 1691, door zeven afgevaardigde leden van staat en acht kerkelijken, ontworpen, maar niet ingevoerde, hiervoor meermalen vermelde, kerkordening, (355) gelijk ook in die van *Utrecht*, ten jare 1612, door de staten van die provincie vastgesteld en uitgegeven. (356) Zulk eene wijze van beroeping was en bleef, na het jaar 1619, steeds een doorn in den voet der geestelijk

lijkheid, die er soms zeer tegen uitvoer, maar kerkelijke wetten, welke de overheid maakte of volgen wilde, niet verbreken konde. (357)

In *Noordholland* was het regt van kollatie bijkans onbekend. Genoegzaam overal geschiedde aldaar de beroeping tot het leeraarsambt door eene vrije keus van den kerkenraad, na verzochte en verkregene handopening, gelijk men het noemt, van de overheid der plaatsen, die ook de gedane beroeping moest goedkeuren. Kerkelijk werd de beroeping daarenboven nog meer, door de tegenwoordigheid van eenen konsulent uit de klassis, wanneer dezelve geschiedde, en door de klassikale bekrachtiging, wanneer zij was geschied. (358)

In *Zeeland* werden in den beginne de beroepingen uitgebragt, overeenkomstig met de daaromtrent gemaakte voorschriften van de nationale synode, in 's *Gravenhage* gehouden, ten jare 1586, welke besluiten door de Zeeuwsche staten waren goedgekeurd en overgenomen. De kerkenraad beriep met toestemming der diakenen, en de beroeping werd ter goedkeuring aangeboden aan de overheid. Die wijze van beroeping hield stand tot het jaar 1591. Volgens de Zeeuwsche kerkordening, te dien jare, te *Middelburg*, door de hervormde geestelijkheid ontworpen, en door de Zeeuwsche staten bekrachtigd, moest de beroeping van eenen predikant, zoo in de steden als ten platten lande, geschieden door een gemengde en gevolmagtigde vergadering, aan welke men den naam van *collegium qualificatum* gaf. De-

Dezelve bestond uit de leden des kerkenraads en één of meer leden van de regering. Geene andere goedkeuring werd gevorderd, dan die van de klassis. Bijaldien in de regering niemand mogt zijn, die van den hervormden godsdienst belijdenis deed, was de wet, dat de beroeping moest geschieden door den kerkenraad met de diakenen, en, indien er geen kerkenraad mogt zijn, door de klassis, echter niet zonder goedvinden van de regering, die dan ook de beroeping, wanneer ze was uitgebragt, bekrachtigen moest. Ten aanzien van de ambachtsheren op de dorpen, is dit naderhand dus veranderd, dat, indien zij geene lidmaten der hervormde kerk waren, zij het regt hadden elk in zijne plaats twee dorpsregenten te zenden, die lidmaten waren. In de steden maakten het *collegium qualificatum* mede uit eenige leden van den magistraat tot vijf in getal soms toe, gelijk in *Middelburg*; maar op de dorpen was de politieke magt in dezen alleen bij den ambachtsheer der plaatse, die twee stemmen had. Zulk eene hooge magt had ook het *collegium qualificatum* bij de opschorting eens predikants in den dienst; evenwel nam hetzelfde vooraf het goedachten in van de klassis. Ook zulks deed hetzelfde veelal bij de afzetting eens predikants, schoon het dan volkomene magt had, zonder dat het de klassis kende, zijn eigen oordeel te volgen, en aan niemand daarvan eenige rekenschap te geven. Deze wijze van beroeping, opschorting en afzetting van predikanten bleef, sedert het jaar 1591, door alle tijden heen, in Zeeland stand houden. Het regt van

pa

stronatschap of kollatie had er dus buiten een *collegium qualificatum* geene de minste kracht. De erkordening der nationale synode van het jaar 619, te *Dordrecht* gehouden, maakte ook hier geene verandering. De staten van *Zeeland* liepen zich, ondanks alle moeite, welke die van *Holland* aanwendden, niet bewegen dezelve aantemen, en van de oude gebruiken aftegaan. (359)

In de provincie van *Utrecht* geschiedde nergens ook eenige predikantsberoeping, zonder dat de overheid er eenen middellijken of onmiddellijken invloed op had, en hare magt er in gelden deed. Hadden de gemeenten het regt van eene vrije beroeping, de verheid toch moest daartoe vooraf vrijheid verleen, en zoo dit al niet vereischt wierd, dan toch, wanneer dezelve geschied was, die bekrachtigen door hare goedkeuring. Beroepingen, volgens het regt van kollatie gedaan, kregen wel den schijn van kerkelijk geschied te zijn, omdat zij door den kerkenraad werden uitgebragt; maar deze had hierin geene de minste vrijheid van keuze. (360)

Naar de voormaals eenmaal vastgestelde orde, waarin de provinciën werden opgenoemd, zoude hier moeten volgen ons historisch berigt aangaande de wijze van beroeping in de provincie van *Vriesland*; en daar dezelve geheel afweek van die, welke in andere provinciën stand greep, willen wij onze aanmerkingen hierover liever het laatst mededeelen. De provincie van *Overijssel*, die de zesde in rang is, rekt dus in de eerste plaatse hier onze aandacht.

In de steden had, bij de hervormde gemeenten, aldaar de kerkenraad het regt van eene predikantsberoeping te doen, onder het opzigt der regering, die dezelve goedkeuren, zoo wel als tot het uitbrengen van dezelve vooraf vrijheid moest verleen. Op de dorpen was de wijze van beroeping der predikanten op verre na niet overal dezelfde. Eenige gemeenten hadden de vrijheid, om eenen predikant te doen beroepen alleen door haren kerkenraad, of door de mansledematen, met den kerkenraad. In andere gemeenten geschieden dezelve door bijzondere heeren naar het regt van kollatie. Te dezen opzigte had echter een zeer groot onderscheid plaats. Sommige beroepingen werden gedaan door de staten der geheele provincie, door de ridderschap en steden; sommige door de ridderschap alleen, sommige door verscheidene heeren, die het regt van kollatie gemeenschappelijk bezaten, sommige door ééne heer, als kollateur. Voorts waren er gemeenten, waarin de beroepingen geschieden door borgmannen, goedsheeren en burgemeesteren der plaatsen, vereenigd met den kerkenraad. Ook wel eens stond hier of daar de beroeping aan den kerkenraad, gesterkt door den magistraat, met ééne of meer heeren van adellijke huizen, die daar eenig regt van kollatie hadden. Ook nog waren er gemeenten, waar het regt van beroeping toekwam aan eenige havezaten, die het eigendom waren van onderscheidene heeren en vrouwen. Eindelijk waren er gemeenten, waar de predikanten beroepen werden door de eigenerf-

den

den of vaste bezitters van landgoederen. (361)

Bij vele gemeenten in de provincie van *Groningen* en omliggende landen was steeds het regt van kollatie in de volste kracht. Men vindt hetzelfde ergens (362) nauwkeurig dus opgegeven. In zeer vele gemeenten hadden heeren en vrouwen het regt van kollatie ter begeving van predikantsbedieningen niet alleen, maar ook van die der kosters en schoolmeesters. In sommige gemeenten had één heer of ééne vrouw dit regt voor zich alleen, en in sommige bezaten onderscheidene heeren en vrouwen hetzelfde in gemeenschap met elkanderen. Op andere plaatsen, bijzonderlijk die onder de heerlijkheid der stad liggen, geschieden de beroepingen door de kerkenraden en de stemgeregtigde ledematen, welke laatste men daar ook kollatoren noemde. De beroepingen in de laatstgenoemde plaatsen geschieden uit een zeker getal van benoemde predikanten of proponenten, die echter niet verkiesbaar waren, ten zij ze, op uitnoodiging van den kerkenraad, eerst overkwamen en hunne predikgaven voor de gemeente lieten hooren. Volgens eene wet der Groningsche synode van het jaar 1650 mogt niemand beroepen worden, voor en eer hij van de gemeente gehoord was. Hetzelfde had plaats in de gemeente der stad *Groningen*, waar de beroeping geheel vrij geschiedde door den grooten kerkenraad, die echter er de goedkeuring over moest vragen van den magistraat. Door de kerkelijke goedkeuring moesten alle, hoe ook in deze provincie geschiede, beroepingen gebillijkt worden.

In het landschap *Drenthe* werden de beroepingen van predikanten gedaan op eene tweederlei wijze; namelijk of uit kracht van het kollatierregt, dat hier bezeten werd door één' heer, daar weder door meerdere heeren, of uit kracht eener vrije verkiezing, die slechts op eenige plaatzen door den kerkenraad, meestal door de eigenerfden of stemgerechtigde land en hoeveëigenaars geschiedde, mits zij van den hervormden godsdienst waren. Ook een kollator, die zijn patroonregt wilde doen gelden, moest van geen' anderen godsdienst zijn, dan van den hervormden. Ware hij van eenen anderen godsdienst, zoo moest hij zijn regt, in zulk een geval, overgeven aan den drost en de gedeputeerde staten van het landschap, die daarenboven de magt van goed of afkeuring aller, op welke eene wijze, ook uitgebragte, beroepingen hadden. Daarna moest de kerkelijke goedkeuring van de klassikale vergadering volgen. (353) In *Drenthe* hadden ook de gedeputeerde staten in sommige gemeenten het volle beroepingsregt. Hoe zij op eenige plaatsen dat verkregen hebben, ligt in het donkere; maar op verscheidene is hetzelfde daaruit oorspronkelijk, dat, wanneer de kerkenraden of eigenerfden, die volgens de landschapswet, binnen oen' bepaalden tijd, eene beroeping moesten doen, wegens onderlinge verschillen, zich daaraan niet konden houden, de staten dan eenen predikant benoemden, (354) en na verloop van jaren, wanneer de gemeente weder leeraar-loos werd, zich van hetzelfde regt bedienden. (355)

De

De waalsche gemeenten der vereenigde Nederlanden hadden overal eene volkomene vrijheid, om door haren kerkenraad eenen predikant te doen beroepen, op wien de keus vallen mogt. Vooraf hadden zij van den magistraat daartoe slechts verlof te vragen; de beroeping geschied zijnde, moest, gelijk in zulk een geval bij de nederlandschduitsche gemeenten plaats had, ook de goedkeuring van den magistraat over dezelve verzocht worden. Te *Dordrecht* evenwel geschiedde bij de waalsche gemeente eene predikantsberoeping door eene kerkelijk-politieke vergadering, even als bij de nederlandschduitsche gemeente. (366)

Alzoo moet nu nog ten laatste volgen een historisch berigt van de wijze der beroeping van predikanten in *Vriesland*. De geschiedenis daarvan is in vele donkerheden ingewikkeld; maar wij zullen ons best doen die te verdrijven. In vele steden geschiedden, voor de kerkhervorming, de benoemingen van pastoors en andere geestelijken tot den kerkdienst bij de magistraten en de gezworenen. In andere steden geschiedden dezelve, met overroeping der gemeenten, bij het luiden der klok, ten overstaan van eenen kerkelijken persoon, door eenigen, het regt van stemmen hebbende, in andere weder door de geheele gemeente. Na de hervorming hadden de stedelijke gemeenten het regt, om door hare kerkenraden eene vrije beroeping te laten doen uit een drietal, dat eerst door den magistraat moest worden goedgekeurd. Te *Bolsward* moest de kerkenraad

altijd zijn zamengesteld uit evenveel leden der regering als der gemeene burgers ; en toch moest eerst het gemaakte drietal , gelijk vervolgens eene daaruit gedane beroeping , aan den vollen magistraat ter goedkeuring worden aangeboden. Te *Sneek* had hetzelfde plaats , met dit onderscheid , dat niet het drietal , maar alleen de beroeping door den magistraat wierd goedgekeurd. Te *Ylst* , *Stavoren* , *Workum* en *Hindeloopen* geschieden de beroepingen uit een , door den kerkenraad gemaakt , en door den magistraat goedgekeurd , drietal van de mansledematen der gemeente. Te *Stavoren* evenwel werd sedert het jaar 1667 , en te *Hindeloopen* sedert het jaar 1726 de tweede predikant , die tevens rektor der latijnsche school was , aangesteld door den magistraat. Overal in de stadsgemeenten moest vooraf handopening , zoo als men het noemde , van den magistraat gevraagd worden , gelijk mede , wanneer door denzelfden de beroepingen waren goedgekeurd , dit insgelijks kerkelijk in de klassikale vergaderingen moest geschieden. (367) In eenige weinige dorpen van Vriesland , die na de hervorming der kerk of na het jaar 1580 hun bestaan kregen , hebben de gemeenten altijd insgelijks het regt gehad , om door den kerkenraad , of door de mansledematen eenen predikant te beroepen , behoudens de magt der overheid , om hetzelfde goed of aftekeuren. (368)

Ten platten lande geschieden voor het overige de beroepingen van predikanten overal op eene geheel politieke wijze , door zoogenoemde stemgeregtig-

tigde land en goedbezitters, van welke de fondsen herkomstig waren, waaruit het onderhoud der geestelijkheid voortvloeide, en waaruit ook het onderhoud van pastorijen en kerkgebouwen moest gevonden worden. Het eigenlijk zoo genoemde *ius patronatus* of kollatierregt was er, als onbestaanbaar met de voorvaderlijke vrijheid, voor de hervorming der kerk zeer weinig, en na dezelve geheel niet bekend. (369) De goedkeuring der overheid op de beroepingen werd er niet gevorderd; en nogtans waren dezelve niets minder dan kerkelijk. De beroepingen waren vrij; maar hoe? zij werden vrij uitgebragt door de edelen en eigenerfden. Dit regt was zeer oud; den tijd van deszelfs herkomst weet men niet. Reeds vindt men hetzelfde allerduidelijkst, als een regt van vroegere dagen, in de *oude Vriesche watten*, welke verzameld zijn, naar men meent, in het begin der dertiende eeuw. (370) In volle kracht was hetzelfde ten jare 1398, toen aan ALBERT, hertog van *Beyeren*, de heerschappij over Vriesland, door de edelen en eigenerfden van dat gewest werd opgedragen. In weinige dorpsgemeenten was, gelijk wij aangemerkt hebben, bij dezen of genen het patronaatregt; maar in de meeste dorpen hadden de edele en eigenerfde ingezetenen het regt, om door meerderheid van stemmen aantestellen hunne pastoren, vikarissen, enz. Den hertog alleen vergunde men de vrijheid, om eenige weinige openvallende pastorijen te begeben, en wel zulke, waar geen patronaatregt was. (371) Ten jare 1470 werd hetzelfde regt

door KAREL, hertog van *Bourgondië*, aan de vriezen, die hem tot hunnen heer verkozen, met behoud van de magt, om jaarlijks zelf over eenige weinige pastorijen en beneficiën te kunnen beschikken, bevestigd. (372) Acht en twintig jaren later, toen ALBERT, hertog van *Saksen*, de heerschappij over Vriesland in handen kreeg, ijverden de edelen en eigenerfden voor hun voorvaderlijk regt, om zelve geestelijken te beroepen, weder allersterkst, en met het beste gevolg; zij behielden hetzelfde ook toen, maar lieten den vorst de vrijheid, om jaarlijks zes pastorijen, beneficiën of leenen te begeven. (373)

Geen meerder regt begeerde ook voor zich keizer KAREL, met wien de staten van Vriesland ten jare 1524 een verdrag aangingen, waarin, ten aanzien van deze zaak, alles op den ouden voet bleef. Binnen de twee maanden moesten de beroepingen aan den keizer ter goedkeuring worden aangeboden. (374)

Het regt van patroonschap, in eenige weinige dorpen, had en hield toen ook nog zijne nooit verzwakte kracht. Met den tijd echter rezen er, betrekkelijk de uitoefening van het voorregt der ingezetenen, om hunne eigene geestelijken te kiezen, vooral ongeveer het jaar 1527—1530, vele zwaarigheden, doch die, na verscheidene onderhandelingen, eindelijk beslist werden in het jaar 1539. De keizer, zeer te onvrede over de wederregtelijke aanmatigingen van het hooge gerechtshof der provincie, dat de gemelde zwaarigheden verwekt had, beloofde toen eindelijk den vriezen het verdrag van het jaar 1524, door

door zijnen stadhouder en het gerechtshof, in alle punten, wel te zullen doen handhaven en onderhouden. In een plakkaat van den 30 van wijnmaand des jaars 1539 (375) stond hij den ingezetenen des lands de vrije en onbepaalde benoeming toe van hunne pastoren, vikarissen enz., en bekrachtigde tevens het patronaatschap, waar het zijn mogt. Zelfs vergenoegde hij zich toen met het jaarlijksch begeben van slechts drie pastorijen, leenen of beneficiën, die na den eersten van louwmaand mogten openvallen, het zij ze groot, hetzij ze klein waren. De beroepingen van pastoren enz. wijders wilde hij, dat door de edelen en eigenerfden dezer wijze geschieden. Bij en onder het luiden der klok moesten de ingezetenen, zulke namelijk alleen, die *schotschietende huizen* en *ploeggangen* gebruikten, zamenkomen in de kerk, en met de meeste stemmen eenen nieuwen pastoor, vikaris of andoren beneficiaat kiezen. Geen edelman mogt zich grooter regt aanmatigen boven een? eigenerfden. Ook moesten de stemgerechtigden geene anderen zijn, dan die binnen de parochie of het kerspel woonden. Het schrijven en zegelen van den brief der beroeping moest geschieden door den grietman, die daarvoor zes stuivers genoot. Bij den stadhouder des keizers en bij den raad van het gerechtshof moesten de beroepingen ter goedkeuring worden ingedicnd. De raad had ook het regt, om, zoo een geestelijke door wangedrag zich zijner bediening onwaardig maakte, hem afzetten, gelijk zulks van ouds her gebruikelijk was. Volgens het

gemelde plakkaat bleven de stedelijke gemeenten in in het verkiezen van hare geestelijken bij de oude inrigtingen en gewoonten.

Ziet daar de gronden van het regt der beroeping van geestelijken tot den heiligen dienst, hetwelk de vriesche gemeenten hadden. Het gerechtshof van Vriesland heeft dat regt, op eene krachtige wijze, gehandhaafd ten jare 1569, tegen de kerkvergadering van *Trente*, welke andere besluiten had genomen. Trouwens in alle opzigten toonden de vriezen, wanneer zij het begrepen, van geen kerkbewind, hoe hoog ook, wetten te willen ontvangen, zich storende noch aan bisschop noch aan paus. Hieruit moet het verklaard worden, dat door hunne eigene parochiepriesters, die alle, de geringste niet uitgesloten, even groote magt hadden, hunne kerkprelaten, abten enz., gekozen werden, waardoor zij zorgden, dat geene vreemden tot kerkelijke waardigheden van hogeren rang verheven werden, gelijk zij zelve, door eene gelijke zorg der ingezetenen, geene andere, dan inboorlingen waren. Ook hieruit moet het verklaard worden, dat hunne geestelijken geene de minste zwarigheid maakten zich in het huwelijk te begeven, en de gemeenten zulks gaarne zagen. Hieruit moet het verklaard worden, dat geene pauselijke besluiten van eenige kracht waren bij de geestelijkheid, tenzij ze door de burgerlijke regering gewettigd waren. Hieruit moet eindelijk verklaard worden, dat er de godsdienstleer der kerk veel zuiverder, dan wel in andere landen, voorgedragen en beleden werd. Zoo

was

was het gesteld in de kerk van geheel Vriesland, waartoe betrekkelijk moet worden gemaakt niet alleen het eigenlijk gezegde Vriesland, maar ook Groningen met de ommelanden en Oostvriesland.

Het gevestigde regt der ingezetenen, om hunne eigene leeraars te beroepen, bleef op den ouden voet stand houden na de hervorming der kerke, zonder dat de besluiten der nationale synoden van *Dordrecht*, van *Middelburg*, zelfs van 's *Gravenhage*, ten jare 1586, onder het bewind van den graaf van LEICESTER gehouden, er eenige inbreuk op maakten. Het regt evenwel bleef stand houden met deze verandering, dat, daar in vroegere tijden de grondeigenaars, die buiten de dorpen woonden, van dat stemregt waren uitgesloten, dezelve vervolgens, waar zij ook wonen mogten, tot het uitbrengen hunner stemmen werden toegelaten, (376) en dat, daar de beroepingen oudtijds door de overheid moesten goedgekeurd worden, zulks naderhand niet behoefde te geschieden, maar de kerkelijke goedkeuring alleen noodig was. Niemand werd tot het uitbrengen zijner stem toegelaten, tenzij hij ledemaat, of ten minste, zoo luiden de staatsbesluiten, een liefhebber van den waren hervormden godsdienst was. Alle andere gezindheden werden dus uitgesloten. Indien de stemhebbenden het niet ééns waren geworden, zoodat de eene partij de stemming van de andere betwistte, was de uitspraak bevolen aan het kerkelijk oordeel van de klassikale vergadering, waartoe de gemeente behoorde. Zich door die uitspraak

Dit eene en andere kwam spoedig in een algemeen gebruik, zoo dat beroepingen, die niet naar deze staats- en kerkresolutiën gedaan waren, door de klassen bezwaarlijk werden goedgekeurd. (378) Dan hieruit ontstonden dikwerf misvalligheden, die het ongenoegen der staten moesten wekken. Volgens de gemelde kerkresolutie mochten zich de predikanten, na het verrigten van hun ambtswerk, met de zaak der beroeping volstrekt niet bemoeijen. En toch deden dat sommige, zoo dat zij niet alleen de zaak moeilijk maakten, maar dikwerf zelfs poogden te verijdelen. Ook daar de stemmende gemeente nu grooter was dan voorheen, toen slechts de edelen en eigenerfden of derzelve volmagten tot het doen der beroeping in de kerk vergaderd waren, rees er bij deze plegtigheid dikwerf geene geringe onrust, verwarring en wanorde. Daardoor schijnt het dus, dat de staten des lands al ras zich in de noodzakelijkheid gebragt zagen, om hunne resolutie van het jaar 1618 weder intetrekken, als mede die der synode te vernietigen. Dit deden zij den 16 van grasmaand des jaars 1622.

Langs zulken weg werden de predikantsberoepingen in Vriesland, die voor een groot deel kerkelijk waren, weder geheel politiek. De staten gelastten den ingezetenen *over de beroepingen geene anderen te laten staan, dan die in de dorpen schotschietende huizen en ploeggangen bevonden werden te hebben.* De *koters*, welke ledematen waren, werden uitgesloten, en die maakten wel het grootste deel der gemeente uit. (380) De klassis van *Leeuwaarden* ver-

bewoonden." (384) Men kan ligtelijk begrijpen, hoe ontevrede de geestelijkheid, en hoe gabelgd het meeste deel der gemeenten was en bleef. Maar de staten waren niet te overreden tot het nemen van andere maatregelen.

Geen wonder derhalve was het, dat na verloop van tijd, sedert het jaar 1630, de predikanten, in hunne synodale vergaderingen allengs zich op nieuw verkloekten, en de staten der provincie met hunne adressen naderden, ter verandering van derzelver besluiten. Na vele en lange overleggingen werd eindelijk in de synode, te *Leeuwaarden* gehouden, ten jare 1640, goedgevonden door de deputaten te doen overreiken eene remonstrantie, waarbij men, op voorafberedeneerde gronden van regtmatigheid, verzoeken zoude, dat niet alleen aan de grondeigenaars van schotschietende huizen, maar ook aan den kerkenraad en aan alle ledematen zonder onderscheid, eigenaars, meijers en koters, de stemming eens predikants mogt vergund worden, in zoo verre zulks zonder eenige verwarring geschieden konde. (385) De deputaten kweten zich loffelijk van den hun opgedragen last; maar zonder gewenscht gevolg. In de eerstvolgende synode ten jare 1641, op het *Heerenween* gehouden, besloot men de gedane poging te herhalen, de ingeleverde remonstrantie te doen drukken, aan elk der leden van staat een exemplaar toetzenden, en het verzoek met de dringendste redenen aanteklemmen. (386) Dan ook deze poging bleef vruchteloos. Na het ingekomen verslag daar-

van

hij in het dorp, waar de verkiezing viel, niet woonde, evenwel dat hij een lidmaat der gemeente of ten minste een liefhebber van den hervormden godsdienst moest zijn." (390) Alzoo werd het nu eene staatswet, dat in gemeenten, waar de grondeigenaars niet tot dezelve behoorden, evenwel het regt hadden den predikant te beroepen. En hoe vele gemeenten waren er, waaronder geen één woonde als grondeigenaar; alle leden waren dikwerf meijers of koters; en deze waren nu gansch en al buitengesloten. De beroepers waren dus de edelen en eigen-erfden, die in de steden woonden. Hoe het ook geweest zij, of deze staatsresolutie terstond al of niet is uitgevaardigd, de synode ten minste, te *Harlingen* eenige weken daarna vergaderd, gaf haren deputaten in last bij de staten te verzoeken, dat nevens de kerkenraden, in de stemming van predikanten ten platten lande, *alleen* gekend mogten worden de schotschietende ledenmaten der gemeente, die in het dorp woonden en geene paapsche landheeren hadden. (391) De staten, zich beledigd gevoelende, wezen zulk een nieuw aanzoek van de hand. Nu rees er onder de kerke-lijken onéénstemmigheid van gevoelens over hetgene verder in deze zaak te doen stond. Sommigen oordeelden, dat men zich aan der staten voorgewende belediging niet behoorde te storen, maar de zaak met alle kracht tegen derzelve resolutie doorzetten, en het regt der kerk, overeenkomstig met de ordeningen der nationale synoden, het kostte wat het mogt, moest doen gelden. Anderen daarentegen

van in de synode van *Sneek* ten jare 1642, besloot men aldaar, dat, wijl alles toch geene goede uitwerking had, men de staten des lands dan slechts zoude verzoeken, hunne resolutie van het jaar 1616 te vernieuwen en te bevestigen. (387) Dat verzoek der synode werd door de staten dadelijk toegestaan. (388) Daardoor evenwel werd het kwaad niet verholpen; wijl de zwaarigheden niet alleen niet verminderten, maar nu zoo veel te hooger klommen tot groote ontstichting der gemeenten, uit hoofde dat de stemming der grondheeren; ook die buiten de dorpen woonden, zelfs den zoodanigen soms alleen, werd opgedragen. Hierover klaagde door hare deputaten de synode van *Franeker* ten jare 1644 bij de staten der provincie, ernstiglijk er op aandringende, dat voortaan geene andere grondheeren regt tot stemming mogten hebben, dan zulke, die tot de gemeente behoorden, welke eenen predikant begeerde, en op zulke, die buiten dezelve woonachtig waren, geen acht mogt geslagen worden. (389) Nu werd de zaak nog erger. De staten der provincie, vermoeid van de menigvuldige onaangenaamheden, die het gestadige werk der predikantsberoepingen ten platten lande naar zich sleepte, namen, op den eerstkomenden grooten landdag, te *Leeuwarden*, in het jaar 1645, den 14 van lentemaand, de volgende resolutie, „ dat niemand, bij de verkiezing van een' predikant, tot de stemming mogt worden toegelaten, dan die een schotschietend huis, stelle en ploeggang in eigendom had, al ware het ook, dat

lij

bij in het dorp, waar de verkiezing viel, niet woonde, evenwel dat hij een lidmaat der gemeente of ten minste een liefhebber van den hervormden godsdienst moest zijn." (390) Alzoo werd het nu eene staatswet, dat in gemeenten, waar de grondeigenaars niet tot dezelve behoorden, evenwel het regt hadden den predikant te beroepen. En hoe vele gemeenten waren er, waaronder geen één woonde als grondeigenaar; alle leden waren dikwerf meijers of koters; en deze waren nu gansch en al buitengesloten. De beroepers waren dus de edelen en eigen-erfden, die in de steden woonden. Hoe het ook geweest zij, of deze staatsresolutie terstond al of niet is uitgevaardigd, de synode ten minste, te *Harlingen* eenige weken daarna vergaderd, gaf haren deputaten in last bij de staten te verzoeken, dat nevens de kerkenraden, in de stemming van predikanten ten platten lande, *alleen* gekend mogten worden de schotschietende ledenmaten der gemeente, die in het dorp woonden en geene paapsche landheeren hadden. (391) De staten, zich beledigd gevoelende, wezen zulk een nieuw aanzoek van de hand. Nu rees er onder de kerke-lijken onéénstemmigheid van gevoelens over hetgene verder in deze zaak te doen stond. Sommigen oordeelden, dat men zich aan der staten voorgewende belediging niet behoorde te storen, maar de zaak met alle kracht tegen derzelve resolutie doorzetten, en het regt der kerk, overeenkomstig met de ordeningen der nationale synoden, het kostte wat het mogt, moest doen gelden. Anderen daarentegen

begrepen, dat niet alleen de heiligheid hunner pligten, maar ook de rust der kerk vorderde, aan den geopenbaarden wil der staten zich te onderwerpen. De laatsten dachten wel het verstandigst, en om de eersten tot bedaren te brengen, wisten zij het in de synode van *Dokkum* ten jare 1646 daarheen te sturen, dat, volgens genomen besluit, den staten ootmoediglijk zoude verzocht worden, om aan de kerken ten minste het regt te vergunnen, dat de kerkenraden, met name de ouderlingen, mede tot het helpen beroepen van eenen predikant mogten worden toegelaten. (392) Het blijkt, dat in de vergadering der staten over dit verzoek zeer ernstiglijk gedacht en gehandeld is. Zelfs zijn er gronden om te denken, dat den kerkelijken toen geene geringe hoop werd ingeboezemd op eenen gunstigen uitslag. Immers de leden van staat uit de kamer van *Westergoo* bilijkten de begeerte der kerkelijken volkomen; en met deze gevoelens vereenigden zich de staatsleden, die uit de steden waren afgevaardigd. Dit moedigde de kerkelijken op de *Leeuwarder* synode ten jare 1647 ten krachtigste aan, om het laatst-gedane verzoek bij de staten andermaal met overtuigende redenen aanteklemmen. (393) Maar hun oogmerk werd niet bereikt. In der staten vergadering bleven de beide overige kamers, die van *Oostergoo* en van de *Zevenvouden*, onbewegelijk, en de zaken, zoo als zij waren, op den ouden voet. Drie jaren lang lieten de kerkelijken, mistroostig over hunne telkens mislukte ondernemingen, de staten ongemoeid.

Mid-

Middelerwijl vermeerderden de klagten over kuiperijen, verschillen, ongeregelheden en onwettigheden, die dikwerf bij de predikantsberoepingen plaats grepen, hetgene in de gemeenten de grootste ongevalligheden verwekte, die soms in opstand uitbraken. In de klassikale vergaderingen waren vele predikanten, die hunne stemmen weigerden uittebrengen ter goedkeuring van aangebodene beroepingen, als strijdig met het goddelijk regt der kerk, betuigende telkens, met een goed geweten den wil der overheid niet te kunnen gehoorzamen. Wat ook de overige kerkelijken in het werk stelden, om zulke vrome zielen, gelijk zij in de synodale handelingen genoemd worden, tot stille onderwerping te brengen, het kon niet baten. De ontevredenheden, zoo in de kerkelijke vergaderingen, als bij vele leeraarlooze gemeenten, werden staag niet minder, maar meerder. Verstandigen hoopten nog al, dat de staten zelve de kwade gevolgen van hunne onveranderde maatregelen zien, en door den drang der omstandigheden wel genoodzaakt zouden worden, om aan den wensch der kerkelijken altoos eenigermate te voldoen. Maar die hoop werd te leur gesteld; vele zijgenerfden maakten het grootste misbruik van hun stemregt, woelden daardoor, ingeval van onéénparigheid in keuze, tegen elkanderen, dikwerf door slinksche wegen, zagen zich in pleitgedingen voor kerkelijke en burgerlijke regthanken tegen elkanderen ingewikkeld, enz. Openbare pleitbezorgers yoevan er wel bij; en jaren duurde het soms, eer de zaak

Op de synode van het *Haereuveen* werd ten jare 1655 het voorstel der klassis van *Sneek* wel weder levend, maar het besluit der synode was ook weder hetzelfde, als dat ten jare 1650 te *Bolsward*; en hier bleef het bij. (395) Aan de zaak werd door de deputaten der synode niets gedaan, of zoo al, het had geene de minste vrucht. Na dien tijd werd het bezwaar der klassis van *Sneek* op de synoden nu en dan wel weder geopperd, zoo als in het jaar 1657 te *Bolsward*, in het jaar 1663 te *Sneek*, enz. Maar het antwoord der synode was telkens zoo slaauw, dat de mangel aan hoop van eenmaal te zullen bekomen hetgene men verlangde, er ten helderste in doorstraalde. (396)

Na alle deze vergeefsche bemoeijingen der kerke-lijken hield het stemregt der eigenerfden, bij de predikantsberoepingen ten platten lande, zijne overoude kracht, onaangezien de hooggaande verdeeldheden, welke er dikwijls mede verzeld gingen, en de ontstichtende verwarringen, die er in de gemeenten uit ontstonden, tot wèzenlijk nadeel van den godsdienst. Dan men werd er met den tijd aan gewond; en op de synoden hoorde men ten laatste er geheel geene klagten meer over aanheffen. Dit duurde zoo voort, tot na de staatsomwenteling van het jaar 1795, toen het regt van beroeping in gansch Vriesland, ten platten lande, uit kracht der scheiding van kerk en staat, gaaf werd toegewezen aan de kerk, of liever derzelve bijzondere gemeenten. (397) Ook deze hebben hier van terstond gebruik gemaakt, door de

gens het schrijven van WAGENAAR, eenen geruimen tijd achtervolgd is geworden. (402)

Van dien tijd af is der geestelijkheid het zitten onder de staten, wij willen niet schrijven betwist of ontzegd, want er was geen verschil of vraag meer over, maar geheel ontnomen gebleven. Men zag nu van achteren de nadeelige gevolgen eener kerkelijke en wereldlijke gemeenschap aan 's lands regering, en vond het voor de vooruitzigten beter, de kerkelijken niet alleen buiten alle burgerlijk bewind te houden, maar ook hen van dat bewind geheel afhankelijk te doen zijn. Zoo viel men van het eene uiterste in het andere. Of er niet een middenweg ware te openen geweest? is eene vraag, welke wij schroomen te beantwoorden, niet uit menschenvrees, maar omdat noch van voren de wijsgeerte, noch van achteren de geschiedenis ons daartoe genoegzame ophelderingen geeft. Zeker nogtans is het, dat de burgerlijke staatkunde in sommige provinciën van den genomen maatregel misbruik, en den kerkelijken het juk van onderwerping al te zwaar heeft gemaakt. In die opzigt was het zeer velen derzelve zoo kwalijk niet te nemen, dat zij, van hunne zijde, in het bestuur over zaken, den godsdienst betreffende, ook onafhankelijk van den staat begeerden te zijn, en, zoo als wij gezien hebben, daartoe alle pogingen hebben aangewend. Meermalen toch bleek het, dat, gelijk bestuurders der kerk slechte regenten van landen en steden waren, staatkundigen even weinige of geene de minste geschiktheid soms had-

HISTORISCHE AANMERKINGEN

OVER DE
GODSDIENSTLEER

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK.

Belangrijk meenen wij zullen deze historische aanmerkingen zijn. Immers, zal men van alles, wat tot de Nederlandsche hervormde kerk betrekking heeft, een juist begrip vormen, dan behoort men voornamelijk ook te weten, hoedanig de godsdienstleer, welke door dezelve beleden werd; geweest is in de vroegste tijden, welke wijzigingen die leer toen ondergaan heeft, hoe zij een zeker stelselmatig bestaan heeft gekregen, en hoe zij als zoodanig de Nederlandsche hervormde kerk van andere kerkgemeenschappen heeft doen onderscheiden zijn.

In de eerste dertig jaren der hervorming van de kerk in Nederland was, gelijk wij hiervoor hebben aangemerkt, de godsdienstleer der Protestanten onvast en wankel. Schoon zij alle met elkander het in de hoofdzaak onderling ééns waren, bleven zij echter zeer onderscheiden in denkwijze omtrent eenige mijn belangrijke stukken. De voorgangers der

DE RI Huysboeck, vijftien jaren later. *Fonteyne des levens*, door VAN ZUILEN VAN NYVELT, uitgekomen te *Amsterdam*, ten jare 1541; *Gelove, Hope en Lieffde*, door ANTONIUS CROM, uitgekomen ten jare 1543. Bijzonder is merkwaardig een werkje, dat ten jare 1532 uitkwam, onder den titel van *Een troost ende Spyegel der Siecken, uit die heylicke Schrift byeengeuoecht*. Hetzelve vervat zamenspraken tusschen TIMOTHEUS, LAZARUS en TOBIAS. Naderhand is gebleken, dat hetzelve was vervaardigd door WILHELMUS GNAPHAEUS. (405)

Al vroeg ook is hier te lande een eigenlijk gezegd theologisch dogmatisch stelselboek in het licht gegeven ten dienste van ongeleerden. Zoo is ten minste, ons bekend een zeer zelden voorkomend boek, in het Nederlandschduitsch geschreven, of misschien vertaald, (406) en als zoodanig in het licht verschenen ten jare 1525, te *Nurenberch*, met dezen titel: *Een gulden onderwysinge om te antwoorden op alle puncten, die de vyanden der waerheyt bybrenghen moghen, welck dye sesse prochianen te Nurenberch, doer begeerte eens Kuervorsten, ghemaect hebben. Niet alleen allen simplen menschen, dye gheerne die rechte waerheyt souden bekenen in den saken, daer nu den twist omme is, maer oeck allen geleerden grotelick van node ende seer profitelick. Leset, het en sal v niet berouwen*. De inhoud is in vele hoofdstukken verdeeld, behelzende een oordeelkundig onderwijs in die leerpunten, waarin de onroomschen van de

land. De *korte inleiding in de Evangelieleer*, welke ZWINGLI ten jare 1523 uitgaf, was opgesteld in het latijn voor geletterden. Dit Nederlandsch systematisch leerboek behelst eene zoo wel wederleggende als stellige godgeleerdheid, en is even daarom zeer gedenkwaardig. De waarheid, zoo als die toen door de hervormers aan het licht reeds gebragt was, wordt er uit de heilige schrift zoo duidelijk als zuiver in ontwikkeld, en de daartegenover staande dwaling van de Roomschen met gegronde redenen in wederlegd. Het boek is in eenen zeer krachtigen, volkmatigen, stijl geschreven, en heeft gewis ten zijnen tijd eenen ongemeen grooten invloed op het werk der hervorming hier te lande gehad. Ook het geheele boek ademt den edelen geest van het Evangelie, die den dwalenden niets scherps verwijt, maar met zachte bescheidenheid tracht te regt te brengen. Het kenmerkelyke der leer noch van LUTHER noch van ZWINGLI is er in te ontdekken. De schrijver gaat in het midden tusschen die beide door, en verdedigt niet de leer van menschen, maar van God.

Andere kleinere leerboeken hier te noemen en derzelve inhoud open te leggen, zal niet noodig zijn; te minder, daar wij ons bijzonder dienen te bepalen bij zoodanige, die vervaardigd zijn, toen de leer der hervormde gemeenschap meer en meer hier te lande doordrong en omhelsd werd. Alzoo komen in aanmerking geene andere schriften van dien aard, dan welke in en na het midden der zestiende eeuw vervaardigd zijn geworden.

keurd, en er zich van bediend hebben. Ten allen tijde heeft deze katechismus bij de waalsche hervormden zijne waarde behouden, als een voortreffelijk boekje, dat een formulier of voorschrift behelsde van de allerzuiverste geloofsleer. (409)

Tot aan het midden der zestiende eeuw schijnen derhalve de nederlandsch duitische hervormden geen, door den druk gemeen gemaakte, katechetische onderwijsboeken gehad te hebben, waarin hunne geloofsleer kenmerkelyk ontwikkeld werd. Dan toen werd in dit wezenlyk gebrek voorzien. Er was eene nederlandsche hervormde gemeente gevestigd in *Londen*. Toen deze geregeld werd, gevoelde men de behoefte aan een katechetisch onderwijsboek meer, dan ooit. De katechismus van CALVIN strookte geheel niet met de denk- en leerwijze der predikanten en opzieners dier gemeente, welke Zwinglisch was. JOHAN á LASCO, die aan het hoofd dier gemeente stond, had reeds, eer hij naar *Engeland* was verhuisd, ten jare 1545 of 1546, in *Oostvriesland* een voortreffelyken katechismus, vervaardigd in het latijn, en wel niet door den druk in het licht gegeven, maar, door denzelfden te doen afschrijven, toch vrij algemeen gemaakt. (410) Deze was de eerste katechismus, die, naar het oogmerk van den schryver, voor de hervormden in Duitschland, waartoe men in de eerste plaats wel Oostvriesland, maar inzonderheid ook de Nederlanden, waar duitisch werd gesproken, kan betrekkellyk maken, werd opgesteld, en daar is ingevoerd. Men hield zich te voren

overal slechts aan het mondelijk onderwijs der leeraren, uit en naar de heilige schrift, en misschien hier en daar, gelijk men zelfs wel eens in *Emden* deed, naar de katechismen van LUTHER en BRENTIUS, maar toch denkelijk meest naar een kort begrip van de geloofswaarheden, door den eenen of anderen bekwaamen theologant ontworpen, schoon slechts in afschriften bekend. In Oostvriesland werd wel de, door é LASCO in het latijn zamengestelde, katechismus al zeer spoedig in de oostvriesche landtaal, en wel waarschijnlijk door één' der Emdensche predikanten overgebracht. (411) Doch deze vertaling schijnt ten minste ongeveer zes of zeven jaren lang ook in afschriften bij de gemeente te *Emden* door de predikanten en hunne onderwijzelingen gebruikt te zijn. Ten minste ten jare 1551 was zij nog, in openbaren druk, onder de Oostvriezen, niet verschenen. (412) Dan het was in dat jaar, dat ten dienste der Nederlandsche hervormde gemeente te *Londen* deze katechismus aldaar gedrukt en gemeen gemaakt werd, niet in de oostvriesche landtaal, maar daaruit overgezet in de Nederlandsch-vlaamsche taal. De overzetter was de Gentsche edelman JOHAN UITENHOVE, lid en ouderling van de gemelde Nederlandsche hervormde gemeente te *Londen*. De in de oostvriesche landtaal gebruikte katechismus zelf is nooit door den druk uitgegeven. (413) Dan ten jare 1554 hadden naar denzelfven de Emdensche predikanten reeds eenen kleinen katechismus vervaardigd, dien zij toen deden drukken, en die van toen aan tot

tot heden toe in de gemeente van *Emden* en de omliggende dorpen is gebruikt geworden. Dus zal sedert het jaar 1554 de groote Emdensche katechismus welligt geheel niet langer gebruikt zijn geworden, te meer, daar de gemelde kleine toen, op aanraden van *á LASCO* zelve, werd opgesteld en ingevoerd. (414)

De eerste Nederlandsche hervormde katechismus was dus oorspronkelijk de Emdensche katechismus; dien men aan *á LASCO* te danken had. De titel der eerste gedrukte uitgave was *Catechismus of kindereleer, die men te Londen in de Duytsche ghemeynte is gebrueckende. Gedruickt tot Londen, by STEVEN MYERDMAN, anno 1551.* De voorrede is geteekend den 15 van bloemaand diens jaars. (415) Eene tweede uitgave verscheen te *Londen*, bij *NICOLAAS VAN DEN BERGHE*, ten jare 1553, dus kort voor den dood van koning *EDUARD*, toen de Nederlandsche hervormden Engeland weder verlaten moesten. Gelijk men in de gemeente van *Emden* ten jare 1554 het noodig vond een' kleineren katechismus ten dienste der jeugd in te voeren, zoo had men in de Nederlandsche hervormde gemeente te *Londen* reeds ten jare 1551, bij de openbare uitgave van den grooten katechismus van *á LASCO*, verstandiglijk begrepen, dat voor de jongste kinderen een kleine katechismus moest ontworpen, vervaardigd en gebruikt worden. Een zoodanig onderwijsboek opstellen werd opgedragen aan den predikant der gemeente aldaar *MARTEN KLEBYN*, of *MICRON*, die

zich van dezen last op eene uitstekende wijze kweet, en zijnen arbeid nog te dien zelfden jare in het Nederlandsch-vlaamsch door den druk heeft uitgegeven. (416) De titel was *De kleyne catschismus, kinder of berichtleere der Duytscher ghemeente te London, ghemaect door MARTEN MICRON*. Het boekje is geheel oorspronkelijk geschreven, doch uit eene vergelijking van hetzelfde met den gemelden *Emdenschen* catechismus kan men zien, dat door MICRON de groote catechismus van *d* LASCO gebruikt is, namelijk wat de orde, en niet wat de bearbeiding der stof betreft.

Met dezen voortreffelijken catechismus van MICRON werd, ten dienste der Nederlandsche hervormde gemeente, in *Londen* een nog korter leerboekje ingevoerd. Oorspronkelijk is dit leerboekje in het latijn door JOHAN *d* LASCO vervaardigd, en in zijne kerkorde ingelascht, welke hij ten dienste der Nederlandsche hervormde predikanten in *Londen*, ongeveer het jaar 1550, ook in het latijn had opgesteld, doch eerst ten jare 1555 te *Frankfort* aan de *Main* heeft uitgegeven. Toen nu MARTEN MICRON de gemelde kerkorde, in het nederlandsch duitsch beknoptelijk zamengetrokken, uitgaf ten jare 1554, werd dat leerboekje mede, doch met eenige verkortingen, in het licht gezonden. Van deze kerkorde in het vervolg nader. Het leerboekje vindt men ook achter de uitgave des gemelden catechismus van MICRON, die ten jare 1566 geschied is. De titel van hetzelfde is, *Eene corte ondersoec-*
kin-

kinghe des ghelooves over d. i. voor den ghenen, die haer tot de gemeynte begheven ende des Heeren avondmaal mit haer houden willen. In de *Londensche* gemeente der hervormde Nederlanders werden aan de genen, die belijdenis wilden afleggen van hun geloof, om tot het gebruik des heiligen avondmaals toegelaten te worden, op den naasten zondag voor de plechtige viering van die instelling des Heilands, na de namiddagsgodsdienstoefening, openlijk in de kerk, door éenen der predikanten of der ouderlingen, de vragen gedaan, welke in de gemelde *Ondersoeckinghe* gevonden werden, waarop zij de daarbij gestelde antwoorden moesten geven. (417) De vragen en antwoorden waren veertig in getal.

Eenvoudig, beknopt, maar oordeelkundig is dit onderwijsboekje, zoo wel als het gemelde van MICROW. Ten voorbeelde zij het voorstel van de leer des heiligen avondmaals in deze *ondersoeckinghe*. Het heilig avondmaal wordt daar beschreven als *eene instelling CHRISTI, in dewelcke syn doot door het eten des ghebroken broots en het drincken des kelcks des Heeren veroondicht wert.* En de troost, die daarin ligt voor den christen, wordt gezegd deze te zijn; *dat hy, door den offer des lichaems ende bloeds CHRISTI, so seker vergiffenisse syner sonden hebbe, ende geuoedt werde ten eewighen lauen, als hy ten tafelen des Heeren het broot van den dienaer ghebroken etc, en den kelck, die hem ghegeven wert, drincke, ende oock als syn lichaem dagelijks door spys ende dranc natuerlick onder-*

houden wart. Door het nachtmaal werd de *Christen vermaent, dat hy den Heere voor deze groote weldaet, altyt dancken soude, ende syne danckbaerheyt betuygen met eene dagelicsohe doodings des ouden menschen, ende eene nieuwicheyt des leuens.* Hoe rein is deze leer! hoe eenvoudig voorgedragen en hoe gegrond tevens in alles, wat wij van dezelve vinden in de heilige schrift! Zij verschilt even zeer van LUTHERS begrippen als van die, welke CALVIN verdedigde, zoo als die te vinden zijn in de hierna te vermeldene Nederlandsche geloofsbelijdenis en in den Heidelbergschen katechismus. De leer, in de gemelde boekjes voorgedragen, was geheel de leer van ZWINGLI, maar regt vruchtbaar gemaakt voor het christelijke hart. En diezelfde leer mag men zeggen, dat naderhand, met die van CALVIN vereenigd, de leer der Nederlandsche hervormde kerk gebleven is tot aan de tijden van de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in de jaren 1618 en 1619. Immers de gemelde *Ondersoeckinghe des gheloofs*, waarin de *Zwinglische* leer vervat is, werd als een katechizeerboekje geheel woordelijk gevonden onder de Liturgische schriften, (418) tot dat op de genoemde synode besloten werd een ander leerboekje er voor in plaatse te stellen, dat nog heden onder die schriften gevonden wordt met den titel van *Kort begrip* enz., waarin de leer van het heilig avondmaal meer naar de *Kalvinistische* begrippen gewijzigd is. Tot aan het jaar 1619. was derhalve, ten aanzien van het groote punt des verschils, de Ne-
der-

derlandsche hervormde kerk ongelijk aan zich zelve. Wat schrijven wij? zij was het nog lang daarna, en is het nog heden; men vergelijke het bekende *Formulier; om het heilig nachtmaal te houden*, dat diezelfde *Zwinglische* leer behelst, slechts met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergischen katechismus! Hetzelfde zij gezegd ten minste van sommigen der overige Liturgische schriften, achter onze gewone psalmberijming!

Uit het hier verhaalde ziet men, dat de leergevoelens van de hervormden in en na het midden der zestiende eeuw, toen een groot deel derzelve, naar Engeland gevlugt, vervolgens aldaar in onderscheidene steden bijzondere gemeenten stichtte, geheel overeenkwamen met die van ZWINGLI. En zoo is er ook geen twijfel aan, of in het vaderland werd de Zwinglische leer toen algemeen omhelsd van de protestanten, hoe zeer zij reeds, om voorheen gemelde redenen, gaarne Lutherschen geheeten wilden worden. Twee voornamste schriften van dien tijd, door Nederlandsche godgeleerden in het licht gegeven, zijn, onder meer anderen, daar in het oog loopende bewijzen van. Het eerste is *der Leeoken wechwyser* van JOHANNES ANASTASIUS VELUVANUS, hiervoor reeds vermeld, en behelzende *eene eerste onderrichtinghe van alle de principale puncten des Christen gheloofs*. Dit geschrift, uitgekomen ten jare 1554, is gansch en al in den Zwinglischen geest vervaardigd, zoo ten aanzien van de leer der voerverordering en der voldoening, als des heiligen

avondmaals, zonder wederlegging echter van LUTHERS of CALVINS gevoelens. Als zoodanig kenmerkt hetzelfde dus de geloofsleer der Nederlandsche protestanten van zijnen tijd. (419). Hetzelfde zij gezegd van het hiervoor ook reeds vermelde geschrift van KORNELIS KOOLTUIN, *dat Euangelie der armen*, uitgekomen in het jaar 1559, (420) hetwelk insgelijks op Zwinglische grondbeginselen gebouwd is. KOOLTUIN trouwens werd ten zelfden jare predikant te *Emden*, waar, bij de protestanten, die grondbeginselen algemeen waren aangenomen.

Inmiddels vereenigden zich de hervormden, die in het duitsche nederland bleven, al gaande weg meer met de waalsch nederlandsche broederen, en door deze met de fransche hervormden, welke beide der leer van CALVIN waren toegedaan. Die vereeniging echter was verwijderd van alle partijzucht. De *Kalvinisten* in Nederland verdroegen niet alleen de *Zwinglianen*, en deze ook gene, maar zij gaven elkanderen de hand der broederschap, en verbonden zich onderling tot ééne kerkgemeenschap. Als zoodanig werd deze kerkgemeenschap gesticht, reeds voor ALVA'S komst hier te lande, en, na door denzelfden verstrooid te zijn, bij en voor zijn vertrek weder hersteld. Volgens de symbolische leerboeken waren toen de hervormden hier kalvinisten, maar volgens de liturgische kerkschriften zwinglianen. En daar heden nog de symbolische boeken hunne kracht niet verloren hebben, ook die der liturgie altijd tot onzen tijd toe in gebruik zijn gebleven, moeten dan

de

de nederlandsche hervormden nog aangemerkt worden als deels *Kalvinisten*, deels *Zwinglianen*. Vreemd is het, dat men dit doorgaans zoo niet heeft opgemerkt, te meer, daar in latere tijden de nederlandsche hervormden bekend stonden voor kalvinisten, en ook zij zelve voor het meerderdeel zich als zoodanigen niet alleen verklaarden, maar tegen de leerbegrippen van ZWINGLI, op hunne wijze, ijverig in de weer waren; inzonderheid in het begin der zeventiende eeuw, en nog lang na het jaar 1619. Dan hoe vreemd dit ook zijn moge, de hier door ons gemaakte aanmerking is gegrond en waar; de verstandige vergelijkende gemelde stukken onderling en oordeel!

Vestigen wij intusschen onze aandacht op de bijzondere symbolische kerkschriften, welke de leer behelsden, in de algemeene en bijzondere kerkvergaderingen der hervormden hier te lande, in en na het jaar 1566 aangenomen; die leer was geheel niet zwingliaansch, maar in allen deele kalvinistisch, en werd ook door de meeste predikanten, bij hunne gemeenten, als zoodanig, voorgedragen en ingescherpt. Die kerkschriften, naderhand *Formulieren van éenigheid* genoemd, waren twee in getal, namelijk de *Belijdenis des geloofs der gereformeerde kerk in Nederland*, en de *Katechismus of onderwijzing in de christelijke leer, die in de Nederlandache gereformeerde kerken en scholen geleerd wordt*.

Van beide deze geschriften brengt de aard der zaak mede, dat wij hier een letterkundig historisch verslag geven. Nadat 's Heilands kerk

in het begin der zestiende eeuw hervormd was geworden, ontstonden er, bij de vrijheid van denken, welke de voornaamste grondslag van de kerkhervorming was, natuurlijkerwijze, weldra verdeeldheden, die moeilijk te beslechten waren, en hardnekkiglijk bleven voortduren. Alzoo werd de onroomsche kerkgemeenschap gescheiden in uit elkanderen loopende gezindheden, die elke op zich zelve stonden. Deze bijzondere gezindheden nu begrepen van tijd tot tijd, dat het van de grootste noodzakelijkheid was, vaste geloofsformulieren optestellen, die openlijk intevoeren en het onderwijs daarnaar integriten. Zij vonden zulks noodig, niet om een' regel des geloofs voorteschrijven, dien men aan de heilige schrift had, welke daartoe alleen verstrekkend konde, maar deels, om de leerstellingen, waarin zij zich van anderen onderscheidten, naauwkeuriglijk te bepalen, deels, om hunne bijzondere gezindte, verdedigender wijze, niet slechts te zuiveren van aangegene lasteringen, maar ook te handhaven tegen vermoedens van wanbegrippen, die bij haar niet gevonden werden, deels om aan zoodanigen, die in bedenking mogten staan, of zij zich bij deze of gene gezindte vervoegen zouden, met een' oogenslag te doen beoordeelen, door welke leerstukken zij het best in hun geloof gesterkt zouden kunnen worden. Met zulk een oogmerk zijn na de hervorming alle geloofsformulieren der onderscheidene gezindten, onder de onroomschen, van tijd tot tijd vervaardigd; als daar zijn die der Lutherschen, der Doopsgezinden

den en anderen. Zelfs hebben de Roomschen, nadat zij, door de hervorming der kerk, zoo zeer in aanzien en magt gedaald waren, het noodig geacht, met diergelijk een oogmerk, geloofsformulieren uittegeven. En op het voetspoor der Roomschen hebben naderhand de Grieksche christenen in het Oosten, ten zelfden einde, ook hunne geloofsformulieren opgesteld.

Daar dus alle verschillende christelijke gezindheden, na de hervorming der kerk, als om strijd zijn bezig geweest met het vervaardigen van geloofsformulieren, zoude het zeer te verwonderen zijn geweest, indien de hervormden zulks niet hadden gedaan. De hervormden trouwens hebben inzonderheid zulks voor het welzijn van hun kerkgenootschap van het uiterste belang gerekend. Dan wijl zij, zich in onderscheidene rijken en staten bevindende, daardoor helet werden, om in dezen gemeenschappelijk te handelen, ook soms in zekere punten, schoon niet van het grootste gewigt, oneensdachten, bragt de natuur der zake mede, dat er meer dan ééne geloofsbelijdenis van hen in het licht verscheen. De *Zwitserse*, *Engelsche*, *Fransche*, *Paltzische*, *Brandenburgsche* en *Nederlandsche* hervormde gemeenschappen bekwamen alle hare bijzondere geloofsbelijdenissen, nevens andere kerk-schriften; en aan die allen gaf men den naam van *symbolische boeken*. (421) De *Nederlandsche* duitse kerkgemeenschap nam twee zulke boeken of schriften aan, welke reeds door ons genoemd zijn.

zijn. Ook de Nederlandsche waalsche kerk onderscheidde zich hierin niet. In het vervolg zijn er meer andere zoodanige schriften bijgevoegd, waarvan wij in het vervolg zullen melding maken. Hier moeten wij ons slechts bepalen, in de eerste plaatse, tot de Nederlandsche geloofsbelijdenis, en dan tot den katechismus, welke schriften beide bijkans gelijktijdig opgesteld en ingevoerd zijn.

De Nederlandsche geloofsbelijdenis, zoo als zij nog achter onze psalmberijming gevonden wordt, is ten jare 1559 door GUIDO DE BRÈS, predikant eerst te *Rijssel*, daarna te *Valenciennes*, ontworpen, overdacht, bearbeid en opgesteld. Het stuk, geschreven zijnde, werd door den auteur ter goedkeuring aan andere hervormde theologanten, zoo buiten als binnen de Nederlanden, gezonden, en wel in de eerste plaatse aan ADRIAAN SARAVIA, en door de hand van dezen aan CALVIN. Deze laatstgemelde godgeleerde roemde het opstel, maar raadde, hetzelfde te laten liggen, omdat men, zijns oordeels, zich wel konde vergenoegen met de fransche belijdenis, die toen zeer onlangs, nog in dat zelfde jaar, te *Parijs*, in eene kerkvergadering aangenomen was. (422) DE BRÈS liet zich dien raad welgevalen, schoon zijn doel met de geloofsbelijdenis een gansch ander, dan dat der Franschen met de hunne, was. 's Mans bijzonder doel was, zijne godsdienstgezindte, in de Nederlanden verspreid, te zuiveren van de lasteringen der Roomschen, waarnaede men haar bij het Spaansche hof zoo langen tijd reeds had

zwart

swart gemaakt, als of zij grootendeels hetzelfde volk waren, als voorheen de muitende wederdoopers waren geweest. (423) Dan in het jaar 1561 werd DE BRES opgewekt door den geleerden GODFRIED VAN WINGEN, om het opstel aan de *Emdensche* leeraren te zenden, die hetzelfde met hunne volkomene goedkeuring vereerden. Deze allen behoorden tot den Zwinglischen aanhang. Genoegzaam blijkt derhalve hier de broederlijke liefde van allen, in die edele gezindheid, welke christenen van onderscheidene denkwijze, in min gewigtige leerpunten, de handen moet doen inéén slaan, ter bevordering van het heil der kerke. Vervolgens liet DE BRES het opstel lezen door verscheidene Nederlandsche predikanten, die binnen en buiten lands verstrooid waren, ook door de Nederlandsch duitche en waalsche predikanten te *Londen* en elders in *Engeland*. Deze allen keurden het opstel, over het geheel genomen, insgelijks volkomen goed, hier en daar slechts iets bijvoegende, of iets wegnemende, en zoo ter verbetering als ter beschaving het hunne mede toebrengende. De meesten van die allen schijnen wel der Zwinglische partij toegedaan te zijn geweest. Maar nog eens herhalen wij het, men had het algemeene belang der kerk in het oog.

Zoo kort ons mogelijk was, hebben wij hier uit echte bronnen den oorsprong der Nederlandsche geloofsbelijdenis opgegeven. (424) En het is uit die zelfde bronnen, dat alle schrijvers der geschiedenis van deze geloofsbelijdenis, de een meer, de ander

minder, hun stellig berigt hebben afgeleid, dat dezelve niet door DE BRES alleen, maar door velen, en wel door alle vermelde godgeleerden met hem, zoude zijn opgesteld. Hoe men zichzelve en anderen daarvan heeft meenen te kunnen overtuigen, is onbegrijpelijk. Wij zullen echter hier geen moeite doen, dat gevoelen te wederleggen; omdat wij het elders, en, zoo wij gelooven, op goede gronden; overtuigend genoeg gedaan hebben. (425) Alleen voegen wij er nog bij, dat dit gevoelen zich zelf wederlegt; er heerscht toch in de geloofsbelijdenis ééne denkwijze, één geest, één stijl. Had men de geloofsbelijdenis aan den gezamenlijken arbeid der gemelde godgeleerden te danken, zij zoude dan voorzeker meer naar de zwinglische, dan naar de kalvinistische begrippen geschikt, of misschien wel geheel zwinglisch zijn geweest. Dan zij is geheel kalvinistisch, en als zoodanig een allervoortreffelijkst opstel. Geheel oneigenaardig is ook het denkbeeld, dat zoo vele, wijd en zijd verspreide, godsdienstleeraars met elkaar aan het opstellen van het stuk zouden gearbeid hebben. Hetzelve is allerzekerst het werk geweest van éénen godsdienstleeraar; en deze was geen ander dan DE BRES, een doorkundig waalsch theologant, die geheel de denk- en leerwijze van CALVIN volgde, gelijk alle zijne protestantsche landgenooten.

De geloofsbelijdenis was door den braven DE BRES, bijzonder ten dienste zijner landgenooten, opgesteld in het fransch, omdat dit, of liever het waalsch, dat wel in spraak, maar in schrift van het fransch

wei-

weinig of niet verschildte, in dat gedeelte der zeyentien provinciën, die het naast aan Frankrijk grensden, de moedertaal was. In die taal werd dezelve dan ook door den druk gemeen gemaakt ten jare 1562. (426) Dan opdat de bewoners van die provinciën, waarin de landtaal duitsch was, ook deze belijdenis gebruiken mogten, begreep men de noodzakelijkheid, om dezelve terstond in het Nederlandsch duitsch te vertalen en te doen drukken. Dit eene en andere geschiedde nog ten zelfden jare 1562. De titel was *Belydenis des geloofs, ghemaect met een ghemein accoort door de gheloovighe, die in de Nederlanden overal verstrooyd syn.* (427) Deze uitgaven geschieden geheel niet met oogmerk, om den hervormden eenen regel des geloofs voortschrijven. Het was daarvan zoo verre, dat de opsteller zelf in het werkje den hervormden deed belijden, van zoo iets afkeerig te zijn, en geenen anderen geloofsregel te erkennen, dan de heilige schrift. (428) Zelfs werd deze geloofsbelijdenis niet eens terstond een zoogenoemd formulier van ééndragt of éénigheid in de leer. SCHOOCK verhaalt wel, dat de geloofsbelijdenis, nadat zij in het nederlandsch duitsch was uitgekomen ten jare 1562 dadelijk een formulier van éénigheid is geworden (429) Maar elders hebben wij bewezen, (430) dat dit verhaal op geene genoegzame gronden rust, en dat de belijdenis eerst als zoodanig is begonnen beschouwd te worden in eene algemeene synode, te *Antwerpen* gehouden in het jaar 1566. In deze vergadering

ring heeft men de geloofsbelijdenis met alle naauwkeurigheid overgezien, hier en daar, niet zoo zeer in de zaken, maar in de woorden en spreekwijzen, en voor het overige op deze en gene plaatsen, bekort, vooral in het zestiende artikel. (431) Vervolgens werd zij afgeschreven, waarschijnlijk door de hand van FRANÇOIS DU JON, ten minste door hem aan de broederen te *Geneve* gezonden, met verzoek, om, indien zij haar goedkeurden, dan ook haar te doen drukken. (432) Dit is ook werkelijk nog ten zelfden jare geschied bij den Geneefschen boekhandelaar JAN CRISPYN. De uitgave was in het fransch, doch in hetzelfde jaar kwam zij ook, dus verbeterd en bekort, uit in het nederlandsch duitsch. Even voor het houden der synode, schijnt er bij sommige hervormden eenig gemor omtrent de geloofsbelijdenis geweest te zijn, als verdiende zij niet algemeen aangenomen te worden, dewijl de Geneefsche theologanten dezelve ten jare 1559 niet hadden goedgekeurd. Doch het volk wist de ware reden niet van die weigering. Om elk tot zwijgen te brengen was het dus voorzigtigst, de geloofsbelijdenis, welke nu van de leeraars der hervormde kerk algemeen was aangenomen, andermaal aan die van *Geneve* aantebieden, die er dan ook gereedelijk hun zegel aan hingen. Men ziet hieruit, dat een groot gedeelte zoo wel der leeraren; als der leeken, te dien tijde, al meer en meer de gevoelens der Geneefsche kerk begon of voortging te omhelzen, en zich ten naauwste aan die gemeenschap gesloten wilde houden.

Aldus werd de geloofsbelijdenis een *Formulier van éénigheid*, maar geenszins een *Regel des geloofs*, om de gewetens der hervormde christenen te binden. Daarvan hadden zoo wel de godgeleerden, die voorheen de geloofsbelijdenis, eer zij ten jare 1562 werd uitgegeven, gelezen hadden, als die op de synode te *Antwerpen*, ten jare 1566, haar tot een formulier van eensgezindheid in de voordragt der leer bestemden, eenen onveranderlijken afkeer. SARAVIA ten minste, die op de *Antwerpsche synode* was tegenwoordig geweest, heeft naderhand daaromtrent eene verklaring afgelegd, die geene de minste bedenking meer achterlaat. (433) Een eigenlijk gezegde geloofsregel trouwens is de belijdenis nooit openlijk geweest, maar wel is zij het in vervolg van tijd heimelijk, naar de averegtsche denkbeelden van sommige heetgebakerde geestelijken, geworden, alleen door de verbittering der gemoederen tegen anders gevoelenden. Zij werd het dus als bij usurpatie; men vergunne ons dit onduitsche woord! (434) Het doel der *Antwerpsche synode* was een kerkgenootschap opterigten; dan hoe was het mogelijk, te dien tijde vooral, aan hetzelfde een bestaan te geven, dat duurzaam zoude zijn, zonder schikkingen, omtrent een openbaar, overéénstemmend, voorstel der evangelieker in de gemeenten, welke men vestigen of stichten wilde? Ter bereiking van dat doel was derhalve een formulier van éénragt of éénigheid noodig, door welks onderteekening de predikanten vervolgens verklaarden, niet wat zij geloofden,

maar wat zij leerden en voortaan leeren zouden. Zonder dat dacht men, dat alle schoone uitzigten spoedig, zeer spoedig verijdelde zouden worden.

Hoe hoog waarschijnlijk het ook is, dat dit formulier van één dragt reeds door de leden der *Antwerpsche* synode ondertekend is geworden, (435) werd echter hetzelfde niet zoo spoedig nog als een openbaar kerkschrift gevoegd voor de Liturgische schriften. Die eer gaf men alleen aan den Heidelbergschen katechismus, ten jare 1568, achter de tweede uitgave der Nederlandsch duitse vertaling van het N. T. door JOHAN UITENHOVE vervaardigd en uitgegeven. Mogelijk liet men de geloofsbelijdenis achterwege, omdat vele leden der hervormde kerk met de geloofsbelijdenis nog niet al te wel waren ingenomen. Maar mogelijk ook had men er geene andere reden voor, dan dat men toen den Heidelbergschen katechismus, als leerboek, meer algemeen dacht te moeten maken. Eerst ten jare 1617 heeft de geloofsbelijdenis, achter de psalmberijming van DATHEEN, eene plaats gekregen in de uitgave van UITENHOVES vertaling des N. T., toen bezorgd door H. FAUKELIUS, predikant te *Middelburg*.

Het besluit der *Antwerpsche* synode werd vervolgens bekrachtigd door de verstrooide Nederlandsche leeraars, in eene kerkvergadering, te *Wezel* gehouden, in slagtdaand van het jaar 1568. Hier werd besloten elken beroepen predikant aftevragen, „ of hij in alles overeenkwam met die leer, welke in de de kerk openlijk gepredikt werd, en zoo in de be-
lij-

lijdenis, als in den catechismus vervat was?" (436) Dat de daar vergaderde predikanten de geloofsbelijdenis geteekend hebben, blijkt niet; er zijn wel redenen, die ons dit kunnen doen denken, maar ook redenen voor het tegendeel. Een' stap verder ging men in de synode, te *Emden* gehouden in het jaar 1571, alwaar door de vergaderden goedgevonden werd, (437) om de belijdenis des geloofs te onderteekenen, en vastgesteld, om de afwezenden te *vermanen*, dat zij mede in die onderteekening bewilligden. (438) Hetzelfde werd naderhand insgelijks goedgevonden op de nationale synode beide der duitsehe en waalsche Nederlandsche kerken, in zomermaand van het jaar 1578 te *Dordrecht* gehouden; met bijvoeging, dat het onderteekenen ook door de hoogleeraren der godgeleerdheid en door de onderlingen der bijzondere gemeenten behoorde te geschieden. (439) Op de waalsche synode te *Antwerpen*, gehouden den 14 van herfstmaand des jaars 1582, werd eene authentieke kopij van de Nederlandsche geloofsbelijdenis gemaakt, welke de waalsche predikanten sedert dien tijd hebben onderteekend. (440) Dit exemplaar, op perkement geschreven, wordt onder de archieven der waalsche kerk bewaard. Wijders werd het eene en andere nader bekrachtigd, om van provinciale synoden, waarin zulks geschiedde, niet te gewagen; in de nationale synode, te *Middelburg*, ten jare 1581 gehouden, (441) maar vooral in de nationale synode, te 's *Gravenhage* gehouden in het jaar 1586. Hier werd besloten, dat

de predikanten, als mede de hoogleeraars der godgeleerdheid, de belijdenis des geloofs onderteekenen, en, in geval van onveranderlijke weigering, van hunnen dienst zouden worden afgezet. Ook werd besloten, dat de schoolmeesters dezelve, of anders dan katechismus zouden onderteekenen. Zeer streng waren zeker deze besluiten. (442) Dan men meende gegronde redenen te hebben, om dezelve te nemen. Er werden verscheidene leeraars gevonden, die en heimelijk en openlijk, soms zelfs van den predikstoel, voor de gemeenten durfden verklaren, dat zij, bij het voordragen der hervormde godsdienstleer, aan de Nederlandsche geloofsbelijdenis niet gebonden waren, maar vrijheid hadden, waar het hun goeddacht, van dezelve afte wijken. Dit deden zij werkelijk, bijzonder ten aanzien van het zestende en vijf en dertigste artikel, gevoelens inscherpende, welke, als daarmede strijdig, niet alleen meer met die van ZWINGLI overeenkomstig waren, maar ook door hen soms in een veel te sterk licht geplaatst werden. Dit verwekte onrust, gemor, twist en krakeel. Natuurlijk was zulks het gevolg, wijl de zoogenoemde strenge kalvinisten de leer van hunne belijdenis ook zeer overdreven, en sommige wel eens het vaandel uitstaken, als waren zij overwinnaars.

Dus stonden de banden van onderlinge orde en eendragt op het punt van te breken. Geen wonder derhalve was het, dat de leden der gemelde synode, die der kalvinistische partij waren toegedaan, zulke strenge besluiten namen. Hier door

door alleen scheen het hun toe, dat eene gevreesde scheuring nog konde worden voorgekomen. Des lands overheid, die der zwinglische partij was genegen, zag wel het nemen van zulken maatregel zeer ongaarne; maar de kalvinisten voelden zich daartegen genoegzaam gesterkt door den toen vermogenden invloed van LEICESTER, die zich het oppergesag aanmatigde, en, door zijne listen, in de kerk de gemoederen tegen den staat aan het werken bragt. Het doel werd nogtans niet volkomen bereikt. In den beginne ja scheen het genomen besluit goede gevolgen te zullen hebben; maar welhaast werd het middel te zwak bevonden, en had hetzelfde eene tegenwerkende kracht. De partijchap klom tot die hoogte, dat ten laatste eene openbare scheuring ontstond, waarna, en wel met de volkomenste goedkeuring eener toen anders denkende regering, op de algemeene, nationale, kerkvergadering, ten jare 1619, te Dordrecht een formulier ontworpen werd, (443) volgens hetwelk „al de kerkdien-
 „naars de belijdenis zouden onderteekenen, om hun-
 „ne regtzinnigheid klaar te betuigen, en sommige
 „verkeerde uitvlugten omtrent de onderteekening
 „voortekomen.” Dit formulier, waarvan in het vervolg nader, werd toen dadelijk in de Nederlandsche hervormde kerk ten gebruike ingevoerd, en is van alle, zoo Nederlandsch waalsche als duitsche, predikanten derzelve tot heden toe onderteakend geworden. De hiervoor vermelde raad, welken CALVIN aan DE BRAS gaf, om de opgestelde belijdenis niet ge-

meen te maken, wyl man met de belijdenis der Fransche hervormde kerk, toen pas uitgekomen, zich behoorde te vergenoegen, was, wanneer wij het mede vermelde doel van den laatsten ter zijde zetten, op zich zelven naar onze gedachte niet ongegrond. De Nederlandsche geloofsbelijdenis komt niet alleen, wat de leer betreft, daarin begrepen, overéén met de Fransche, maar is er zelfs op sommige plaatsen wel eens eene vrije navolging van. (444) Duidelijk ontdekt men uit derzelve inhoud, met dien van de Fransche vergeleken, dat er tusschen beide kerkgemeenschappen de grootste overeenkomst in gevoelens is geweest, en deze beide met de Geneefsche kerkelijke broederschap in den grond één en dezelfde kerk kunnen gezegd worden te hebben uitgemaakt. Geen zweem van zulk een aanmerkelijk onderscheid, als er van ouds her tusschen de geloofsbelijdenis der Nederlandsche hervormden, en die der hervormden in de hoofdkerk van *Engeland* is geweest tot heden toe, is ooit ontdekt tusschen die van de Fransche en Nederlandsche hervormden. De geloofsbelijdenissen van deze beide waren, zoo ten aanzien van de leerwijze, als van de godsdienstleer zelve, volkomen éénslei. Ten bewijze daarvan hebben dan ook de Fransche hervormde predikanten, met hunne ouderlingen, op de nationale synode, gehouden ten jare 1583 te *Vitri* in *Champagne*, de Nederlandsche geloofsbelijdenis onderteekend. Trouwens zulks was door onze Nederlandsche hervormde geestelijkheid toen reeds lang geschied; zij hadden de

Fran-

Fransche geloofsbelijdenis onderteekend, op de synode te *Emden*, in het jaar 1571. (445)

Het is uit dien hoofde, dat wij het niet ongepast vinden hier eenig kort narigt van de Fransche geloofsbelijdenis medetedeelen. Deze belijdenis was opgesteld, of, gelijk anderen het ons opgeven, (446) ontworpen in eene kerkvergadering van Fransche hervormden, heimelijk gehouden te *Parijs*, in de voorstad *St. Germain*, den 19 van bloemaand des jaars 1559, welke men als de eerste synode der hervormden aanmerken mag. Het oogmerk, der Franschen, bij het vervaardigen van hunne belijdenis, was wel, gelijk dat der Nederlanders bij de hunne, eene overéénstemming in de leer te hebben, maar ook tevens, om zich te verdedigen tegen de grove lasteringen, hun van de Roomschen aangewreven, wegens hunnen afval van het pausdom. (447) De opsteller der Fransche belijdenis wordt gezegd geweest te zijn ANTOINE, baron van SADEELE. (448) Zij is heimelijk gedrukt nog in hetzelfde jaar, of ten minste in het jaar 1560, toen zij aan den koning van *Frankrijk*, FRANS den tweeden, in eene groote raadsvergadering, te *Fontainebleau*, werd overgelyverd, zoo als hetzelfde ook is geschied ten jare 1561; door THEODORUS BEZA, aan 's konings broeder, KAREL den negenden.

Met de godsdienstleer, die in de Nederlandsche geloofsbelijdenis der hervormden gevonden wordt, komt volkomen overéén die van den Heidebergsehen katechismus, een allantreffelijkst opstel; zoo ten

aanzien van de leer der beoefening, als des geloofs, hetwelk al vroeg hier te lande bij de Nederduitsche gemeenten ten gebuik ook van de scholen is ingevoerd, en allengs mede als een formulier van éenstemmigheid in belijdenis en leerwijze gezag heeft gekregen. In de Nederlandsch waalsche gemeenten werd al vroeg de katechismus van CALVIN ten dienste van kerk en school ingevoerd; doch deze heeft bij haar nooit eene regt symbolische kracht gehad. Oorspronkelijk is de Heidelbergsche katechismus opgesteld geworden, op hoogen last van den paltsgraaf, FREDERIK den derden, ten jare 1562, ten gebuik van de gemeenten en scholen in den *Palts*; maar door wie of wien? Algemeen is sedert langen tijd bij de hervormde godgeleerden de gedachte geweest, dat dezelve vervaardigd ware door KASPAR OLEVIANUS, predikant in de hoofdkerk te *Heidelberg*, en ZACHARIAS URSINUS, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de hooge school ter zelfde stede. Door vele bewijzen heeft men staag deze gedachte willen staven, met dat gevolg, dat er bijkans geen twijfel meer overbleef. Die bewijzen echter, nader bij het licht beschouwd, zijn zoo zwak, dat zij den oordeelkundigen onderzoeker aan OLEVIANUS niet kunnen doen denken, als medearbeider in het opstellen van den katechismus. Indien hij al er eenig deel aan gehad heeft, kan dit niets anders zijn geweest, dan dat hij denzelven slechts hebbe nagezien, en misschien hier en daar verbeterd. Doch gulk een deel hebben er, naar het berigt van SOHOOCK,

(449) ook aan gehad vele andere godgeleerden in den *Palts* en in *Duitschland*. Het gansche opgesierde verhaal dienaangaande rust op het gezag van HENRICUS ALTING, hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Groningen*, die echter volstrekt geene gronden opgeeft, waardoor hetzelfde door oudere historieschrijvers had moeten bevestigd worden. (450) Trouwens wij meenen ergens het tegendeel zoo wel bewezen te hebben, dat er geene bedenking bijkans bij den onpartijdigen beoordeelaar meer zal overig zijn. (451) ZACHARIAS URSINUS, een beroemd leerling van MELANCHTHON, alleen is de schrijver geweest van den *Heidelbergschen* katechismus. Niemand, nevens hem, heeft daaraan gearbeid.

Deze katechismus was door URSINUS opgesteld in de hoogduitsche taal, en kwam als zoodanig in het licht den 19 van Iouwmaand des jaars 1563. Ook verscheen dezelve te gelijken tijde in het latijn; waarin hij waarschijnlijk door den schrijver zelve was overgezet. Voor de latijnsche uitgave werd; naar zich het doorgaande berigt best verklaren laat, dat men ook bij ALTING vindt, (452) de vertaling nagezien door JOSUA LAGUS, predikant te *Heidelberg*, en LAMBERTUS PITHOPOEUS, rektor der latijnsche scholen aldaar, beide zeer beroemd wegens hunne meer dan gewone bedrevenheid in de oude letterkunde der Romeinen. (453) Nog ten zelfden jare 1563 werd deze katechismus ten dienste der Nederlandsch duitsche kerk in derzelve taal overgebracht door den vermaarden PETRUS DATHEEN, en in het

zelve de genoemde drie onderwijsboeken te *Franckenthal* plaats ruimen. Te dien einde nu werd deze katechismus uit het hoogduitsch vertaald door **DATHEEN**, en ten jare 1568 uitgegeven te *Emden*. Ook werd deselve door hem achter de eerste uitgave zijner psalmbereijning gevoegd ten jare 1566; gelijk zulks ook achter de volgende uitgaven geschiedde. Te dien zelfden jare werd in de Nederlanden de hervormde kerk gesticht; en alzoo ook de psalmbereijning van **DATHEEN** bij de openbare godsdienstoefening als van zelve ingevoerd. Het kon dus niet anders, of door het allerwege plaatsgrijpend zingen van die psalmbereijning moest wel de Heidelbergse katechismus, zoo in de kerken als in de scholen van Nederland, algemeen bekend worden, en in algemeen gebruik komen. Op eene diergelijke wijze werd de katechismus van **CALVIN** bij de Nederlandsch-waalsche gemeente in trein gebragt, omdat die met of achter de Fransche psalmbereijning, door **KLEMENT MAROT** en **THEODORUS BEZA** vervaardigd, gevoegd was. Hier kwam nog bij, dat de, door **DATHEEN** bearbeide, vertaling van den Heidelbergse katechismus al ras achter vele uitgaven van den, in het Nederlandsch duitsch toen overgezeten, Bijbel, bijzonderlijk van het N. T., geplaatst werd. Ook dit moest medewerken, dat binnen weinige jaren de Heidelbergse katechismus in ieders handen zich bevond, en overal in gebruik gebrakte. Reeds in het jaar 1568 werd op de synode van *Wesel* goedgevonden, dat men in de Nederlandsch waalsche ker-

node, te *Dordrecht* gehouden, in de jaren 1618
1619. Eerst ten jare 1586 gaf men het, op de
tionale synode, in 's *Gravenhage*, aan de keus
r schoolmeesters, of zij de geloofsbelijdenis wilden
derteekenen, of den *christelijken* katechismus.
61) Zeker moet men hier zoo wel verstaan den
eneefschen, als den *Heidelbergschen* katechismus,
ardien het besluit genomen werd van eene natio-
le synode, die uit Nederlandsche, zoo waalsche als
uitsche, predikanten bestond. Bij dat zelfde besluit
lter bleef bepaald, dat, gelijk de schoolmeesters
leen één' van die beide katechismen, de predikan-
n en hoogleeraars voortaan eeniglijk de geloofsbe-
denis zouden onderteekenen. Langzamerhand
enwel bekwam de *Heidelbergsche* katechismus
n meer symbolisch aanzien, terwijl de *Geneefsche*
arentegen hetzelfde al gaande voort geheel wedet-
rloof. Op eene provinciale synode, in *Gouda*
houden, ten jare 1601, werd, blijkens eenige,
is toegekome, synodale aanteekeningen van dien
d, vastgesteld, „ dat de predikanten, uit het
icht van *Utrecht* komende, moesten verklaren,
it zij niet alleen de geloofsbelijdenis, maar ook
n *Heidelbergschen* katechismus, als overeenkoms-
; met Gods woord, aannamen.” Of de predikanten
e verklaring toen mondelijk of schriftelijk moes-
n doen, wordt niet gemeld. Hoogstdenkelijk zal
schriftelijk hebben moeten geschieden, omdat men
; gewoonte had, de geloofsbelijdenis schriftelijk te
aderteekenen. Trouwens in de Noordhollandsche

synode, ten naastvoorgaanden jare gehouden; werd van de Zuidhollandsche afgevaardigden voorgesteld, dat tot het overzien der bijbelvertaling, waaraan toen reeds met ernst werd gedacht, geene andere personen mogten gekozen worden, dan die de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den katechismus *onderteevend* hadden, gelijk in hunne synode zulks besloten was. Dan het oordeel der Noordhollandsche synode was, dat tot deze zaak alleen personen zouden worden aangesteld, van welke men getuigenis had, dat zij den hervormden godsdienst beleden, en in leven en wandel godzalig waren. (462) Men ziet hieruit, hoe toegevend toen de Noordhollandsche synode was, ten aanzien van het onderteevenen der beide symbolische boeken, en hoe verre het er af was, dat zulks toen nog algemeen geschiedde. En dat bleef nog eenige jaren zoo.

Zeker weet men, dat de Heidelbergsche katechismus, nevens de geloofsbelijdenis, door de predikanten van *Zeeland*, onderteevend is geworden sedert het jaar 1610, volgens een besluit der *Zeeuwache* synode, ten gemelden jare te *Vere* bijeen vergaderd; welke daartoe een bijzonder formulier ontworpen had. (463) Van de predikanten der *Walcherische* klassis is ons zulks gebleken uit de oude aantekeningen, die onder derzelve kerkelijke archieven bewaard worden. Ook is het bij ons buiten twijfel, dat men in vervolg van tijd, bij de klassen van *Schouwen* en van *Zuidbeveland*, zich aan de onderteevening van het gemelde formulier *stiptelijk* gehouden

den heeft, tot dat hetzelfde ten jare 1620 door een ander formulier, waarvan straks nader, vervangen werd. Dan in de klassis van *Tholen* ging het daarentegen te dien aanzien, altoos op den duur, niet zoo als het overeenkomstig met het synodale besluit wel behoorde. Op eene provinciale synode te *Zierikzee*, gehouden ten jare 1618, werd geklaagd, dat het gemelde formulier door de predikanten der Thoolsche klassis niet onderteekend werd. Voor het overige is ons mede gebleken, dat men in meer andere provinciën, ook reeds voor de nationale *Dordrechtsche* synode van de jaren 1618 en 1619, ten minste hier en daar, zoo wel den Heidelbergischen katechismus, als de geloofsbelijdenis door de predikanten heeft doen onderteekenen. In *Groningen* en de *Omme-landen* geschiedde dat sedert het jaar 1595. In *Drenthe* geschiedde de onderteekening van den Heidelbergischen katechismus met de Nederlandsche geloofsbelijdenis reeds ten jare 1602. In *Vriesland* werd, door de staten, ten jare 1616, aan de hervormde geestelijkheid gelast, „om geene personen tot den kerkendienst toetelaten, dan die bereid waren de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergischen katechismus te onderteekenen.” (464)

Uit dit alles ziet men, dat die onderteekening op eenen zeer ongelijken voet geschiedde, en het gebruik of de wet, die daaromtrent zijn mogt, geen' geringen wederstand vond. Zelfs schijnt dat in Zuidholland zoo geweest te zijn. Anders toch zoude op de synode van die provincie, te *Delft* gehouden,

in den zomer van het jaar 1618, deze beslissende uitspraak niet gedaan zijn. „Niet alleen de geloofsbelijdenis, maar ook de katechismus worde gehouden voor een formulier van eenigheid!” Deze provinciale uitspraak werd door de Nederlandsche algemeene synode, welke nog ten zelfden jare in *Dordrecht* vergaderde, en daar hare zitting hield tot het laatst van bloeimaand des eerstvolgenden jaars, nationaal verklaard, en als eene algemeene kerkwet overgenomen.

In die algemeene vergadering werd dat formulier ontworpen, waarvan wij hiervoor reeds voorloopig gewaagd hebben, en waarnaar de onderteekenaars verklaarden zich te vereenigen met alle artikelen der leer, in de Nederlandsche belijdenis en in den *Heidelbergschen* katechismus vervat, mitsgaders met eenige nader opgehelderde *punten der voorzeide* leer, als met Gods woord in alles overeenkomstig. Die nader opgehelderde punten der leer werden in de algemeene synode te *Dordrecht* toen vastgesteld, niet als een nieuw, afzonderlijk, symbolisch geschrift, maar als een aanhangsel van de geloofsbelijdenis en van den katechismus, hetwelk alleen geschikt ware, om sommige artikelen, in die beide wel vervat, maar niet duidelijk genoeg voorgesteld, breeder te verklaren, en daaromtrent eene meer duidelijke bepaling te maken. Vervolgens is het gemelde formulier van de bijzondere synoden in de zeven vereenigde provinciën overgenomen, en ter onderteekening, voor de predikanten, aan alle klassen over-

geleverd. En van toen aan is de onderteekening van hetzelfde door de predikanten onafgebroken geschied tot heden toe. De vriesche synode moet hiervan worden uitgezonderd. Volgens derzelve door den staat bekrachtigde wetten, werd in Vriesland van de hervormde geestelijkheid slechts onderteekend de geloofsbelijdenis met den Heidelberg-schen katechismus. (465) Welke de gemelde nader opgehelderde punten der leer zijn, die op de *Dordrechtsche* algemeene synode bepaald zijn geworden, en wat daartoe aanleiding heeft gegeven, zal hierna opzettelijk verhaald worden, bij een te leveren historisch verslag van de voornaamste verschillen, die in de Nederlandsche hervormde kerk ontstaan zijn. Wijders werd een diergelijk formulier op de nationale synode van *Dordrecht* ter onderteekening be-raamd voor rektoren, preceptoren, schoolmeesters en krankbezoekers. Hetzelve was veel korter, dan dat voor de predikanten. Zij betuigden in hetzelfde, met weinige woorden, dat zij de leer, in de belijdenis, in den katechismus, en in de bijgevoegde leerregelen vervat, in alles, als met Gods woord overeenkomstig hielden, en zij die leer der jeugd zouden inscherpen. Eindelijk werd nog een diergelijk formulier ter onderteekening ontworpen voor de hoogleeraren in de godgeleerdheid, waarbij deze, schoon met andere woorden, dan in de formulieren voor predikanten, rektoren enz., even hetzelfde moesten verklaren, als genen. Hoogleeraars in de godgeleerdheid hebben te allen tijde zoodanige ver-

klaring door onderteekening gedaan. Ook hebben alle krankbezoekers, na een voorafgegaan onderzoek hunner kundigheden, bij hunne aanstelling het formulier onderteekend. Dan de onderteekening van de rektoren enz., is al sedert onheugelijke tijden niet meer algemeen geschied. Zulks evenwel schijnt over het geheel meer aan de achteloosheid der synoden en klassen dienaangaande te moeten worden toegeschreven, dan wel juist altijd aan den onwil der personen, die de onderteekening hadden behooren te doen, waarvan echter ook vele voorbeelden zijn geweest, vooral in latere tijden. En nu na de staatsomwenteling van het jaar 1795 hebben de burgerlijke schikkingen, ten aanzien van de schoolonderwijzers, hieromtrent eene groote verandering gemaakt. Dewijl zij van toen aan als ambtenaars van den staat zijn beschouwd geworden, staan zij als zoodanige in geene betrekking meer tot de kerk.

De genoemde formulieren van onderteekening, door de nationale synode te *Dordrecht*, ten jare 1619 ontworpen, raakten wijders alleen de Nederlandsch duitse leeraars der kerken en scholen, maar geheel niet de waalsche kerk en schoolleeraars. De waalsche gemeenten gebruikten niet den Heidebergischen katechismus, gelijk wij hiervoor reeds aangemerkt hebben. Om die reden was het niet voegelijk, derzelver leeraars den Heidebergischen katechismus te doen teekenen. De waalsche kerk erkende noch dezen noch haar' eigen katechismus voor een symbolisch schrift. Hare leeraars onderteekenden

van

van de drie symbolische schriften, welke de Nederlandsch duitsche kerk had aangenomen, alleen de geloofsbelijdenis, met de *Dordrechtsche* leerregelen, waarbij naderhand ten jare 1686 gevoegd werden eenige latere bepalingen, omtrent de leer der voorverordering en van de verdorvenheid der menschelijke natuur.

Voorloopig moesten wij hier wel gewagen van de ondertéekening der formulieren van beide Nederlandsche hervormde kerkgemeenschappen, die eigenlijk eerst hare kracht kreeg door de verschillen met de Remonstranten. Alzoo toch blijkt het, dat de leer, wat de hoofdsom betreft, van het jaar 1562 tot heden toe, steeds dezelfde gebleven is. Bij de geschiedenis van de gemelde verschillen moet breedvoeriger daarover gehandeld worden.

De godsdienstleer der hervormde kerk in Nederland, zoo der duitsche als der waalsche, hebben wij dan gezien dat sedert het jaar 1562 geheel en al dezelfde geweest is, als die van *Geneve*, hoedanig zij door CALVIN, die tusschen ZWINGLI en LUTHER stond, verklaard, aangeprezen en gestaafd is geworden. Maar ook is het ons even duidelijk geworden, dat deze leer van CALVIN, in de Nederlandsch duitsche kerk, die van ZWINGLI, welke door dezelve eerst omhelsd was; uit den weg heeft gedrongen, en over haar de heerschende is geworden, terwijl zij door de Nederlandsch waalsche kerk reeds lang voor het midden der zestiende eeuw algemeen aangenomen en beleden werd. Eindelijk hebben wij opgemerkt,

dat, schoon, sedert het jaar 1562, de Geneefsche godsdienstleer in de Nederlandsch duitsche hervormde kerk vrij algemeen geworden is, men evenwel den openbaren godsdienst heeft blijven regelen naar liturgische schriften; die voor een groot gedeelte in den geest van ZWINGLI en naar deszelfs denktrant gewijzigd waren. Alzoo was dan staag de Nederlandsch duitsche hervormde kerk, gelijk wij hiervoor haar reeds zoo genoemd hebben, *Zwinglisch-kalvinistisch*. Ter nadere opheldering van den loop der geschiedenis hiervan dienen nog de volgende aanmerkingen.

Tot aan het jaar 1562 mag de Nederlandsch duitsche kerk niet voor Kalvijsch, maar voor Zwinglischgezind gehouden worden, terwijl de geheele Nederlandsch waalsche Calvinistischgezind was. Welke gevoelens de vroegste hervormden in de Nederlanden, waar duitsch gesproken werd, gevoed hebben, eer dat een deel derzelve zich even voor het midden van de zestiende eeuw te *Londen* vestigde, is wel, wegens gebrek aan goede bescheiden, onbekend. Nogtans zijn er gronden, waarop men aannemelijke gissingen kan maken. In den beginne moeten die gevoelens geregeld zijn geweest naar de leerbegrippen van ERASMUS en naar het eerste leerbegrip van LUTHER, maar vervolgens meer geregeld zijn geworden naar het toen algemeenen ingang vindende leerbegrip van ZWINGLI, in overeenstemming gebracht met de leerbegrippen van ERASMUS en met de *Augsburgsche* belijdenis, zoo als die door MELANCHTHON

THÓN veranderd was, evenwel onder het behoud der vrijheid van uitlegging uit en naar de heilige schriften, bijzonderlijk omtrent het heilig avondmaal. Zeker toch is het, dat de Nederlandsch duitische hervormde kerk zoo wel, als de waalsche, ten sterkste was ingenomen tegen LUTHERS leer aangaande die, van onzen Heiland ingestelde, plegtigheid, en tegen vele bij deszelfs echte volgers overgeblevene kerkplegtigheden, als het bidden voor het altaar, het biechten, het afzweren van den duivel bij den doop, enz. Zoo gezind waren vele hervormden, ongeveer het midden der zestiende eeuw, in de Nederlanden. En toch gingen zij toen nog door voor *Lutheranen*, ook zelve zich gaarne zoo willende genoemd hebben, omdat, gelijk wij gezien hebben, de regering des lands meer achting voor de Lutheranen, dan voor de hervormden had. Zulken bedoelen wij, die Lutheranen konden heeten, in zoo verre zij LUTHERS gevoelens, gewijzigd naar die van MELANCHTHON, wel konden en wilden volgen. In dien zin waren KORNBELIS KOOLTUIN, JOHANNES ANASTASIUS VELUVANUS en andere, hiervoor reeds door ons genoemde mannen, *Lutherschgezind*. De laatstgemelde was toen der leeken wegwijzer in de Nederlanden. De protestanten in Nederland vereenigden zich, in hunne gevoelens voor het overige, met MELANCHTHON, met ZWINGLI, inzonderheid ook met BRASMUS, wier schriften, gelijk BRANDT aanmerkt, bij verlichte theologanten, maar allermeeest bij de aanzienlijksten uit den burgerstand, die er al hunne godsdienstkennis aan te

danken hadden , alle gezag behielden. (466)

Zoo gezind was dan ook de eerste Nederlandsch duitische hervormde gemeente, te *Londen* gevestigd, nog voor de komst van à LASCO, die haar in die gevoelens versterkte. Hij was haar eerste opziener of superintendent, en daartoe ten jare 1550, door EDUARD den zesden aangesteld. Immers hoedanig waren de gevoelens van à LASCO? om het zoo uitdrukken, *Erasmiaansch zwinglisch*. Dat ERASMUS de eerste leermeester van à LASCO geweest is, hebben wij reeds gezien. (467) Hij had de gezuiverde leer alleen uit de schriften van ERASMUS leeren kennen. Op eene buitenlandsche reis had hij naderhand ERASMUS in persoon ontmoet. Ook toen had hij ZWINGLI persoonlijk leeren kennen. De eerste had hem versterkt in de zucht tot onderzoek naar waarheid, die alleen door het lezen der heilige schriften gevonden kon worden, maar de laatste had hem opgewekt, om de gemeenschap der roomsche kerk te verlaten. Dit ook straks doende, was het natuurlijk, dat hij den aanhang van ZWINGLI bleef toegedaan, en deszelfs leergevoelens, welke met die van zijnen meester ERASMUS het meest overeenstemden, voortplante, te meer daar, gelijk wij reeds op goede gronden hebben aangemerkt, (468) LUTHER bij hem in de schaduw van beide stond. Ook daarom vestigde hij zich welligt het liefst te *Emden*, waar de protestantsche gemeente geheel zwinglischgezind was. Daar tien jaren gewoond hebbende, werd hij eerste opziener van de Nederlandsche her-

hervormde gemeente in *Londen*. Welke moesten daarvan nu de gevolgen zijn? Geene andere toch, dan dat ook die gemeente, al ware zij reeds toen ten deele slechts *Zwinglichgezind*, het geheel wierd! Ook zij was het, blijkens de leer en dienstboeken, welke in die gemeente zijn ingevoerd en gebruikt geweest, en welke nog voor handen zijn. Deze gemeente werd na EDUARDS dood gedreven uit Engeland; zij geraakte verstrooid, maar bleef toch harer belijdenis getrouw. In *Enneden*, waar velen zich ophielden tot het overlijden van Englands koningin MARIA, werden zij altoos in die belijdenis zeer gesterkt. Toen verhuisden zij weder naar Engeland. Vele andere Nederlandsche hervormden uit Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland volgden hen derwaarts; in verscheidene steden van dat rijk gemeenten stichtende. Alle deze hervormden waren *Zwinglichgezind*. Intusschen vestigden zich vele Nederlandsche gevlugte hervormden, in en na het jaar 1562, te *Frankenthal*. Aldaar werd, op gezag van den paltsgraaf, de Heidelbergse katechismus ingevoerd, voor welchen vervolgens ten jare 1566, gelijk wij gezien hebben, de toen ook hier te lande ingevoerde psalmberijming van DATHEEN gevoegd werd. Dit nu was juist het jaar, waarin de hervormde kerk, door geheel Nederland heen, gesticht werd. En alzoo vond, met de psalmberijming van DATHEEN, die onontbeerlijk was, ook de, door hem vertaalde, Heidelbergse katechismus eenen algemeenen ingang. Hetgene dit gemakkelij-

ker maakte, was, dat reeds ten jare 1562 de geloofsbelijdenis van DE BRÉS in het licht verschenen, en bij vele leeraars wel opgenomen was. De onderlinge naauwe gemeenschap van de Nederlandsch duitse met de, toen voor een groot deel in *Vlaanderen*, *Braband* en *Holland* verstrooide, waalsche hervormden, welke laatste geheel en al der kalvinistische leer waren togedaan, bragt niet alleen het hare toe, maar schijnt wel de voornaame oorzaak er van geweest te zijn, dat beide, de geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche katechismus, niet zulken tegenstand ontmoetten, als zij anders wel gevonden zouden hebben.

Hier kwam nog iets anders bij, dat aan de leer van den hervormden godsdienst zulk eenen naar het kalvinisme ingerigten gang gaf. Hoe werd de hervormde kerk ten jare 1566 in de Nederlanden gesticht? Niet op eene ordelijke, maar op eene, om dit woord te gebruiken, revolutionaire wijze. Men kon dus niet bedacht zijn op het regelmatig vervaardigen van eene geloofsbelijdenis en van een onderwijsboek voor de jeugd. Men moest nemen wat er was; men moest gebruik maken van hetgene men vond, en het meest in elks handen viel. Hoe toch ook zoude men zich anders hebben willen bedienen van DATHENS psalmberijming, een zoo smakeloos als slordig opgesteld gewrocht, dat toen tienmaal beter had kunnen worden, indien één of meer daartoe bekwame mannen hetzelfde hadden ondernomen? Dit toch heeft PHILIP VAN MARNIX naderhand getoond, toen, helaas! dezès mans arbeid voor eene in-

voering te laat aan het licht kwam? Eindelijk bij de stichting der hervormde kerk in de Nederlanden had men geen' tijd, om over leergevoelens van minder belang te denken; genoeg was het, dat men de vrijheid van godsdienst deed zegevieren. In tijden van omwenteling zijn zij, die dezelve bewerken, het met elkanderen ten aanzien van de hoofdzaak eens; aan bijzaken wordt niet gedacht. Daartoe eerst vindt men zich opgewekt in latere tijden, wanneer de veranderde zaken eenen vasten voet hebben gekregen. En zoo kan men uit den aard der toenmalige gebeurtenissen de mogelijkheid verklaren, hoe, terwijl de Geneefsche leer ter belijdenis de hervormde kerk van Nederland werd ingevoerd, de Zurigsche leer van ZWINGLI, zoo in de aangenomene *Corte ondersoekinghe* voor de belijdenisdoenden, als in een groot gedeelte der liturgische boeken, waarnaar men den openbaren godsdienst regelde, zelfs bij het plegtig vieren des heiligen avondmaals, mede staan bleef en voortgeplant werd. Ware niet ten jare 1567, door de geweldige maatregelen van Spanjes zich herstellende overmagt, de hervormde kerk in Nederland weder geheel verstoord geworden, er zoude misschien wel in alle derzelve inrigtingen meer orde-lijkheid niet alleen, maar ook meer éénheid van beginselen, door de wijsheid van, met bedaardheid werkende, bekwame mannen, tot stand zijn gekomen. Toen hadde, en ook toen alleen hadde zulks kunnen geschieden. Naderhand was het te laat. Met en na het vertrek van ALVA werd de hervorm-

de kerk in Nederland hersteld; maar hoe? niet op éénen en denzelfden tijd, niet dadelijk algemeen, maar langzamerhand, eerst in Holland en Zeeland, daarna in de andere provinciën. En hoe lang duurde het, eer men zeggen kon, dat dit gezegend werk zijn volle beslag had? Ook waar die herstelling plaats greep, had men meer aan uitwendige schikkingen te denken, die den openbaren godsdienst betroffen, dan wel aan de leer van den godsdienst zelve, hoe gewichtig ook dit punt ware. Trouwens indien men het laatste ondernomen had, te berekenen zouden hoogstwaarschijnlijk niet geweest zijn de wanorden, die daaruit noodzakelijk hadden moeten ontstaan; en allerschadelijkst konden dezelve zijn geworden voor het welzijn der kerk. Uit onze gemaakte aanmerkingen laat zich zulks gemakkelijk afleiden.

Alzoo bleef dan de gemeenschap der Nederlandsche hervormden, zonder dat zij zelve het wist, in den gemelden zin Zwinglisch-kalvinistisch, of deels zwinglisch, deels kalvinistisch. Wist de hervormde kerkgemeenschap zelve dat niet? Het volk, neen! wist het niet! vele leeraars wisten het ook niet. Sommige leeraars wilden het *niet* weten, beweerde, dat eene afwijking van de formulieren van eenigheid altijd ook eene afwijking van de leerstukken was, die in de liturgische schriften vervat waren. Anderen eindelijk wilden het *wel* weten, en maakten ook van deze hunne wetenschap gebruik. En velen dezer meenden regt te hebben, om daar de leer van twee zijden beschouwd konde worden, vol-
gem

gens eigene keuze, of, aan de eene zijde, naar de formulieren van eenigheid, CALVIN, of, aan de andere zijde, naar de liturgische schriften, ZWINGLI te mogen volgen. Vandaar met den tijd verdeeldheden, die een vuur van twist verwekten, zoo groot, dat een eene volkomene scheuring der hervormde kerk langen tijd uit te duchten stond, en eindelijk door veroorzaakt werd, zoodat dezelve van toen aan in twee godsdienstgemeenschappen gescheiden is gebleven tot heden toe. De eene gemeenschap, het meerderdeel der hervormden uitmakende, was *Kalvijschgezind*, en bleef onder den naam van hervormde kerk, door 's lands staten, bevoorregt. De andere was *Zwinglichgezind*; ten minste zoo laat zij zich, naar de toen plaats gehad hebbende geschiedenis der godsdienstgevoelens, het best noemen. (469) Zij werd in den beginne wel zeer gedrukt, doch vervolgens geduld, een gelijk regt genietende, als die der Lutherschen en doopsgezinden. De geschiedenis hiervan moet later door ons geboekt worden.

Maar waarom, zal men vragen, zijn in de nationale synode van *Dordrecht*, ten jare 1619, toen de symbolische en liturgische schriften werden overgezien, de laatste niet zoo veranderd, dat zij meer met de Geneefsche leergevoelens overeenkwamen? Bijzonder mag die vraag worden gedaan, ten aanzien van het formulier des heiligen avondmaals, dat geheel in den zwinglischen geest was. Men nam toch toen wel de hiervoor gemelde *Corte ondersoekingha des gheloofs weg*! Het antwoord is gereed; met betrek-

trekking tot het heilig avondmaal was toen geen twist, geen zweem zelfs van twist gerezen. En het gemelde onderzoekboekje schijnt meer om andere redenen weggenomen te zijn, gelijk nader vervolgens blijken zal. Voor het overige meenden de leden der kerkvergadering omtrent de betwiste punten, nopens de voorverordening, de voldoening van CHRISTUS enz., zich zoo verklaard te hebben, dat alles volkomen overeenstemde met hetgene daaromtrent in de liturgische schriften gevonden werd. Zij hadden het echt kalvinistische met het, naar hunne gedachte, te weinig verstante zwinglische zoeken te vereenigen. Ook zij hebben zulks werkelijk gedaan. Hadden voor dien tijd, van den beginne af aan, de kalvijschgezinde leeraars zich zoo uitgedrukt, als de Dordsche synodeleden, en hadden zwinglischgezinden niet de oorspronkelijke gevoelens van hunnen aanhang te verre getrokken, zoo zouden welligt beide partijen het harnas niet tegen elkanderen aangetrokken, maar elkanderen wel verdragen hebben. (470) Heel anders hebben vele hervormde leeraars, zelfs na het jaar 1619, zich over de betwiste leerpunten verklaard, dan de Dordsche vaders gedaan hebben; zij overdreven, gelijk voorheen, dezelve geheel en al. En dit is ook toen de oorzaak geweest, dat deze zoo strenge kalvinisten zich de vrijheid veroorloofden, om, bij het voorlezen der liturgische schriften, zoodanige veranderingen in dezelve te maken, als zij verkozen, en er uittelaten hetgene hun niet scheen te strooken met de leer der kerk. Daaraan insge-
lijks

lijks is het toetschrijven, dat men van tijd tot tijd de liturgische gebeden voor en na de predikatiën achterliet, en een ander gebed er voor in de plaats tot God opzond. Dit was men reeds, ten minste in Zeeland, begonnen te doen, in den aanvang der twisten, welke vervolgens ten jare 1618 en 1619 beslist werden, doch waartegen in de Zeeuwsche synode ten jare 1610 eene scherpe wet werd uitgevaardigd. (471) De uitdrukkingen in die gebeden waren, naar het oordeel van de strenge kalvinisten, te algemeen; men konde zoo niet de belangen van alle menschen, uitvenkorenen en niet uitverkorenen, aan God voordragen. (472) Daar ondertusschen de synodale wetten het opzenden van eigene gebeden verboden, sloop de gewoonte in, dat men dikwerf voor de leerrede slechts het gebed des Heeren opzegde. In *Middelburg* heeft men, gedurende het midden der zeventiende eeuw, tot aan het jaar 1671, zelfs het gebruik gehad, om voor de beide leerredenen, die er op twee dagen 's avonds in de week gehouden werden, geen ander gebed te laten voorafgaan, dan de van ouds bekende liturgische aanhef, „onze hulp zij in den naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft!” (473)

Inmiddels was de gansche waalsche kerkgemeenschap staag gebleven, welke zij van den aanvang af was, niet Zwinglisch, maar in allen deele Calvinistisch; zij was, overeenkomstig zoo met hare liturgische schriften, welke zij uit de Geneefsche kerk ontvangen had, als met de Nederlandsche geloofsbelijde-

de-

denis, welke hare leeraars alle, zonder huivering, gewoon waren te onderteekenen, zich zelve volkomen steeds gelijk; en geene de minste verscheidenheid van denkwijze omtrent de geloofsleer had onder haar plaats; zij is zich te dien aanzien altijd gelijk geweest tot heden toe. Zelfs geene sektenamen werden ooit bij haar gehoord, ter onderscheiding van bijzondere aanhangen; of volgers van deze of geene leermethode. Bij al hare voorgangers in den openbaren godsdienst was die steeds dezelfde.

Dit zij genoeg nopens de geschiedenis der godsdienstleer, welke de hervormde kerk in de Nederlanden beleden heeft van hare stichting af tot heden toe!

—

HISTORISCHE AANMERKINGEN

OVER DEN

OPENBAREN GODSDIENST

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK.

Overeenkomstig met de leer, die in de gemelde symbolische schriften, als mede in de liturgische boeken, waarvan wij reeds melding hebben gemaakt, en verder nu gewagen moeten, is voorgedragen, heeft de Nederlandsche kerk haren dienst, den hoogen God verschuldigd, van de eerste tijden harer opkomst af tot heden toe steeds ingerigt. Zich verwijderende van de Roomschkatholieke kerk, deed zij ook onmiddellijk afstand van alle omslagtigheden; waarmede de openbare godsdienst door inzettingen van menschen van eeuw tot eeuw bezwaard was geworden, en zocht zij denzelfden tot zijne oorspronkelijke eenvoudigheid terug te brengen, daartoe het voorbeeld der hervormden in Zwitserland en Frankrijk volgende. Te dezen aanzien onderscheidde de Nederlandsche hervormde kerk zich van de hervormden der hoofdkerk in Engeland, die, gelijk men weet, nog van het uiterlijk plegtige, dat in de Room-

Roomsche kerk plaats had, het éene en andere behield. Maar inzonderheid onderscheidde de hervormde kerk van Nederland zich hierin van de Luthersche, die, wel niet hier te lande, maar in Duitschland en elders nog gehecht bleef aan hare miskleederen, hare altaren, beelden, enz., ook geen' geringen prijs stelde op het godsdienstig gebruik van musijkinstrumenten, behalve het orgel, als mede op andere, hiervoor reeds genoemde, geheel menscheelijke instellingen.

Hoedanig de openbare godsdienst der hervormde kerk in de Nederlandsche gewesten, zoodra er gemeenten gevestigd waren, overal is geregeld geweest, vordert de aard der zaak, dat wij hier berigten. Dezelve bestond in het prediken, in het bedienen der sakramenten, en in het onderwijs uit den katechismus; welk alles verzeld was van plegtige gebeden en Godverheerlijkende gezangen, die met éénstemmigheid van toon en hart werden aangeheven. Geen de minste kerkzwier ging er mede gepaard. Zelfs het orgelmuzijk bij het gezang werd geweerd. De godsdienstoefening was zoo eenvoudig in de kerken, dat zij ook even zoo geschieden konde, gelijk voorheen het geval was geweest, in bijzondere huizen en openbare velden.

Wat vooreerst het prediken betreft; dit was zoo stichtelijk als eenvoudig. In de Roomschkatholieke kerk hadden zoodanige godsdienstleeraars, die door het licht der hervorming bestraald waren, op den predikstoel de beste gelegenheid gehad, om ook het
huan

hun toevertrouwde volk zuivere begrippen van het Evangelie intescherpen. Van het uitgebreide nut, dat daar door bewerkt werd, allervolkomenst overtuigd, namen derhalve van eersten aan de hervormde godsdienstleeraars ook dit uitmuntend middel ter hand, overal, waar hun de deur geopend wierd, de waarheden van het Evangelie verkondigende in predikatiën of homiliën.

In de eerste Nederlandsch duitsche hervormde gemeente, die, omstreeks het midden der zestiende eeuw, te *Londen* bloeide, werd deze godsdienstoefening dus ingerigt. De gemeente in haar kerkgebouw bijeenvergaderd zijnde, klom de predikant ten kansel, en wekte dadelijk met eene zeer korte voorafpraak zijne christelijke broeders en zusters op tot het plegtig gebed, waarvan een voorschrift of formulier was, hetzelfde, dat nog in onze liturgische schriften gevonden wordt als een gebed, naderhand geschikt, om uitgesproken te worden *voor de leer van den katechismus*. Daarna werd een psalm gezongen, denkelijk volgens de, toen reeds in het licht zijnde, berijming van jonkheer VAN ZUILEN VAN NYVELD. Voorts las de predikant den tekst voor uit één der schriften van het O. of N. T. en predikte daarover. Hij koos daartoe niet een' kleinen brok van één, twee of drie verzen, maar eene geheele zamenhangende rede, of eene geheele, op zich zelve staande, geschiedenis. Dus werd door den predikant een geheel bijbelschrift, bij voorbeeld de geheele brief aan de *Romeinen*, in eenige weinige leerredenen, die elk-

anderen, op onderscheidene dagen, volgden, verklaard, en op de harten der gemeente toegepast, gelijk men het noemt, met vermaning, bestraffing, opwekking, vertroosting enz. Zoodanige homiliën hadden dus zeer vele overeenkomst met onze tegenwoordige, algemeen wordende, dus geheetene, Bijbeloefeningen, waarvan het groote nut reeds, bijzonder in de landgemeenten, bespeurd wordt. De leerrede of homilie duurde slechts één uur. Na het uitspreken van dezelve kondigde de predikant van den stoel af hetgene aan de gemeente moest bekend worden gemaakt, en alleen op den openbaren godsdienst betrekking had. Vervolgens werd weder een plechtig gebed tot God opgezonden, naar een voorschrift, dat zeer gepast, doch kort was. Dan werd de wet der tien geboden statiglijk voorgelezen, waaruit de predikant aanleiding ontleende, om de gemeente optewekken tot belijdenis van zonden, en eene vurige begeerte te doen ontbranden naar Goddelijke genade en vergeving. Na daartoe vermaand te hebben, sprak de leeraar, als de mond der gemeente, het gebed uit, waarin de zonden beleden en smeekingen gedaan werden om vergeving. Dit gebed ook geschiedde volgens een voorschrift, dat zeer krachtig en hartelijk was. Hierop maakte de leeraar op eene treffende wijze gebruik van de hem verleende magt, om het hemelrijk te ontsluiten en toetsluiten. Dit geschiedde met deze of diergelijke woorden, welke wel waardig zijn, dat zij hier worden ingevoegd. „Aangezien het God geliefd heeft op-

„ reg-

„ regtelyk berouwhebbende zondaars, die hunne schul-
 „ den belijden, in genade te ontvangen, en hard-
 „ neckige zondaars daarentegen, die hunne schulden
 „ bedekken of verschoonen, aan henzelve overtela-
 „ ten, zoo verkondig *ik* uit het woord van God aan
 „ de berouwhebbenden, die in CHRISTUS alleen ge-
 „ looven, als hunnen Zaligmaker, dat doer zijne
 „ verdiensten alleen hunne zonden in den hemel ver-
 „ geven zijn. Amen! Maar zoo velen er nog onder
 „ U zijn, die hunne zonden niet belijden of verbe-
 „ teren willen, en al is het, dat zij die belijden,
 „ nogtans andere hulp van zaligheid zoeken, dan
 „ de eenige verdienste der weldaad van CHRISTUS,
 „ onzen Heer, en dus de duisternis meer liefhebben,
 „ dan het licht, denzelven verkondig *ik* ook uit
 „ Gods woord, dat alle hunne zonden in de heme-
 „ len gebonden zijn, en niet ontbonden zullen wor-
 „ den, voordat zij zich bekeeren!” Terstond daar-
 „ na werd de Apostolische geloofsbelijdenis voorgele-
 „ zen, ten einde elk zich zelve beproeven mogt, of
 „ hij van harte mede konde zeggen, *ik geloof in God,
 „ den vader* enz., en door het geloof zich van Gods
 „ vergevende genade verzekerd konde houden of niet.
 „ De geloofsbelijdenis afgelegd zijnde, werden door
 „ den mond van den leeraar de gebeden tot God opge-
 „ zonden voor de bijzondere behoeften en belangen der
 „ christelijke kerk, voor vorstelijke magten en over-
 „ heden, voor verdrukte en vervolgte broeders, voor
 „ de zieken en zieken der gemeente enz. Dit gebed,
 „ het *gemeyne gebed* genoemd, was wel het langste

van al de gebeden, en werd besloten, gelijk zulks ook plaats had gehad na het gebed voor de predikatie, met het gebed des Heeren. Voorts werd ten besluite een psalm gezongen door de gansche gemeente, die daarin door eenen voorzanger werd voorgaan, zoo als dit ook bij den aanvang der godsdienstoefening geschied was. De leeraar beval voorts de verarmde broeders en zusters aan de christelijke liefde der gemeente, welke gaven de diakonen, aan de kerkdeuren staande, inzamelden. (474) Eindelijk sprak de leeraar over de gemeente den zegen des Heeren uit met deze woorden „de HEER zegene en behoede U enz.” en de vergadering scheidde.

Voortreffelijk was deze inrigting! Men ziet er uit, hoe geheel vreemd de eerste Nederlandsche hervormde gemeente geweest is van dat verkeerde denkbeeld, als of de leerrede van den predikant eeniglijk ware de openbare godsdienstoefening, en als of het zingen, bidden, danken er niet toe behoorde; een denkbeeld, dat, sedert lang in vele gemeenten heerschende, de menschen dikwerf niet eerder naar de kerk drijft, dan wanneer zij berekenen kunnen, dat het voorgezang nog niet geëindigd zal wezen, als zij er komen, en ter kerke weder uitdrijft, zoo dra de predikant zijne leerrede gesloten heeft. (475) Op de gemelde wijze werd dan de godsdienstoefening der eerste Nederlandsche hervormde gemeente, die in en na het midden der zestiende eeuw te *Londen* gevestigd was, geregeld, evenwel alleen des zondags voor

den

den middag. In andere godsdienstige zamenkomsten, waar gepredikt werd, zoo als op vaste dagen in de week, werd achtergelaten het voorlezen van de wet der tien geboden, het plegtig afleggen van de zondebelijdenis, de verkondiging van de ontsluiting des hemelrijks, en het opzeggen van het Apostolisch geloofsformulier. De overige gebeden werden gedaan. (476)

Behalve de openbare godsdienstoefeningen, die in de week gehouden werden, was er in de Nederland-sche hervormde gemeente te *Londen*, reeds van den beginne af, elken donderdag ook nog eene godsdienst-oefening, welke men de *profetie* noemde. Nadat de leerrede, die dan gehouden werd, was geëindigd, nog voor het zingen van den napsalm, gingen de predikanten op eene afzonderlijke plaats zitten, waar zij zich gereed toonden tot het beantwoorden van godsdienstvragen, die hun voorgesteld mogten worden door daartoe benoemde, kundige, vröme leden der gemeente. Dit eene en andere gebeurde dan. Men droeg den predikanten vragen voor ter opheldering en staving van eenig leerstuk, ook ter wegneming van bedenkingen of zwarigheden, en zij beantwoordden die. Deze zoogenoemde profetie was ingerigt, om de gemeente in de eenmaal omhelsde geloofswaarheden nader te bevestigen, en haar tot eigen onderzoek optescherpen.

Wat het bedienen der sakramenten aangaat; voor-
oerst komt hier in aanmerking het bedienen van den heiligen doop. Dit geschiedde in de eerste Neder-landsche hervormde gemeente zoo eenvoudig als

plechtig. De doop werd bediend in de tegenwoordigheid der gansche gemeente, na de gehoudene leerrede en het zoogenoemde *gemeyne gebed*. Voor den predikstoel stond eene tafel; en op dezelve een bekken met *zuiver* water, werwaarts de vader met de getuigen naderden, om de kinderen aantebieden aan den leeraar, die slechts het voorhoofd des kinds besprengde, onder het uitspreken van het nog gewone formulier „N. ik doop u in den naam enz.” Bij de Nederlandsche hervormde kerk schijnt van derzelve eerste stichting af dus het gebruik der oude doopvonten afgeschaft te zijn, terwijl men in het naburig Oostvriesland hetzelve behield, en tot heden toe behouden heeft; om welke reden dan ook bij de hervormden van dat landschap niet overal de doop bediend wordt voor den predikstoel, maar soms in een' hoek der kerk, soms op eene, van de vergaderde gemeente eenigzins verwijderde, plaats. Voor de bediening der plegtigheid werd het formulier des doops gelezen, een opstel, waarvan wij vervolgens nader melding maken zullen. Na de bediening, of dadelijk na het uitspreken der woorden „ik doop u enz.,” werd er eene zegenbede over het gedoopte kind uitgesproken, zoo als nog heden in de Nederlandsche waalsche kerk plaats heeft. Daarvan is in de gemeenten van *Zeeland* nog overgebleven de gewoonte, dat de predikant, terstond nadat hij den doop bediend heeft, beneden staande, een regt barmhartig gebed voor de gedoopte kinderen opzendt, en de gemeente tevens met dankzegging en smeeking

aan

aan haren doop doet denken. In de eerste Nederlandsche hervormde gemeente werden alleen gedoopt de kinderen der genen, die openbare belijdenis des geloofs hadden afgelegd, en volstrekt geene andere. Van den bedienden kinderdoop geschiedde in een daartoe aangelegd boek nauwkeurige aantekening; het jaar, de maand en dag der verrigte plegtigheid, de naam der kinderen en die der ouderen, derzelve woonplaats enz., dit alles werd aangeteekend. Bejaarden, in hunne kindschheid niet gedoopt zijnde, werden niet, dan na alvorens openlijk voor de gansche gemeente hunne geloofsbelijdenis afgelegd te hebben, gedoopt.

Het heilig avondmaal werd in de eerste Nederlandsche hervormde gemeente gehouden, om de twee maanden, geheel en al naar de oude Apostolische eenvoudigheid. De tafel was met een wit linnen kleed gedekt, waaraan zoo wel de leeraars als de leden niet stonden, maar *zaten*. Ook de leeraar, die het avondmaal bediende, *zat*, naar het eigene voorbeeld van CHRISTUS, die met zijne Apostelen *zamenzat*, toen Hij deze plegtigheid instelde. Men keurde het staan ten sterkste af, daarvoor redenen bijbrengende, die zeer gegrond waren. Veertien dagen te voren werd van den predikstoel afgekondigd, op welken dag de plegtigheid zoude plaats hebben. En bij die gelegenheid werden er door den leeraar ter voorbereiding eenige vermaningen gedaan aan de gemeente, bij wege van eene korte opgave der ware vereischten in een' waardigen avondmaalhouder. Alle leden

der gemeente verschenen op den bepaalden dag aan 's Heeren tafel; niemand bleef achter, tenzij hij door ziekte of door eenig ander toeval, dat hem verschoonde, verhinderd wierd; waarvan hij vooraf den ouderlingen kennis moest geven. Die zich hieraan niet onderwierpen, werden als leden der gemeente niet langer geduld, maar door de kerkelijke tucht buiten gedreven. De plegtigheid zelve geschiedde voor het overige op dezelfde wijze, als thans nog algemeen in de Nederlandsche hervormde kerk stand grijpt, na het voorlezen van een formulier, dat wij vervolgens nader moeten leeren kennen. Er had geen onderscheid van personen plaats. De voorlezer las intusschen het eene en andere uit den Bijbel, dat op de plegtigheid betrekking had; enz. Eenige gebruiken waren echter anders geregeld dan tegenwoordig; bij voorbeeld de ouderlingen dienden aan de tafel zoo wel als de diakenen. Als eene merkwaardige bijzonderheid moet hier ook gemeld worden, dat men bij het gebed voor het naderen tot de heilige tafel met nederigen eerbied op de knieën ging liggen, het hoofd naar den hemel rigtende. De aalmoezen werden verzameld door de diakenen bij de kerkdeuren, enz.

Streng was de kerkelijke tucht, en zij moest het zijn, uit hoofde der toenmalige omstandigheden, opdat de gemeente door hare vijanden niet gelasterd wierd. Den ouderlingen was het aanbevolen, om naar het gedrag der leden scherpelijk onderzoek te doen. Daarvan werd, 's daags voor het vieren des he-

heiligen avondmaals, verslag gedaan in den raad van ouderlingen en predikanten. De gemeente vergaderde in de kerk. Één der predikanten hield eene leerrede, waarna hij aan de gemeente bekend maakte, hoe de ouderlingen haar bevonden hadden. Die zich misdroegen, werden vermaand, zich van het avondmaal te onthouden. De ergsten werden bij name openlijk genoemd; de overigen niet ontdekt, maar voor hen zelve genoeg aangeduid. Hiermede overeenkomstig werd de kerkelijke tucht, verder altijd door de opzieners der gemeente, tegen sommigen openlijk, tegen anderen heimelijk, uitgeoefend.

De heimelijke kerktucht bestond in broederlijke vermaningen tot belijdenis van schuld en verbetering van leven; vermaningen, waartoe niet alleen de opzieners der kerke regt hadden, maar welke men begeerde, dat elk lidmaat met bescheidenheid mogt geven, ja oordeelde, dat hij verpligt was te geven. De openbare kerktucht had hare bijzondere trappen, die vier waren in getal. De eerste was eene bestraffing van den gevallen broeder in de vergadering der predikanten en ouderlingen. De andere was, dat een, voor het oog van allen gevallene, broeder ook, zoo hij daarvan berouw had, boete moest doen voor de gansche gemeente, welke door hem geërgerd was geworden. Na het houden eener gewone leerrede, werd de boetvaardige in het midden der gemeente gebracht, voor de predikanten, die met de ouderlingen rondom hem stonden. Na voorafgaande aanspraken zoo aan de gemeente, als

aan den boetvaardigen, met tusschen beide opgezondene gebeden, werd hem plegtiglijk afgevraagd, of hij zijne schuld ronduit beleed? of hij daarvan vergiffenis begeerde? en of hij genegen was zich met de gemeente te laten verzoenen? Het plegtiglijk daarop geantwoorde, ja! werd gevolgd van verders aanspraken aan den boetvaardigen broeder en aan de geheele gemeente, en van dankzegging tot God. Daarna kondigde de leeraar den boetvaardigen aan eene volkomene vergeving zijner zonden, door JESUS CHRISTUS, wiens bloed van alle zonden reinigt. Eindelijk traden de leeraars en ouderlingen tot den nu in de gemeenschap der heiligen weder opgenomen broeder, hem de hand gevende en met een' kus hem omhelzende. Dit alles werd besloten met het zingen van den honderd dertigsten psalm. De derde trap was, dat iemand, die na heimelijke en openbare vermaningen baarblijkelyk toonde niet te willen luisteren, maar in zijne onchristelijke misdrijven hardnekkiglijk voortging, gebannen werd buiten, en afgesneden van de gemeente. Hiertoe had evenwel de raad der leeraren en ouderlingen volstrekt geene magt, zonder eene volkomene bewilliging der gemeente, welke daarin gekend moest worden. Deze treurige plegtigheid had plaats op eenen vooraf algemeen bekend gemaakten stond, na de gewone leerrede des zondags voor den middag, met hartelijke vermaningen aan de gemeente. En hierop volgde, in een nadrukkelyk gebed tot den Heer der kerk, de uitspraak der afsnijding. Van dien oogenblik af werd de afge-

ge-

gesnedene door de gemeente beschouwd als een toelenaar en heiden. Niemand had meer gemeenschap met hem, en mogt die hebben, tenzij met oogmerk, om hem door vermaning nog te regt te brengen. En zulk eene toenadering geschiedde op eenen afstand. De vierde of laatste trap der kerkelijke tucht was, dat een afgesnedene weder met de gemeente verzoend werd, na vele en zichtbare proeven gegeven te hebben van zijne verbetering, en zelf zich aan den kerkenraad daartoe aangemeld te hebben. Na de voormiddags leerrede op zondag trad de kerkenraad op met den berouwhebbenden, en stelde zich voor het aanschijn der geheele gemeente. Vermaningen tot de gemeente, en aanspraken aan den berouwhebbenden, ondervragingen aan hem, en antwoorden van hem gingen vooraf; en dan volgde de uitspraak der wederaanneming in een zeer krachtig gebed. De plegtigheid werd besloten met den honderd derden psalm.

Wat nu het onderwijs uit den katechismus betreft; men had, gelijk wij gezien hebben, in de eerste Nederlandsche hervormde gemeente te *Londen*, twee katechismen, eenen grooten, door *á LASCO*, en eenen kleinen, door *MICRON* vervaardigd. De groote katechismus werd dezer wijze gebruikt; des zondags namiddags werd eene afdeeling van denzelfven door eenige kinderen, die het verst in ouderdom en in begrip gevorderd waren, openlijk in de kerk voor de gemeente uit het geheugen opgezegd. Daarna werd dezelve door den leeraar van den predikstoel

voor

voor de gemeente verklaard op eene zoo bevattelijke wijze, dat het geheele voorstel ook naar het verstand der nog mingeoefende jeugd berekend was. Het hoofdoogmerk echter was, de *gansche ghemeynte*, dus luiden de eigene woorden der kerkorde, *in de sonderlickste hoofdstucken des christelicken religioens te oefenen, te onderwijzen en te stercken*. De leeraar verklaarde bij die gelegenheid ook altijd vooraf een gedeelte der heilige schrift, van daar hij het des voormiddags gelaten had; doch daarmede hield hij zich slechts een half uur bezig, en dan ging hij tot het katechetisch onderwijs over. Uit den kleinen katechismus werden de kinderen op vastgestelde dagen, door de predikanten, onderwezen. Zoodra zij den ouderdom van vijf jaren bereikt hadden, werd reeds van dit onderwijs een begin gemaakt; en hetzelfde duurde tot dat zij veertien jaren oud waren. Indien zij dan wel geoefend waren, werden zij tot leden der gemeente aangenomen, openlijk in de kerk, terstond na de verklaring van den grooten katechismus. Openlijk werden zij dan voor de gansche gemeente ondervraagd uit de meermalen gemelde *Corte ondersoeckinge*. Alzoo legden zij hunne belijdenis af, met eene plegtige verklaring, dat zij voornemens waren, bij dezelve hun leven lang te volharden, en zich der kerkelijke tucht te onderwerpen. Voor het godsdienstonderwijs der jeugd werd eene zoo bijzondere zorg gedragen, dat jonge lieden van achttien of twintig jaren, die dat onderwijs tegen alle vermaningen der kerkelijke opzieners

veracht hadden, buiten de christelijke gemeenschap, waarop zij door hunnen doop betrekking hadden, gesloten, en den naam van christenen onwaardig werden verklaard.

Zie daar de openbare inrigtingen van den gemeenschappelijken godsdienst der Nederlandschditsche hervormde kerk, zoo als zij zich het eerst heeft gevestigd in hare ballingschap te *Londen*, omstreeks het midden der zestiende eeuw. (477) Men kan er genoeg uit zien, dat deze inrigtingen de grondslagen zijn geweest van die godsdienstige verordeningen, welke in en na het jaar 1566, toen de hervormde kerk in de Nederlanden zelve gesticht werd, hebben plaats gegrepen. Hoedanig dan die openbare godsdienstverordeningen in de, hier te lande ten jare 1566 gestichte, en ten jare 1572 herstelde, Nederlandschditsche hervormde kerk geweest zijn, vordert de aard van ons schrijven, dat wij hier openleggen.

Wat derhalve vooreerst weder het prediken aangaat; een gedeelte der heilige schrift, een geheel hoofdstuk van eenig boek, meer of min, en wel bij vervolg, werd ten tekste gelegd, zoo dat de gemeente in eenige leerredenen een verhelderd overzicht kreeg over een gansch bijbelboek. De tekst werd door den predikant toegelicht, verstaanbaar gemaakt, en daarna vruchtbaar voor het hart ter bevordering van ware godzaligheid. Men drong aan op geloof en bekeering; of liever men veronderstelde ten minste in de leden der gemeente een gezuiverd geloof in den éénigen, waarachtigen, Zaligmaker van zonda-

ren.

ren, een zoo gezuiverd geloof, dat het hen uit de Roomschkatholieke gemeenschap gedreven had. Vandaar, dat de predikanten inzonderheid er hun werk van maakten, om de hervormde christenen van hunnen tijd optewekken tot een regt godzalig leven, zoo ingerigt, dat men, in het geloof aan Gods beloften, zich verzekerd konde houden van de vergeving zijner zonden, uit kracht der bloedige verdiensten van CHRISTUS. Zulke zuivere denkbelden had men van het geloof aan het Evangelie, als den wortel van echte godzaligheid en ware christelijke deugd. (478) De leerrede duurde niet langer dan één uur. De godsdienstoefening begon met deze formulierwoorden; *onze hulpe staat in den naam des Heeren, die hemel en aarde geschapen heeft!* In den beginne na de stichting der hervormde kerk hier te lande, werden de gebeden, met de openbare belijdenis, in vele gemeenten gedaan naar de formulieren der Geneefsche liturgie. Liefst evenwel zag men, dat de predikanten daartoe hunne eigene opstellen gebruikten, opdat het gebed meer overeenkomstig met de stof der leerrede gedaan konde worden. Hoe uitnemend ook die inrigting was, hield zij echter niet lang stand, of liever zij had geen' opgang. Het gebruik van formuliergebeden achtte men voegelijker. Reeds ten jare 1568 vond men de thans nog bij ons bekende liturgische formuliergebeden, achter de vertaling van den H. katechismus, in de uitgave van eene Nederlandschduitsche vertaling des N. T. geplaatst. En deze formulieren gevielen derwijze, dat men op de

de synode van *Holland en Zeeland*, ten jare 1574, besloot, dezelve, bij den openbaren godsdienst in de kerken, te volgen, en geene andere gebeden te doen. Het gebed na de predikatie alleen vond men goed te bekorten tot aan de woorden, *en overmits het U behaagt enz.*

Voor het zingen van den psalm uit *DATHEENS* berijning werden eerst den volke voorgelezen één of twee hoofdstukken uit de heilige schrift, door een' ouderling of diaken. Op kunstmatig zingen was men toen zeer gezet; ter bevordering van dit stichtelijk godsdienstwerk, hingen er in de tempels, zoo als men hier te lande de kerken noemde, borden of tafelen, waarop hieromtrent een kort onder-richt was te lezen. Andere kleinere borden hingen in de kerk ter aanwijzing van de psalmen, die gezongen zouden worden.

In den beginne werden de feestdagen van kermis, paasch en pinksteren afgeschaft, en de leden der gemeente vermaand, die niet langer als bijzondere godsdienstdagen aantemerken. (479) Daarentegen werden bij vele gemeenten zekere bijeenkomsten gehouden in de kerk, eeniglijk, om te bidden, waarin de predikant vooring. Die bijeenkomsten waren des avonds; waarom zij *avondgebeden* werden genoemd. (480) En schoon men reeds ten jare 1574 op de gemelde synode te *Dordrecht* er op bedacht was, die afteschaffen, bleven zij nogtans in gebruik tot na het jaar 1619, toen zij op ernstigen raad der nationale synode, toen ook gehouden te *Dord-*

recht, allengs begonnen te verminderen, en eindelijk bijkans geheel geweken zijn. (481) Ten laatste zij hier nog aangemerkt, dat, in de voormiddags godsdienstoefening, op zondag, achter het tweede gebed, door den leeraar nog gevoegd werd het Apostolisch geloofsformulier, gelijk het, als zoodanig, in de oudste liturgie gevonden wordt. De tien geboden werden 's namiddags na het tweede gebed voorgelezen.

In de Nederlandsche hervorinde kerk hier te lande had men, zoo wel als te *Londen*, behalve de predikatiën, ook zoogenoemde *profetiën*. Doch dezelve waren anders ingerigt, dan te *Londen*. De voorgangers in dit godsdienstwerk, *profeten* genoemd, volgens 1 Kor. XII: 28, waren, naar het schijnt, meestal geene lieden van geleerdheid, maar wel ervarene, godzalige, mannen, die, op zekeren werkdag, iedere week, of om de twee weken, het eene of andere bijbelboek, in het vervolg, bij beurten, verklaarden. Hij, wiens beurt het was, zijn werk verrigt hebbende, werd dan door den genen, die op hem volgde, over het eene en andere nader onderzraagd; of deze voegde bij het gesprokene iets ter opheldering. In het kollegie van deze profeten werden buiten dien ook opgenomen, zoo zij het verkozen, de vaste leeraars, die gewoon waren te prediken, en het herderlijk opzigt over de gemeente hadden. De profeten hadden, nevens de ouderlingen, ook het opzigt over de leer der predikanten.

Ten aanzien van de bediening des heiligen doops schijnt hier te lande ten jare 1566 en in de vol-
gen-

gende tijden, na het jaar 1572, alles plaats gehad te hebben, wat te *Londen* plaats had. Ook hetzelfde formulier, toen nog onveranderd, werd den ouden en getuigen, die hunne kinderen ten doop aanboden, voorgelezen; vooral was men naauwkeurig in het doen beantwoorden der vraagstukken. Na het jaar 1574 werd het formulier voorgelezen, dat in de liturgische boeken der Nederlandsche hervormde kerk nog gevonden wordt. Dat werd toen ingevoerd, maar den predikanten tevens gelast, de verplichtingen, die de ouders voor hunne kinderen op zich hadden genomen, hun diep op het hart te drukken. (482)

De viering van het heilig avondmaal geschiedde in de vroegste tijden van de hervormde kerk hier te lande insgelijks op dezelfde wijze, als in *Londen*, bij de daar wonende broeders. Evenwel men had hier vrijheid, om onder de bediening, aan de tafel te staan of te gaan zitten. Zelfs stond het den predikant vrij, de bediening zoo interigten, dat hij bij de kommunikanten, die op hunne plaats bleven zitten, rondging, en hun het brood en den wijn uitreikte. Ook was bij sommige gemeenten van ons vaderland gebruikelijk, knielende het brood en den wijn te ontvangen. Dan deze gewoonte heeft niet lang stand gehouden, gelijk wij vervolgens zien zullen. Het formulier, dat in *Londen* bij de Nederlandsche hervormden gebruikelijk was, bij de viering van het heilig avondmaal, schijnt hier te lande in het eerst gevolgd te zijn, ten minste in vele

gemeenten, tot aan het jaar 1586; en toen nog werd het op de nationale synode te 's *Gravenhage* aan de keuze der leeraren overgelaten, hierin met de meeste stichting te raadplegen. (483) Het avondmaal werd toen nog ook om de twee maanden gehouden.

Hier te lande schijnt de kerkelijke tucht even streng geoefend te zijn, als te *Londen*; altoos de kerkelijke wetten daaromtrent waren zeer streng; en er zijn voorbeelden genoeg geweest van lidmaten der gemeenten, die de kracht van de handhaving dier wetten gevoeld hebben. De uitoefening ook schijnt hier te lande telkens, wanneer zij geschiedde, niet minder opziens verwekt te hebben. Men leze de formulieren des bans en der wederopneming, die in de vroegste tijden in gebruik waren, maar nu reeds vele jaren niet, of zoo al, ten minste zeer zeldzaam gebruikt zijn, in de liturgische schriften achter onze psalmberijming. Het formulier des bans werd in de nationale synode, te *Middelburg* gehouden, ten jare 1581, boven dat van de Nederlandsche gemeente te *Londen* en anderen gekozen. (484)

Voor het onderwijs in de waarheden van den godsdienst werd bij de stichting der hervormde kerk in Nederland, ten jare 1566, wel de katechismus van MICRON nog bij velen gevolgd, doch begon toen, gelijk uit het voorheen verhaalde kan opgemaakt worden, inzonderheid de *Heidelbergsche*, door DATHEEN vertaald, in algemeen gebruik te komen. Het onderwijs der jeugd in de hoofdwaarheden van den hervormden christelijken godsdienst was

was reeds lang in gebruik geweest, en werd toen voornamelijk een punt der bijzondere zorg van de dienaars der kerke. Dat onderwijs werd ten jare 1566 meer algemeen, en had toen plaats in de toegestane, of veroverde, openbare kerken. Ouders, die weigerden hunne kinderen naar dat onderwijs te zenden, werden volgens de wetten der kerkelijke tucht en bevinding van zaken gestraft. Op eene tweederlei wijze geschiedde dat onderwijs. De reeds belijdenis gedaan hebbenden werden onderwezen naar den Heidelbergschen katechismus, en de genen, welke tot het doen van belijdenis zich voorbereidden, naar de meermalen gemelde *Corte Ondersoeckinghe*.

Wat het gebruik van den Heidelbergschen katechismus voor de gemeente aangaat; men bediende zich, van de vroegste tijden af, bij en na de stichting der kerke, hier te lande, van denzelve even zoo, als men in de Nederlandsche hervormde kerk te *Londen* zich bediende van den grooten katechismus van *á LASCO*. In de namiddags godsdienstoefeningen verklaarde de leeraar de leerstukken, in dat onderwijsboek vervat, op zulk eene wijze, dat niet slechts meer geoefenden, die leden der gemeente waren, maar ook kinderen, er nut van hadden. Ten behoeve der eersten was eigenlijk dit onderwijs ingerigt. De leeraar den predikstoel beklommen hebbende begon, ten dienste der vergaderde gemeente, den bijbeltekst te verklaren van die plaatse af, waar hij des voormiddags gebleven was. Nadat hij hiermede de aandacht der toehoorders een half uur gesticht

had, sloot hij zijne leerrede, en ging over, om den kinderen de vragen van den Heidelbergschen catechismus te doen. De kinders, elk op zijn beurt, de van buiten geleerde antwoorden opgezegd hebbende, maakte de leeraar er zijn werk van, om de vragen en antwoorden uitleggen, de waarheden, in dezelve vervat, volgens den Bijbel, eenvoudig te bewijzen, en de kracht derzelve zijnen hoorders aan het hart te brengen. Op deze wijze werden niet alleen de kinderen voorbereid tot nader onderwijs, waarbij meer hun verstand moest werkzaam zijn, dan wel hun geheugen, maar inzonderheid bejaarden in de hoofdpunten der christelijke godsdienstleer bij voortduur onderwezen, geoefend, bevestigd. Deze manier van over den catechismus te prediken had in de hervormde kerk ook buiten Nederland plaats. Buitenlands was zij nog vrij algemeen in gebruik ten jare 1619, zoo als blijkt uit de onderscheidene adressen der uitlandsche theologanten, op de nationale synode, te *Dordrecht*, in dat jaar gehouden, aangaande de gewigtige vraag, hoe de catechizatiën hier te lande best konden worden ingerigt? (485) Merkwaardig is hier inzonderheid het adres der *Emdensche* theologanten, die der vergadering mededeelden, dat in de Oostvriesche gemeenten de schoolmeesters de kinderen in grooten getale des zondags namiddags ter kerke bragten, waarop de predikanten, na gedane gebeden, hun de vragen van den hiervoor vermelden, kleinen catechismus lieten opzeggen. Dit verrigt zijnde, verklaarden de

pre-

predikanten eenvoudiglijk die vragen, overeenkomstig met des volks vatbaarheid, bij wijze van predikatie, pasten de waarheden, daarin begrepen, kortelijk toe, zoo als zulks geschiedde in leerredenen over bijbelteksten. Het getal der kinderen, die de vragen gewoon waren optezeggen, werd begroot op dertig of veertig te elke reis. Op dien zelfden voet was ook in de vroegste tijden, hier te lande, overal het onderwijs over den Heidelbergschen katechismus ingerigt; en even zoo was het gewijzigd in de waalsche kerk over den Geneefschen katechismus.

De godsdienstoefening, bij het verklaren van den katechismus, had derhalve een tweeledig oogmerk, om, namelijk, en de leden der gemeente in het geloof aan de waarheden van den godsdienst te versterken, en de kinderen in die waarheden te onderwijzen. Dat tweeledig oogmerk ook is allerzigtbaarst in de gebeden, die, bij deze gelegenheid, door de leeraars gedaan werden, en nog in onze liturgische Schriften gevonden worden. Het gebed voor de leer van den katechismus is zoo ingerigt, dat de gemeente geheel *voor zich zelve*, en *niet* zoo zeer *voor de kinderen* bidt. En het gebed na de leer van den katechismus integendeel is zoo gesteld, dat de gemeente *niet voor zich zelve*, maar alleen bidt *voor hare kinderen* en voor derzelve regt godsdienstige opleiding. Dat voor het overige, van de vroegste tijden af, in de duitsche kerk des zondags nadenmiddag over den katechismus, gelijk wij verhaald hebben,

niet gekatechizeerd, zoo als men thans dit woord bezigt, maar gepredikt werd, blijkt uit de Handelingen der provinciale synode, te *Dordrecht* gehouden ten jare 1574. Volgens het tachtigste artikel werd toen besloten, dat, zelfs wanneer voormiddags het heilig avondmaal gehouden was, evenwel namiddags de *predikatie* over den katechismus moest gedaan worden. (486) Hier ziet men, dat het onderwijs uit den Heidebergischen kateschismus uitdrukkelijk eene *predikatie* genoemd wordt.

Met de waarheid van dit op goede gronden gegeven historisch berigt schijnt wel geheel en al strijdig te zijn hetgene onder de bijzondere vragen, door de nationale synode te *Middelburg* in het jaar 1581 beantwoord, staat aangeteekend. Men had, namelijk, gevraagd, (487) „ of het niet goed ware eenige uitlegging op den katechismus in den vorm van korte predikatiën, of anderszins, voor de aankomelingen (tot de belijdenis des geloofs) te maken? ” En het antwoord was „ ja! ” met bijvoeging, „ dat daartoe reeds eenige last gegeven was. ” Dan onder diezelfde vragen vindt men ook deze, (488) of men op den dag des heiligen avondmaals des namiddags in den katechismus voortvaren konde, of tot dankzegging iets *anders* zoude mogen *prediken?* waarop geantwoord werd, „ dat het laatste wel met vrucht geschieden konde, doch dat hetzelfde aan elks vrijheid gelaten werd. ” Uit deze laatste vraag met het daarop gegevene antwoord blijkt het genoegzaam, dat men met de eerste vraag geheel

iets

iets anders bedoelde. Voor zoo verre ons bekend is, heeft echter het antwoord op de eerstgemelde vraag geen gevolg gehad. Men bedoelde waarschijnlijk met die vraag, dat er, op een bijzonder uur in de week, geoefend wierd voor aankomende jongelingen en jonge dochters, die in jaren te verre gevorderd waren, zoo om des zondags nadenmiddag in de kerk de antwoorden uit den H. katechismus optezeggen, als om met de jongere onderwijzelingen de bijzondere katechisatiën over de *Corte Ondersoeckinghe* bijtewonen. Men wilde korte, eenvoudige, voorstellen over den H. katechismus gedaan hebben, ten einde en aankomenden te beter tot het doen van belijdenis voortebereiden. En dat doel of die wensch rees misschien uit de wijze, waarop vele leeraars gewoon waren over den katechismus te prediken. Vele predikanten, namelijk, verloren het tweeledig doel hunner roeping, te dezen aanzien, uit het oog. Te weten eene eenvoudige voordragt ter verklaring van den katechismus, zoo ingerigt, dat de aankomenden tot de belijdenis er nut van konden hebben, ter zijde stellende, schikten zij zich geheel naar de veronderstelde grootere kundigheden van bejaarden, welke reeds lang leden der gemeente waren, en van welke zelfs een groot deel het gepredikte niet vatten kon. Veelvuldige klagten over dit laatste zijn er in onderscheidene synoden van dien tijd gevallen. Ook de gang, dien al heel spoedig vele predikanten hierin hielden, was niet onnatuurlijk. Hoe zouden zij anders meer geoefende, meer kundige en ook ge-

leerde leden der gemeente 's namiddags ter kerke lokken? Ondertusschen nam die afwijking van het ware standpunt, dat den predikanten was voorgeschreven, van lieverlede dermate toe, dat het aan de synoden eindelijk onverschillig werd, of men over den katechismus prediken wilde of niet; gelijk het laatste in vele gemeenten werkelijk het geval was. Vele predikanten, vooral in de steden, verkozen zulks niet langer te doen. En dit gaf reeds ten jare 1589 aan de *Zuidhollandsche synode, te Gouda* vergaderd, aanleiding tot een besluit, dat dus luidde: „daar de katechismus namiddags niet gepredikt wordt, zullen de kinderen dien voor den middag opzeggen.” Ook de traagheid van vele predikanten hierin was zeer verschoonlijk. Niettegenstaande hunne gemelde pogingen, om ook 's namiddags de kerken wel gevuld te zien, vonden zij die veelal half ledig. Zoo afkeerig waren nu wel de menschen niet juist alleen van het hooren prediken over den katechismus, maar hier kwam inzonderheid bij, dat ze niet gewend waren tweemaal des zondags eene leerrede bijtewonen; en vanwaar was dit? Voor de hervorming was zulks geheel niet in gebruik geweest. Zelfs in *Drenthe* was het ten jare 1619 nog allermoeijelijkst de eenvoudige landgemeenten op te wekken tot het aanhooren der leerredenen over den Heidelbergischen katechismus. Men gelastte daar wel den predikanten, geene kinderen te doopen, dan 's namiddags; maar dit gaf groote opschudding; en al spoedig moest men dat

Besluit weder intrekken. Dus bleven de zaken staan tot aan het jaar 1619. Dan in de nationale synode, toen te *Dordrecht* gehouden, werd den predikanten uitdrukkelijk opgelegd, „om des zondags na den middag over den Heidelbergischen katechismus te prediken, en hunne voordragt derwijze interigten, dat die behoorlijk kort, en naar het begrip niet alleen van volwassenen, maar ook van de jeugd, zoo veel mogelijk, geschikt mogte zijn.” (489)

Wat nu het bijzonder onderwijs in de waarheden van den godsdienst aanbelangt, dat de genen, die zich voorbereidden tot het doen van belijdenis, genoten, dit was van denzelfden aard, als het thans nog is. Dan de leeraars hadden, volgens oude synodale besluiten, (490) volkomene vrijheid niet alleen, maar lagen zelfs onder zekere verpligting, om zich bij hun bijzonder onderwijs der jeugd te bedienen van de *Corte Ondersoeckinghe*. Hierin ook hebben zij zich algemeen wel van die verpligting gekweten. Zelfs vonden vele leeraars goed, om datzelfde katechizeerboekje te gebruiken, bij het onderwijs van zeer jonge kinderen, hetwelk trouwens, als zoodanig, ook een uitnemend opstel was, alleszins geschikt ter bevordering van het bedoelde einde. In *Drenthe*, echter werd, nevens den Heidelbergischen katechismus, dien men voor de kinderscholen, naar het schijnt, niet geschikt oordeelde, ingevoerd de *kleine Katechismus* van PHILIP VAN MARNIX. Eene synode, in herfstmaand des jaars 1613 aldaar gehouden, besloot, dat de schoolmeesters verplicht zouden zijn, hunne leer-

lingen uit het laatstgenoemde boekje te onderwijzen; een besluit echter, dat met groote moeite eenigermate slechts ten uitvoer werd gebragt, en ten jare 1618 reeds door den algemeenen tegenstand des volks zijne kracht verloren had. (490) . Ondertuschen waren in verscheidene provinciën, na het begin der zeventiende eeuw, van lieverlede eenige predikanten, begonnen zich de vrijheid aantematigen, om zelve katechizeerboekjes te vervaardigen, en bij hun onderwijs te gebruiken. Ten minste weet men dit van HERMAN FAUKEL of FAUKELIUS, predikant te *Middelburg*, die ten jare 1617 een *kort begrip der christelyke religie* in het licht gaf. (491) Ook dit werd volkomen gebillijkt door de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden, ten jare 1618 en 1619. De Nederlandsche leden dier synode werden er op bedacht, om, nevens den Heidelbergischen katechismus, in plaatse van de *Carte Ondersoeckinghe*, die hun nu, ook daarom, niet langer geviel, wyl de orde derzelve niet met die van den gemelden katechismus overeenkwam, een ander katechizeerboekje voor de genen, die belijdenis wilden doen, in te voeren, dat uit denzelve getrokken was, en daarenboven ook nog voor de scholen der kleine kinderen een derde onderwijsboekje te vervaardigen. Hoe zij hierin geslaagd zijn, moet hierna verhaald worden. Alleen merken wij hier voorloopig aan, dat door dien weg drie onderwijsboekjes, in de Nederlandsche hervormde kerk, een openbaar gezag hebben gekregen. Het eerste was de Heidelbergse katechismus, die

onveranderd bleef, ook ten aanzien van deszelfs gebruik in kerk en school; het tweede was *het kort begrip der Christelyke Religie voor die zich willen begeven tot des Heeren heilig avondmaal*; hetwelk in onze liturgische schriften het eerste is, en terstond achter de geloofsbelijdenis gevonden wordt; het derde was het bekende a, b, c, boekje, waarin de kleine kinderen van onze allerbenedenste scholen plagten onderwezen te worden, of nog onderwezen worden.

Wijders dienen wij nog berigt te geven van eenige bijzondere godsdienstplegtigheden, die bij de vroege Nederlandsche hervormden, zoo hier te lande, als in *Engeland*, stand grepen, maar tegenwoordig geheel in onbruik, geheel vergeten zijn. In de eerste plaats komt hier in aanmerking het *knielen*, zoo bij plechtige gelegenheden, als bij de gemeenschappelijke gebeden in de openbare godsdienstvergaderingen. In de Nederlandsche hervormde gemeente te *Londen* was het de gewoonte, dat men een regt ernstig gebed tot God, al knielende, opzond: (492) Algemeen was zij bij het gebed voor het vieren van het heilig avondmaal. En dit heeft aanleiding gegeven, dat ook hier te lande sommige leden der gemeente aan 's Heeren tafel niet verkozen te zitten of te staan, maar te knielen, en in zulk eene houding het brood en den wijn genoten. Altoos dit is in de duitsche hervormde kerk van de Nederlanden, na hare herstelling in het jaar 1572, hier en daar gebruikelijk geweest, gelijk blijkt uit de ernstige waarschouwingen, door

de synoden, die zulks beschouwden als een overgebleven blijk van het oude bijgeloof, daartegen gedaan, zoo als onder anderen door de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1578. (493) Voor het overige was men anders bij de Nederlandsche hervormden, altoos in sommige provinciën, niet zoo zeer tegen het knielen bij openbare gebeden in de kerken. Dit was er zoo verre van af, dat men nog tot in het derde vierde gedeelte der zeventiende eeuw, elkanderen ernstiglijk daartoe opwekte. In de kerkordening, ten jare 1612, op last der staten van *Utrecht* uitgegeven, werd den leeraren bevolen, om er op aantedingen, dat men in de openbare godsdienstige vergaderingen het gebed knielende voor God uitstortte, of zoo iemand zulks niet verkoos, hij dan staande het mogt doen. Hetzelve werd, uit naam van den kerkenraad der hervormde gemeente te *Utrecht*, door de predikanten aldaar met ernst behartigd, nog ten jare 1628. Van toen aan evenwel schijnt dit, met opzigt tot het knielen, van weinige uitwerking meer geweest te zijn. Altoos de beroemde VOETIUS verhaalt ergens, dat ten jare 1634 in de Utrechtsche hervormde gemeente de mans alle reeds gewoon waren staande te bidden. Dezelfde VOETIUS verhaalt ook, dat in het begin der zeventiende eeuw, te *Heusden* en in de naburige plaatsen, bij de openbare kerkgebeden, de hervormden gewoon waren te knielen; ja dat zulks nog ten jare 1618 en later gebruikelijk was in de hervormde gemeente te *Dordrecht*. (494) Dan EX-

GELSMA verhaalt, dat ten jare 1562, in de Vriesche gemeente van de *Jouwer*, het *knielen*, bij het houden der openbare bedestonden, zoo algemeen in gebruik was, dat één der lidmaten, welke zich daartegen aankante, de kerkelijke tucht niet ontwijken konde. (495)

Eene andere, thans in Nederland bij de hervormden afgeschafte, maar voorheen in gebruik geweest zijnde, godsdienstplegtigheid was het houden van lijkpredikatiën. Bij de Nederlandsche hervormden te *Londen* was het de gewoonte, dat, wanneer men met een lijk in de kerk kwam, hetzelfde nedergezet werd in het midden der aanwezende verwanten en vrienden. Eén der leeraren hield dan eene korte rede over de onzekerheid des levens, over den dood, die door CHRISTUS verwonnen is, over de opstanding en het eeuwige leven; hij wekte een' iegelijk op tot waken en bidden. Waren er in den overledenen eenige deugden geweest, die uitblonken, dezelve werden geprezen, en de tegenwoordig zijnde aangespoord dezelve te volgen. Deze godsdienstige gewoonte werd bij de stichting der hervormde kerk hier te lande, en bij derzelve herstelling ten jare 1572 ook terstond, hoewel niet algemeen, ingevoerd. De synoden waren echter er meer tegen dan voor; wilden dezelve wel niet afschaffen, maar vermaanden toch, om, daar zij geene plaats had, haar niet in zwang te brengen, en waar men er aan gehecht was, aan de plechtige rede geen' vorm van predikatie te geven, welke met gebed begonnen

en met dankzegging gesloten wierd. Ook werd verboden de deugden der overledenen te roemen. Dat deze plegtigheid geoeffend werd reeds ten jare 1566, ziet men uit de liturgische schriften van dien tijd, (496) waarin *het ghebedt by de begravinghe der dooden* gevonden wordt achter den korten inhoud der rede, welke men bij zulk eene gelegenheid houden konde. Het gebed werd gesloten met het gebed onzes Heeren; en dan werd op dezelfde wijze, als in het gebed van het formulier des heiligen avondmaals, gebeden om versterking in het apostolisch christelijk geloof, waarvan de belijdenis werd afgelegd. Weid het lijk in de kerk begraven, de leeraar klom op den predikstoel; had daarentegen de begraving plaats op het kerkhof, de leeraar sprak zijne rede uit, bij het graf staande, in de opene lucht. Ook werden in het laatste geval zoodanige lijkpredikatiën wel in het sterfhuis gedaan, eer het lijk werd uitgedragen. Vele vrienden van overledenen waren op die plegtigheid zeer gesteld; en vandaar was het, dat dezelve in niet weinige gemeenten op den duur bleef stand grijpen en misschien wel meer algemeen werd. Altoos de nationale synode te *Dordrecht* schijnt ten jare 1619 die gewoonte, hoe zeer zij dezelve afkeurde, nogtans met oogluiking te hebben willen dulden. Zij herhaalde slechts het genomene besluit der nationale synode van het jaar 1578 en vermaande tot afschaffing. (497) Jaren lang evenwel heeft het geduurd, eer deze gewoonte uit de hervormde kerk hier te lande gewo-
ken

ken is. Hier kwam bij, dat de predikanten voor elke te houdene lijkrede uit het sterfhuis een stuk gelds ontvingen, waardoor in groote gemeenten hunne jaarlijksche inkomsten aanmerkelijk vermeerderd werden. In de eerste veertig of vijftig jaren werd deze gewoonte in vele gemeenten wel bij de begravenis zelve afgeschaft, maar daarvan tevens niet zelden groot misbruik gemaakt. In plaatse van de lijkpredikatiën bij de begraving te doen, werden zij dikwerf uitgesteld tot den naasten zondag. Het werden op die wijze, in vele gemeenten, gewone predikatiën, die met gezang en gebed begonnen en geëindigd werden, en langer dan een uur soms duurden. Zulk een misbruik had inzonderheid plaats bij de hervormden in *Groningerland*, *Vriesland* en *Drenthe*, en ging zoo verre, dat in de eerstgenoemde provincie de synode reeds ten jare 1640 de lijkpredikatiën verbood, er ten jare 1642 de bedreiging van schorting in den dienst bijvoegende, zoo een predikant weigerde te gehoorzamen. In *Vriesland* werd door de synode te *Leeuwaarden* dezelfde maatregel genomen ten jare 1651, met dezelfde bedreiging. De gewoonte vond naderhand nog wel eenen verdediger in den beroemden BALTHASAR BEKKER, toen predikant te *Oosterlittens* in die provincie, maar 's mans redenen waren te krachteloos, om de kerkelijken tot toegevendheid te dezen opzigte overtchalen. Van lieverlede werden er de lijkpredikatiën minder, en eindelijk geheel nigelaten. Eene enkele schaduw slechts bleef

er hier en daar van over; en die is in eenige gemeenten nog merkbaar. (498) Langer bleef dit gebruik in volle kracht bij de hervormde gemeenten van *Drenthe*; nog heden is het daar niet geheel afgeschaft. Er was in dat landschap geen kerkelijk verbod tegen; vandaar, dat in eenige weinige gemeenten minder bezoldigde predikanten, die er hun voordeel bij vinden, het nog aan de hand houden, terwijl de gemeenten het gaarne zien. In *Drenthe* was dit gebruik zoo diep ingeworteld, dat de synode in dat landschap, ten jare 1793, zich genoodzaakt zag te besluiten, dat over doodgeborene kinderen gecne lijkpredikatiën gehouden zouden worden. (499) Trouwens hoe weinige roomschen er in dat gewest na de hervorming ook zijn overgebleven, waren niettemin de hervormden aldaar nog zeer lang gehecht aan ijdele roomsche bijgloovigheden. Wie zoude kunnen denken, dat er ten jare 1660 het waken bij de dooden nog in zwang was, zoodat de synode toen en in de eerstvolgende jaren de burgerlijke magt te hulp moest roepen, om zulks te weren? Zelfs schijnen er overblijfselen mede verzeld geweest te zijn van het bidden der wakers bij de lijken. (500)

Wij hebben hiervoor gezien, hoe bij de Nederlandse hervormde gemeente te *Londen*, te elken zondag, in gebruik is geweest het uitoefenen van de magt, den leeraren verleend, om het hemelrijk te ontsluiten en toetesluiten. Van die magt bedienden zich ook in het eerst de hervormde predikanten hier te
 lans

lande bij hunne voormiddags predikatiën. Doch hetzelfde werd reeds in de nationale synode, te *Middelburg*, in het jaar 1581, wel niet verboden, maar ten sterkste afgeraden, als geheel overtollig, wijl het in de verkondiging van het Evangelie van zelf lag opgesloten. (501.)

Hiervoor hebben wij reeds opgemerkt, dat de vroegste Nederlandsche hervormde predikanten, in hunne leerredenen, een ruim gedeelte der heilige schrift, en dat wel bij wijze van vervolg, verklaarden. En toch schijnen sommige predikanten hier te lande al spoedig het gebruik der roomsche predikheeren weder ingevoerd te hebben, om, namelijk, des zondags voormiddags, de zoogenoemde dominicalia of Evangelieteksten te leggen tot eenen grondslag van hunne leerredenen. Dit evenwel geviel zoo weinig aan vele andere hervormde geestelijken, in Holland en Zeeland, dat hetzelfde in de provinciale synode te *Dordrecht*, in het jaar 1574 gehouden, verboden werd. (502.) Dan het schijnt wel, dat men zich hierover weinig bekreunde. Het gemelde gebruik won altoos meer en meer veld, vooral nadat, in de overige provinciën, de meeste hervormde predikanten, aan welke hieromtrent geene kerkelijke regelmaat was voorgeschreven, te dezen aanzien alle vrijheid nemende, de oude zondagsteksten boven andere verkozen. Ten jare 1578 was reeds dit gebruik zoo diep ingekropen, dat de nationale synode, toen te *Dordrecht* gehouden, bevroedende, dat hetzelfde niet met een goed gevolg verboden meer kon-

worden, het slechts vriendelijk afraadde, doch zoodanigen, die er anders over dachten, verklaarde te willen verdragen. (503) Hetzelve werd herhaald in de nationale synode te *Middelburg*, in het jaar 1581.

(504) Van dien tijd af werd het prediken over de Evangelieteksten zoo algemeen, dat, om slechts één voorbeeld bijtebrengen, hetzelve, door de synode van *Drenthe*, ten jare 1643, aan de hervormde predikanten van dat landschap werkelijk geboden en gelast werd. In de meeste provinciën echter bleef het door de synoden aan de vrijheid der predikanten overgelaten. (505) Zeer velen verkozen hetzelve gemakshalve; anderen, meer werkzaam ter bevordering van de belangen der gemeenten, verklaarden liever vrije teksten, om alzoo meer bijbelkunde te verspreiden. In de achttiende eeuw nam het prediken over zulke vaste, jaarlijks weder terugkomende, teksten langzamerhand geheel af, zoodat men er thans niets meer dan eenige achtergelatene slaauwe sporen van ontdekt. (506) Maar ook de oude wijze van prediken over vervolgteksten, die een geheel hoofdstuk, of een aanmerkelijk gedeelte behelsden van een geheel bijbelboek, is, hoe nuttig ook, gelijk zij in de eerste tijden was, niet weder algemeen, hersteld geworden. (507)

Aan alles, wat tot het vieren des heiligen avondmaals behoorde, meende men te regt, dat geene te groote plegtigheid kon worden bijgezet, indien dezelve maar eenvoudig tevens was, en vooral op het hart werkte. Vandaar, dat men in de gemeenten

van alle provinciën niet alleen zoogenoemde voorbereidingspredikatiën, maar in die van de meeste provinciën ook belijdenispredikatiën vooraf liet gaan, ten einde men den leden telkens op nieuw herinneren mogt hetgene zij reeds eenmaal mondelijk beleeden hadden. Ook in sommige, bloeiende, groote gemeenten van ons vaderland, namelijk te *Groningen* en te *Leeuwaarden*, had men de gewoonte, na de gedane voorbereidingspredikatie, den leden eenige regt gemoedelijke vragen voortehouden, die door de gemeente, opgestaan zijnde, beantwoord werden, in het eerst misschien mondelijk, maar daarna door eene eenvoudige buiging van het hoofd. In de gemeente te *Leeuwaarden* werden die te doene vragen overgelaten aan de wijsheid des predikants, maar in die van *Groningen* had men er een formulier toe, hetwelk steeds gebruikt werd. (508)

Plegtig ook, hebben wij gezien, was het aannemen van lidmaten der gemeente, bij de eerste Nederlandsche hervormden, in *Engeland*; misschien was het wel al te plegtig of omslagtig. Zoo schijnt er de hervormde geestelijkheid hier te lande, na het jaar 1572, ook over gedacht te hebben. Ten minste nadat er de hervormde kerk gevestigd was, werd in de nationale synode te *Dordrecht*, in het jaar 1578, bepaald, (509) dat het onderzoek naar de kennis der geloofswaarheden niet openlijk, maar in het geheim geschieden zoude door den kerkenraad, of twee afgevaardigden van denzelven, éenen predikant en éenen ouderling, die daartoe za-

menkwamen. Evenwel werden de tot het lidmaatschap der gemeente toegelatenen verplicht, om of in den kerkenraad, of in de kerk na de leerrede, voor het avondmaal, openlijk te verklaren, dat ze de beledene leer als waarachtig erkenden, daarin volstandiglijk wenschten te blijven, en zich aan de christelijke vermaning der opzieners onderwierpen. En deze meer eenvoudige instelling heeft sedert dien tijd in de Nederlandsche hervormde kerk steeds plaats gehad; hier meer, daar minder. In eenige gemeenten heeft men dat voorschrift zelfs letterlijk, als het ware, gevolgd. In gemeenten, waar geene kerkenraden waren, was het de predikant alleen, die van het belijdenis doen der lidmaten getuige, en aan wien het in dezen te verrigten werk alleen was aanbevolen. De aangenomene lidmaten werden slechts aan de gemeente bekend gemaakt.

Met betrekking tot het vieren van de hooge feesten, als kersmis, paasch en pinksteren, is in de Nederlandsche hervormde kerk eene verandering gekomen, welke hier verdient gemeld te worden. In de vroegste tijden, zoo hier te lande, als in *Londen*, waren, gelijk wij reeds met een woord daarvan gewaagd hebben, de hervormden zeer ingenomen tegen het vieren van genoemde feesten, als zweemende, volgens hun gevoelen, te zeer naar de bijgeloovigheden der Roomsche kerk. Volgens het besluit der synode van *Holland en Zeeland*, ten jare 1574, gehouden, moesten de predikanten, *het volk tot de afschaffing van het kersfeest vermanen*. Des zondags te

woren, of indien de kersmis op een' zondag inviel, mogten de predikanten van 's Heilands geboorte slechts eenige melding maken, en de gemeente daarbij bepalen. Iets diergelijks mogten zij doen op paasch en pinksteren, maar ook niets meer. Als feesten mogten die dagen volstrekt niet gevierd worden. De nationale synode, te *Dordrecht* gehouden, in het jaar 1578, bleef nog al even sterk aandringen op het afschaffen van gemelde feestdagen, en betuigde er (510) hare smart over, dat de regering der onderscheidene provinciën aan het bijgeloovig afzonderen van die dagen zoo veel voedsel toediende, door het volk zelfs te dien dage, die op elk der gemelde feesten volgde, bij voorbeeld, op paaschmaandag, allen arbeid te verbieden, of dien te doen staken. (511)

Doch van deze te groote naauwgezetheid in het ijveren tegen oude gebruiken, als of die alle het bijgeloof te zeer sterkten, kwam men toch weldra weder te rug. Reeds in het jaar 1586 besloot de nationale synode, in 's *Gravenhage* gehouden, dat men de drie boven genoemde dagen, als bijzondere feesten, vieren zoude, en, om er de grootste plegtigheid aan bijtezetten, bepaalde men, dat, indien het geschikt konde worden, op elken derzelyer het heilig avondmaal zoude gehouden worden. Hoe oneigenaardig deze bepaling ook schijne geweest te zijn, de vaders dier synode nogtans handelden zeer verstandiglijk. Toen zij zagen, dat zij het vieren der gemelde feesten niet weren konden, wilden zij dat vieren zoo plegtig maken, als maar geschieden konde, om daardoor het

volk van alle wulpschheid en zucht tot weelderigt vermaken aftrekken. In sommige provinciën had de overheid toen ook reeds gelast den nieuwwjaars en hemelvaartsdag aftezonderen van de werkdagen. Uit dien hoofde vermaande gemelde synode de predikanten, om op die dagen hunne gemeenten, door openbare godsdienstoefening, van wulpschen lediggang aftemanen. (512) In de nationale synode van *Dordrecht* deed men, ten jare 1619, in dezen een' nog wijderen stap; men besloot, dat niet alleen elk der drie dagen, waarop de genoemde groote feesten vielen, plegtiglijk gevierd, maar dat ook de eerstvolgende dag tot godsdienstoefening geheiligd zoude worden. Tevens gaf men den geestelijken van sommige provinciën, waar nog de nieuwwjaar en hemelvaartsdagen niet gevierd werden, in last, om er bij de overheid op te werken, dat zij zich daarin mogt vereenigen met die der andere provinciën. (513)

Niet minder sterk ijverden de vroegste Nederlandsche hervormden te *Londen*, en vervolgens ook hier te lande, tegen de orgelmuziek in de kerken. In de synoden van de jaren 1574, 1578, en 1581, drong men er ten krachtigste op aan, om dezelve te doen ophouden. Evenwel won zij allengs meer en meer veld, naar mate de vrees, welke er bij de synoden huisvestte, dat het bespelen der orgels, onder, voor, en na den openbaren godsdienst, aanleiding kon geven tot bijgeloof, ongegrond werd bevonden. (514) Lang echter duurde het,
eer

eer die vrees overal geheel verdwenen was. Het grootste gedeelte des volks bleef langen tijd ingenomen tegen de orgelmuziek in de kerken. Bij vele gemeenten stond het orgel, gedurende den godsdienst, stil. De meeste predikanten zelfs keurden zulk een, gelijk zij het noemden, paapsch, joodsch, heidensch, gebruik af. De overige meer verlichte predikanten hadden veelal den moed niet, om de kracht van zulk een vooroordeel te verzwakken. Eerst na het midden der zeventiende eeuw begonnen zij er hunne stem tegen te verheffen; en welhaast was zulks niet meer noodig. Men weet, hoe dit veranderd is. (515)

Hetzelfde zij aangemerkt nopens het besluit der nationale synode, in *Dordrecht*, ten jare 1578, gehouden, waarbij het den leeraren werd aanbevolen, zorg te dragen, dat het gebruik der klokken, die onder de Roomschen, zoo bij het overlijden, als bij het begraven der menschen, geluid werden, mogt weggenomen worden. Dit besluit is evenwel van geene de minste kracht geweest.

Verstandiger was voorzeker sinds vroegere en latere tijden de ijver der hervormde geestelijkheid hier te lande tegen een gebruik, dat wel niet tot bijgeloof aanleiding gaf, maar den openbaren godsdienst ontheiligde; een ijver evenwel, die zonder vrucht is gebleven, tot dat onlangs door de christelijke synode der hervormde kerk, ten jare 1817, in 's *Gravenhage* gehouden, hiertegen eindelijk voorzien is. De overheid der bijzondere provinciën, namelijk, gelaste staag den predikanten, overeen-

komstig met het ten tijde der hervorming reeds zeer oud gebruik, (516) na het houden hunner leerredenen, van de kansels verstaanbaar voor het volk *proklamatiën* te doen van koop en verkoop, van verloren goed, enz. (517) De provinciale synode van *Dordrecht*, ten jare 1574 gehouden, noemde, met het volkomenste regt, die uitroepingen reeds *wereldlijke* en *profane* uitroepingen, en legde het den predikanten op, om de overheid ernstiglijk te verzoeken, dat dezelve toch mogten geschieden buiten de kerk. In sommige provinciën heeft de regering het onvoegelijke daarvan ook begrepen, en de predikanten er van ontslagen. Maar er zijn provinciën, waar integendeel zulks heeft voortgeduurd tot de jongste tijden toe. In *Groningerland* werd in vele dorpsgemeenten daar groot misbruik van gemaakt. En in het landschap van *Drenthe* was het, volgens deszelfs kerkorde (518) en landregt, den predikanten opgelegd, om, na het uitspreken van den zegen, aftekondigen de publikatiën van pacht enz., wijders voortlezen alle *resolutiën* en *ordonnantien* van *Lottingen*, *Goorspraken*, enz.



HISTORISCHE AANMERKINGEN

OVER DE

LITURGISCHE SCHRIFTEN

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK.

Door de Liturgische schriften heeft men te verstaan die kerkschriften, welke in de openbare vergaderingen der christelijke gemeenten, ter regeling van den gemeenschappelijken godsdienst door de leeraars worden voorgelezen, en wel meer asketisch-pragmatisch, dan dogmatisch zijn, doch waarin het eerste uit het laatste ontleend, en het laatste dus de grondslag is van het eerste. Het zijn kerkelijke dienstboeken, waarin de geloofsleer, die tot een praktisch gebruik opleidt, voor de gemeenschappelijke godverering vruchtbaar gemaakt zijnde, kortelijk, eenvoudiglijk, zakelijk, wordt voorgesteld. (519) Gelijk in alle kerkgenootschappen zoodanige schriften altijd zijn geweest, en nog plaats hebben, zijn zij ook terstond bij de vestiging van de Nederlandsche hervormde kerk, zoo bij de waalsche als duitsche gemeenten, aangenomen, en tot heden toe voor den openbaren godsdienst zeer nuttig

bevonden. (520) Zij strekten tot bevordering van de éénheid in den openbaren godsdienst, gelijk de symbolische boeken, om de éénheid van leer en belijdenis te bevorderen. Ter bereiking van zulke oogmerken werd reeds de *Wezelsche synode*, ten jare 1568, er op bedacht om naar symbolische en liturgische schriften alles op eenen eenparigen voet te beramen. (521)

De kerkschriften van de Nederlandsch duitse gemcenten worden gelezen achter de gewone uitgaven van de gebruikelijke psalmberijming, onder dezen titel; *De Liturgie der gereformeerde kerken in Nederland, of de Formulieren, bij dezelve in den uiterlijken dienst gebruikelijk, in het doen van gemeene gebeden, — in de bediening der heilige sakramenten, — in de oefening der kerkelijke discipline, — in de besturing der kerkendienaars, — in de inzegening des huwelijken staats, en in het vertroosten der zieken.* De geschiedenis van deze kerkelijke dienstboeken, wat derzelver oorsprong betreft, heeft vele donkere zijden. De volgende historische aanmerkingen hopen wij, dat er eenig licht over verspreiden zullen.

Na onderzoek der zake is het ons gebleken, dat het grondontwerp van de liturgische schriften van de Nederlandsche hervormde kerk ligt in eene oude liturgie, die ten dienste der waalsche hervormde gemeente te *Straatsburg* was vervaardigd geworden, nog voor het midden der zestiende eeuw, door haren opziener of ouderling **VALLEBRANDUS POLANUS**,
 een'

een' man van geen gering aanzien bij dezelve. Deze met zijne gemeente, of een groot deel derzelve, naar *Londen* gevlugt zijnde, had zich daar reeds gevestigd, voor dat *á LASCO* derwaarts overkwam. *á LASCO* vond derhalve te *Londen* eene Nederland-sche waalsche gemeente, die haren gemeenschappelijken godsdienst regelde naar eene, uit *Straatsburg* medegebragte, liturgie. De Nederlandschduitsche gemeente, waarvan *á LASCO* de hoofdbestuurder was, genoot nog zulk een voorregt niet. In die behoefte wilde *á LASCO* voorzien; dus was er niets eigenaardiger, dan dat hij voor zijne gemeente of liever voor de predikanten derzelve eene liturgie vervaardigde, allestzins, wat de hoofdzaak ten minste betrof, overeenkomstig met die van de waalsche gemeente, die toch met de duitsche te *Londen*, als het ware, ééne gezindte uitmaakte, slechts in tweeën gescheiden, uit hoofde van hare verschillende spraak. Ook dit heeft *á LASCO* gedaan, hij stelde eene liturgische kerkorde op, welke met die van *POLANUS* eene groote overeenkomst had. Deze liturgische kerkorde van *á LASCO* is dezelfde, van welke wij reeds dikwerf gewaagd hebben, en welke eerst ten jare 1555 te *Frankfort* aan de *Main* in het licht verscheen. (522) Die van *POLANUS* werd door den druk gemeen gemaakt te *Londen* in het jaar 1551. (523) Beide deze liturgiën waren in het latijn vervaardigd, deels omdat beider schrijvers in de taal hunner gemeenten niet genoegzaam bedreven waren, deels omdat de geleerden te dien tijde iets oorspron-

ko-

kelijks gemakkelijker opstelden in het latijn, dan in eenige andere taal, willende de overzetting van hetzelfde in de moedertaal gaarne overlaten aan eenen vreemden, die daarvoor berekend was.

Alzoo werd dan al spoedig ook de liturgie van *à LASCO* in het Neêrlandschduitsch vertaald door *JOHAN UITENHOVE*, ouderling der gemeente te *Londen*, en door den druk gemeen gemaakt. Dit geschiedde ongeveer het jaar 1551. (524) Dan toen vervolgens de Nederlandsche hervormden, na den dood van koning *EDUARD*, uit *Londen* verdreven zijnde, alom verstrooid waren, heeft één van de voormalige vier predikanten der meermalen gemelde gemeente, *MARTEN MICRON*, er een zakelijk uittreksel mede in het Nederduitsch van gemaakt, en hetzelfde in het licht gegeven ten jare 1554, *buiten Londen*, gelijk op den titel stond, bij *COLLINUS VOLCKWINNER*. (525) Dit *buiten Londen* is geheel onbepaald. Zeker is het, dat ten jare 1554 een groot deel der Nederlandsche hervormden, die *Engeland* verlaten hadden, zich bevond te *Emden*, Weshalve de gedachte van *JACOBUS TRIGLAND*, (526) die gevolgd is door *VENEMA*, (527) dat de uitgave van dit uittreksel geschied zij te *Emden*, niet ongegrond is. Waarschijnlijk is wel het boekje gedrukt te *Emden*, bij *GELLIUS CTEMATIUS*, of *JILLES VAN DER ERYEN*. De uitgave geschiedde toen met geen ander oogmerk, dan om zich te zuiveren van lasteringen, die der Nederlandsche gemeente van uitlandsche protestanten, bijzonder van de streng

Lu-

Luthersche gezindte in *Duitschland*, *Denemarken* en elders, waren aangewreven.

De *Liturgie*, door à LASCO in het latijn vervaardigd, door UITENHOVE vertaald, en door MICRON verkort, was alzoo voor de Nederlandschduitsche hervormde kerk de eerste en oudste liturgie, en moest als zoodanig geen en geringen invloed hebben op die liturgie, welke, bij de stichting der hervormde kerk van Nederland, ten jare 1566 werd ingevoerd, en de *nieuwe Nederlandschduitsche* genoemd mag worden. Vrijelijk mag men dan hieruit opmaken, dat de eerste en oudste liturgie van POLANUS, door à LASCO gevolgd, door UITENHOVE vertaald en door MICRON verkort, in haren aard dezelfde is als de nieuwe Nederlandschduitsche, die, sedert de vestiging der hervormde kerk, hiërte lande steeds tot heden toe in gebruik is gebleven. De liturgie van POLANUS werd door dien weg de grondslag der liturgie van à LASCO, en deze weder werd de grondslag van de nieuwe Nederlandschduitsche. Voor een gedeelte is nochtans deze laatste ontleend uit de Paltsische liturgie, die te gelijk met den *Heidelbergischen* katechismus vervaardigd werd, en ten zelfden tijde mede zoo in het latijn, als hoogduitsch, door den openbaren druk is algemeen gemaakt. (528) Wie de opstellers van deze *Paltsische* liturgie geweest zijn, vinden wij nergens gemeld. In de voorrede van den keurvorst voor dezelve, welke geteekend is den 15 van augustmaand des jaars 1563, wordt wel gewaagd van de opstellers, maar géén derzelve met

name genoemd. Mogelijk is de voornaamste opsteller wel de schrijver van den *Paltsischen* of *Heidelbergschen* katechismus, ZACHARIAS URSINUS, geweest. Dan in deze liturgie van den *Palts* ziet men niet weinig overgenomen uit de oude liturgie van à LASCO, (529) welke dus ook te dien opzichte de grondslag bleef van de latere Nederlandschduitsche liturgie, die nog heden gebruikt wordt. De *Paltsers* hadden voor het overige zich veelal bediend van de *Geneefsche* liturgie. (530)

Maar wie is de verzamelaar, of overbrenger, of insteller, of hoe men hem ook noemen wil, van die Nederlandschduitsche liturgie geweest? Geen ander, dan PETRUS DATHEEN, die dezelve, ten dienste der Nederlandsche gemeente te *Frankenthal*, (531) uit het hoogduitsch in het Nederlandschduitsch vertaald heeft. Deze heeft, toen hij achter zijne *psalmberijming*, ten jare 1566, den *Heidelbergschen* katechismus, in het Nederlandschduitsch door hem, ten behoeve der Nederlandsche gemeente van die taal, in den *Palts*, overgezet, plaatste, in die zelfde taal daarbij gevoegd de gemelde liturgie, en alzoo het eene met het andere in het licht gegeven. Die uitgave was verrijkt met eene voorrede *aan alle gemeenten en dienaren JESU CHRISTI, die onder de tiranny des Antichrists zaten en klaagden*. In die voorrede schrijft DATHEEN met ronde woorden, dat hij goedgevonden had, *achter den katechismus het voornaamste gedeelte der kerkenordening te voegen, zoo als die te Frankenthal in*
den

den Palts gebruikt werd. Vervolgens werden de liturgische Schriften, met den H. katechismus, ten jare 1568, voor het eerst geplaatst achter de, toen voor de tweemaal geschiede, uitgave der Nederlandschduitsche vertaling van het N. T. door JOHAN UYTENHOVE vervaardigd, met de daarbij gevoegde kantteekeningen van A. MARLORATUS. (532)

Wij hebben aangemerkt, dat de Paltsische liturgie eensdeels ontleend is uit de liturgie der Nederlandschduitsche, in *Londen* gebruikelijk, en anderdeels uit de *Geneefsche* liturgie. Hieruit rijst wel ligt bij velen de bedenking, hoe in den Palts de kalvinistische godgeleerden de nederlandsche Zwinglianen uit *Londen* hebben kunnen volgen, en derselver leergevoelens vereenigen met de hunne en die der Calvinisten van *Geneve*? Hoe wederstrijdig dit ook schijnen moge, laat het zich echter zeer wel vereenbrengen en verklaren. In die tijden, waaraan de vrees voor tegenstand van buiten de hervormden terug hield, met elkanderen over gevoelens van minder belang te twisten, nam men het te dezen aanzien zoo naauw niet. Uitgezonderd de leer van het heilig avondmaal schikten zich de Calvinisten naar de Zwinglianen, en deze zich naar gene. Wie toch, die naauwkeurig op alles let, kan zulke niet duidelijk zien zelfs in de geloofsbelijdenis, door DE RES, en in den katechismus, door URSINUS opgesteld? In Oostvriesland gedroegen zich de Zwinglianen jegens de Calvinisten op geene andere wijze. In zoo laat zich dan ook hetzelfde zeer wel verklar-

ren

ren van de Paltsische godgeleerden, bij de vervaardiging van liturgische schriften voor hunne gemeenten. Hier komt bij nog, dat te dien tijde uit onderscheidene gewesten van Duitschland naar den *Palts*, als naar eene veilige schuilplaats, vele hervormden en Lutherschen waren zamengevloeid van welke gene de leer van ZWINGLI, en deze die van MELANCHTHON hadden aangenomen. Groot ook was het getal van zoodanige, derwaarts uit de Nederlanden gevlugte, hervormden. Volgens de denkwijze van die allen vorderde niet alleen de christelijke broederliefe, maar ook het belang der zake, dat de Paltsische godgeleerden, die zich anders meer bijzonderlijk voor de leerbegrippen van CALVIN verklaarden, echter de liturgische schriften voor de, onder hen gestichte, hervormde kerk naar die der Zwinglianen in *Engeland* zochten interigttten, en uit dezelve zoo veel overnemen, als voegelijk geschieden konde. Op die wijze laat het zich dan ook begripen, hoe DATHEEN, die reeds te *Frankenthal* deze Paltsische liturgie ten dienste der Nederlandsche hervormde gemeente aldaar vertaald had, ten jare 1566, bij de stichting der hervormde kerk in het vaderland, dezelve trachtte in te voeren, en dit hem ook gelukken kon. DATHEEN zelf liet toen ook nog de punten, waarin de Zwinglianen en Kalvinisten van elkanderen verschilden, veelal onaangeroerd, zich in zijne uitdrukkingen dan naar deze, dan naar gene schikkende. (553)

Te dezen opzigte laat het zich evenwel aanzien, dat DATHEEN bij velen zijner broeders in het vaderland

land eenige tegenkating in den beginne gevonden hebbe. Sommigen immers beschouwden de leer-gevoelens in de nederlandsch Paltsische liturgie, gelijk zij waren, als een mengsel van Zwinglische en Calvinistische begrippen, doch waarin de eerste boven dreven. Dit kon geenszins den strengen Calvinisten gevallen, om wier wil de synode te *Wezel*, ten jare 1568, naar het schijnt, besloten zal hebben, ten aanzien van de gebeden, zich meest aan de *Geneefsche* liturgie te houden. (534) Bij de bediening van den kinderdoop echter wilde die synode, dat men zoude volgen het formulier in de hiervoor vermelde *Christelicke Ordinantiën*, door MICRON uitgegeven. (535) Dit formulier is wel, wat den vorm betreft, geheel anders, dan dat in de Nederlandsche liturgie van DATHEEN, maar komt toch hoofdzakelijk, en niet zelden geheel woordelijk er zeer naauwkeurig mede overeen. Ten aanzien van de bediening des heiligen avondmaals schijnt ook diezelfde synode eenen wenk gegeven te hebben, om het formulier te gebruiken uit de *Christelicke Ordinantiën*. Dit formulier stemt mede op vele plaatsen met dat der nederlandsche liturgie van DATHEEN in bewoordingen geheel overeen. (536) Intusschen kwamen, achter DATHEENS psalmberijming, die algemeen aangenomen werd, en achter de uitgave van de gemelde overzetting van het N. T. in de Nederlandsche hervormde kerk, nevens den H. katechismus, de Paltsische liturgische schriften al meer en meer in de handen van leeraars

en lecken. Hierdoor verdween van lieverlede het vooroordeel tegen dezelve, waartoe niet weinig medebragten de tijden van verdrukking, hoedanige men toen beleefde. Na de herstelling der hervormde kerk in Holland en Zeeland, ten jare 1572, geraakten alzo de gemelde schriften, door dien weg, nog verder in achting bij leeraars en lidmaten van gemeenten. Met betrekking tot de openbare gebeden en het doopformulier werd op de synode van beide gemelde provinciën, ten jare 1574 gehouden, reeds vastgesteld, dat men geene andere voorschriften zoude gebruiken, dan die achter den H. katechismus waren gedrukt. (537) Aldus werd het hiervoor gemelde besluit der Wezelsche synode krachteloos gemaakt, waaruit men zien kan, dat op de synode van Holland en Zeeland de Zwinglianen meer den boventoon hadden. Het besluit, daar genomen, zag wel alleen op de gebeden en het doopformulier, en niet op het overige gedeelte der liturgie; trouwens ten aanzien van hetzelfde was minder bedenking te maken, daar dat zoo zeer bij de Wezelsche synode niet was verworpen. Vandaar dan ook, dat nog voor het jaar 1581, zonder dat zulks door cenig synodebesluit werd vastgesteld, de liturgie, hier geheel, en daar ten grootsten deele in gebruik was.

De wijsheid der broederen van onderscheidene denkwijze bleek wijders uit de *Handelingen der nationale synode*, in bloei maand van het laatstgemelde jaar te *Middelburg* vergaderd, waarin bepaald werd, dat men zich aan zekere woorden, in de tweede vraag van het, ten jare 1574 aangenomen, formulier des kinderdoops,

doops, zoo als zij in de liturgie gelezen werden, niet behoefde te houden, maar die gebruiken of achterlaten konde. (538) Men bedoelde de woorden, *de leer, die hier geleerd wordt*. Wie ziet niet, dat deze bepaling geen' anderen oorsprong heeft kunnen hebben, dan uit de broederverschillen der Calvinisten en Zwinglianen, die elkanderen, zoo veel zij konden, te gemoet wilden komen. Men herinnere zich hetgene naderhand ten jare 1613, in de gemeente te *Amsterdam*, met *UITENBOGAART* en *EPISCOPIUS* is voorgevallen, (539) en men zal daaruit kunnen opmaken, met welk eene wijsheid de synode van *Middelburg*; ten jare 1581, aan de geestelijkheid goede wenken gaf, om het smeulend verschilvuur tusschen de Calvinisten en Zwinglianen, dat hier en daar van onder de asch toen begon te vonkelen, toch niet aantebblazen, maar uittedooven. Met betrekking tot de drie vragen, in het doopformulier voorkomende, zij nog aangemerkt, dat de magistraat van *Groningen* al vroeg den predikanten verbood, om dezelve den ouderen en getuigen ter beantwoording voortehouden; gelijk zulks in volgende tijden verboden bleef tot aan de, na het jaar 1796 voorgevallene, scheiding der kerk van den staat, en wel tot den 16 van sprokkelmaand des jaars 1804. (540)

Uit de handelingen der nationale synoden, in het algemeen genomen, ziet men allerduidelijkst, dat men ten aanzien van het gebruik veler liturgische formulieren zeer toegevend was, en er dus in de eerste tijden niet overal zulk een éénparig voorlezen van dezelve

plaats greep, als wel in latere tijden, na het jaar 1586. Met dit al hebben de volgende synoden zich over den vorm van de kerkelijke liturgie zeer weinig, zoo het schijnt, bekommerd, latendē de orde, waarin derzelve bijzondere deelen of stukken achter de psalmen geplaatst werden, als mede, hetgene nog erger was, de schikking van woorden en uitdrukkingen, waardoor de zaken soms anders werden aangecuid, over aan de uitgevers. Vanhier was het, dat, schoon de algemeene staten ten jare 1531 den koning van *Spanje* hadden afgezworen, echter in het gebed des zondags na de predikatie, tot na het jaar 1600, bij vernieuwde uitgaven, dezelve nog als opperheer des lands gemeld en als het ware openlijk erkend werd. (541) Van zulk eene onvergeeflijke slordigheid overtuigd, besloten de Nederlandschduitsche leden der nationale synode van *Dordrecht*, in het jaar 1619 gehouden, dat de liturgie door daartoe te beoemen theologanten overgezien en, na de noodige verbeteringen in dezelve gemaakt te hebben, als zoodanig gevoegd zoude worden bij de openbare kerkschriften. Dit is dus eigenlijk gezegd het eerste synodaal besluit, waarbij de liturgie, in haar geheel, een volkomen kerkelijk gezag heeft gekregen. En nog is zelfs dit werk in de nahandelingen dier synode, waarin men er mede begonnen was, niet eens afgedaan geworden. Hetzelve werd inzonderheid aanbevolen aan *FESTUS HOMMIUS*, predikant te *Leyden*, die met het overzigt van de liturgie niet gereed was voor het jaar 1621, toen hij zijne verbeteringen aan
de

de synode van Zuidholland te *Rotterdam*, en deze weder aan de andere provinciale synoden mededeelde. (542) Naar die verbeteringen zijn de exemplaren der liturgie toen van alle onnaauwkeurigheden, oneenparigheden, misslagen enz., gezuiverd, en kort daarna, als zoodanig, in het licht verschenen. Met den tijd slopen echter, door gebrek aan noodig toezigt, vele oude, en met dezelve ook nieuwe leemten weder in. Gagronde klagten werden daarover geheven op de Zuidhollandsche synode, te *Dordrecht* in het jaar 1731 gehouden, hetwelk ten gevolge had, dat, volgens het besluit dier zelfde synode, te *Schoonhoven*, in het jaar 1734, de liturgie andermaal verbeterd en uitgegeven werd. Ook in die uitgave heette het, dat toen overal de bijbelplaatsen, in dezelve voorkomende, naar de statenoverzetting veranderd waren. Dit evenwel was toen zeer gebrekkig geschied; ten minste in vele uitgaven had men de oude vertaling laten staan. En nog wordt zij in vele late uitgaven zelfs hier en daar gevonden, bij voorbeeld, in den zoogenoemden hoogepriesterlijken zegenwensch, achter het gebed des zondags na de predikatie, en in den bijgevoegden *Ziekentroost* en de *Troostelijke bijbelspreuken*. De drukkers trouwens stoorden zich te dezen aanzien aan synodale besluiten niet, maar volgden slechts de oude kopijen; en de bijzondere opzieners, over den druk? de zorgeloosheid van deze liep eindelijk zoo sterk in het oog, dat ten jare 1776 de klassis van *Delft*, op de synode in die stad, hieromtrent een voorstel

deed ter algemeene verbetering, hetwelk ten bewijze strekte, dat de vorige synoden op de zuiverheid der liturgie zeer weinig acht hadden gehouden, bijzonder met betrekking tot het stellen der bijbelplaatsen naar de statenoverzetting. Dit voorstel, aan het oordeel der bijzondere synoden overgebracht zijnde, doch zonder gevolg, werd te *Gorinchem* op de synode ten jare 1780 herhaald, bij welke gelegenheid ook in overweging werd genomen, om de liturgie, als mede de symbolische schriften van alle verouderde woorden, uitdrukkingen, spreekwijzen, enz., te zuiveren. Daarover wilde men met de kerken van *Zeeland* en *Drenthe*, die niet gewoon waren naar de provinciale synoden hunne korrespondenten te zenden, geraadpleegd hebben. Dan het ontwerp van zulk eene hervorming werd, als niet raadzaam zijnde, verworpen. Men vreesde voor groote onaangenaamheden, die daaruit ter storing der kerkrust zouden kunnen spruiten. Alzoo ziet men uit deze aanmerkingen, welke wij uit echte bronnen hebben opgegeven, (543) hoe lang en hoe schandelijk door de kerkelijke besturen het belang eener zaak van zoo veel invloed op den openbaren godsdienst verwaarloosd is geworden, en hoe hoognoodig het is, dat er eenmaal op dit punt behoorlijke acht geslagen worde, opdat geoeffenden zich aan het vormelijke der gemelde schriften niet meer ergeren, en mingeoeffenden hetgene hun wordt voorgelezen beter mogen verstaan.

Wat den zakelijken inhoud der liturgische schriften

ten

ten aangaat, die is, de tijden in aanmerking genomen, waarin zij vervaardigd zijn, voortreffelijk. De zuivere Evangelische geest van het christendom heerscht er allerwegen in. Men moet de reine begrippen van het Evangelie, die de stellers en verzamelaars dezer schriften gehad hebben, bewonderen, daar zij in een' tijd leefden, toen de zon der waarheid andermaal eerst was opgekomen. Trouwens zij scheen toen het helderst; de lucht der kerk was nog zuiver. Naderhand kwamen donkere wolken op; en de zoo wel verlichte voorwerpen werden weder beneveld, de harten der menschen weder somber en onopgeruimd. Men werd gemelig jegens elkanderen; de een veroordeelde den anderen; er rezen hevige verschillen, en uit die verschillen, welke men in liefde noch vereffenen kon noch wilde, hevige goedstogten, welke scheuringen verwekten onder broeders, die aan dezelfde waarheid geloofden, maar toen, door vooringenomenheid tegen elkanderen verbijsterd, niet alle dezelfde waarheid meer uit hetzelfde oogpunt beschouwden. Men heeft van den beginne af te weinig acht geslagen op de liturgische schriften, hoezeer zij dit wegens hunne uitmuntendheid verdienen. Hadde men dit gedaan, die zelfde schriften zouden de bronnen zijn geweest van eene regt edelmoedige denkwijze; daar zij nu de oorsprong werden van zoo groote en hevige twisten. ô! Dat alle hervormden, zoo leeken als leeraars, wijzer waren geweest en onbevooroordeeld uit die bronnen op den duur geschept hadden!

Voortreffelijk zijn vooral de gebeden, welke men in de liturgische Schriften vindt. Gelijk het doop, avondmaals en huwelijksformulier, zoo ook zijn de gebeden voor en na de predikatie en de leer van den katechismus grootendeels woordelijk ontleend uit de *Christelike Ordinantiën*, gelijk wij reeds gemeld hebben. De overige formulieren en gebeden zijn van elders in de liturgie gekomen. Wijders moeten wij hier nog aanmerken, dat het doopformulier voor bejaarden aan dat voor den doop der kinderen eerst gehecht is ten jare 1619, zijnde hetzelfde een voorschrift van de nationale synode, te *Dordrecht* toen gehouden. Sedert het jaar 1586 was geene nationale synode vergaderd geweest, waarin zoodanig een formulier konde voorgeschreven en ingevoerd worden. Voor dien tijd waren er, ook naar het schijnt, uit de gemeenschap der Doopsgezinden maar weinigen tot de hervormde kerk overgekomen; dan na dien tijd was derzelve getal begonnen te vermeerderen. Vreemd is het, dat in dit formulier geen gebed of dankzegging gevonden wordt. (544)

Aan het slot der liturgie vindt men den reeds gemelden *Zickentroost*, even als of die er oorspronkelijk toe behoorde; hetgene echter zoo niet is. Dezelve is er, ongeveer het jaar 1587, toevallig als een afzonderlijk stichtelijk stuk, bijgekomen. Wie er de opsteller van is, bleef in latere tijden voor de liefhebbers der oudheid steeds een geheim. Achter de oude liturgische uitgaven was dit stuk onderteekend met de letteren C. V. H., waaruit velen gespeld hebben

ben CASPAR VAN DER HEYDEN. (545) Dan de beroemde oudheidkenner J. W. TE WATER heeft ergens gegist, dat de opsteller geen ander geweest zij, dan CORNELIS VAN HILL, die van het jaar 1589 tot 1598 predikant te *Rotterdam* is geweest. (546) En die gissing is door ons volkomen gegrond bevonden. (547) Hoogstwaarschijnlijk had deze geleerde man het opstel eerst afzonderlijk uitgegeven, waarna hetzelfde ten jare 1587 achter DATHEENS psalmberijming, die toen te *Leyden* uitkwam, eene plaats heeft gekregen. Drie jaren later werd reeds dit werkje merkelyk verkort, door wien, is onbekend, en voorts achter de liturgiën in het licht gegeven. Als zoodanig staat hetzelfde reeds achter de psalmberijming van PHILIP VAN MARNIX, die ten jare 1591 werd gemeen gemaakt, en is het onveranderd hetzelfde gebleven tot heden toe. (548)

Eindelijk zij hier nog aangemerkt, dat de zoogenoemde Evangelieboeken, welke in de scholen der lezen leerende jeugd gebruikt werden, als tot de liturgische schriften der kerk in eenige betrekking staande, na de hervorming nog wel vijftig jaren lang op de oude roomsche leest geschoeid bleven, zonder dat noch kerkelyk noch staatsbestuur daarop eenige aandacht schijnt geslagen te hebben. In Vriesland ten minste liet men steeds de uitgevers dezelve vrij verkoopen, en de schoolmeesters in derzelver gebruik voortgaan. Zij waren opgevuld met vele naar bijgeloof riekende glossen, met anekdoten van santen en santinnen enz. Ten laatste

werd de heilige ijver des kerkenraads der hervormde gemeente van *Leeuwaarden* opmerkzaam op zulk eene, gelijk men het met regt noemde, verkreupeling van Gods woord, ten jare 1632. En de stadhouder van Vriesland, ERNST CASIMIR, graaf van *Nassau*, maakte, met de gedeputeerde staten, ten gemelden jare, in eene resolutie van den 16 van louwmaand, aan het gebruik van zulk een allerschadelijkst schoolboek een einde. Hij gelastte op zware straf, dat hetzelfde voortaan zonder bijvoegselen, naar de zuivere overzetting van HERMANNUS FAUKELIUS, gedrukt en dus verbeterd in de scholen gebruikt zoude worden. (549) Eene niet minder wijze voorzorg gebruikten de staten van Vriesland den 5 van lentemaand des jaars 1670, met de zoogenoemde a, b, c, boeken.

Tot de geschiedenis der liturgische schriften meenen wij, dat ook in de naaste betrekking staat de geschiedenis zoo van de bijbelvertalingen, als van de psalmberijmingen. Ons bestek vordert, dat wij de eene na de andere hier voordragen.

Wat vooreerst de geschiedenis der bijbelvertalingen aangaat. Ter bevordering van dit, voor de verlichting der christenheid zoo zeer belangrijk, werk, heeft den eersten grondslag gelegd de groote DESIDERIUS ERASMUS. Gelijk deze meest alle vakken der theologische wetenschap geheel heeft hervormd, zoo deed hij het ook te dezen aanzien. Hij vertaalde het Nieuwe Testament uit het grieksch in het latijn, en gaf het als zoodanig uit ten jare 1516.

De

De uitnemendheid dezer vertaling straalde allen oordeelkundigen welhaast in het oog, ook hier te lande. En het duurde niet lang, of men werd er op bedacht, om deze latijnsche vertaling des N. T. in het Neêrlandschduitsch over te brengen. Naar men op goede gronden gissen mag, verschenen er reeds ten jare 1518 in twee onderscheidene steden van ons vaderland, te *Delft* namelijk en *Kampen*, twee onderscheidene uitgaven van. (550) Zeker gaat het, dat er ten jare 1524 eene uitgave van geschiedde te *Delft*, in welker voorrede men deze merkwaardige woorden van den overzetter vindt, „ dat God zich eindelijk over de christenheid ontfermd had, met haar, „ door de hand van ERASMUS, het woord des levens „ toetereiken, waarnaar zij zoo lang gehunkerd had.”

Het voetspoor van ERASMUS werd straks gevolgd door den voortreffelijken LUTHER; deze, weet men, gaf naar het oorspronkelijke de schriften van het N. T. uit in de Nederduitschsaksische taal, ten jare 1522. Hierop volgde de uitgave van 's mans even zoo gelukkigen, als gewigtigen, arbeid, aan eene diergelijke vertaling van het O. T. besteed, van het jaar 1523 tot het jaar 1532. Intusschen had men reeds hier te lande allen spoed gemaakt, om de vertaling des N. T., door LUTHER toen uitgegeven, nog ten eigensten jare 1522, ook in het Neêrlandschduitsch, gemeen te doen worden. Dit geschiedde te *Antwerpen* bij HANS VAN ROEMUNDT, waarvan wij hiervoor reeds melding hebben gemaakt. (551) Eene diergelijke onderneming had, ten jare 1523, plaats

te *Amsterdam*, bij DOEN PIETERSZ. Sedert dat jaar waren de uitgaven van zulk eene vertaling des N. gelijk sedert het jaar 1526 ook des O. Testaments in de Nederlanden zoo menigvuldig, dat zij niet te tellen zijn. (552) Die vermenigvuldiging duurde tot het jaar 1556. Toen verscheen de eerste gereformeerde nederduitsche *Bijbel*, gelijk men hem noemt, te *Emden*, bij MIJERDMAN en GHEULLIAERT. Dezelve was eene vertaling van de Zuirigsche overzetting des Bijbels.

Inmiddels kwam te dien zelfden jare 1556 mede te *Emden*, bij GILLIS VAN DER ERVEN, in het licht eene uitnemende vertaling van het N. T. uit het grieksch, bearbeid, naar den verbeterden tekst van ROBERTUS STEPHANUS, door JOHAN UITENHOVE, GODFRIED VAN WINGEN, MARTEN MICRON en WOUTER DELEEN, met voorlichtende hulp van JOHAN d LASCO. Deze was de eerste vertaling van het N. T., waarin de hoofdstukken in verzen verdeeld zijn, naar de grieksche uitgave van hetzelfde, door HENDRIK STEPHANUS bezorgd ten jare 1551. Eindelijk werd ten jare 1562 door de hervormden bij V. D. ERVEN te *Emden* uitgegeven eene vertaling ook van het O. T., niet uit het oorspronkelijke, maar naar de overzetting van LUTHER, vergeleken met die van *Geneve*. Intusschen was de reeds gemelde overzetting van het N. T., welke UITENHOVE en zijne medearbeiders uitgegeven hadden, van taalgebreken gezuiverd geworden en op nieuw uitgekomen ten jare 1559. Naar deze vertaling zoo

van

van het O. als N. T. (553) heeft men alle volgende uitgaven des Bijbels, met zeer weinige verandering, bezorgd, tot dat de nieuwe overzetting des Bijbels, op last der staten van de vereenigde Nederlanden, vervaardigd, ten jare 1636 het licht zag.

Merkwaardig is vooral de uitgave der gemelde vertaling des N. T., die in Nederland, doch zonder den naam der drukplaats en des uitgevers, in het licht verscheen ten jare 1567. Bij dezelve werden toen voor het eerst aan den kant gevoegd de, uit het fransch vertaalde, aantekeningen, van AUGUSTUS MARLORATUS, een' voornamen predikant onder de hervormden te *Rouen*, welke met goedkeuring der Geneefsche theologanten ten jare 1565 waren uitgekomen. Afzonderlijk is deze vertaling sedert dien tijd tot het jaar 1636 ontelbare malen herdrukt, en in vrij algemeen gebruik geweest. Wanneer men deze vertaling des N. T., die UITHOVE aan onze vaders geleverd had, met opmerkzaamheid leest, gelijk wij gedaan hebben, naar de uitgave van het jaar 1568, zal men verbaasd staan over derzelve getrouwheid, juistheid, naauwkeurigheid en uitmuntendheid. Zij wint het in verscheidene opzigten van de latere vertaling, die op der staten last vervaardigd en ingevoerd is. Jammer in de daad is het, dat zij door dezelve geheel verdrongen, en bij weinigen thans slechts bekend is. Vooral wint zij het daarin van de latere, dat er meer het westersche taalcigen in heerscht, waardoor de stijl lossen en verstaanbaarder is zelfs voor het tegen-

woordige geslacht, en er daarenboven ook minder verouderde woorden en spreekwijzen in ontdekt worden. En nochtans kan men duidelijk zien, dat van deze oudere vertaling de bearbeiders der latere geen' geringen dienst gehad hebben. Ook de kanteekeningen van MARLORATUS munten zeer uit, wegens de oordeelkunde, welke er in doorstraalt, en de gezonde, kiesche, eigenaardige, exegetische aanmerkingen, die er hier en daar in worden aangetroffen. (554)

Eindelijk is het hier de plaats, om een historisch berigt te geven van het plegtstatig gezang der Nederlandsche hervormden in hunne godsdienstige vergaderingen. Daar in de Roomsche kerkgemeenschap van ouds her het godsdienstig gezang overdreven werd, trachtten de onroomschen al vroeg hetzelfde binnen de juiste palen te brengen. De Lutherschen, Zwinglianen en Doopsgezinden gaven hiervan al vroeg zeer gelukkige proeven. Niet alleen werden DAVIDS psalmen, reeds ten jare 1524 en 1526, zoo door de Zwinglianen als Lutherschen, in de hoogduitsche taal berijmd, maar ook zulke geestelijke liederen vervaardigd en in ééncn bundel uitgegeven. (555) Zoo werden de Wittenbergsche psalmen en liederen in *Antwerpen*, door de onroomschen reeds gezongen ten jare 1526. (556) Voor dien tijd zongen vele onroomsche christenen, ten minste hier te lande, nog meestal de oude latijnsche kerkelijke lofsangen, gelijk blijkt uit de omstandigheden des marteldoods van JAN BAKKER, ten jare 1525 voorgevallen. (557)

Al vroeg echter zijn de onroomschen hier te lande ook bezig geweest, om eigene oorspronkelijke berijmingen van psalmen en geestelijke liederen te vervaardigen en intevoeren. Vooreerst weet men met volkomene zekerheid, dat de onroomschen reeds ten jare 1530 hunne godsdienstige gezangen in de Neêrlandschduitsche taal hadden. (558) En ten tweede blijkt het genoegzaam, dat, in het jaar 1539 reeds, onder onze onroomsche voorvaders, eenige psalmberijmingen bekend werden, die men toen gewoon was *psalter* of *souterliedekens* te noemen. Altoos jonkheer WILLEM VAN ZUILEN VAN NYVELD gaf in het genoemde jaar te *Antwerpen* uit eene verzameling van zulke gezangen, die men gist, dat door de Nederlandsche rederijkers vervaardigd waren. (559) Menigvuldige malen zijn, sedert dien tijd, ten minste tot het jaar 1598, deze psalmgezangen op nieuw in het licht verschenen. Zij waren hier te lande in algemeen gebruik tot het jaar 1566, toen zij voor eene andere berijming der psalmen moesten ruimte maken; waarvan wij straks nader gewagen zullen. (560) Nadat de Gentsche schilder en dichter LUKAS D'HEERE, een groot gunsteling van WILLEM den eersten, ten jare 1565, zeven en dertig psalmen in Nederlandschduitsch rijm uit de fransche berijming van MAROT en BEZA overgebracht en in het licht had gegeven, verschenen er ten eerstvolgenden jare 1566 twee volledige Neêrlandschduitsche psalmberijmingen; de eene van P^{ET}RUUS BATHEN en de andere van den Gentschen edel-

edelman JOHAN UITENHOVE. Van de laatste zullen wij het eerst spreken.

Merkwaardig is de psalmberijming van UITENHOVE, welke niet, gelijk die van D' HEERE, naar eene vreemde bearbeid, maar geheel oorspronkelijk was. De titel was *De Psalmen Davidis in Nederlandscher sangsryme — to nutte der gemeynte Christi*. Deze berijming kwam uit, volgens den titel, te Londen, bij JAN DAYE den 12 septembris, 1566. Al vroeg had UITENHOVE eenige psalmen, slechts zes en twintig in getal, berijmd; deze gaf hij in één' bundel uit ten jare 1558. (561) Kort daarna gaf hij uit negen en dertig berijmde psalmen, (562) en ten jare 1561 bragt hij het zoo verre, dat hij honderd zulke psalmen in het licht gaf. (563) Eindelijk berijmde hij de overige vijftig psalmen, die met de voorgaande ten jare 1566, te Londen, door GODFRIED VAN WINGEN, werden uitgegeven met eene voorrede; van welke uitgave wij den titel straks hebben overgeboekt. VAN IPEREN twijfelt er zeer aan, (564) of, hetgene TE WATER (565) waarschijnlijk voorkwam, de psalmen van UITENHOVE wel ooit bij de Nederlandschduitsche hervormden in *Engelund* gebruikt zijn geworden. Hij geloofte liever, dat men in de kerken aldaar, gelijk voorheen, de *Souterliedekens* zong, waarvan VAN NYVELD de verzamelaar was. Onder tusschen was het vermoeden van TE WATER zeer gegrond. Dit blijkt uit de uitgave der *Christelicks Ordinantiën*, van het jaar 1582, waarin verscheidene psalmen, naar UITENHOVES berijming, en geene

andere, om gezongen te worden, staan aangewezen.

In Nederland zelf zijn deze, door **UITENHOVE** berijmde, psalmen, voor zoo verre ons bekend is, wel met in gebruik geweest; en nogtans is het niet onwaarschijnlijk, dat sommige gemeenten er zich van zullen bediend hebben; gelijk zulks ook kan gedacht worden van den kleinen bundel van **D' HEERE**. Immers beide die psalmberijmingen waren op muziknoten gesteld, even gelijk de fransche psalmen, door **MAROT** en **BEZA** vervaardigd, waarvan men hier te lande toen ook meer begon te houden, dan van de muziknoten der *Souterliedekens*, te meer nog, daar deze, ook de plaats vervangen hebbende van wereldsche liederen, in winkels, op de straten, en in huizen van wulpschheid bij allerlei gelegenheden misbruikt werden. (566). Dan toen de gemelde volledige uitgave van **UITENHOVE'S** psalmberijming te *Londen*, in herfstmaand des jaars 1566, geschiedde, had men reeds hier de psalmberijming van **PETRUS DATHEEN** ontvangen, waarvan de voorrede geteekend was den 25 van lentemaand des evengenoemden jaars. Dezelve was, gelijk die van **D' HEERE**, naar de fransche psalmberijming van **MAROT** en **BEZA** bearbeid. Hoe welkom deze psalmberijming van **DATHEEN** bij deszelfs gemeente in *Frankenthal*, en wijders hier in de toen geplant wordende Nederlandschduitsche gemeenten geweest zal zijn, staat ligtelijk te denken. Aan eene berijming van alle psalmen, die voor den openbaren

godsdienst geschikt was, mangelde het der duitſche hervormde kerk in Nederland. En daar DATHEEN met zijne volledige psalmberijming eerder gereed was, dan VAN WINGEN met die van UITENHOVE, wachte men bij de dringendste behoefte niet naar deze, hoe spoedig zij ook vermoedelijk volgen zoude. Ten eigensten jare, waarin DATHEENS psalmberijming te *Frankenthal* was uitgekomen, werd zij elders ook in het licht gegeven, (567) zoo dat er hier te lande exemplaren in een tamelijk aantal konden verspreid worden. (568) En in het eerstvolgende jaar kwamen er van eene andere plaatse nog meer exemplaren herwaarts over. (569) Wanneer men in aanmerking neemt, dat DATHEEN gedurende den zomer van het jaar 1566, in de opene velden van *Vlaanderen*, soms wel voor vijftien duizend menschen predikte, met eene zoo groote welsprekendheid, dat hij aller harten roerde, kan men het begrijpen, hoe door zijnen invloed straks ook zijne psalmberijming in vrij algemeen gebruik kwam. Hij predikte niet alleen in *Vlaanderen*, maar ook in *Zeeland* en *Holland*; en overal hoorde men hem zoo met de meeste stichting, als met de grootste bewondering? Toen derhalve, in herfstmaand, UITENHOVES volledige psalmberijming in het licht kwam, was reeds die van DATHEEN in veler handen. UITENHOVE daarenboven was reeds overleden, bij sommigen, die op de, naar Engeland gevlugte, geloofsgenooten geene bijzondere betrekking hadden, al lang vergeten, bij anderen, die tot de strenge kalvinis-

tische partij behoorden minder in achtung, dan DATHEEN, die voor dezelve nu zeer ijverde. Naat den aard der, uit de geschiedenis ons blijkbare, omstandigheden wordt het vermoedelijk, dat DATHEEN met zijne psalmberijming in het licht te zenden zich bovenmate gehaast heeft, ten einde hij aan die van UITENHOVE den ingang belemmeren konde. Het was toch volstrekt onmogelijk, dat aan DATHEEN en deszelfs vrienden de op handen zijnde uitgave van UITENHOVES psalmboek onbekend kon zijn. (570) En zeker is het aan de andere zijde, dat ook VAN WINGEN zich toen heeft gehaast met eene volledige uitgave van UITENHOVES psalmberijming, ten einde de duitsche hervormden in Nederland dezelve, hoer zoo beter, niet langer voor een gedeelte, maar geheel bezitten mochten. (571) Uit dit aangemerkte, waar nog bijkomt, dat mede het belang der Nederlandschduitsche hervormde gemeente in *Frankenthal* voor DATHEEN een sterke spoorslag was tot een haastig vervaardigen zijner psalmberijming, laat het zich dan verstaan, hoe de man zelf naderhand meer dan eens rondborstiglijk verklaard heeft, dat dit werk hem als eene ontijdige geboorte was afgedrongen, en hij hetzelfde op eene al te vlugtige wijze voleind had, (572) En nochtans was het christenvolk in de Nederlandschduitsche hervormde kerk niet alleen hier te lande, maar ook in *Londen* en *Zandwich*, met deze psalmberijming bovenmate ingenomen. De gemeenten der beide genoemde buitenlandsche steden dwongen als het ware hare opzieners ten jare 1570,

godsdienst geschikt was, mangelde het der duitſche hervormde kerk in Nederland. En daar DATHEEN met zijne volledige psalmberijming eerder gereed was, dan VAN WINGEN met die van UITENHOVE, wächte men bij de dringendste behoefte niet naar deze, hoe ſpoedig zij ook vermoedelijk volgen zouden. Ten eigenſten jare, waarin DATHEENS psalmberijming te *Frankenthal* was uitgekomen, werd zij elders ook in het licht gegeven, (567) zoo dat er hier te lande exemplaren in een tamelijk aantal konden verspreid worden. (568) En in het eerstvolgende jaar kwamen er van eene andere plaatse nog meer exemplaren herwaarts over. (569) Wanneer men in aanmerking neemt, dat DATHEEN gedurende den zomer van het jaar 1566, in de opene velden van *Vlaanderen*, soms wel voor vijftien duizend menſchen predikte, met eene zoo groote welsprekendheid, dat hij aller harten roerde, kan men het begrijpen, hoe door zijnen invloed straks ook zijne psalmberijming in vrij algemeen gebruik kwam. Hij predikte niet alleen in *Vlaanderen*, maar ook in *Zeeland* en *Holland*; en overal hoorde men hem zoo met de meeste stichting, als met de grootste bewondering? Toen derhalve, in herfstmaand, UITENHOVES volledige psalmberijming in het licht kwam, was reeds die van DATHEEN in veler handen. UITENHOVE daarenboven was reeds overleden, bij sommigen, die op de, naar Engeland gevlugte, geloofsgenooten geene bijzondere betrekking hadden, al lang vergeten, bij anderen, die tot de strenge kalvinis-

tische partij behoorden minder in achtung, dan DATHEEN, die voor dezelve nu zeer ijverde. Naat den aard der, uit de geschiedenis ons blijkbare, omstandigheden wordt het vermoedelijk, dat DATHEEN met zijne psalmberijming in het licht te zenden zich bovenmate gehaast heeft, ten einde hij aan die van UITENHOVE den ingang belemmeren konde. Het was toch volstrekt onmogelijk, dat aan DATHEEN en deszelfs vrienden de op handen zijnde uitgave van UITENHOVES psalmboek onbekend kon zijn. (570) En zeker is het aan de andere zijde, dat ook VAN WINGEN zich toen heeft gehaast met eene volledige uitgave van UITENHOVES psalmberijming, ten einde de duitsche hervormden in Nederland dezelve, hoer zoo beter, niet langer voor een gedeelte, maar geheel bezitten mogten. (571) Uit dit aangemerkte, waar nog blijkt, dat mede het belang der Nederlandschduitsche hervormde gemeente in *Frankenthal* voor DATHEEN een sterke spoorslag was tot een haastig vervaardigen zijner psalmberijming, laat het zich dan verstaan, hoe de man zelf naderhand meer dan eens rondborstiglijk verklaard heeft, dat dit werk hem als eene ontijdige geboorte was afgedrongen, en hij hetzelfde op eene al te vlugtige wijze voleind had. (572) En nogtans was het christenvolk in de Nederlandschduitsche hervormde kerk niet alleen hier te lande, maar ook in *Londen* en *Zandwich*, met deze psalmberijming bovenmate ingenomen. De gemeenten der beide genoemde buitenlandsche steden dwongen als het ware hare opzieners ten jare 1570,

godsdienst geschikt was, maar hervormde kerk in Nederland met zijne volledige psalmb was, dan VAN WINGEN me wachtte men bij de dringende deze, hoe spoedig zij ook v de. Ten eigensten jare, wa berijming te *Frankenthal* wa elders ook in het licht geg hier te lande exemplaren in e den verspreid worden. (568) jaar kwamen er van eene a exemplaren herwaarts over. in aanmerking neemt, dat d zomer van het jaar 1566, *Vlaanderen*, soms wel voo schen predikte, met eene z heid, dat hij aller harten re grijpen, hoe door zijnen ir psalmberijming in vrij algeme predikte niet alleen in *Vla Zeeland* en *Holland*; en o zoo met de meeste stichtin bewondering? Toen derhalve HOVES volledige psalmberijn was reeds die van DATHEEN TENHOVE daarenboven was somnigen, die op de, naar En genooten geene bijzondere bet vergeten, bij anderen, die t

tische partij behoorden minder in achtung, dan DATHEEN, die voor dezelve nu zeer ijverde. Naar den aard der, uit de geschiedenis ons blijkbare, omstandigheden wordt het vermoedelijk, dat DATHEEN met zijne psalmberijming in het licht te zenden zich bovenmate gehaast heeft, ten einde hij aan die van UITENHOVE den ingang belemmeren konde. Het was toch volstrekt onmogelijk, dat aan DATHEEN en deszelfs vrienden de op handen zijnde uitgave van UITENHOVES psalmboek onbekend kon zijn. (570) En zeker is het aan de andere zijde, dat ook VAN WINGEN zich toen heeft gehaast met eene volledige uitgave van UITENHOVES psalmberijming, ten einde de duitsche hervormden in Nederland dezelve, hoe eer zoo beter, niet langer voor een gedeelte, maar geheel bezitten mogten. (571) Uit dit aangemerkte, waar nog blijkt, dat mede het belang der Nederlandschduitsche hervormde gemeente in *Frankenthal* voor DATHEEN een sterke spoorslag was tot een haastig vervaardigen zijner psalmberijming, laat het zich dan verstaan, hoe de man zelf naderhand meer dan eens rondborstiglijk verklaard heeft, dat dit werk hem als eene ontijdige geboorte was afgedrongen, en hij hetzelfde op eene al te vlugtige wijze voleind had. (572) En nochtans was het christenvolk in de Nederlandschduitsche hervormde kerk niet alleen hier te lande, maar ook in *Londen* en *Zandwich*, met deze psalmberijming bovenmate ingenomen. De gemeenten der beide genoemde buitenlandsche steden dwongen als het ware hare opzieners ten jare 1570,

om dezelve, in plaats van die van UITENHOVE bij den openbaren godsdienst in te voeren. Waarschijnlijk had ook wel hetzelfde plaats in de gemeente van *Norwich*. En het gevolg schijnt geweest te zijn, dat men, hoe noode ook, aan het verlangen dier gemeenten voldeed, alleen om de rust te bewaren, die anders gestoord stond te worden. (573)

Naar mate het aantal der, te dien tijde uit de Nederlanden naar *Engeland* gevlugte, hervormden groot was, moest ook daar het aanzien van DATHEENS psalmberijming rijzen. De beeldenstorm was in het jaar 1566, onder het aanheffen van DATHEENS psalmen, in *Antwerpen* begonnen en verder voortgedrongen. Bij het hierop gevolgde openbare prediken had het zingen dier psalmen aan de godsdienstige stemming der Nederlanders eene onveranderlijke plooi gegeven. Geen wonder was het derhalve, dat de Nederlandsche hervormden, zoo die naar Engeland geweken, als in het vaderland gebleven waren, zulk eene gezetheid kregen op DATHEENS psalmberijming, te meer daar het zingen derzelve naar de Geneefsche melodij, dat toen iets vreemds was, mede het zijne had toegebracht, om de harten van vele Roomschen te roeren, en tot de nieuwe godsdienstgemeenschap te doen overhellen. (574) Ware echter in en na het jaar 1572, toen de verstrooide gemeenten der Nederlandsche hervormde kerk weder verzameld werden, reeds de psalmberijming van PHILIP VAN MARNIX, een' zoo grooten dichter als uitmuntenden theologant, in het licht geweest, het zoude voorzeker

ker tot geene geringe oneer der leezaren diens tijds gestrekt hebben, wanneer zij, boven dezelve, aan die van DATHEEN den voorrang hadden gegeven. Maar de psalmberijming van VAN MARNIX verscheen eerst in het licht ten jare 1580; (575) en toen was die van DATHEEN reeds algemeen in de Nederlandsche hervormde kerk ingevoerd. Te *Wezel* was al ten jare 1568 op de synode besloten, dat men, bij de kerkelijke gezangen, in alle nederlandschduitsche gemeenten, geene andere psalmberijming, dan die van DATHEEN gebruiken zoude. (576) In eene provinciale synode van *Holland en Zeeland*, te *Dordrecht* gehouden, in het jaar 1574, werd hetzelfde bepaald; (577) met bijvoeging echter, ten zij in de nationale synode anders mogt worden besloten. De bepaling was derhalve niet vast, maar bij voorraad, gemaakt. Dan in de eerstvolgende *nationale* synode, te *Dordrecht* gehouden, ten jare 1578, (578) werd DATHEENS psalmberijming door eene krachtige wet algemeen ingevoerd. DATHEEN zelf was op die synode voorzitter.

Op die kerkvergadering was ook tegenwoordig PHILIP VAN MARNIX, (579) die, beter dan iemand, de leemten kennende van DATHEENS psalmberijming zich dus wel bedroefd zal hebben over de gemelde invoering van dezelve, die onherroepelijk scheen. Evenwel gevoelde hij zich weldra ten sterkste aangeprikkeld, om, ware het nog mogelijk, zulk een onstichtelijk rijmwerk in de kerk te doen wijken voor een beter psalmgezangboek, aan hetwelk

hij reeds arbeidde. Onder de leden van staat veld, en onder de predikanten ook hier en daar, vrienden hebbende, werd hij door die alle niet weinig aangemoedigd, om zijne onderneming toch niet te staken, maar met kracht voortzetten. Ook deze begunstigers van 's mans doel en doen spanden ten jare 1581, toen de psalmberijming van V. MARNIX reeds het licht zag, alle vermogens in, om de nationale kerkvergadering, die toen te *Middelburg* den 29 van bloei-maand gehouden stond te worden, ter bevordering van hunne belangen overtehalen. En het schijnt, dat zij zulks met eenen uitslag gedaan hebben, die hun hoop gaf op een verder goed gevolg. Het besluit toch der vergadering was in dubbelzinnige bewoordingen slechts dit; (580) „de psalmen DAVIDS alleen zullen in de kerken gezongen worden.” En toen de algemeene of nationale synode in 's *Gravenhage* ten jare 1586 vergaderen zoude, deden de vrienden van VAN MARNIX weder hun uiterste best, om den man het loffelijk oogmerk geheel te doen bereiken. Maar deze poging mislukte; zij was geheel vruchteloos. Hadden de staten in die kerkvergadering hunnen invloed kunnen doen gelden, zoo zoude de zaak eene gewenschte wending genomen hebben. Maar deze moesten langs geheime wegen door predikanten werken, die niet door blinden ijver gevoerd, in allen doele, der partij tegen den graaf van LEYCESTER aankleefden. En hoe weinig in getal waren dezulke op die kerkvergadering. Deze weinige echter schijnen bewerkt te hebben, dat, na alle,

over

over deze zaak gehouden, raadslagen, het gemelde artikel omtrent dit onderwerp uit de handelingen der nationale synode van *Middelburg* onveranderd werd overgenomen, en het voorstel dus het voorkomen kreeg, als ware het tot eene nadere overweging levend gehouden. (581) De meeste predikanten echter hadden reeds lang, als om strijd, met kracht geijverd tegen eene verandering van psalmgezangen, allerlei knopen in de biezen zoekende, gelijk VAN MARNIX zelf zich daarover ergens zoo heeft uitglaten. (582) Hetgene VAN MARNIX wel het meest in den weg stond, was de gunst, waarmede hem 's lands staten vereerden, die van het strenge kalvinisme, hetwelk bij vele kerkelijken toen gedreven werd, afkeerig waren, en er vervolgens nog meer afkeerig van werden. Dat vooroordeel schijnt nog gewerkt te hebben in de nationale synode van *Dordrecht*, ten jare 1619 gehouden, toen, na den dood van VAN MARNIX, zijne vrienden eene laatste poging te werk stelden, om het zoo lang van alle verstandigen begeerde te bekomen. Die poging dus was toen ook vruchteloos. (583) Trouwens het volk was naar DATHEENS psalmberijming, gelijk één onzer vaderlandsche dichters zich wel eer uitdrukte, (584) zoo verbazend zot, dat het, vooral wegens de hooggestegene kerkelijke onlusten toen ontstaan, niet meer raadzaam ware tot het veranderen van psalmgezangen eenig besluit te nemen. Alzoo moest men, om het volk te vrede te houden, zich voortaan met de arm-

zalige, kreupele, berijming van DATHEEN op den duur vergenoegen.

Hebben wij reeds in het voorbijgaan melding gemaakt van de fransche psalmberijming van KLEMENT MAROT en THEODORUS BEZA, hier behooren wij er meer berigt van te geven. Deze psalmberijming zag het licht reeds voor het jaar 1547; want toen werd zij in de godsdienstige vergaderingen gezongen. Klein was evenwel toen nog het getal der in het fransch berijmde psalmen. Eene uitgave van het jaar 1556 behelsde nog slechts negen en tachtig psalmen, die naar wereldsche zangmaten werden aangeheven. Dan ten jare 1561 werden zij op muziek gebragt, zoo als die nog in de fransche en nederlandschdutchsche psalmboeken voorkomt, door LOUIS BOURGOIS, CLAUDE GUIDOMBL en CLAUDE LE JEUNE. Als zoodanig kwam het genoemde gedeelte der fransche psalmberijming te dien tijde in het licht. Vier jaren later verschenen de honderd vijftig psalmen, alle dus op zulk eene muziek gesteld. MAROT had er vijftig van gedicht; BEZA de overige honderd. CALVIN bevorderde telkens de uitgave, de muziek en invoering. (585) Door dien wég kwam dan ook deze psalmberijming in gebruik bij de waalschnederlandsche gemeenten, die de liturgie der Geneefsche kerk volgden.

Tegen het godsdienstig zingen van bijzondere, meer op eenen Evangelischen toon gestemde, liederen in de kerken is men reeds van vroege tijden af,

zeet

zeer sterk ingenomen geweest. Op de nationale synoden van *Dordrecht*, *Middelburg* en 's *Gravenhage*, werd telkens besloten, dat er geene gezangen gebruikt zouden worden, die in de heilige schrift niet gevonden werden. (586) Al spoedig echter wenschte het verstandig, godsdienstig, gedeelte der hervormden, hier te lande, dat in de kerken, nevens het gezang der psalmen, ook, nu en dan ten minste, gebruik mogt worden gemaakt van daartoe invoeren christelijke liederen. Bij eene synode, in het laatst van oogstmaand des jaars 1612, te *Utrecht* gehouden, werd, bij het vaststellen eener provinciale kerkordening, waarvan wij hiervoor gewaagd hebben, inderdaad daartoe een besluit genomen. Ook de staten dier provincie vereerden hetzelfde met hunne goedkeuring, en verwachtten er de beste uitwerking van. Diensvolgens kwamen er ten jare 1615 zulke liederen, acht en vijftig in getal, te voorschijn, en wel naar het voorschrift der gemelde synode, over des Heilands geboorte, lijden, sterven, opstanding, hemelvaart enz. Men begon zonder verwijl de invoering; maar de goede hoop werd verijdeld; de onderneming mislukte gansch en al; het volk kante er zich wrevelig tegen aan; liet den voorzanger alleen aanheffen en zweeg stil. (587) Dus bleef de zaak steken.

Vruchteloos was in het begin der zeventiende eeuw eene diergelijke poging in de waalsche kerk hier te lande. Achter de nieuwe Geneefsche psalmberijming, die toen hier ingevoerd werd, gelijk wij verhaald hebben

hebben, was een aanhangsel gevoegd van *gewijde lofzangen voor de voornaamste feestdagen*. Zoo als in de waalsche en fransche kerken buiten 'slands toen geschiedde, wenschten ook de verstandigsten van die gemeenschap in de zeven vereenigde Nederlanden in hunne openbare vergaderingen van die liederen gebruik te maken. Dan de toenmalige omstandigheden lieten niet toe de aanvankelijke maatregelen, welke men nam ter vervulling van dien wensch, voortzetten. De weldra zich daartegen wapenende wederstand van schroomvallige verdedigers der oude synodale besluiten was te sterk, om aan eene zoo stichtelijke instelling verder te denken. (588)









